ئابدۇۋەلى ئەلى

ئوغلۇق سۇمۇرخان

2

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

سوغلوق سۇمۇرخان

ISBN 978-7-228-17350-1
定价: 42.00元

ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇغلۇق تۇمۇر خان

2

جۇغلۇق ئۇنگەن دالا

(رومان)

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

秃黑鲁·帖木儿. 2 : 维吾尔文 / 阿不都魏力·艾力著. — 乌鲁木齐 : 新疆人民出版社, 2014.1 (2015.3 重印)
ISBN 978-7-228-17350-1

Ⅰ. ①秃… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①长篇小说 — 中国 — 当代 — 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第002247号

责任编辑	巴力江·孜帕尔
责任校对	再米拉·裴达依
特约校对	万力·在顿
绘　　画	苏帕洪
封面设计	买买提·诺比提
出版发行	新疆人民出版总社 新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	北京顺诚彩色印刷有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	14.75
版　　次	2014年12月第1版
印　　次	2015年3月第2次印刷
印　　数	5001 — 13000
定　　价	42.00 元

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە ئايكۆللۇك بالا 1
بىرىنچى باب تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالمالىقتا 66
ئىككىنچى باب ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۆلۈمى 127
ئۈچىنچى باب مۇناستىردىكى راھىبە 165
تۆتىنچى باب ئەزاندۆڭدىن كەلگەن سادا 209
بەشىنچى باب ئاخىرقى قورغان 264
ئالتىنچى باب چۈغلۇق ئۈنگەن كۆكدالا 318
يەتتىنچى باب «تاغ ئارىلاپ كارۋان كەلدى...» 358
سەككىزىنچى باب ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات 401
خاتىمە ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاندىن كەلگەن مەكتۇپ 433

مۇقەددىمە

ئايكۆللۇك بالا

«مەن تۇغۇلۇشۇمدىنلا بىلىملىك بولۇپ تۇغۇل-مىغان، بەلكى تىرىشىپ - تىرمىشىپ بىلىمگە ئىگە بولغان.»

— خاتىرەمدىن

ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى تەكلىماكان چۆلىدىن ئېقىپ كەلگەن توشقان دەرياسى ئاقچى، سەپەرباي، ئۇچتۇرپان قاتارلىق قەدىمىي يۇرت - ۋادىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ ئونسۇ تەۋەسىگە كەلگەندە، يېقىنلا كۆرۈنىدىغان تاغدىن ئېقىپ كەلگەن تارام - تارام كىچىك دەريالارنىڭ سۈيىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، بۇ سۇلارنى قەدىمكى زامانداً «ئەردەۋىل» دەپ ئاتىلىدىغان ئەلۋەك ئاقسۇ ۋادىسىغا تارتۇق قىلىپ ئەكېتىۋېتىپ بىردىنلا جەنۇبقا بۇرىلىدۇ - دە، ئاقسۇ بوستانلىقىغا ئېقىپ كىرىدۇ. توشقان دەرياسى ئۆزىنىڭ ئوغۇز سۇتىدەك سۈيىنى جەنۇبتىكى بىپايان مۇنبەت زېمىنغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن قەدىم زامانلاردىن بۇيان مېھنەت سىڭدۈ-رۈپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بۇ يېقىملىق جەنۇب گۈزىلى بولغان ئاقسۇ بوستانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى ئاز بولۇپ تۇيۇلىدۇ. ئۇ توشقان دەرياسىنىڭ بۇ تارتۇقلىرىنى كەلسە - كەلمەس يەرلەرگە بىھۇدە ئىسراپ قىلىۋېتىدۇ — نۇرغۇنلىغان ئۆستەڭ - شاخاب-چىلارغا بۆلۈنۈپ داۋاملىق جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئونسۇدىن تاكى ئاۋاتقىچە بولغان دەريا بۆلىكى جەنۇب گۈزىلى

بولغان ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ نامى بىلەن «ئاقسۇ دەرياسى» دەپ ئاتالغان. بۇ دەريا قەدىمكى زامانداا «قوشلاش» دەپ ئاتىلىدىغان هازىرقى ئاۋات تەۋەسىدە يىراق قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىپ، قەدىمكى زامانداا «ماڭلايسۇيەر» دەپ ئاتىلىدىغان ئەلۋەك قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىنىڭ پاسىلى بولغان يەنە بىر ئەزىم دەريا ـــ يەكەن دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ شەرققە قاراپ ئېقىپ، قەدىمكى ئوسمىي ـ تارىم ۋادىسىغا ئېقىپ كىرىدىغان يەنە بىر ئەزىم دەريا ـــ تارىم دەريانىڭ هاسىل قىلىدۇ!

بۇنىڭدىن ساقمۇساق يەتتە يۈز يىل مۇقەددەم، يەنى بىز تۆۋەندە هېكايە قىلىدىغان ۋەقەلەر يۈز بەرگەن چاغلاردا، قەدىمكى زامانداا «قۇم دەريانىڭ» دەپ ئاتىلىدىغان ئاشۇ ئاقسۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ سەل غەربىي جەنۇبىدىراق بار ـ يوقى جەمئىي يۈزدەك تۈتۈنگە ئىگە بىر كۆجۇم مەهەللە بار ئىدى. بۇ مەهەللىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىنى كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلغان يالغۇز بىرلا كوچا كېسىپ ئۆتەتتى، كوچىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى قۇم دەريانىڭ، شەرقىي شىمال تەرىپى قەدىمكى توغراقلىققا تۇتىشىدىغان يۈز تۈتۈنلۈك بۇ مەهەللىنى كىشىلەر «ئايكۆل» دەپ ئاتىشاتتى. قەدىمكى زامانداىن تارتىپ كۈنچىقىش-تىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە جايلاشقان قەدىمكى ئەل ـــ تابغاچ ئېلى بىلەن كۈنپېتىشتىكى ئەرەب ـ ئەجەم ۋە پەرەڭ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇهىم ئالاقە، سودا يولى هېسابلىنىدىغان مەشهۇر يىپەك يولىمۇ دەل مۇشۇ ئايكۆل مەهەللىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتەتتى.

مەهەللىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قەدىمكى بىر تۈپ سەگە توغراق ئاستىدىن ئېقىپ چىقىدىغان مارجانبۇلاقنىڭ يېقىسىدا تۆت تۈۋرۈكلۈك پېشايۋانلىق بىر خانىقا ۋە ئۇنىڭغا يۆلەپ سېلىنغان ئىككى ئېغىزلىق لايسۇۋاق ئۆي بار ئىدى. بۇ لايسۇۋاق ئۆيدە ئايكۆل خانىقاسىنىڭ شەيخى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتە-كى دەيدىغان بىر ئۆلىما بىلەن ئۇنىڭ غوجىزادىسى ئەرشىدىن

ۋەلىيۇللا تۇراتتى.

ۋەقەشۇناس، سۆزمەن بوۋايلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن مىلادىيە 1327 ـ يىلى يازدا يۇز بەرگەن ئاشۇ بىر قېتىملىق قۇم توپانىدا ئوسمىي ـ تارىم ۋادىسىدىكى قىرىق بىر شەھەر قۇمنىڭ ئاستىدا قالغاندا، شەھىرى كېتىكتىن شەيخ شاھابىدىن قاتارلىق بىر توپ مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە قېچىپ چىقىپ، مۇشۇ ئايكۆلدە تۇرۇپ قالغانىكەن. شۇ چاغدا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاران ئون ياشتا ئىكەن.

ئارىدىن ئون بەش يىل ئۆتۈپ، تەقدىر ـ ئىرادە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنى مۇشۇ ئايكۆل تەۋەسىدە موڭغۇل شاھزادىسى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچراشتۇرغاندىن كېيىن، ئاشۇ موڭغۇل شاھزادىسىنىڭ ھۇزۇرىدا پۇتۇكچى بولۇپ ئىشلەپ، تاكى مىلادىيە 1349 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۆزىنىڭ ئايكۆل ھانىقاسىدىكى ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن كۈنگە قەدەر، غوجىزادىسى ئەرشىدىنىي ئۆزىنىڭ مۇخلىسى، ئايكۆل جامەسىنىڭ ئىمامى ھەزرىتى شەيخ مەۋلانا شاھابىدىن بىلەن قۇمباش كېچىكىدە پۇتۇكچىلىك قىلىدىغان ۋە قوشۇمچە ھالۋايى پەشمەت سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان يەللىغ تايشى ئىسىملىك بىر دوستىنىڭ تەربىيەسىگە تاپشۇرۇپ قويۇپ كەتكەنىدى.

يەللىغ تايشى قاراقىتان ئىدى. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئەردەۋىلگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇستازى شەيخ مەۋلانا شاھابىدىنىڭ ۋە ئاتىسىنىڭ دوستى، قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىلارنىڭ تەربىيەسىدە ئۆسۈپ يېتىلىپ، قەلەمگەمۇ، ئەلەمگەمۇ ماھىر نەۋقىران بىر يىگىتكە ئايلاندى.

ئايكۆل خانىقاسىنىڭ ئىچىدە بىر مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپنى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئەردەۋىلگە كېلىپ ئۇزاق

ئۆتمەي بەرپا قىلغانىدى. ياز كۈنلىرى خانىقانىڭ تۆت تۈۋرۈكلۈك ئايۇبنى ئاستىدا قىرىق ـ ئەللىك ئوغۇل ـ قىز تالىپلار ئۇستا-زىدىن ساۋاق ئالاتتى. شۇڭا، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىكى كۆپ ئىشلىرى ئايكۆلدىكى ئەنە شۇ مەكتەپ بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. گەرچە ئۇ كېتىك شەھرىدىكى چېغىدىلا خەت ساۋاتىنى ئاتىسىنىڭ قولىدا چىقىرىپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما، فىقھ①، ئانا تىل، ئەرەب ـ پارس تىلى، گىرامماتىكا، ئارىفمېتىكا، مەنتىق، ھەندىسە②، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە ھەققىدىكى ۋە باشقا جەھەتتىكى بىلىملەرنى ئايكۆلدىكى مەكتەپتە ئاۋۋال ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىدىن، كېيىنكى چاغلاردا ئۇستازى مەۋلانا شەيخ شاھابىدىن بىلەن ئاتىسىنىڭ دوستى، قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىدىن ئۆگەنگەنىدى. ئۇستازى شەيخ شاھابىدىن بىلەن يەللىغ تايشىلار خۇددى ئاتىسىدەكلا ناھايىتى بىلىملىك ئادەملەر ئىدى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇستازلىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى سوراپ تۇرغاچقىمۇ، ئۇستاز بىلەن شاگىرت ئوتتۇرىسىدا ياخشى دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ بىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا مەيلى ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتكىدىن ياكى مەۋلانا شەيخ شاھابىدىن بىلەن قارا-قىتان باخشىسى يەللىغ تايشىدىن سوراپ بىلىۋالغان بىلىملىرى بولسۇن، خۇددى تاشقا مۆھۈر باسقاندەك ئۇنىڭ دىلىغا مەھكەم ئورناپ كەتكەچكە، كېيىنكى چاغلاردا بۇ بىلىملەر ئۇنىڭغا ئاجايىپ ئەسقاتقانىدى. بۇ كېيىنكى گەپ، ئەلۋەتتە!

*　　*　　*

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ يالغۇز

---

① فىقھ ـــ ئىسلامىيەت قانۇنلىرى ئىلمى.

② ھەندىسە ـــ گېئومېتىرىيە.

تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە، بىكار قالسىلا مەھەللىنىڭ ئەتراپىنى خۇددى كۆك تامغا ئوخشاش ئورىۋالغان قېلىن توغراقلىق ئىچىگە كىرىۋېلىپ، بۇلاق بويىدا ئۇستازلىرى سۆزلەپ بەرگەن تۇرلۇك ئىلمىي ھېكمەتلەر ئۇستىدە پىنھان ئويلىنىشنى ياخشى كۆرەتتى.

مەھەللىنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان بۇ قەدىمكى بۇك توغراقلىق بىلەن مەھەللىدىن نەچچە چاقىرىم نېرىدىكى قۇم دەرياسىغىچە سوزۇلغان سازلىق غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا خۇددى بەش قولدەكلا ئېنىق ئىدى.

ئايكۆل توغراقلىقى قۇم دەرياسىغا ئۇلىشىپ كېتەتتى. قۇم دەرياسىنىڭ سۇيى بوز رەڭ تۇس ئالغان بولۇپ، دۇغلىشىپ ئاقاتتى. دەريانىڭ قىرغاقلىرىدا بۇك ئۆسكەن تاللارنىڭ شاخلىرى لاتقىلىق سۇغا ساڭگىلاپ تېگىپ تۇراتتى. باھاردا تاللار بېغىر رەڭ بولاتتى. تاللىقلاردا خىلمۇخىل پەسىل قۇشلىرى تىنماي سايرىشىپ، دەريا بويىنى چاڭ كەلتۇرۇشەتتى. بۇ يەردە ئىستىرا-ھەت قىلغان كىشىنىڭ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ قالاتتى. بۇ يەرنىڭ ئەلمى ـ تەلمىنى بىلمىگەن كىشى ياز كۈنلىرى پۈتۈن ئەتراپتىكى قېلىن ۋە قاپقاراڭغۇ جاڭگالدا تېنەپ ـ تەمتىرەپ قېلىشمۇ ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. جاڭگاللىقتا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھەرقاندىقى تېپىلاتتى. ئېيىق دەمسىز، يولۋاس دەمسىز ياكى بۆرە ـ تۈلكە دەمسىز ۋە ياكى بۇغا ـ مارال، كېيىك ـ جەرەن قاتارلىق ھايۋانلار جاڭگاللىقنىڭ ئەركىلىرى ئىدى. بۇغا ـ مارال، كېيىك ـ جەرەنلەر زىچ توغراقلىقتىن ئېتىلىپ چىقاتتى ـ دە، ئايكۆللۈكلەرنىڭ ئېتىزلىرىنى بويلاپ يۈگۈرۈشكە باشلايتتى. بۇ ھايۋانلار كۆرگەن كىشىنىڭ زوقىنى، ھەيرانلىقىنى قوزغايتتى. ئۇلارنىڭ تىك كەتكەن مۇڭگۈزلىرى خۇددى ياش توغراقلاردەك دىڭگىيىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇنچىلىك تېزلىكتە قېلىن توغراقلىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى ـ دە، ئۇلارنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدا سۇنغان ياغاچلارنىڭ چىرىسلاشلىرىلا ئاڭلىنا-

نىپ قالاتتى، خالاس !

ئايكۆللىنىڭ سازلىقلىرىمۇ توغراقلىقلىرىدىن ھەرگىز قېلىشمايتتى. سازلىقتىكى ئوتلار بەزىدە ئادەمنىڭ تىزىغچە كېلەتتى، بەزىدە ئوشۇقىغا كېلەتتى. ئاستى زەي، قارا پاتقاق بولۇپ، كىشى ماڭسا ئايىغى ئاستىدىكى يەر لۆمۈلدەپ، لىڭشىپ تۇرغانىدەك بىلىنىپ كېتەتتى. بەزى جايلاردا سازلىق نەچچە چاقىرىملارغىچە سوزۇلۇپ كەتكەنىدى. بۇنداق قارا پاتقاق زەيلىكتىن ئۆتۈش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئايكۆللۇكلەر ئادەتتە بۇ سازلىققا ئاياغ باسمايتتى. ئوي ـ چوڭقۇرىنى بىلمىگەن يەردە ئادەمنىڭ ماڭمىغىنى ياخشى، بولمىسا ئۇنى ئۆلۈم كۈتۈۋېلىپ، قارا پاتقاق شوراپ ئۆزىگە تارتىۋالىدۇ ـ دە، شۇنىڭ بىلەن ئىش تامام بولىدۇ ! بىلىپ ـ بىلمەي مېڭىپ قېلىپ، ئادەمنى پاتقاق شوراپ كەتكەن ۋەقەلەر قانچە ـ قانچە قېتىملاپ يۈز بەرگەنلىكىنى ئايكۆللۇكلەردىن باشقا ھېچكىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيتتى ! سازلىقتا يولنى بىلگەن ئادەملەرلا ماڭالايتتى. يولنى بىلمىدىغان ئادەم مەخپىي چىغىر يوللار، ئۇ يەر ـ بۇ يەردە چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان زومچەك ـ زومچەك دۆڭلەر ۋە بۇك ئۆسۈشكەن تېۋىلغىلىقلار ئارقىلىق بۇ سازلىقتىن باھاردىمۇ ئۆتەلەيتتى ! باھاردا بۇ سازلىقلاردا ئۇۋىلاپ، تۇخۇم تۇغىدىغان ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەكلەر سان ـ ساناقسىز ئىدى !

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا مۇشۇ سازلىقتىن نەچچە قېتىملاپ ئۆتكەنىدى.

* * *

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرى ئىدى. بىر كۈنى ئايكۆلىنىڭ بالىلىرى ئۇستازىدىن ساۋاقلىرىنى ئېلىپ بولۇپ، مەكتەپتىن ئازاد بولۇشقاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرۈپ ئويناىدىغان يېرى ـــ قۇم

دەريا سىنىڭ قۇمباش كېچىكىدىكى ئىككى تۈپ سەگە توغراقنىڭ ئاستىغا كېلىپ توپلىنىشتى.

ئايكۆلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە جايلاشقان مەشھۇر قەدىمكى كېچىك ــ قۇمباش بۇگۈنمۇ ئادەتتىكىدەكلا ئادەم بىلەن تولغا-نىدى. ئادەملەر كېچىكتىن ئىچىگە يەل تولدۇرۇلغان تۇلۇم سال بىلەن ئۈياق - بۇياقتا ئۆتۈشۈۋاتاتتى. نۆۋەت تالىشىپ بىر - بىرىگە زادىلا يول بەرمەيۋاتقان ئادەملەرنىڭ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى، مال ئارتىلغان قېچىر - ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، تۆگىلەرنىڭ بوينىدىكى كولدۇرمىلىرىنىڭ بوغۇق جاراڭلاشلىرى، ئېشەكلەرنىڭ ھاڭراشلىرى پۈتۈن قۇمباش كېچىكىنى بىر ئالغاندى. كېچىكتىن ئۆتۈۋاتقان بۇ ئادەملەر ئارىسىدا يىراق كۈنپېتىشتىكى ئەجەم، پارس ئەللىرىدىن كەلگەن تازىي، پارسىي سودىگەرلەر، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ماڭلايسۆيەردىن كەلگەن قەشقەرلىك، خوتەنلىك مۇسۇلمان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى، كۈنچىقىشتىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىن كەلگەن تۈرپانلىق، قومۇللۇق، قاراشەھەرلىك تات① سودىگەرلىرى، موغۇلىستانىنىڭ ئالمالىق شەھىرىدىن كەلگەن ئۇيغۇر قاتاللىرى② بار ئىدى. شۇنىڭدەك بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا يەنە يىراق كۈنچىقىشتىكى بۇيۈك چىن تېمىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كەلگەن ئۇيغۇر تەرسالىرى③ ۋە قارا قىتان سودىگەرلىرىمۇ بار ئىدى.

كېچىك بويىدىكى ئىككى تۈپ قەدىمكى سەگە توغراقنىڭ ئاستىدا ئىككى ئېغىز ئاددىي قۇرما ئۆي④ بار ئىدى. بۇ ئۆيدە بەزىدە پۈتۈكچىلىك قىلىپ، بەزىدە ھالۋايى پەشمەت قايىنىتىپ

---

① تات ــ يەنى ئۇيغۇر تاتلىرى. تۈرپان، قومۇل ۋە قاراشەھەرلەردە ياشايدىغان بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئاتىلىشى.

② ئۇيغۇر قاتاللىرى ــ خىرىستىيان دىنىنىڭ كاتولىك مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ نامى.

③ ئۇيغۇر تەرسالىرى ــ گەنسۇ ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار.

④ قۇرما ئۆي ــ ياغاچ شادىلاردىن توقۇپ ياسالغان لايسۇۋاق ئۆي.

روزغارىنى قامدايدىغان يەللىغ تايشى دېگەن بىر قېرى ئادەم ياشايتتى. يىراق كۇنچىقىشتىكى قاراقىتان ئېلىدىن بۇ يەرگە مۇساپىر بولۇپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بۇ ئادەمنى كىشىلەر «پۇتۇكچى باخشى» دەپ ئاتايتتى.

پۇتۇكچى باخشىنىڭ بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. چۆچەك ئېيتىشقا بەكمۇ ئۇستا بولغان بۇ ئادەم بالىلارغا، بولۇپ-مۇ غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ئىنتايىن نۇرغۇن رىۋايەت-لەرنى ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرەتتى.

ئايكۆل خانىقاسىدىكى مەكتەپخانىدا ھەر كۈنى پېشىنغىچە ساۋاق بېرىلەتتى. ئەتىگەندىن كەچكىچە ساۋاق يادلاپ زېرىككەن بالىلار خەلپەتنىڭ ئاغزىدىن قاچان «ئازاد!» دېگەن سۆز چىقار-كىن دەپ تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇستازىنىڭ قېشىغا سوراپ كېلىش ئۈچۈن كىرىپ كەتكەن خەلپەت بىرھازا-دىن كېيىن ئاران قايتىپ چىقاتتى ـ دە، بالىلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ: «ئى بالىلار، سىلەر ئازاد!» دەپ ئېلان قىلغاندا، «ئازاد!» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرى چۈشەر ـ چۈشمەي، بالىلار خەت تاختىسىنى بوغقۇچ بىلەن يانلىرىغا ئېسىپ، خانىقانىڭ دەرۋازىسىغا ئۆزلە-رىنى ئېتىشاتتى. خانىقانىڭ دەرۋازىسىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆيلىرىگە قاراپ كېتىشەتتى. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا باشلىق ئۈچ ـ تۆت بالا ئۇدۇل كېچىك بويىغا توپا توزۇتۇشۇپ چېپىشىپ چىقىپ كېتىشەتتى. ئۇلار «ھايت ـ ھۇيت» دېگۈچىلا ھېلىقى سەگە توغراقنىڭ ئاستىدىكى قۇرما ئۆينىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشەتتى ـ دە، پۇتۇكچى باخشىنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاش ئۈچۈن، ئىشىك ئالدىدىكى توغرا ياغاچتا كۈتۈپ ئولتۇرۇشاتتى. بالىلار ئۇنىڭ ئاجايىپ سېھىرلىك تۈس ئالغان، جەلپكار چۆچەكلىرىنى، تارىم دەرياسىغا ئايلىنىپ قالغان تەكلىماكان پادىشاھلىقىنىڭ مەلىكە-لىرى ھەقىقىدىكى ئاجايىپ قىزىقارلىق رىۋايەتلىرىنى بەكمۇ

ياقتۇرۇپ ئاڭلىشاتتى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئەقلىگە كەلگەندىن بېرى، ئۇ-نىڭ خاتىرىسىدە ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ۋە ئۇستاز مەۋلانا شەيخ شاھابىدىنلار سۆزلەپ بەرگەن تۇرلۇك دىۋە-پەرىزاتلار ھەققىدىكى ئاجايىپ چۆچەكلەر ئىنتايىن ئېنىق ساقلىنىپ قالغانىدى. بولۇپمۇ توشقان يىلى ئۇلار قۇم ئاستىدا قالغان شەھىرى كېتىكتىن قېچىپ چىقىپ، قۇم دەرياسى بويى-دىكى ئايكۆلگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، يەللىغ تايشى، يەنى كىشىلەر «پۇتۇكچى باخشى» دەپ ئاتايدىغان بۇ قاراقىتان باخشى-سى ئايكۆللۇك بالىلارغا سۆزلەپ بەرگەن ئەرش تەڭرىسىنىڭ ئوردىسىدىن زېمىنىدىكى ئادەملەرگە ئىلاھىي ئوتنى ئوغرىلاپ بەرگەن خىسلەتلىك ئوغلان ھەققىدىكى ئاجايىپ رىۋايەت غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئېسىدە تاكى قېرىپ ئۆلۈپ كەتكەنگە قەدەر ساقلىنىپ قالدى. بەزىدە ئۇ ئۆزىنى خۇددى ئاشۇ خىسلەتلىك ئوغلان بىلەن تەڭ تۇغۇلغاندەك ھېس قىلاتتى.

«قەدىم - قەدىم زامانلاردا بولۇپ ئۆتكەن دېيىشىدۇ بوۋىلار» دەپ خىسلەتلىك ئوغلان ھەققىدىكى رىۋايەتنى باشلايتتى يەللىغ تايشى، «مەنمۇ بوۋامدىن شۇنداق دەپ ئاڭلىغانمەن. بەلكى راستتۇر، بەلكى يالغاندۇر. بۇرۇنقى چاغلاردا ئادەمزات ئارىسىدا ئەسلىدە ئوت بولمىغانىكەن. ھەر يىلى سوغۇق كەچ كۈزدە كۆكتەڭرى ئادەملەر ئارىسىدا ئوت مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئىلاھىي لەشكەرلىرىنى باشلاپ، تەڭرى ئوردىسىدىن يەر يۈزىگە چۈشىدىكەن. قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە ياشايدىغان ئادەملەر پەقەت شۇ چاغدىلا ئوتنىڭ ئىللىق تەپتىدىن بەھرىمەن بولالايدىكەن. كۆكتەڭرى ئادەملەر ئارىسىدا ئىلاھىي ئوت مۇراسىمىنى ئۆتكۈ-زۈپ بولغاندىن كېيىن، ئەرشتىكى تەڭرى ئوردىسىغا قايتىدىغان چاغدا، ھېلىقى ئىلاھىي ئوتنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئەكېتى-دىكەن.

شۇ چاغلاردا تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغان بىر قەبىلىدە

بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ ئىسمىنى ‹غالغال ئوغلان› دەپ قويۇپتۇ. كۆكتەڭرى ئەرشتىكى ئوردىسىغا قايتىدىغان چاغدا، ئەرشتىكى ئىلاھىي ئوتقا قارانچۇق قىلىش ئۇچۇن ھېلىقى باتۇر ئوغلانىنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئەرشتىكى ئىلاھىي ئوردىسىغا ئېلىپ قايتىپتۇ.

غالغال ئوغلان ھەر قېتىم ئەرش ئوردىسىدا ئىلاھىي ئوتقا قاراۋېتىپ زېمىندىكى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ، يۇرت ـ قاياشلىرىنىڭ زۇلمەتلىك قاراڭغۇ، سوغۇق زېمىندا ئوتنىڭ خوۋلۇقىنى كۆرمەي تارتىۋاتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى ئويلىغىنىدا، خۇددى ئۆزى ساقلاۋاتقان ئاشۇ ئىلاھىي ئوتتا كۆيۈپ ئۆرتىنىۋاتقان قىلدەك تولغىنىپ كېتىدىكەن. شۇڭا، ئۇ ئەرشتىكى ئوتنى زېمىندىكى ئادەملەرگە ئوغرىلاپ بەرمەكچى بوپتۇ. ئۇ ئىلاھىي ئوت ئۇچقۇنىنى بىر قاپاقتا سېلىپ زېمىندىكى ئوتسىز ئادەملەرگە ئاپىرىپ بەرمەكچى بولغاندا، سىرى پاش بولۇپ قېلىپ جېنىدىن ئايرىلىغىلى تاس قاپتۇ. كۆكتەڭرى غەزەپلىنىپ ئۇنى ئەرشتىكى تاش تاراشلاش مەيدانىدا تاش چوقۇشقا سۇرگۈن قىپتۇ. كۆكتەڭرى بۇ تاشلاردىن يەر يۈزىدە ئوردا ـ قەسىر ياساتقۇزماقچىكەن. غالغال ئوغلان ئىلاھىي ئوتنىڭ ئۇچقۇنلىرىنى ئۆزى چوقۇغان ھەربىر پارچە تاشنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ، زېمىندىكى ئادەملەر ئارىسىغا ماڭدۇرۇۋېتىپتۇ ھەمدە سېغىزخان ئارقىلىق زېمىندىكى ئادەملەرگە: ‹تاش پارچىلىرىنىڭ ئىچىگە ئوت ئۇچقۇنى يوشۇرۇنغان. تاشنى بىر ـ بىرىگە قاتتىق ئۇرساڭلار، ئۇچقۇنلاپ ئوت ھاسىل بولىدۇ› دەپ خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. ئادەملەر غالغال ئوغلانىنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ، تاش پارچىلىرىنى بىر ـ بىرىگە قاتتىق ئۇرۇپ-تىكەن، تاشقا يوشۇرۇپ قويۇلغان ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ چىقىپ، يەردىكى پاخالغا چۈشۈپتۇ ـ دە، ئۇنى ياندۇرۇۋېتىپتۇ. يەر يۈزىدە شۇنىڭدىن باشلاپ ئوت پەيدا بوپتۇ.

كۆكتەڭرى زېمىندىكى ئادەملەرنىڭ ئوتقا ئىگە بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئوتنى ئۇلارغا كىمنىڭ يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى

قاتتىق سۇرۇشته قىپتۇ ۋە غالغال ئوغلاننىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرىنى تاش پارچىلىرىغا يوشۇرۇپ زېمىندىكى ئادەملەرگە يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى بىلىپ قاپتۇ. كۆكتەڭرى دەرغەزەپكە كېلىپ، غال-غال ئوغلانىنى ئىلاھىي زەنجىر بىلەن كۆكتىكى قىيالىققا بەند قىلىپ تاشلاپتۇ ۋە مەڭگۈ تاش چوقۇغايسەن، دەپ قارغىۋېتىپتۇ. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ئەنە شۇ غالغال ئوغلان چوقۇغان ئاسمان تاشلىرىنىڭ پارچىلىرىدىن هاسىل بولغانىكەن...

كېيىنكى چاغلاردا يەر يۈزىدىكى ئادەملەر ئەرشتىكى غالغال ئوغلاننىڭ ئوتىنى پەيدا قىلغانلىقىدەك ئۇلۇغ تۆھپىسىنى مەڭگۈ خاتىرىلەش ئۈچۈن، كۆكتەڭرى ئۇنى ئەرشتىكى قىيا تاشقا بەند قىلىپ تاشلىغان ئىلاھىي زەنجىرگە تەقلىد قىلىپ، كۆزىگە قىممەت باھالىق تاش قويۇلغان ئالتۇن - كۈمۈش ئۈزۈك سوقۇتۇرۇپ، سول قولىنىڭ بارماقلىرىغا سېلىپ يۈرۈشىدىغان بوپ-تۇ...»

شۇنداق قىلىپ، كىچىك ئەرشىدىن ئەقىلگە كەلگەندىن تارتىپ ئەڭ دەسلەپتە ئاتىسى ۋە ئۇستازى شەيخ شاھابىددىن تۇر-لۇك رىۋايەتلەرنى، كېيىنكى چاغلاردا بولسا، قۇمباش كېچىكىدە ئولتۇرىدىغان ئاشۇ پۇتۇكچى باخشى يەللىغ تايشىدىن ئەرش ئور-دىسىدىن زېمىندىكى ئادەمزاتقا ئىلاھىي ئوت ئوغرىلاپ بەرگەن غالغال ئوغلان هەققىدىكى ئاجايىپ چۆچەكلەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى خۇددى ئاشۇ ياۋۇز دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرغۇچى تۆمۇر بىلەكلىك باھادىرلارغا، ئاشۇ قورقماس غالغال ئوغلانغا ئوخشىتىپ، قەدىم-كى توغراقلىقتا ۋە قۇم دەريا سىنىڭ بويىدىكى سازلىقلاردا خۇشال يايراپ يۈردى...

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىچىك ئەرشىدىنگە ئايكۆل دالاسىدىكى گۈل - چېچەكلەر تېخىمۇ خۇش پۇراق پۇرايدىغانىدەك، سەرۋى قامەتلىك توغراقلار بارغانسېرى گۈزەللىشىپ كېتىۋاتقاندەك، ئايكۆلنىڭ هاۋاسى بارغانسېرى تازىلىنىپ، ئاسمىنى

تېخىمۇ ئېگىزلەپ كېتىۋاتقانىدەك، ئەتراپىدىكى زېمىن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بارغانسېرى كېڭىيىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

نىھايەت، كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەۋلانا جالالىدىن كېتىكىگە ئالـ لىقانداق سەپەر بىلەن شۇ چاغدىكى ئىسلامىيەت دۇنياسىدا «سانى بۇخارا» دەپ ئاتىلىدىغان يىراق قەشقەرگە بېرىش توغرا كەلدى.

قەشقەر ــ شۇ چاغلاردا «ئەردەۋېل» دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى ئاقسۇنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە جايلاشقان قەدىمكى بىر شەھەر ئىدى. كىشىلەر: «ئەردەۋېلدىن قەشقەرگە بېرىش ئۈچۈن ساقمۇ ـ ساق ئون كۈنلۈك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ» دېيىشەتتى.

قۇمباش كېچىكىدىن باشقا، ھەتتا ئەردەۋېلگىمۇ بېرىپ كۆرمىگەن ئايكۆللۈك بالىلار ئۈچۈن، بۇ ئون كۈنلۈك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىش ــ خۇددى بارسا كەلمەس شەھەرگە بارغاندەك تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى غوجىزادىسى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىمۇ ئاشۇ يىراقتىكى قەشقەرگە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارماقچى ئىدى. شۇڭا، بۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاجايىپ خۇشاللىنارلىق بىر ئىش ئىدى ! ئازىندىن كېيىن يولغا تەييارلىق قىلىش باشلاندى. مەۋلانانىڭ پۈتۈن يول تەييارلىقلىرى پۈتۈپ تەخ بولغاندىن كېيىن، شەيخ شاھابىدىن بىلەن خوشلاشتى. يەنە بىرەر نەرسە ئۇنتۇلۇپ قالدىمىكىن دەپ ئۆزىنىڭ يۈك ـ تاقالـ رىنى باشتىن ـ ئاياغ كۆزدىن كەچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ كۆڭلى ئاندىن تىندى ـ دە، خۇرجۇن ـ قاچىلىرىنى ئېشىكىگە ئارتىپ مۆلەنىڭ ئۇلاڭ ـ تارتقۇلىرىنى ئالدىرىماي چىگىتىپ چىقتى. ئاندىن ئېشىكىگە مىنىپ، ئالدىغا غوجىزادىسى ــ كىچىك ئەرشىدىنى ئالدى ـ دە، كۈنپېتىشقا قاراپ ماڭغان كارۋاننىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

مۇشۇ تاپتا خۇشال بولغىنىدىن ئاغزىنى يۇمالماي قالغان غوجىزاده ئەرشىدىن ھېچ نەرسىنى سەزمەيۋاتقانىدى. نېمىسىنى ئېيتىسىلەر، ئۇ ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۇزاقلارغا ئاتىلاتماقچى ـ ده ! يەنه كېلىپ شۇنداق يىراق بىر يەرگه ـــ ئەزىزانه قەشقەرگه دەڭلار ! ...

*　　*　　*

غوجىزاده ئەرشىدىن ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن بىللە قەشقەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پۈتۈن ئايكۆل تەۋەسىده بىر يىلغىچه ئۇلار توغرۇلۇق گەپ ـ سۆز ئۇزۇلمىدى ! ئۇ ئۆزىنىڭ قەشقەردە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئايكۆللۈك بالىلارغا قىشچە، ھەتتا بۇ يىل ياز كىرگەندىن كېيىنمۇ كۈندە دېگۈدەك ئاغزى تىنماستىن بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى...

ئەلھال، مانا بۈگۈنمۇ ئۇ بالىلارغا يېڭىدىن ـ يېڭى ئاجايىپ قىزىقارلىق ئىشلارنى ھېلىدىن ـ ھېلىغا سۆزلەپ بېرىپ، ئەتىگەندىن بېرى ئاغزى تىنمىدى. لېكىن، ئايكۆللۈك بالىلارغا ئۇنىڭ سۆزلەپ بېرىۋاتقان ئىشلىرىنىڭ ئىچىده بەزىلىرى ئەقىلگه زادىلا سىغمايۋاتقاندەك، خۇددى ئۇ ئانچه ـ مۇنچه يالغان نەرسىلەرنىمۇ قىستۇرۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

چۈشتىن بۇرۇن مەكتەپتە ئۇستازىدىن ئالغان دەرسلەرنى يادلاپ ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان ئايكۆللۈك بالىلار، چۈشتىن كېيىن ھەر كۈنىدىكى ئادىتى بويىچه قۇمباش كېچىكىدىكى ھېلىقى ئۇچ تۇپ قەدىمكى سەگه توغراقنىڭ ئاستىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى. بۈگۈن غوجىزاده ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنىپىتىش تەرىپىگه يۈز چاقىرىم كېلىدىغان يەردە ئوپال ئارت دەپ

ئاتىلىدىغان بىر يۇرتقا ــ «ھەزرىتى موللام» دېگەن بىر مەشھۇر ئادەمنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىشقا بارغانلىقلىرى ۋە قەشقەردە ئۆزلىرىنىڭ نېمىلەرنى كۆرگەنلىكلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى.

قۇمباش كېچىكى ئاۋۇالقىدەكلا باس ـ باس ئىدى. تۇلۇم سال بىلەن يولۇچىلار دەريادىن ئۆتۈشمەكتە ئىدى. ئۇلار خانلىق يولدا يىراقتىن مېڭىپ كېلىۋاتقان بۇگۇنكى يولۇچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىلىرى ئىدى. باشقا چاغلاردا بولىدىغان بولسا ئايكۆللۈك بالىلار تۇلۇم سالنىڭ ئۈستىگە چىققىلى ئۇنىماي، جان ـ جەھلى بىلەن كەينىگە تىرەجەپ تۇرۇۋالىدىغان جاھىل قېچىرلارنى ھەيدەشىپ بېرىپ، يولۇچىلاردىن بىر ـ ئىككى قارا چاقا تاپان ھەققى ئۇندۇرۇۋېلىشقاندىن كېيىن، دەرھال ھالۋايى پەشمەت ئېلىپ يېيىش ئۈچۈن پۇتۇكچى باخشىنىڭ ئىشىكىگە يۈگۈرۈشەتتى. كېچىكتە پۇتۇكچىلىك قىلىدىغان قاراقىتان باخشىسىنىڭ ئۇسۇتىگە كۈنجۈت سېپىلگەن ھالۋىسى بەكمۇ يېيىشلىك بولغاچقا، مۇشۇ ئەتراپتا ناھايىتى داڭلىق ئىدى. ئەمما، ھازىر بۇ ئىش ئايكۆللۈك بالىلارنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ قويمايۋاتاتتى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەمراۋاق دوستلىرىغا مۇشۇنىڭ بىلەن نەچچە قېتىملاپ قەشقەرنىڭ قانداق بىر چوڭ شەھەر ئىكەنلىكى، دۇنيادا بارلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ شەھەردە تېپىلىدىغانلىقى ۋە ئاۋۇالقى زامانىدا بۇ شەھەرنىڭ «قاراخان» دەپ ئاتىلىدىغان پادىشاھلارنىڭ پايتەختى بولغانلىقى ھەققىدە ئۇزاق ـ ئۇزاق چۈشەندۈردى. ئۇ ئاتىسى بىلەن ئىككىسىنىڭ بۇ شەھەرنى نەچچە كۈن كەزگەنلىكى، شۇنداق بولسىمۇ شەھەرنى زادىلا ئارىلاپ تۈگىتەلمىگەنلىكلىرى توغرىسىدا سۆزلەۋېتىپ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئادەمدەك سۆزلەيدىغان ئاجايىپ بىر قۇشنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى.

ــ ئەتتەڭە، شۇ چاغدا ئەگەر ئاتام مېنى ئەكەتمىگەن بولـ

سا، مەن ئۇ قۇشنىڭ نېمەدەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق سوراپ بىلۈۋالغان بولاتتىم، ــ دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ئۆچ-چىنىپ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ــ ئاڭلاپ تۇرسام، ئىگىسىنىڭ قولىغا قونۇپ ئولتۇرغان هېلىقى قۇش كىشىلەرگە تۇيۇقسىز خۇدى ئادەمدەك سۆزلەپ: «بىر ئاقچا، بىر ئاقچا!» دېمەسمۇ، قاتتىق چۆچۈپ كەتتىم. هېلىقى قۇشنىڭ خۇددى ئادەمدەك سۆزلەۋاتقانلىقىغا ئاڭلاپ هەيران بولغىنىمدىن ئاغزىمنى يوغان ئېچىپ تۇرۇپلا قاپتىمەن!

ئۇنىڭ سۆزىنى تىڭشاپ ئولتۇرغان ئايكۆللۈك بالىلارنىڭ ئىرسىدا جانباز دېگەن بىر هەمساۋاق بالىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئەرشىدىننىڭ هېكايىسىنى شۇنداق بېرىلىپ ئاڭلاۋاتاتتىكى، هەتتا ئىككى قېچىرىنى تۆلۈم سالغا چىقىرالماي هەپسىلىسى پىر بولۇپ تۇرغان بىر سوغداقنىڭ ئۆزىگە: «قېچىرىمنى هەيدىشىپ بەرسەڭ ئىككى چاقا بېرىمەن!» دەپ قىلىۋاتقان ئىشارىتىگىمۇ پىسەنت قىلماي ئولتۇراتتى. بىراق، جانباز بىر نەرسىنى هېچ ئەقلىگە سىغدۇرالمايۋاتقانىدى: ئۇ خۇددى ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىيەلەيدىغان قۇشنىڭ تەسۋىرىنى هېچ كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇ بالىلارنىڭ ئېچىدە ئەرشىدىننىڭ سۆزىگە تۇنجى بولۇپ ئۆزىنىڭ ئىشەنمەيۋاتقانلىقىنى بىلدۈردى.

ــ قۇش دېگەننىڭ تىلى كىچىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ پەقەت باشقا قۇشلارغا ئوخشاش سايرىيالايدۇ. هەرگىزمۇ ئادەملەرگە ئوخشاش سۆزلىيەلمەيدۇ. سېنىڭچە بولسا ئادەممۇ قۇشتەك سايرىسا بولىدىكەن ــ هە؟!

ــ سۆزلىمەسمىش! ... ۋاي ئەقىللىك يەي! ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىدىكى ئاچچىق ئىستىهزانى چۈشەنگەن غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ ئۇ قۇش شۇنداق سۆزلەيدىكەنكى، يىراقتىن ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئادەمگە خۇددى تامنىڭ ئارقىسىدىن بىرسى سۆزلەۋاتقاندەك تۇيۇلىدىكەن. لېكىن، بىلەمسەن، ئۇ بەربىر

قۇش، ئادەم ئەمەس !

ئەمما، قۇشنىڭ ئادەمدەك سۆزلىيەلەيدىغانلىقى باشقا ئايكۆل-لۈك بالىلاردىمۇ شۇبھە تۇغدۇردى:

— ئۇ چاغدا قانداق بولىدۇ؟ دېمەك، سېنىڭچە بولغاندا، جا-ھاندىكى قۇشلارنىڭ ھەممىسى خۇددى ئادەملەردەك سۆزلىگىلى تۇرسا، ئۇ چاغدا ئادەملەرگە سۆز قالسۇنمۇ؟ ! ...

— توختاڭلارچۇ، — دەپ چۇرقىرىشۇاتقان بالىلارنىڭ ھەم-مىسىنى توختاتتى نىزامىدىن دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ھەم-ساۋاق بالا، — سەن ھېلىقى قۇشنىڭ ئادەمدەك سۆزلىگىنىنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆردۈڭمۇ ياكى قۇلىقىڭ بىلەن ئاڭلىدىڭمۇ؟

نىزامىدىن ھەرقانداق ۋاقىتتا بىرنەرسىنى ياخشىلاپ بىلۈۋې-لىشقا تىرىشىدىغان ئىدىتلىق بالا ئىدى.

— ئۇ قانداق قۇش ئىكەن؟ ...

— ئۇزايىدىن قارىساڭ خۇددى سوپىسوپىياڭغىلا ئوخشايدى-كەن، — دېدى ئەرشىدىن جاۋاب بېرىشكە ئالدىراپ، — ئەمما خورازنىڭكىدەك تاجى، بۇركۇتنىڭكىدەك ئىلمەك تۇمشۇقى بار ئىكەن...

— سەن بۇ بىمەنە گەپلىرىڭنى قوي ! — دېدى ئىسكەندەر بوڭقۇش ئىسىملىك يەنە بىر بالا ئىشەنمەستىن، — سەن ئۆزۈڭ خورازنىڭ ياكى بۇركۇتنىڭ ئادەمدەك سۆزلىگىنىنى كۆرگەنمۇ؟ سەنزە، نېمىلا دەپ ئەخمەق قىلسام بولۇۋېرىدۇ دەپ ئويلاپسەن. قانداقلا سۆزلىسەم ئىشىنىدۇ دەمسەن بىزنى؟ !

— سەنمۇ گېپىم بار دەپلا قىلىسەن ! مەن ساڭا خورازنى ياكى بۇركۇتنى ئادەمدەك سۆزلەيدۇ، دەپ ئېيتقانمۇ؟ مەن بۇ يەردە ھېلىقى قۇشنىڭ «خورازنىڭكىدەك تاجى، بۇركۇتنىڭكىدەك تۇمشۇقى بار ئىكەن !» دېدىمغۇ؟ ! — دەپ ئەرشىدىن تېرىكىشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ سۆزلەپ بېرىۋاتقانلىرىغا قارىتا ھەمساۋاقلا-رىنىڭ ئىشەنمەيۋاتقانلىقى ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈ-

رۇۋاتقانىدى، ــ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىيەلەيدىغان ھېلىقى قۇشنى بەكمۇ سېتىۋالغۇم بار ئىدى مېنىڭ. ئەتىسىگە، شۇغىنىسى، ئاتام زادى ئۇنىماي قويدى. بولمىسا ھازىرنىڭ ئۆزىدە سىلەرگە سۆزلىتىپ، بىر كۆرسىتىپ قويار ئىدىم. شۇ چاغدا بۇ گېپىمنىڭ راستلىقىغا ئىشەنگەن بولاتتىڭلار ! ...

ــ ياق، سەن بىزنى ئالداۋاتىسەن ! ــ دەپ قولىنى شىلتىدى سەلىم ماڭقا دەيدىغان يەنە بىر بالا. ئۇ بىر پۇتلۇق بولۇپ، جايىدا توختىماستىن دىكىلداپ سەكرەپ خورازنى دوراشقا باشلىدى ۋە بۇرنىنى «شىلىپ» قىلىپ بىر تارتىۋەتكەندىن كېيىن، ئىتتىك ــ ئىتتىك سۆزلەپ كەتتى، ــ ئەرشىدىنىڭ خورىزى كۇندە سۆزلەيدۇ، سۆزلەپ ــ سۆزلەپ ئارقىدىن قانات سۆرەيدۇ ! ...

بۇ چاغدا ئاچچىقىدىن بوغۇلۇپ يېرىلىپ كېتەيلا دەپ قالغان كىچىك ئەرشىدىن ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى ــ دە، تېخىچىلا بىر پۇتى بىلەن دىكىلداپ سەكرەپ تۇرغان سەلىمنىڭ ئالدىغا بېرىپلا ئۇنىڭ ياقىسىدىن سىقتى ۋە پىچىرلىغان ئاۋاز بىلەن دېگۈدەك سۆزلەپ كەتتى:

ــ زۇۋانىڭنى يېغ، ماڭقا ! بولمىسا...

ئەرشىدىن دوق قىلىپ تۇرۇپ سەلىمنىڭ ياقىسىدىن تېخىمۇ قاتتىق سىقتى. ئۇ يىغلامسىراپ چىرايىنى پۇرۇشتۇردى ــ دە، بۇرنىنى «شىلىپ» قىلىپ تارتىپ قويۇپ، ئەرشىدىنىڭ قولىدىن ياقىسىنى بوشىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. بىراق، ئەرشىدىن ئۇنىڭ ياقىسىنى سىقىپ تۇزغان قولىنى زادىلا بوشاتماي، باشقا بالىلار ــ غا قاراپ جىددىي تەرزدە سۆزلىدى:

ــ مەن ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەيدىغان ھېلىقى قۇشنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈمغۇ ! كۆرگىنىم راست، ئەگەر يالغان ئېيتقان بولسام مېنى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا مۇشۇ يەردە يەر يۇتۇپ كەتكەي، ئىگەكىم ! ...

بالىلار بىرئاز قورقۇپ قېلىشتى: ھەقىقەتەنمۇ ئەرشىدىن يالـ
غان سۆزلەۋاتقان بولسا، ھەرگىزمۇ قەسەم ئىچىپ يۈرمىگەن
بولاتتى ـ دە !

ـــ بەلكىم سېنىڭ دەۋاتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسى راستتۇر، ـــ
دېدى جانباز، ـــ بىراق، مەن قۇشنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلـ
يەلەيدىغانلىقىنى ھېچقاچان ئاڭلىمىغانىكەنمەن...

ـــ ئىشەنمىسەڭ ئاتامدىن سوراپ باققىن. ئۇ مېنى ئىزدەپ
كەلگەندە ئادەمدەك سۆزلەيدىغان ھېلىقى قۇشنى ئۇمۇ كۆرگە
نىدى.

بىراق، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى قەشقەردىن قايتىپ
كەلگەن يىلى قىشتا، چاغاتاي خانزادىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ
ھۇزۇرىدا پۇتۇكچى بولۇپ ئورۇنلاشقانىدى.

ـــ مەۋلانامنى قالماق خانزادىسى ئۆزىگە پۇتۇكچى قىلىۋالغان
تۇرسا، ئۇنى نەدىن تاپىسەن؟ ! ...

ـــ ياقامنى قويۇۋەتسەڭچۇ، ـــ دەپ غودۇڭشىدى سەلىم
ماڭقا، ـــ ئادەمگە نېمانداق چىڭ ئېسىلىۋالىسەن؟ ! ...

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنى قويۇۋەتتى ۋە:

ـــ مەن سىلەرگە ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىيەلەيدىغان قۇشنىڭ
بارلىقىنى بەربىر ئىسپات بىلەن كۆرسىتىپ بېرىمەن. مانا قاراپ
تۇرۇڭلار ! قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ قېشىغا بېرىپ
تۇرۇڭلار ! قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ قېشىغا بېرىپ
سورايمەن. ئۇ ھەممىنى بىلىدۇ ! ...

شۇنداق قىلىپ، ياخشى باشلانغان سۆھبەت ئاخىرىدا مانا
مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزلىك بىلەن بۇزۇلۇپ كەتتى. بالىلار بىر
دىن، ئىككىدىن تارقىلىپ كەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇچ تۇپ قەدىمـ
كى سەگە توغراقىنىڭ ئاستىدا غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيوللا ئۆ
زى يالغۇز قالدى...

* * *

كىچىك ئەرشىدىن ئاشۇ كۈندىكى كۆڭۈلسىز ئاخىرلاشقان سۆھبەتتىن كېيىن، بىرنەچچە كۈنگىچە ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ھېچكىم بىلەن سۆزلەشمەي قويدى. ئۇ ناھەقتىن - نەھەق يۇ-رەكنى ئېزىدىغان نەشتەردەك گۇمان، ئەلەملىك سۆھبەتنىڭ زەر-بىسىگە ئۇچراپ پۈچىلىنىپ قاتتىق ئازابلىنىپ يۈرەتتى. بىراق، قەلبىدىكى يۈرەكنى ئەزگۈچى ئاشۇ ئاچچىق ئەلەملىك تۈيغۇلار ئۇنى ئۆزىنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ھېلىدىن - ھېلىغا ئۇندەپ زادىلا ئارام تاپتۇرمايۋاتقاندى. ئۇ قۇمباش كېچىكىدىكى قاراقىتاي باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ يېنىغا بېرىپ، دۇيادا ئادەمدەك سۆزلىيەلەيدىغان قۇشنىڭ زادى بار - يوق ئىكەنلىكىنى سوراپ كۆرمەكچى بولدى...

قۇمباش كېچىكىدىكى پۈتۈكچى باخشى كۆپ جاھان كەزگەن — نۇرغۇن ئەللەردە بولغان، كۆپ خىل تىل - يېزىقلاردىن خەۋەردار، كۆرگەن - بىلگەنلىرى كۆپ ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى. ئۇ يىراق كۈنچىقىشتىكى ساريىق ئۆگۈز① بىلەن ياشىل ئۆگۈز②نىڭ ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئەلدە ياشايدىغان تابغاچ③لىقلارنىڭ تۆت بۇرجەكلىك تەسۋىرىي يېزىقلىرى بىلەن يېزىلغان كىتاب - نامەلەرنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب - نامەلەرنى، شۇنىڭدەك چاغاتاي مەملىكىتىدە ھازىر قوللىنىۋاتقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتاب - نامەلەرنى

① ساريق ئۆگۈز — جۇڭگودىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تاربختىكى ناملىرىدىن بىرسى.

② ياشىل ئۆگۈز — جۇڭگودىكى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ تاربختىكى ناملىرىدىن بىرسى.

③ تابغاچ — «تارىخى ئۇزۇن، قەدىمكى ئەل» دېگەن مەنىدە. ئۇيغۇرچە تارىخنامىلەردە جۇڭگو بەزىدە «تابغاچ» دەپمۇ ئاتالغان.

راۋان ئوقۇيالايتتى. ئەردەۋىللىكلەر ئۇنىڭ نام ـ نەسەبىنى مەشھۇر خاقان چىڭگىزخانىنىڭ مەسلىھەتچىسى يەللىغ چۇساي[1] غا باغلىنىدۇ، دېيىشەتتى. يەللىغ چۇساي ئەسلىدە تابغاچلىقلار ـ نىڭ شىمالىدا سەلتەنەت سۈرگەن قاراقىتان خانلىقى[2]دىكى بىر مەشھۇر ئاقسۆڭەك بولۇپ، چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى تابغاچنى ئىستىلا قىلغاندا ئەسىرگە چۈشكەن ۋە كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىكلىكى ۋە تەدبىركارلىقى بىلەن تولا شۆھرەت قازىنىپ، چىڭگىزخانىنىڭ دىققەتىگە ئائىل بولغانىدى.

تارىخنامىلەردە يېزىلىشىچە، مەشھۇر خاقان چىڭگىزخان ئالەمگە تونۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئەزىزانە قەشقەر سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى ئوردىكەنت ـــ قەشقەر بىلەن قۇزئوردۇ ـــ بالاسا ـ غۇننى ئۆزىگە پايتەخت قىلغان قەدىمكى سۇلالە ـــ مەشھۇر قاراخانىيلار[3]نىڭ تەسەررۇپلۇقىدا ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۇلالىنىڭ ئاۋۇالقى شانۇشەۋكىتىدىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمايى، ئاجىزلىشىپ، زاۋاللىقا يۈز تۇتقانىدى. شىمالدا ياشايدىغان باسقۇنچى قەبىلىلەر پات ـ پاتلا قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئاھالىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئەلگە تولا پاراكەندىچىلىك سالاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ مەزگىلدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئاللىقاچان شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تەختىدە

---

① يەللىغ چۇساي (1190 ـــ 1244) ـــ قاراقىتان، ئۇ چىڭگىزخان بىلەن ئۆگەدەي خانلارنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

② مەملىكەتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەتانلار تارىختا قۇرغان بىر ھاكىمىيەتنىڭ نامى. بۇ ھاكىمىيەت دۆلىتىمىز تارىخىدا مىلادىيە 1131 ـــ 1218 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

③ قاراخانىيلار سۇلالىسى ـــ مىلادىيە 840 ـــ 1212 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونلىرىدا ھۆكۈم سۈرگەن، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان فېئودالىلىق سۇلالە ئىدى.

ئىبراھىم تابغاچ قاراخان① پادىشاھلىق قىلاتتى. «بۆلۈنگەننى بۆ-رە يەر» دېگەندەك، شەرقىي قاراخانىيلار بۇ باسقۇنچى قەبىلىلەر-نىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىقىنى توسۇشقا ئاجىز كەلدى.

ئىبراھىم تابغاچ قاراخان كۈنچىقىشتىكى قاراقىتان سۇلتاز-لىقىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزد-نىڭ ئەلچىسىنى گۇرخاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، قاراقىتانلارنى ئۆز مەملىكىتىگە تەكلىپ قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ تەخت ـ سەلتەنە-تىنى قاراقىتان پادىشاھى گۇرخانغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گۇرخان يەللىغ تاشنى باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇھ قاراقىتان قوۋمى كۈنچىقىشتىكى قاشقۇۋۇق ئارقىلىق سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، كۈنپېتىشتىن كۆچۈپ يەتتىسۇغا كېلىۋالـ-دى. بۇ يەردە ئۇلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، قىرلاردىكى ھەرقايسى سەھرا خەلقىنى زورلۇق بىلەن ئۆزىگە ئەل قىلىۋالدى ـ دە، پەيدىنپەي كۈچىيىپ، كۈچلۈك بىر ئەل بولۇپ شەكىللەندى. كېيىنكى چاغلاردا قاراخانىيلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، غەربىي دىياردىكى ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر ۋىلايەتلىرىگە باسقاق ـ داروغەملەرنى ئەۋەتىپ، بۇ جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ تەسەررۇپىغا ئالدى.

قەدىمكىلەر: «ياخشى ـ يامان كۈنلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسان بېشىدا گويا پادىشاھ ـ سۇلتانلارنىڭ بېشىدىكى تاجدەك تەۋرىنىپ تۇرىدۇ. ئەلھال، تاج تەۋرەپ بىر ئىزدا جىم تۇرمىغانلىقتىن، تەخت ـ سەلتەنەتمۇ كونىسى بىلەن يېڭىسى ئالمىشىپ تۇرىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقاندى. بىر مەزگىل ئۆتۈپ، دەۋرانىنىڭ ئۆزگـ-رىشى ۋە تۇرلۇك زامانە ھادىسىلىرى تۇپەيلىدىن «شىرى» بىر مەھەل ھەيۋە كۆرسەتكەن قاراقىتانلارمۇ ئاخىر زەئىپلىشىپ، زاۋاللىققا يۈزلەندى. ئۇلار تولا ئىچكى نىزاھقا پېتىپ قېلىپ، يېغا ـ تەپرىقە دەستىدىن خۇددى زاھىتنىڭ قولىدىكى يىپى ئۈ-

① ئىبراھىم تابغاچ قاراخان ـــ مىلادىيە 1141 ـــ 1156 ـ يىللىرى تەختتە ئولـ-تۇرغان، يەنى ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد تابغاچ قاراخان.

زۇلگەن تەسۋىرىنىڭ ئۇرۇقىدەك تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كېتىشتى.

مۇڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كۆچەيگەن مەزگىللەردە، چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى قاراقىتان سۇلتانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، ئاقسۆڭەك يەللىغ چۈساينى تۇتۇۋالدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ يەللىغ تۇ دېگەن ئوغلى قۇبلايخانىنىڭ ھۇزۇرىدا مۇشاۋىر ئەزەم بولۇپ ئىشلىدى. مىلادىيە 1260 ـ يىلى ئۇ ئارىغ بۇغا ئىسيانىغا ئارىلىشىشتىن باش تارتقانلىقتىن، ئارىغ بۇغا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ يەللىغ تايشى دېگەن نەۋرىسى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ دوغلات ئۇلۇسىبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ سۈيۇرغالى بولغان ئەردەۋىلگە پاناھلاپ قېچىپ كەلدى ۋە قۇم دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى كېچىك ــ قۇمباشتا پۇتۇكچىلىك قىلىپ، قوشۇمچە ھالۋايى پەشمەت قاينىتىپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلدى...

خوش، يەللىغ تايشى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قاراقىتان باخشىسى ھەققىدىكى پاراكەمزنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كېچىك بويىدىكى بىر تۈپ قېرى ئۇجمىنىڭ ئاستىغا سېلىنغان قۇرما ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىشىكنى ئىتتىرىۋىدى، ئىشىك ئېچىلمىدى، ئىشىك لوكدان بىلەن ئېچىدىن تاقاپ قويۇلغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئىشىكنى ئاستا تىرىقلىتىپ، پۇتۇكچى باخشىنىڭ ئىشىكنى ئېچىشىنى كۈتۈپ تۇردى...

بىرئازدىن كېيىن لوكدان تىرىقلاپ، قۇرما ئۆينىڭ ئىشىكى قىيا ئېچىلدى. يېشى ئاتمىشلاردا بار بىر مويسىپىت ئىشكىتىن بېشىنى چىقىرىپ، ئىشىك ئالدىدا بىر كېچىك بالىنىڭ تۇرغىنى

لىقمىنى كۆردى ـ دە، ئۇنىڭغا قاراپ: «سالامەت تۇردۇڭمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ كۈلدى. بۇ مويسىپىت يەللىغ تايشى ئىدى. ئۇنىڭ چاچلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان بولۇپ، يۈز ـ كۆزلىرىنى ئاپپاق ساقال ۋە قاش ـ كىرپىك قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، ياغاق مەڭزىنىڭ ئاز قىسمىنىلا كۆرگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ياغاق مەڭزى قان تەپچىپ چىققاندەك قىپقىزىل بولۇپ، بۇرنى بۈركۈتنىڭ تۇمشۇقىدەك ئىلمەك ۋە قاڭشارلىق ئىدى؛ ئۇ قەددى ـ قامىتى ـ لىك، ھەربىكەتلىرى چاققان، تېتىك ئادەم بولۇپ، بىر جۈپ ئەقىللىك كۆزلىرىدىن ئادەمنى ئەيمەندۈرىدىغان شولا چېچىلىپ تۇراتتى. ئۇ بىر قولى بىلەن ئىشىكنىڭ يان ياغىچىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن ھاسىسىغا تايىنىپ تالاغا چىقتى. ئېھتىمال ئۇ قولىدىكى بۇ ھاسىسىنى ياش ۋاقتىدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر يېنىدىن ئايرىپ باقمىغان بولسا كېرەك. ئۇ شۇنچىلىك ئورۇق ئىدىكى، ئۇنىڭ تېنىدە بىر تېرە، بىر ئۈستىخاندىن بۆلەك، ئەت دېگەن زادى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى قولىدىكى بارماق سۆڭەكلىرىنىڭ ئۇگە ـ ئۇگىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ـــ بۇ سەنمۇ؟ بۇرادىرىم مەۋلانامنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن، سەن بارمۇ؟ ۋاي ـ ۋۇي، نېمىگە قاراپ تۇرىسەن، كىرمەمسەن ئەمدى؟ ـــ دېدى يەللىغ تايشى كۈلۈمسىرەپ، ـــ ھە، مەۋلانام ئۆزى نېمە ئىش بىلەن ئالدىراش؟ ئاڭلىسام ئۇنى قالماق خانزادىسىگە پۇتۇكچى بوپتۇ، دەيدۇ. بۇ گەپ راستمۇ؟ قارا سېنى، ئۇزاقتىن بېرى ئۆزۈڭنى كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كەتتىڭغۇ، قېنى يېقىنراق كېلىپ، ئۆزۈڭنى بىر كۆرسەتكىنە. ياخشى، قارىيىپسەن، بويۇڭمۇ ئۆسۈپتۇ. قاچان باھادىر يىگىت بولىسەن؟ يېشىڭ كىچىك بولغان بىلەن، ئەقلىڭ كىچىك ئەمەس ـ دە، سېنىڭ. قېنى ئېيتە، نېمىگە كەلدىڭ، مېنىڭدىن كىتاب ـ نامەلەرنى ئوقۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ كەلمىگەنسەن؟

بۇ چاغدا غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەقىقەتەن قىيىن

ئەھۋالدا قالدى. كۆڭلىگە پۇكۇپ كەلگەنلىرىنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ بولغۇچىلىك، ئۇ سۆزىنى ئۆزىنىڭكىگە بۇراپ كەتتى.

ئاخىر كىچىك ئەرشىدىن پۇتۇكچى باخشىنىڭ خالىغان ـ خالىمىغانلىقىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى تىنماستىن بىراقلا سۆزلەپ تۈگەتتى. ئۇ سۆزىنى ئۇزاقتىن باشلىدى: ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتىسى مەۋلانا بىلەن بىللە قەشقەرگە بارغانلىقى، ئۇ يەردە نۇرغۇن مەشھۇر جايلارنى كۆرگەنلىكى، رەستىدە بىر ساياق ئادەمنىڭ قولىدا قونۇپ ئولتۇرغان بىر قۇشنىڭ خۇددى ئادەمدەك سۆزلەۋاتقانلىقىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغانلىقىنى، بۇ ئىشنى ئايكۆللۈك بالىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە، بالىلارنىڭ ئۇنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەيدىغان قۇش ھەققىدە ئېيتقانلىرىدىن شۇبھىلەنگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ سۆزلەيدىغان قۇش، نېمە بوپتۇ؟ ــ دېدى پۇتۇكچى باخشى، ــ بۇ گەپنىڭ نېمىسى يامان؟ !

ــ ھە، بالىلار مېنىڭ سۆزۈمگە ئىشەنمەيۋاتىدۇ، ــ دېدى ئۇ ـ نىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تىنغان ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ ئۇلار مېنى: «قۇش ھېچقاچان ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىيەلمەيدۇ» دەپ زاڭلىق قىلىشتى !

ــ توختىغىنا، توختىغىنا ! قانداق سۈرەتتىكى قۇش ئىكەن ئۇ؟

ئەرشىدىن ئۆزى قەشقەردە كۆرگەن، ئادەمگە ئوخشاش سۆز ـ لەيدىغان قۇشنى سۈرەتلەپ بەردى.

ــ توغرا، ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىيەلەيدىغان قۇشنى كۆرگەنلىكىڭ راست، ــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى پۇتۇكچى باخشى، ــ ئۇنى تۇتقۇش، دەپ ئاتايدۇ. ئۇنداق قۇش جەنۇبتىكى ئەنەتكەك① دەيدىغان ئىسسىق مەملىكەتلەردىن چىقـ

① ئەنەتكەك ــ ھىندىستاننىڭ قەدىمكى ئاتلىشى.

دۇ. ئادەملەر تۇتىقۇشنى تور سېلىپ تۇتۇۋېلىپ، خۇددى ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەيدىغان قىلىپ ئۆگىتىپ چىقىدۇ.

ــ ھە، مانا، ــ دېدى ئەرشىدىن يېنىك بىر تىنىپ قويغاندىن كېيىن، ــ ئۇلار مېنىڭ سۆزۈمگە زادى ئىشىنىشمىدى، مەن خۇددى بىر ئالدامچى بولۇپ قالدىم. ھۆرمەتلىك قارا باخشى، سىزدە ئاشۇ تۇتىقۇش ھەققىدە پۈتۈلگەن كىتاب ـ نامە بولغان بولسا مېنىڭ ئوقۇۋېلىشىمغا بېرىپ تۇرسىڭىز. ئۇ چاغدا مەن بۇ كىتابنى ئايكۆللۈك بالىلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۆزۈمنىڭ ئالدامچى ئەمەسلىكىمنى بىر ئىسپاتلىغان بولاتتىم.

قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشى كىچىك ئەرشىدىنىڭ سۆزىنى بۆلمەي، دىققەت ۋە قىزىقىش بىلەن تىڭشاپ تۇردى. ئاخىر ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇرلاپ:

ــ مەندە بار، مېنىڭدە دەل مۇشۇنداق بىر كىتاب بار. ساڭا بېرىپ تۇراي، ئۆيۈڭگە ئاپىرىپ ئوقۇغىن؟ ــ دېدى. ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ تەكچىدە تىزىقلىق تۇرغان كىتابلارنىڭ ئارىسىدىن بىر كىتابنى سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، كىچىك ئەرشىدىنگە كۆزىنى قىسىپ قويۇپ، سۇنۇپ بەردى.

ــ «تۇتىنامە»؟ ![1] ــ دەپ كىچىك ئەرشىدىن خۇددى ئالتۇن تېپىۋالغاندەك ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى ۋە ئۆينىڭ ئىچىدە خۇددى ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۇتىگە تويۇپ قىيغىتىپ يۇرگەن

---

① «تۇتىنامە» ــ دۇنيادىكى مەشھۇر كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ بىرسى. ئەللامە زەمەخشەرى تەرىپىدىن 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان. زەمەخشەرىنىڭ تولۇق ئىسمى سەئىد زىيائىدىن بەدايۇنى. ھىندىستانىنىڭ بەدايۇن دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادىيە 1350 ـ يىلى ھازىرقى ئۆزبېكىستانىنىڭ قارشى (نەخشەب) دېگەن يېرىدە ۋاپات بولغان. «تۇتىنامە» ــ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر رىۋايەتلەر، مەسەللەر ۋە چۆچەكلەر ئاساسىدا ئەللامە زەمەخشەرى تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان. ئەينى زاماندا چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغانىدى.

قوزىدەك سەكرەشكە باشلىدى، ــ مانا بۇگۈنلا بۇ كىتابنى ئايكۆللۇك بالىلارغا ئوقۇپ بېرىمەن ـ دە، ئۆزۈمنىڭ راست سۆزلىگەنلىكىمنى، ھەرگىزمۇ ئالدامچى ئەمەسلىكىمنى ئۇلارغا ئىسپاتلاپ بېرىمەن ! ...

ــ باربكاللا، مەن سېنىڭدەك ئەستايىدىل ۋە راستچىل بالىنى بەك ياخشى كۆرىمەن ! ــ دېدى پۇتۇكچى باخشى خۇشال بولۇپ، ــ مەن تېخى تەكچىدىكى كىتابلىرىمنى مېنىڭدىن باشقا ئوقۇيدىغان ئادەم چىقمىدى، دەپ قايغۇرۇۋاتقانىدىم. سېنىڭدەك كىتاب ئو ـ قۇشقا چىن دىلىدىن بېرىلىدىغان بالىنى ئىزدەپمۇ تاپالمايۋاتقا ـ نىدىم. ئەلھال، مانا ئەمدى ياخشى بولدى. كىتابلىرىم تەكچىدە توپا بېسىپ ياتىدىغان بولدى، دەپ قايغۇرمايدىغان بولدۇم، بەل ـ لى !...

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قاراقىتان باخشى يەللىغ تاي ـ شىنىڭ ئۆزىنى ماختىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىزا تارتقىنىدىن قىپ ـ قىزىل بولۇپ كەتتى ۋە تارتىنچاقلىق بىلەن كۇلۇمسىرەپ قوي ـ دى. ئۇنىڭ ئاشۇ كۇلۇمسىرەشلىرىمۇ خۇددى ئۆزىنىڭ ھېلىقى ھەربكەتلىرى ئۇچۇن پۇتۇكچى باخشىدىن كەچۇرۇم سوراۋاتقانغا ئوخشايتتى...

*　　*　　*

مىلادىيە 1348 ـ يىلى ياز پەسلى. قۇم دەريا سىنىڭ قوشلاش بۆلىكىدىكى سول قاشنى بويلاپ قاتار ـ قاتار چېدىرلار تىكىل ـ گەن. بۇ چېدىرلارنىڭ ئارىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىك بىر خان چېدىرى ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ شەپەق نۇرىدا ئالاھىدە جۇلالىنىپ كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. خان چېدىرىنىڭ ئوڭ، سول ۋە ئارقا تەرىپىدىكى تۆپىلىك ئاستىغمۇ قاتار ـ قاتار چېدىرلار تىكىلگە ـ نىدى. قوللىرىدا پولات نەيزىلىرىنى تۇتۇپ تىك تۇرۇشقان تۇرغا ـ

ۋۇتلار خان چېدىرىنىڭ يېنىغا يوچۇن ئادەملەرنى زادىلا يېقىن يولاتمايتتى.

خان چېدىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تۆپىلىك ئۈستىدە بىر يىگىت ئاقباش تەڭرىتاغلىرىغا قاراپ تۇراتتى. ئۇدۇلىدىكى ئاۋۇ تىز چۆكۈپ ياتقان نار تۆگە①نىڭ لوككىسىدەك قارلىق چوققىلار گويا ئۇپۇققا يانپاشلاپ يېتىۋالغاندەك، ئۆز ئورنىدا قېتىپ قېلىشقان. ئاپپاق قار، كۆك مۇزلار بىلەن قاپلانغان چوققىلارمۇ ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىدا چاقناپ كۆزنى چىمىرلىتاتتى. ئەنە ئاۋۇ ئاق چوققا ــ تۆمۈر چوققىسى ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ قىزىل قانغا ئوخشايدىغان يارقىن نۇرىدا قىزىرىپ خۇددى كۆك بۆرە قىزىل تىلىنى سوزغاندەك، ئۆتكۈر، قىرلىق ئۇچلىرىنى ئاسماننىڭ سوزۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ باشقا بارلىق چوققىلىرىدىنمۇ ئېگىز كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىدا قىزىرىپ تاۋلىنىپ كۆرۈنگەن بۇ چوققىلارغا قاراپ ــ قاراپ زادىلا قانمايۋاتقان ھېلىقى يىگىت: «ئەي، بۇلۇت بىلەن سۆيۈشكەن ئېگىز تاغ» دەپ خىتاب قىلدى ئۆز ــ ئۆزىچە، «دۇنياغا كەلگىنىڭدىن بېرى، ئاشۇ ئاقباش چوققىلىرىڭغا بىرەرمۇ پەرەندە، ھەتتا سۇمۇرغ ــ ئەنقامۇ قونمىغان بولغىيدى. قىش، ياز ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلىنىپ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئەسرىلەردىن بېرى خۇددى كۆكتەڭرىدەك مەڭگۈ ياشناپ كەلمەكتىسەن ! ...»

بۇ يىگىت بىر شەپىنى سەزگەندەك ئارقىسىغا بۇرىلىپ، تۆۋەنلىكتىن پەسكە قاردى ــ دە، توغراقلىق ئىچىدىكى يولدا يىراقتىن چېپىپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق ئادەمنى كۆردى. ئۇ كىم بولدى؟ بىرەر شۇم خەۋەرنىڭ جارچىسى ئەمەستۇ؟ ھېلىقى ئاتلىق ئادەم يېقىنلىشىپ كەلگەندە، بىردىنلا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى سول تەرەپكە ــ خان چېدىرى تەرەپكە بۇرىدى. خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىدا جېسەكچىلىكتە تۇرغان تۇرغاۋۇتلار بىردىنلا

① نار تۆگە ــ بىر لوككىلىق تۆگە.

جىددىيلىشىپ قېلىشتى. ئۇلار دەرھال چاقسىنىڭ بىرىنچى ئىـ
شىكىنى تاقىۋەتتى. ئۇنىڭغىچىلىك ھېلىقى ئاتلىق ئادەم ئىشىك
ئالدىغا كەلدى. بىراق، يول يوق ئىدى. ئەمدى ئۇ ئىككىنچى ئىـ
شىككە قاراپ چاقسا بويلاپ ئېتىنى قاتىرىتىپ مېڭىشقا باشلىدى.
ئۇ ئىككىنچى ئىشىككە يېتىپ كەلگەندە، تۇرغاۋۇتلارنىڭ جىـ
دىيلىشىپ كەتكەن كۆڭلى ئورنىغا چۈشۈپ خاتىرجەم بولۇشتى.
ئۇلار بۇ ئاتلىق ئادەمنى تونۇيتتى. ئۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تـۆ
مۇرنىڭ ئىچكىيلىرىدىن بىرسى ــ تاشتۆمۇر باھادىر ئىدى.

تاشتۆمۇر باھادىر ئىككىنچى ئىشىكنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئې
تىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، چاقسا ئىچىدە جېسەكچىلىك قـى
لىپ تۇرغان تۇرغاۋۇتلارغا: «ئىشىكنى ئېچىڭلار!» دەپ قول
شىلتىدى.

بۇ چاغدا ئەتىگەنلىك ساپ ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، كۆڭلى
كۆتۈرۈلۈپ قالغان ھېلىقى يىگىت ــ چاغاتاي خانى تۇغلۇق
تۆمۈر تۆپىلىك ئۇستىدىن قايتىپ چۈشۈپ، خان چېدىرىنىڭ
ئالدىغا كەلدى.

تاشتۆمۈر ئۇنى كۆرۈپ، دەرھال بېلىدىكى كۆن قاپچۇقىدىن
قىزىل سۇرۇق بىلەن پېچەتلەنگەن بىر مەكتۇپنى چىقىرىپ، چا
غاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئىككى قوللاپ ئېھتىرام بىلەن
سۇندى ۋە:

ــ ئالمالىقتىن مەلۇمات! ــ دېدى ئۇ، ــ سۇلدۇز، بارلاس
بەگلىرى ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەمىر بۇلاجىنىڭ باش
ئۇلۇسبېگى بولغىنىغا قايىل ئەمەسمىز دەپ، ئاشكارا ئىسيان
تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىشىپتۇ. خان ئالىيلىرى دەرھال ئەمىر
بۇلاجى باشلىق ئەمىر ـ ئۆمىرالارنى كېڭەشكە چاقىرماقلىرى
زۆرۈردۇر. بولمىسا ئىسيان كەلكۈننىڭ ئالدىنى ئالماق قىيىن
بولۇپ قالىدۇ!

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر قولىدىكى مەلۇماتقا كۆز يۈگۈر
تۈپ چىققاندىن كېيىن، ۋەزىيەتنىڭ ھەقىقەتەن ئېغىر ئىكەنلە
ـ

كىنى ھېس قىلدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ قاپىقى سېلىنغان بولۇپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئۇ شىكار غەنىيمەتلىرى دۆ-ۋىلىنىپ تۇرغان مەيدانغا كۆز تاشلاپ قويغاندىن كېيىن، تاشتۆ-مۇر باھادىرغا ئەمر قىلدى:

— ئەمىرلەرنى چاقىر ! دەرھال خان چېدىرىغا كېڭەشكە كەل-گەي !

— پەرمانبەردارمەن، جانابىي ئالىيلىرى ! — دېدى تاشتۆمۇر باھادىر دەرھال قۇللۇق بىلدۇرۇپ، ئاندىن قولىنى بىر شىلتە-ۋىدى، تۇرغاۋۇتلار دەرھال ھەرقايسى چېدىرلارغا قاراپ يۈگۈ-رۈشتى...

بۇگۈن دۆڭقىشلاق جاڭگىلىدىكى شىكار پائالىيىتىنىڭ ئال-تىنچى كۈنى ئىدى. كەچ بولغاندا شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كەت-تى. يامغۇر گەرچە يازنىڭ باشقا چاغلىرىدىمۇ توختىمايلا ياغىد-غان بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى يامغۇر بىر يىلدىكى ھەرقانداق پەسلىدە ياغقان يامغۇردىن كۈچلۈك ئىدى. ئوۋ خۇمار موڭغۇل بەگلىرى شىددەت بىلەن يېغىۋاتقان يامغۇرغا باشقا چارە قىلالمايلا قېلىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يېپىكىدىن قىلىنغان چېدىرنىڭ ئىچىدە ئىچكۈۋازلىق قىلىشىپ، كۈننى كەچ قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. تۈنۈگۈنكى شىكاردا ئوۋ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانىدى، جەمئىي ئۈچ يولۋاس، بەش يىلپىز، ئىككى ئېيىق ۋە بىرمۇنچە-لىغان بۇغا ـ مارال، كېيىك، جەرەن ئوۋلانغانىدى. شۇڭا، دوغلات ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ چېدىرىدا ئوۋ نەتىجىلىرىنى قۇتلۇقلاپ بەزمە ئۇيۇشتۇرۇلۇۋاتقانىدى.

ئالتۇن سۇيى يۈگۈرۈتۇلگەن ئاجايىپ نەپىس مىس ئاپقۇر ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ قولىدا ئىدى. ئاپقۇر قىمىز بىلەن لىقمۇلىق تولدۇرۇلغان، كۈچۈلا سېلىپ كۈچلەد-ۇرۇلگەن خۇشبۇي قىمىزنىڭ ھىدى ئۇلۇسىبېگىنىڭ چېدىرىنى بىر ئالغانىدى. ئۇ تۆردىكى ئورۇندا چىرايىنى پۈرۈپ، ھەدەپ

قىمىز ئىچمەكتە ئىدى. دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئېھتىياتسىزلىق بىلەن قىلغان ھەربكتىدىن ئۇنىڭ قولىدا تۇرغان ئاپقۇردىكى قىمىز چايقىلىپ كەتكىنىدە، قويۇق سۈتكە ئوخشاش ئاپقۇرنىڭ چەتلىرىنى مايلاشتۇراتتى.

بۇ چاغدا ئەمىر بۇلاجىنىڭ چېدىرىغا ئۇستىبېشى يامغۇردا ھۆل بولۇپ كەتكەن تاشتۆمۈر باھادىر كىرىپ كەلدى. ئەتىگەندىن بېرى كۆچلۈك قىمىزنى تولا ئىچىپ يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەن دوغلات بەگلىرى ئۇنى كۆرۈپ بىردىنلا جانلىنىپ:

— قېنى سەنوي ! تاشتۆمۈر باھادىر! سەنمۇ بىرەر ئاپقۇر قىمىز ئىچمەمسەن. بولە تېزرەك ! ...

— بۇنداق قىمىزنى ئادەم ئىچىپ قانامدۇ؟ ! — دېيىشىپ ئالىتاغىل ژارقىراشقىلى تۇردى.

بۇ پەقەت قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنى تېخىمۇ قىزىتىش ئۈچۈن ئېيتىلغان سۆز ئىدى. قىمىزنى ئالدىراپ ئىچىشىنىڭ ھاجىتىمۇ يوق ئىدى. چۈنكى، دۆڭقىشلاقتىكى شىكارنىڭ باشلانغىنىغا ئاران ئالتە كۈن بولدى. جاڭگالنىڭ ئىچى تىنچلىنىپ قالغان، ئەتراپ جىمجىت؛ چېدىرنىڭ ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەن ئىشىكىدىن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان ئاۋۇ قوم دەريا سىنىڭ سۇيى مانان ئىچىدە قىمىزغا قېنىپ مەست بولغان موڭغۇل بەگلىرىدەك سوزۇلۇپ تىپتىنچ ئاقماقتا.

قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى چېدىرىنىڭ ئىشىكىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ مەنزىرىگە زوقلىنىپ قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئەتىگەندىن تارتىپ توختىماي قىمىز ئىچىۋاتقان بۇ موڭغۇل بەگلىرىگە قاراپ ئاينىغان كۆڭلى ئاللىقاچان بېسىققان. بىراق، بۇ بەگلەر قىمىزغا زادىلا قانمايۋاتاتتى. باكاۋۇل① سۈنغان لىقمۇلىق بىر ئاپقۇر كۆچلۈك قىمىز بۇ قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ

① باكاۋۇل — زىياپەت باشقۇرغۇچى، ساقىي دېگەن مەنىدە.

قولىغا تېگىشى بىلەن بىر تىنىقتا يېرىمىغىچە سۈمۈرگەندىن كېيىن دېمىنى ئالدى. باشقا موڭغۇل بەگلىرى ئۇسسىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنى تۇتۇپ، قىمىزنى ئاستا سۈمۈرۈپ ئىچۈاتقان بۇ قېرى ئۇلۇسبېگىگە قاراپ ئولتۇرۇشتى. بۇ چاغدا تاشتۆمۈر باھادىر مېڭىپ چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىغا كەلدى ـ دە، ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتقا سالام بەرگەندىن كېيىن، باش باكاۋۇلغا:

ـــ قېنى قويۇق، قويۇق قۇيۇپ قىمىزنى ئىچكەنگە بەر ! ـــ دەپ قولىنى ئۇزارتتى.

دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى، شىراۋۇل دوختەۋى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ قىمىز ئىچىشىگە ئەزەلدىن قايىل بولاتتى. شۇڭا:

ـــ باركاللا، باھادىرىم، ئىچ ! بىزدەك قېرى بولساڭ قانچىلىك ئىچەر ئىدىڭ ! ئايلىنىپ كېتەي، قاراغىم، ئىچ ! ـــ دېدى چىشى يوق ئېغىزىنى ماكىلدىتىپ.

چېدىر ئىچىدە ئولتۇرغانلار تاشتۆمۈر باھادىرغا قاراشتى: ئەزىمەت ـ دە، ئەزىمەت ! ئۇنىڭ ئانچە ـ مۇنچە ئاق ئارىلىغان چاچلىرى چېدىرنىڭ ئىشىكىدىن كىرىۋاتقان غۇر ـ غۇر شامالدا يەلپۇنۇپ تۇراتتى.

تاشتۆمۈر باھادىرغا قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىمۇ قايىل ئىدى. ياش دېگەننىڭ مىڭ قىلغان بىلەن ياشلىقى بار ـ دە، دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە.

بىرپەس ئىچىلگەندىن كېيىن، قىمىز ئازىيىپ، چاناچلارنىڭ تېگىدە قالدى. تاشتۆمۈر باھادىر تۇلۇم ـ چاناچلارنىڭ ئاغزىنى قايرىپ، قۇيۇشقا ئوڭايراق قىلىپ توغرىلاپ، ئاپقۇرنى ئۇزارتقان باكاۋۇلغا بۇيرۇدى:

ـــ تۇت ئاپقۇرۇڭنى ! مانا ئىچىڭلار ! قىمىز تۇگەپ قالامدىكىن دەپ ئويلاپ قالماڭلار ! سالسا ـ سالسا تولمىغان، ئالسا ـ

ئالسا تۇگىمىگەن سەمەرقەند ئالا خۇرجۇنى قانداق بولسا، بىزنىڭ تۇلۇم ـ چاناچلىرىمىزمۇ خۇددى شۇنداق. ئاپقۇرۇڭنى كەچكىچە تۇتىۋەر. قىمىز بۇلدۇقلاپ قۇيۇلۇۋېرىدۇ !

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا ! ...

ئەمىر بۇلاجىنىڭ چېدىرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان كۈلكە ـ چاقچاق ئاۋازى پۈتۈن چېدىرنى كۆتۈرۈۋېتەي دەپ قالغانىدى ۋە دۆڭ ـ قىشلاق جاڭگىلىدا يىراق ـ يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى...

قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى مەست ـ سەرىمەست بولۇپ قىزىشىپ قالغان موڭغۇل بەگلىرى كۈلكە ـ چاقچاق بىلەن بو ـ لۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىگە دىققەت قىلمىغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ كەينىدىن سۆڭدىشىپ چېدىرنىڭ تېشىغا چىقتى. چېدىردىن ئۇزاپ، سەل نېرىغا بارغاندىن كېيىن تاشتۆ ـ مۇر باھادىر ئۇنىڭغا ئالمالىقتىن خانغا ئايغاقچى كەلگەنلىكىنى، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئۇنى خان چېدىرىدا كۈتۈۋاتقا ـ لىقىنى ئېيتىپ خەۋەرلەندۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، ئاندىن ھا ـ يالشىماستىنلا يەنە چېدىرغا قايتىپ كىردى...

* * *

ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى تاسادىپىي شارائىت ـ تا، چاغاتاي شاھزادىسى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ تەكلىپى بويىچە ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا پۈتۈكچى بولغاندىن بۇيان، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلـ ـ يۇللا قولى ئىشتىن بوشىسلا قۇمباش كېچىكىدە پۈتۈكچىلىك قىلىدىغان قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ قۇرمىسىغا كې ـ لىپ، ۋاقتىنى كىتاب ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان بولدى. بۇ چاغدىكى ئەرشىدىن ئەمدى بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرىكى ئۆس ـ مۇر ئەرشىدىن بولماستىن، بەلكى ئاللىقاچان ۋۇجۇدىدا كۆچ ـ قۇۋۋەت، شىجائەت ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، تۇرلۇك بىلىملەرنى ئىگىلەپ، ئەتراپلىق ئۆسۈپ يېتىلگەن بىر بەرنا يىگىتكە ئايلا ـ

غانىدى.

قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ كىتابلىرى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ كىتابلار ھەر خىل تىللاردا ۋە ھەر خىل يېزىقلاردا پۈتۈلگەنىدى. شەرقتىكى ئوتتۇرا ئەلدە ياشايدىغان تاغاچلىقلارنىڭ تىلىدا يېزىلىپ، ئۇلارنىڭ تۆت بۇرجەكلىك تەسۋىرىي پۈتۈكلىرىدە پۈتۈلگەن كىتابلار؛ ئۇلارغا قوشنا ئەل بولغان قاراقىتانلارنىڭ خۇددى تاغاچلىقلارنىڭ ئەنە شۇ تۆت بۇرجەكلىك تەسۋىرىي پۈتۈكلىرىگە ئوخشاپ<u>راق</u> كېتىدىغان قاراقىتان يېزىقى[1]دا پۈتۈلگەن كىتابلاردىن تارتىپ، خۇددى ئاشۇ تاغاچلىقلارغا ئوخشاش قەدىمكى مىللەت ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىدىن ئاستىغا تىك يېزىلىدىغان پۈتۈكلىرىدە[2] پۈتۈلگەن كىتابلار بار ئىدى. ھەتتا ھازىرقى چاغاتاي مەمۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان، ئەرەب، ئەجەم يېزىقىغا ئوخشاپراق كېتىدىغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن كىتابلار ۋە غەربتىكى قەدىمكى ئەل بولغان داكچىنلىقلارنىڭ تىلىدا پەرەڭ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەللىغ تايشىنىڭ ئاشۇ ئاددىي كۈتۈپخانىسىدىن تېپىلاتتى. ئۇ ھەر قېتىم ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ئوقۇش ئۈچۈن پەقەت بىر دانىلا كىتاب بېرەتتى ۋە ئوقۇپ مەزمۇنىنى تولۇق ئۆزلەشتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ ئىككىنچى بىر كىتابىنى ئوقۇشىغا رۇخسەت قىلاتتى.

ـــ كىتاب شۇنداق بىر ئىلىم ـ مەرىپەت كانىدۇركى، ـــ

---

① 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قىتانلار ئىشلەتكەن يېزىقنىڭ نامى. يوقالغان يېزىق. ئۇ خەنزۇچە يېزىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپراق كېتىدۇ.

② ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئىشلەتكەن يېزىقلارنىڭ بىر خىلى. ھازىرقى موڭغۇل، مانجۇ ۋە شىبە مىللەتلىرى ئىشلىتىۋاتقان يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى.

دەيتتى ئۇ ئەرشىدىنگە كىتابنى بېرىۋېتىپ، ــ ئىنسان ئۇنى خۇددى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمىنى ياخشى كۆرگەندەك ياقتۇ- رۇپ ئوقۇشى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىلىم ـ مەرىپەت سۈيىنى خۇد- دى ئانىنىڭ كۆكسىدىكى هاياتلىق سۈيى بولغان ئوغۇز سۈتىنى سۈمۈرگەندەك ئىشتىياق بىلەن سۈمۈرۈۋېلىشى لازىم. بالام، سەن شۇنى ئۆمۈرۋايەت ئېسىڭدە تۇتقايسەنكى، ئىلىم ـ مەرىپەتسىز ئىنسانىنىڭ هاياتلىق بۇلىقى قۇرۇيدۇ ! چۈنكى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىنسانغا قايتا هاياتلىق بېغىشلايدىغان چەشمە بۇلاقتۇر. ئىلىم ـ مەرىپەتلا ئىنسانىنى مەڭگۈ توغرا يولغا باشلايدىغان يېتەكچى، ها- ياتلىق پەرىشتىسىدۇر ! مۇبادا ئىنسانىنىڭ بېشىغا هايات ـ ماماد- لىق سىنىقى دۇچ كەلسە، ئۇ جەزمەن ئىلىم ـ مەرىپەتنى قۇ- چاقلاپ، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن بىللە ئۆلگەي ! ئەنە شۇ چاغدا ئىنسانمۇ ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئوخشاش مەڭگۈلۈك هاياتقا ئېر- شەلەيدۇ...

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللامۇ هەر قېتىم يەللىغ تايشىنىڭ قولىدىن يېڭى بىر كىتابنى ئېلىپ ئوقۇپ، ئۇنىڭدىكى هەقىقەت- لەرنى چۈشىنىپ بولغىنىدا، ئىككى مەرتەم خۇشال بولاتتى: بى- رىنچى مەرتەم، ئاغزىغا ئىلىم سالغان ئۇستازى هەم ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىدىن ئۆزىنى بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە قىلىپ، بېقىپ چوڭ قىلغان ۋە تەربىيەلەپ ئىلىم ـ مەرىپەت يولىغا باشلىغانلىقىدىن خۇشال ئىدى؛ ئەمدى ئىككىنچى مەرتەم ــ قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشى ئۆزىنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن يې- ڭى ـ يېڭى كىتابلارنى ئۇنىڭ ئوقۇپ، مۇتالىئە قىلىشىغا بېرىپ تۇرغىنىدا، ئاۋۋالقىدىنمۇ ئارتۇقراق خۇشاللىق تۇيغۇسى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ نەزىرىدە قاراقىتان باخ- شىسى يەللىغ تايشى بىلەن ئۇستازى، ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالا- لىدىن كېتىكىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق ئىنتايىن كېڭىيىپ باراۋ- تى: ئاتىسى ئۇنى بۇ دۇنياغا تۆرەلدۇرۇپ ۋە بېقىپ چوڭ قىلىپلا

قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئاغزىغا ئىلىم سېلىپ، ئۇنى ئىلمۇ-ئېرپاندىن خەۋەردار قىلغان ۋە ئىمان - ئېتىقادلىق قىلىپ، مۇ-قەددەس ئاتىلىق بۇرچىنى ئادا قىلغاندى؛ قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشى ئۆزى بىلەن ھېچقانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتىدە بولمىغان، ھەتتا ئېتىقاد جەھەتتە ئۆزى بىلەن ئاسمان - زېمىن پەرقلىنىدىغان بىر مۇسۇلمان بالىسىنى ئىلىم - مەرىپەتتىن خەۋەردار قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇنىڭ ئىلىم - مەرد-پەتنىڭ سىر - ئەسرالىرىنىڭ تېگىگە يېتىشىگە چىن دىلىدىن ياردەم بەرگەن، ئۇنىڭغا خالىس ياخشىلىق قىلغاندى. دېمەك، قاراقىتان باخشىسىنىڭ بۇ ياخشىلىقى پۈتۈنلەي شەخسىيەتسىز، خالىس ۋە ئادەمىيلەرچە ياخشىلىق ئىدى!

بۇ چاغدىكى ئەرشىدىن ياش جەھەتتە يەللىغ تايشىدىن خېلى كىچىك بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇنى ياخشى چۈشىنەتتى، قەلبى ئۇنىڭغا بولغان سەمىمىي مىننەتدارلىق ھېسسىياتى بىلەن تولۇپ تاشاتتى ۋە خۇددى قۇم دەرياسىنىڭ شاۋقۇنلۇق سۈيىدەك شىددەت بىلەن ئۆركەشلەيتتى.

بىر كۈنى يەللىغ تايشى تەكچىدىن بىر كىتابنى ئېلىپ ئەر-شىدىنگە سۇنۇپ بېرىۋېتىپ: «بۇ كىتابنى سىلەردىن چىققان ئە-دىب ـــ ئەھمەد يۈكنەكى دېگەن بىر ئاچارى① بۇنىڭدىن يۈز يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرچە پۈتۈپ چىققان. مەن بۇ كىتابنىڭ چېتىدىكى ھاشىيەسىگە چاغاتايچىسىنى قۇرمۇقۇر ئىزاھلاپ قويدۇم. ئوقۇپ باققىن. بەلكىم ساڭا بۇنىڭدىن كېيىن زور پايدىسى تېگەر!» دې-دى سەمىمىي كۈلۈپ.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كىتابنى قولىغا ئېلىپ قارا-ۋىدى، مۇقاۋىسىغا: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دېگەن كىتاب ئىسمى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھۆسنىخەت بىلەن يېزىقلىق تۇرۇپتۇ.

① ئاچارى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «باخشى، ئۇستاز» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئەرشىدىن ئۇنى تازا چۈشىنەلمەي قالدىمۇ قانداق؟ يەللىغ تاي-شىدىن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى سورىۋىدى، ئۇ: «ئەتەبەتۇل ھەقا-يىق» ــ سىلەرنىڭ تىلىڭلاردا: ‹ھەقىقەتلەر بوسۇغىسىدا› دېگەن-لىك بولىدۇ!» دەپ جاۋاب بەردى. ئەرشىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خۇددى ئۇزاقتىن بېرى يوقىتىپ قويغان نەرسىسىنى تۇيۇقسىز تېپىۋالغاندەك سۆيۈنۈپ كەتتى ــ دە، دەرھال كىتابنى ئېچىپ ژاراقلىدى. قەشقەر خاقانىي تىلى[1] بىلەن پۈتۈلگەن بۇ كىتاب پۈتۈنلەي قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قولدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، يەللىغ تايشى كىتابنىڭ ھاشىيەسىگە ئۇنىڭ ھازىرقى مەنىسىنى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قۇرمۇقۇر ئىزاھلاپ چىرايلىق يېزىپ قويغانىدى. شۇڭا، ئۇ بۇ قۇرلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى ھېچبىر قىينالمايلا راۋان ئوقۇشقا باشلىدى:

«بىلىگ ئۇرۇرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىگكە ياردوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.
بىلىگ بىرلە بولنۇرسە ئادەت يولى،
بىلىگ بىل سائادەت يولىنى بۇلا.»

(سۆزۈمگە بىلىمدىن ئاساس سالىمەن،
ئەي دوستۇم، بىلىملىككە ئۆزۈڭنى باغلا.
سائادەت يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ،
بىلىم ئال، سائادەت يولىنى ئاچ.)

.....

«بىلىگ بىلدى، بولدى ئەرەن بەلگۈلۈگ،
بىلىگسىز تىرىكلەر يىتۈك كۆرۈگۈلۈگ.

---

① قەشقەر خاقانىي تىلى ــ خاقانىيە تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 9 ~ 13 ــ ئەسىر-لەردىكى ئۇيغۇر قاراخانىيلار دەۋرىدە قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئورتاق تىلىنىڭ نامى.

بىلىگلىگ ئەر ئۆلدى ئاتى ئۆلمەس،
بىلىگسىز تىرىگ ئەركەن ئاتى ئۆلۈگ.»

(ئادەم بىلىمى بىلەن تونۇلىدۇ،
بىلىمسىزلەر تىرىك تۇرۇپ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ.
بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ نامى تىرىك بولىدۇ،
بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ نامى ئۆلۈك بولىدۇ.)

.....

«بىلىگلىك سۆزى يەنە نەسىھەت ئەدەب،
بىلىگلىكنى ئۆگدى ئەجەم ھەم ئەرەب.
تاۋارسىزقا بىلىگى تۈكەنمەس تاۋار،
نەسەبسىزقا بىلىگ يېتىلمەز نەسەب.»①

(بىلىملىكنىڭ سۆزى پەند ـ نەسىھەت ۋە ئەدەبتۇر،
بىلىملىكنى ئەجەمىمۇ، ئەرەبمۇ ماختىدى.
مۇلۈكسىزگە بىلىم تۇگمەس مۇلۈك،
نەسەبسىزگە بىلىم ئۇزۇلمەس نەسەب.)
.....

غوجىزادە ئەرشىدىننىڭ كىتابنى خۇددى بالىلارنىڭ تەرەنجىۋىل شېكىرىنى سۈمۈرگەندەك ھۇزۇرلىنىپ ئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، يەللىغ تايشى مەمنۇن بولغىنىدىن بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ تالاغا چىقىپ كەتتى...

قۇرما ئۆينىڭ ئىچىدىن غوجىزادە ئەرشىدىننىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئۇزۇلمەي ئاڭلىنىۋاتاتتى:

---

① ئەھمەد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان. مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى بېيجىڭ. 1 ـ نەشرى 10 ـ، 20 ـ بەتلەر.

«بەقاسىز ئەر ئاژۇن لەززەتى،
كەچەر يىل كەچەر تەگ مەزە مۇددەتى.
يىگىت قوجا بولۇر ياشى ئەسكىرۇر،
قاۋى ئەرسە قاملۇر قاچار قۇۋۇەتى.»

(بۇ دۇنيانىڭ لەززىتى باقىي ئەمەس،
مەززە مۇددىتى خۇددى ئۆتكۈنچى شامال.
يىگىت قېرىيدۇ، يېشى كونىرايدۇ،
قاۋۇللار كۈچىدىن قېلىپ ئاجىزلىشىدۇ.)
.....

يىلان تەگ بۇ ئاژۇن يىلان ئوقياغۇ،
يوقاماقتا يۇمشاق ئىچى پور ئاغۇ.
يىلان يۇمشاق ئەركەن ياۋۇز فىئىل ئىتەر،
يىراق تۇرغۇ يۇمشاق دەپ ئازماغۇ①.

(بۇ دۇنيا گويا يىلاندۇر، يىلاننى ئۇرۇش كېرەك،
‹ئۇ› قول بىلەن يوقاتماقتا يۇمشاق، ‹لېكىن ئۇنىڭ› ئىچى زەھەر بىلەن تولغان.
يىلان يۇمشاق بولغىنى بىلەن ياۋۇزلۇق قىلىدۇ،
(شۇڭا، ئۇنىڭدىن يىراق تۇرغۇلۇق، يۇمشاق دەپ ئازمىغۇلۇق.)

*　　*　　*

يامغۇر كەچقۇرۇن بىرپەس يېغىپ توختاپ قالدى. يىراقتا ئۇ-
پۇق بىلەن قۇچاقلاشقان قارا بۇلۇتلار تاغ تەرەپتىن سوققان شا-

① ئەھمەد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان. مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى 1 ـ نەشرى 22 ـ بەت.

مالدا بىر تەرەپكە سۈرۈلگىلى تۇردى. ئاسمانىنىڭ چەت بىر يەرلىرىدە تۇرۇپ - تۇرۇپ «گۈلدۈر - قاراس» قىلىپ چاقماق چېقىلاتتى. ھەش - پەش دېگۈچە تاراسلاپ ئېتىلغان ئوقتەك شارقىراپ قۇيۇۋەتكەن قارا يامغۇر ئاللىقاچان دۆڭقىشلاق شىكارگاھىنى ئاپپاق مانانغا پۈركەپ، ھەممە شىكار جاندارلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ پاناگاھلىرىغا قوغلىۋەتكەنىدى.

بۇگۈنكى يامغۇر بۇ يىلقى تۇنجى ياغقان يامغۇر بولۇپ، باشقا يەرگە ئىسراپ بولماي، پۈتۈنلەي دېگۈدەكلا دۆڭقىشلاق شىكارگاھىغا ياغماقتا ئىدى. قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئۆزىنىڭ چېدىرىدىن چىققىنىدا ئەتراپىنى كېچىنىڭ تۇن قاراڭغۇسى قاپلىغانىدى. تولۇن ئاي ئۇپۇقتىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. بۇ ئادەمنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدىغان ئاجايىپ بىر گۈزەل مەنزىرە ئىدى. غايەت زور بىر كۈمۈش لېگەندەك يۇپيۇمىلاق ئاي خۇددى تەڭرى ئۇنىڭغا يېپىيېڭى بىر دۇنيانى چاقىرىپ بېرىدىغاندەك، ئۆزىنىڭ سارغۇچ نۇرلىرىنى يەر يۈزىگە تەكشى سېپىپ، كېچىنىڭ تۇن پەردىسى بىلەن پۈركەنگەن يۇلتۇزلۇق ئاسمىنىنى يوپيورۇق يورۇتقانىدى. ئاي ئۇپۇقتىن ئۇزۇلۇپ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى دۆڭقىشلاق شىكارگاھى بارغانسېرى يورۇپ كېتىۋاتاتتى. تولۇن ئاي يورۇتقان بۇ كېچىدە قۇم دەرياسىنىڭ قاپتىلىنى بويلاپ رەتلىك تىكىلگەن، ئۆزى يۇمىلاق، ئۇستى بىگىزدەك ئۇچلۇق قۇببىلىك ئەللىك - ئاتمىش چېدىر ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنەتتى. بۇ چېدىرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا چېدىرلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان بىر چېدىر كۆزگە چېلىقاتتى. بۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان چېدىرى ئىدى. ئۇ ئاستا - ئاستا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئاينىڭ يورۇ-قىدا شۇنچىكى ھەيۋەت، شۇنچىكى جىمجىت كۆرۈنەتتى.

خان چېدىرىنىڭ ئىچى تومۇقى بىلەكتەك - بىلەكتەك كېلىدىغان موم شامىلار بىلەن خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋېتىلگەنىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ھازىر چېدىرنىڭ ئىچىدە ئۆزى

يالغۇز ئىدى. ئالمالىقتىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆڭلى بىردىنلا چاغاتاي مەملىكىتىدە چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ تەختىنى تالىشىپ پات ئارىدا باشلىنىپ كېتىدىغان تەپرىقە، نىزا، جەڭگى ـ جېدەللەرنى سەزگەندەك بولدى. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ قىش پەسلىدىن ياز پەسلىگىچە، يەنە ياز پەسلىدىن قىش پەسلىگىچە تۇغمەي داۋام قىلىدىغان مۇنداق كۆچمەن تۇرمۇشىدىن تولىمۇ بىزار بولغانىدى. بۇ خىل ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققا سوزۇلىدىغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر تۇرمۇشىغا كۆنۈككەن چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ جېنىغا ھەقىقەتەن تەگكەنىدى. بۇنداق كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى «مەجۇسىيىلىق» دەپ ئەيىبلىگەن بۇ خىل تۇرمۇش ئەسلىي ئېتىقادىدىن ئاللىقاچان ۋاز كەچكەن چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى داۋاملىق ھۆرمەت بىلەن «ئاللا» دەپ تىلغا ئالىدىغان، ئاشۇ «ئۇغان تەڭرى» تەرىپىدىن نازىل بولغان، ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى زىلزىلىگە سالىدىغان «ھەقىقەت» لەرنى ئىزچىللاشتۇرۇشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتاتتى.

چاغاتاي خان ئۆز ئۇلۇسى جايلاشقان كەڭ زېمىنغا قۇياش ۋادىسىدىكى ئالمالىقنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەتنى ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، موغۇلىستان ۋە ماۋەرائۇننەھردىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئۆلكىگە ئايرىغانىدى. بۇ ئۆلكىلەر بىر ـ بىرىدىن مۇنبەت، باي ۋە گۈزەل ئۆلكىلەر ئىدى. چاغاتاي خان بۇ ئۆلكىلەرنى باشقۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن دەپ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت چوڭ قەبىلە ـــ دوغلات، دوختەۋى، سۇلدۇز ۋە بارلاس قەبىلىلىرىنىڭ جوڭقۇرۇشىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى. بۇ تۆت قەبىلىنىڭ تەركىبىدە يەنە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق قەبىلە ـ ئايماقلار بار ئىدى. چاغاتاي خان بۇ تۆت قەبىلىگە يەنە تۆھپىكار نويانلاردىن بىردىن تۆت

كىشىنى ئۇلۇسبېگى قىلىپ تەينىلەپ، بۇ قەبىلىلەرنىڭ مەمۇ-رىي، ھەربىي ھوقۇقىنى ئاشۇ تۆت چوڭ ئۇلۇسبېگىنىڭ قولىغا تۇتقۇزغاندى. پۈتۈن مەملىكەتتە چاغاتاي خان ھايات ۋاقتىدا بەلگىلەپ بەرگەن تۆزۈم - ياساقلار بويىچە، خاندىن قالسىلا، ئۇ-لۇسبېگىنىڭ ھوقۇقى ئەڭ چوڭ بولاتتى. قەبىلە - ئايماقلارنىڭ بەگ - ئەمىرلىرى يۇقىرىدا چاغاتاي خانىغا، تۆۋەندە ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇسبەگلىرىگە بويسۇنۇشى شەرت ئىدى. بىراق، چاغاتاي خان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چاغاتاي مەملىكىتىدە مۇۋازىنەت بۇ-زۇلۇپ، ھەممە قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ھەرقايسى ئۇلۇسبەگلىرى ئۆز ئالدىغا ئاتا بەگ بولۇۋالدىغان، قۇرۇلتايدىكى ئورتاق سايلامدا سايلانغان خانغا بويسۇنمايدىغان باشباشتاقلىق ھالەت شەكىللىنىپ قالدى. مەملىكەتنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ماۋەرا - ئۇننەھرده ياشايدىغان سۇلدۇز، بارلاس قەبىلىلىرىنىڭ ئۇلۇس-بەگلىرى ئۆز زېمىنىنىڭ چاغاتاي ئېلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى ۋە موغۇلستان بىلەن بىۋاسىتە چېگرالانمايدىغان ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، دوغلات، دوختەۋى قەبىلىلىرىنىڭ ئۇلۇسبەگلىرى بىلەن ئۇزەكگە سو-قۇشتۇرۇپ، قۇرۇلتايدا ئۆزلىرى ئورتاق سايلاپ چىققان چاغاتاي خانىنىڭ نوپۇزىغا بويسۇنمايدىغان بولۇۋېلىشتى. دېمەك، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى بولغان ئالمالىقنى كىم كونترول قىلىۋالالىسا، خانمۇ شۇنىڭ قولىدا مەڭگۈ قورچاق بو-لۇپ قېلىۋېرىدىغان ھالەت شەكىللەندى...

بۇنداق ھالەت قۇرۇلتايدا يېڭىدىن چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغان تۇغلۇق تۆمۈرگە خۇددى بەش قولدەك ئېنىق ئىدى.

دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى خان چېدىرىغا كىرىپ كەلگەندە، تۇغلۇق تۆمۈر ئالمالىقتىن ئەۋەتىلگەن مەلۇماتنى كۆرۈپ ئولتۇرغاندى. ئۇ قېرى ئۇلۇسبېگىنى كۆرۈپ، ئورنىدىن كۆتۈرۈلۈپ قوزغىلىپ قويدى. ئاندىن ھۆرمەت بىلەن ئۇنىڭغا سول يېنىدىن ئولتۇرۇشقا ئورۇن كۆرسەتتى.

ئەمىر بۇلاجى جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئالمالىقتىن ئەۋەتىلگەن ھېلىقى مەلۇماتنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ بەردى. بۇ مەلۇماتتا مۇنداق يېزىلغانىدى:

«... سىزدىن كۆرگەن ياخشىلىقلىرىمنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ئەسلىي مۇددىئاسىنى كەرەمـ لىك خان ئالىيلىرىغا ئاشكارىلىماقچىمەن. مەن ھۆرمەتكە سازاـ ۋەر ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئەمىر قازغىنىنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ سۇلدۇز ئەمىرى بايان سۇلدۇز بىلەن مەخپىي خەت يېزىشقانلىـ قىدىن ئېنىق خەۋەر تاپتىم. ئەمىر قازغىن ئۇنىڭغا: ‹ئالچاق① ئەۋەتىپ دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنى ئۆلتۈرەلىسـ ـمىزلا، خالىغان تەلىپىڭىزنى ئورۇنلاي. چۈنكى، قېرى تۈلكە ئەـ مىر بۇلاجى بىزنىڭ مەۋكەب②نى ئوڭچە ئىگىلىشىمىزگە پۈتلىـ كاشاك بولماقتا. ئۇ ئۆلمىسە، بىزنىڭ ۋە سىزنىڭ بېشىڭىزدا سايىدەك ئەگىپ يۈرگەن خەۋپ ـ خەتەر بۇلۇتلىرى ھەرگىز تارـ قالمايدۇ. مۇبادا مۇراد ـ مەقسىتىمىز ۋۇجۇدقا چىقسا، ئالمالىقـ تىن باشقا پۈتۈن دوغلات، دوختەۋى زېمىنى سىزگە تالىق بولـ سۇن...› دەپ ۋەدە بەردى. ئەمىر قازغىنىنىڭ قانچىلىك زالىم ۋە قابىلىيەتسىز ھۆكۈمدار ئىكەنلىكىنى مەن ئاۋۋالقى مەلۇماتىمدا سىزگە يازغانىمەن...»

ــ ھۆرمەتلىك جانابىي خان ئالىيلىرى، سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرىنىڭ سەلتەنەت تەمەسىدە خۇددى قۇتۇرغان بىر توپ لالما ئىتقا ئوخشاپ قېلىشقانلىقىنى مۇشۇ خەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولـ لىدۇ، ــ دېدى ئەمىر بۇلاجى قولىدىكى مەلۇماتنى كۆرۈپ بولـ ـغاندىن كېيىن، ــ ئەلھال، ساڭا ئەمدى ئالمالىققا قايتىپ، مەۋـ

---

① ئالچاق ــ جاسۇس، قاتىل.

② مەۋكەب ــ بۇ يەردە «خانلىقنىڭ باش ھۆكۈمرانلىق ئورنى، خانىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى» مەنىسىدە.

كەبنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولۇڭغا ئالىدىغان پەيت يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ. بۇ ئىشتا دوغلات بەگلىرى بىلەن دوختەۋى بەگلىرى ساڭا سادىق. مەن باشتىن ـ ئاخىر ساڭا ھەمدەم بولغايمەن.

ـــ بەگ ئاتا، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي، ـــ سىز ماڭا قانات يېپىپ يۇرۇۋاتىسىز، مەن بۇنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. مەسلىھەت بېرىڭ، قانداق قىلاي!

ـــ رەھمەتلىك ئاتاڭ، مەرھۇم خانىمىز ئېسەن بۇغاخان ھايات ۋاقتىدا: «تەقدىر ئادەم بىلەن ئويىنىشىدۇ. ئۇ بۇگۈن بىر ئادەمگە بويسۇنسا، ئەتە تەقدىرگە بويسۇنغانلىقتىن بۇ ئادەم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ» دەيدىغان، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى بارماقلىرى بىلەن ئاپپاق ساقىلىنى تاراپ تۇرۇپ، ـــ ھاياتتا پاراغەتلىك كۈنلەر ئاز ئەمەس. بىراق، ئادەمنىڭ بىر كۈنى ساۋادەتلىك ئۆتسە، بىرقانچە كۈنى ئاسارەتتە ئۆتىدۇ. جانابىي ئالىيلىرى، سۇلدۇزلار بىلەن بارلاسلارنىڭ بۇ پىتنىسىگە ھەرگىز ۋايىم يەپ كەتمە. ئۇلارنى ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىدىغان كۈنلەر يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغاندەك قىلىدۇ. مۇبادا بۇ كۈن يېتىپ كەلسىلا، ئۇلارنى ياماڭلىق خۇداسى، ئالۋاستى ماڭغۇسنىڭ دەرگاھىغا قوغلىۋېتىمىز. سۇلدۇز، بارلاسلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولمىش مەركىتلەر ئەسلىدە بىز دوغلات، دوختەۋىلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بولغان بۆرجېگىن قەبىلىسىنىڭ ئات باقارلىرى ئىدى. كېيىن، پۈتكۈل موڭغۇللار قۇدرەتلىك چىڭگىزخاننىڭ قارچىغا سۈرەتلىك تۇغى ئاستىدا بىر ئەل بولۇپ ئۇيۇل تاشتەك ئۇيۇشقانىدى. كېيىنكى چاغلاردا مەرھۇم خانىمىز چاغاتايىنىڭ ئىنايىتى بىلەن ھەزەر دېڭىزىدىن تاكى ئۇلۇغ تەڭرىتاغلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىنغا ئىگە بولغانىدى. سۇلدۇزلار بىلەن بارلاسلار ئەسلىدە بۇنىڭغا ھەقلىق ئەمەس ئىدى. ھالا بۇگۈن ئۇلارنى بۇ ئىمتىيازدىن مەھرۇم قىلىپ، ھەيۋىتىنى يەرگە ئۇرىدىغان پەيت، ئۇلارغا نېمىنى قىلسا بولىدىغانلىقى، نېمىنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى ئۆگىتىپ قويىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ!

تۇغلۇق تۆمۈر قېرى ئۇلۇسىبېگىنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇردى. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسى ئارىسىدىكى تۈگمەس ـ پۈتمەس ئاداۋەت ـ ئۆچمەنلىكلەرنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىدىكى بارلىق خەلقىنى قۇدرەتلىك سەلتەنەتنىڭ ئاستىغا يىغىپ، مەملىكەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى مۇستەھكەملەش ۋە چاغاتاي خانىنىڭ نوپۇزىنى قايتىدىن تىكلەش يولىدا كۆرسىتىۋاتقان تىرىشچانلىقلارنى شامالغا سورۇيدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. مۇبادا ھەرقايسى ئۇلۇس ـ قەبىلىلەر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ نىزاغا چەك قويۇلمىسا، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىستېداتلىق چاغاتاي خانى بولۇش ۋە پۈتۈن خەلقىنى يېپىيېڭى بىر ئېتىقاد ۋە قارچىغا سۈرەتلىك تۇغ ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈمىدىمۇ پۈتۈنلەي كۆپۈككە ئايلىناتتى. بىراق، ئۇ سۆلدۇز، بارلاس بەگلىرى بىلەن دوغلات، دوختەۋى بەگلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بۇ قېتىمقى تەخت تالىشىش كۈرىشىدە ئۆزىنىڭ يېڭىلىپ قېلىشىدىن ئانچە ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. چۈنكى، سۆلدۇز، بارلاس بەگلىرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ ئاجىز، ماددىي ئاساسىنىڭ تايىنىلىق ئىكەنلىكىدىن خەۋىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ماۋەرائۇننەھر پۈتۈنلەي ئىسلاملىشىپ بولغان قەدىمكى زېمىنلارنىڭ بىرسى ئىدى. سۆلدۇز، بارلاس ئۇلۇسلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىنى مەڭگۈ ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قالالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسلىرى ئارىسىدىكى بۇنداق تۈگمەس ـ پۈتمەس ئاداۋەت ـ ئۆچمەنلىكلەر تۈپەيلىدىن مەملىكەتنىڭ پارچىلىنىپ بىر پۈتۈنلۈكى خەۋپكە ئۇچرىشىدىن تولىمۇ ئەنسىرەيتتى.

تۇغلۇق تۆمۈر بىرپەس ئويلىنىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىغا:

ــ بەگ ئاتا، سۆلدۇزلار بىلەن بارلاسلارنىڭ قۇياسقا باستۇرۇپ كېلىشىگە قەتئىي ئىشىنەمسىز؟ ــ دېۋىدى، قېرى ئۇلۇسبېگى دەرھال:

ـــ مەن ئىگە بولغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئاشۇنداق بۇ-لۇشى تۇرغان گەپ. مېنىڭدە بۇنىڭغا شۇبھە يوق ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

ـــ بەگ ئاتا، ئاتام ئورنىدا ئەمدى سىز تۇرىسىز. ھازىر مېنىڭ سىزدىن بۆلەك باشقا ھىمايىچىم يوق. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئەلۋەك زېمىنى ماۋەرائۇننەھردە سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرى قوللايدىغان ئەمىر قازغىن بارلاس نائىب بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. شۇڭا، ھازىرچە ئۇلار بىلەن مۇرەسسە قىلىش يولىنى تاپساق-مىكىن !

ـــ مۇرەسسە دەمسەن؟ ! ـــ دەپ خاپا بولۇپ سورىدى ئەمىر بۇلاجى، ـــ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەت-لىك ھالقىلىق پەيتتە، ئۇلار بىلەن مۇرەسسە قىلماقچىمۇ سەن؟ جانابي خان ئالىيلىرى، ئۇلارغا ھازىر كېرەكى مۇرەسسە ئەمەس، بەلكى جازا، جازا بېرىش كېرەك !

مويسىپىت ئۇلۇسبېگنىڭ قەتئىي نىيىتى تۇغلۇق تۆمۇرگە غەيرەت ـ شىجائەت بېغىشلىدى. بىراق، بۇ قېرى قاقاش ئۇ-لۇسبېگنىڭ ھازىرچە قورسىقىدا نېمە جىن بار ئىكەنلىكىنى تېخى بىلىپ يەتمەك تەس ئىدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۇر ئۇنىڭدىن:

ـــ جانابي ئۇلۇسبېگى ئاتا، سىز ئىگە بولغان مەلۇماتلارنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى زادى قانچىلىك؟ ـــ دەپ يەنە سورىدى.

ـــ مەن سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرىنىڭ ھەممە ئىشىدىن ھەر ۋاقىت خەۋەردار بولۇپ تۇرۇش ئۈچۈن بارلاس ئۇلۇسبېگنىڭ بارگاھىغا ئايغاقچى قويغانمەن، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى مۇغەمبەر-لىك بىلەن كۆزلىرىنى چىمچىقلاتىپ تۇرۇپ، ـــ ئۇ يەردىن كېـ-لىۋاتقان خەۋەرلەر مېنى كۆپ ئەندىشىگە سېلىپ قويغانلىقتىن، ئادەم ئەۋەتىپ بارلاس ئەمىرنىڭ بارگاھىدىكى ھېلىقى ئايغاق-چىدىن بۇ ئىشنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىنى ئۇقۇشۇپ باقتىم. شۇڭا، بۇ خەۋەر مۇتلەق ئىشەنچلىك !

ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇنداق دېيىش ئارقىلىق، ئىككى پاختەكنى

بىر چالمىدا سوقماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ياش، ئەمما زېرەك چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىر قاراپلا سېزىۋالدى ! بۇ قاقباش قېرى ئۇلۇسبېگى ئۇنىڭغا: «مەن سېنىڭ باسقان ھەربىر قەدىڭىزنى پايلاپ تۇرۇۋاتىمەن» دەپ بېشارەت قىلىۋاتاتتى. دەرۋەقە، ئىسيانچى سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش كېرەكلىكىنى ئۇ ئاللىقاچان قورسىقىدا ئويلاپ پىشۇرۇپ بولغانىدى. چۈنكى، ھايات سىناقلىرى تۇغلۇق تۆمۈرنى يېشىغا مۇناسىپ كەلمەيدىغان ئىشلارغا دۇچار قىلغانسېرى، ئەمىر بۇلاجىدىن باشقا يۆلىنىدىغان يۆلەنچۈكى قالمىغاندەك ھېس قىلاتتى. ھازىرقى جىددىي مەسىلە ـــ كونا ئېتىقادتىن قانداق ۋاز كېچىش، يېڭى ئېتىقادنى قانداق تىكلەش مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىگە قانداق قىلىپ ئامان ـ ئېسەن ئولتۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ نەزىرىدە چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھايات ـ ماماتلىقىدىن ئىبارەت بۇ نازۇك مەسىلە ئالدىدا ئەسلىدىكى كونا ئېتىقادتىن ۋاز كېچىش، يېڭى ئېتىقادقا كۆچۈش مەسىلىسى ھازىرچە ئىككىنچى قاتاردا تۇرىدىغان مەسىلىگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

ـــ جانابىي بەگ ئاتا، كىمكى بويۇنتاۋلىق قىلىپ، سەلتەنەتىمىزنىڭ شەنىگە داغ كەلتۈرسە، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر قەتئىيلىك بىلەن، ـــ مەرھۇم بوۋىلىرىم چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي خان تۇزۇپ بەرگەن مۇقەددەس موڭغۇل ياساق ـ تۇزۇكلىرىگە قارشى چىققانلار قاتارىدا ئېغىر ياساققا تارتىلىشى كېرەك ! شۇنداق ئىكەن، كىمكى سىزنىڭ پەرمانىڭىزنى بەجا كەلتۈرمەيدىغان بولسا، خۇددى بىزنىڭ پەرمانىمىزدىن باش تارتقان ھېسابلىنىدۇ. باشباشتاقلىق ـــ دۈشمەنگە يارىدەم بېرىپ ئۆزىمىزگە خىيانەت قىلغانلىق بولىدۇ. خائىنلارنى چوقۇم ياساقا تارتىش كېرەك ! ...

ياش چاغاتاي خانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت، غەيرەت ـ شىجائىتىتە پىشىپ يېتىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ:

ـــ شۇنداق، جانابىي ئالىيلىرى، ئەمدى بوش كەلسەك بولمايدۇ، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى، ـــ بوش كەلسەك، تەپرىقە چىقىپ ئىچكى مالىمانچىلىق باشلىنىشى مۇمكىن. سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرى بىلەن بولغان بۇ قېتىمقى سەلتەنەت تالىشىش كۆرۈشىدە يا سەن مەن تەرەپتە مەردانە تۇرۇپ هەممە كۈچىنى بىر ئىرادىگە بويسۇندۇرۇشۇك؛ يا ئىسيانچى سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرىنىڭ كۆڭلىگە قاراپ هەممىسىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشىك كېرەك. شۇنداق بولغاندا جانابىي خان ئالىيلىرى سەن مەرھۇم خان ئاتاڭ ـــ چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىڭ: «مەملىكەتنىڭ بىر لىكىنى خۇددى كۆز قارىچۇقۇڭلارنى ئاسرىغاندەك قوغداڭلار!» دېگەن ۋەسىيىتىگە مۇخالىپلىق قىلغان بولسەن. ئۇ چاغدا تۇزۇك ـ ياساق، تەرتىپ ـ ئىنتىزام يوقلىپ، سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرى چاغاتاي سەلتەنەتىنى ئۆڭچە ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىشىدۇ ـ دە، سەن بىلەن بىزنى ئاسانلا يوقىتىدۇ! بۇ ئىككى يولنىڭ بىرسىنى تاللىشىڭ كېرەك! ...

قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات سۆزىنى تۈگىتىپ ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇۋېدى، تۇغلۇق تۆمۇر دەررۇ ئۇنىڭ قولىنى تۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇپ قويدى ۋە:

ـــ ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا، ـــ دېدى ئۇنىڭغا، ـــ سىزدەك مۇنەۋۋەر سەركەردە، سادىق دوست ۋە ئىشەنچلىك تەخت تايانچىنىڭ بولغانلىقى مېنىڭ ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىمنىڭ شەرىپىدۇر! مەن كاپالەت بېرىمەنكى، مۇبادا كىمدىكىم چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن جان پىدا قىلىدىكەن، ئۇ چوقۇم چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ تەخت ساھىبىنىڭ قوللىشىغا ۋە ئىلتىپاتىغا نائىل بولىدۇ!

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، ساڭا كۆكتەڭرى تۇرۇۋاتقان ئاسماندەك ئېنىق تۇرۇپتىكى، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى خان چېدىرىنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ، ـــ دانالىقتا تەڭدىشى يوق چاغاتاي

خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇيۇك چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە شانۇشەۋكىتى تەۋرىنىشكە باشلىدى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ چاغاتاي مەملىكىتىدە ئىچكى نىزا، ئىسيان ۋە تەپرىقە خۇددى ئۆڭي توشقىنىدەك كۆپەيدى.

ــ ئەلۋەتتە، بۇ ماڭا مەلۇم، بۇ ھال مېنى قاتتىق ئەندىشىگە سالماقتا !

ــ ئىگىسىنى ئۇستىدىن ئىرغىتىپ تاشلاپ چېپىپ كېتىدىغان توسۇن تايلارمۇ بولىدۇ، ــ دېدى زامانە غوۋغالىرىنىڭ قازانلىرىدا تولا قاينىاپ، سەلتەنەت نىزالىرىنىڭ ئوچاقلىرىدا تولا كۆيۈپ پىشىپ كەتكەن ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرگە قايرىلىپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويغاندىن كېيىن، ــ مەن ئۆزىنىڭ كۆندۈر - گۈچىسىگە خارتۇمى بىلەن ئۇرۇپ زەربە بېرىپ يىقىتىپ قويۇپ، ئۇنى چەيلەپ تاشلىغان نۇرغۇن مەست پىللارنى كۆرگەنمەن. مەست پىل توسۇن تايدىن چەندان دەھشەتلىك بولىدۇ. بىراق، سەلتەنەت تەمەسىدە مەست بولۇپ يۇرۇشكەن بۇ بەگ - ئەمىرلەر ئاشۇ توسۇن تاي ۋە مەست پىللاردىن مىڭ ھەسسە ۋەھشىي كەلىدۇ. بۇ بەگ - ئەمىرلەرنىڭ ھەربىرى قىنىدىن سۇغۇرۇلۇپ يالىڭاچلانغان قىلىچقا، ئولجىسىغا ئېتىلىش ئالدىدا تۇرغان ۋەھشىي قاپلانغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، سەن ھازىردىن باشلاپ ناھايىتى ئېھتىيات قىلىشىڭ كېرەك. سېنىڭ پۈتۈن بىخەتەرلىكىڭگە تاشتۆمۈر باھادىر مەسئۇل بولىدۇ. ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق يەرگە ئۇنىڭسىز بېرىشىڭ چەكلىنىدۇ ! سەللا خاتا ئىش قىلىپ قويساڭ بېشىڭدىن ئايرىلىسەن ! ...

ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان چېدىرىدا پەقەت تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى قاتناش - قان ئىككى كىشىلىك بۇ مەخپىي كېڭەشتە ئىسيانچى سۇلدۇز،

بارلاس بەگلىرىنىڭ ئىمتىيازىغا چەك قويۇش، مەۋكەبنىڭ ھو-قۇقىنى ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆز قولىغا رەسمىي ئېلىش قەدىمىنى قانداق تېزلىتىش ھەققىدىكى تەدبىرلەر مانا مۇشۇنداق ۋۇجۇدقا چىقتى...

*　　*　　*

ئىنسانىنىڭ ئۆمرى خۇددى شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان ئاتىنىڭ يالىغا ئوخشايدۇ. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھېسابلاپ كۆر-گەن، قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشى بىلەن تونۇشقاندىن بې-رى، ھازىرغا قەدەر يىگىرمە نەچچە يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ئىن-سانىنىڭ ئۆمرىدە يىگىرمە نەچچە يىل دېگەن ناھايىتى كەلسە قىسقىغىنا بىر قەرىندەكلا بىلىنىدۇ. ئەمما، بىر ئادەمنىڭ ئۆم-رىدە ئەنە شۇنداق قەرىلەردىن يەنە قانچىسى بار دەيسىز؟ ئادەم-نىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە يۈز بېرىدىغان ھەرقانداق بىر ئىشنىڭ باش-ئاخىرى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بىراق، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بەزى ئىشلار ئادەمنىڭ ئويلىغىنىدىن سىرت تاسادىپىيلىق بىلەن نە-تىجىلىنىدۇ.

ساداقەتمەن ئىسلام مۇخلىسى بولغان غوجىزادە ئەرشىدىن ۋە-لىيۇللا ئۆزىنىڭ مۇشۇ قىسقىغىنا بىر قەرنە ھاياتىدىكى نۇرغۇن كىشىلىك تۇرمۇش ھەقىقەتلىرىنى كۆپرەك ئەسلىدىن مەجۇسىي بولغان، ئەمما كېيىنكى چاغلاردا ئەردەۋېلدە مۇسۇلمان ئۇيغۇر-لىرىغا ئارىلىشىپ ياشاپ، ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرىنى ئۆزلەشتۇ-رۇشكە باشلىغان ئاشۇ قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىدىن ئۆ-گەندى.

— جاپا - مۇشەققەت بىلەن بەخت - سائادەت ئىنسانىيەتنى توختىماي ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان ئىككى چاقتا ئوخشايدۇ، — دېگەندى بىر كۈنى ئۇ ئەرشىدىنگە، — بىراق، ئىنسان نەپسى ئىنسان يارىتىلىشىدىن تارتىپلا ھايۋانىي يارىتىلغانلىقتىن،

ياراتقۇچى ئۇغان تەڭرى ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇتتەھەملىك، تەركىتاپلىق، ھەسەتخورلۇقتىن ئىبارەت شەيتان نەپسىدىن ھەسسە قوشقان...

— ئى ھۆرمەتلىك تايشى، سۆزىڭىزدىكى بىر مەسىلىنى چۈشىنەلمىدىم، — دېدى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئاللاتائالا ئادەمنى ھايۋاندىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىنسانغا پەرىشتىلەر ئەقلىدىن بەھرە قوشۇپ، «ئىنسان مەلەكىي» دەپ ئاتىغان. شۇنداق ئىكەن، سىز نېمە ئۈچۈن جىمىكى مەۋجۇداتلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولمىش ئىنساننى «ھايۋانىي يارتىلغان» دەيسىز؟

— ئى ئوغلان، بۇ سوئالنى ياخشى سوربسەڭ، — دېدى قارا قىتان باخشىسى يەللىغ تايشى خۇشال بولۇپ، — شۇنداق، ئادەم جىمىكى مەۋجۇداتلارنىڭ ئارىسىدا ئەڭ ئۇلۇغ بولغانلىقتىن، ئەقىل ـ پاراسەتتە باشقا مەۋجۇداتلاردىن، جۈملىدىن، ھايۋاندىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بىراق، ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتى بەلەن ۋۇجۇدىيىتىگە لاتاپەت بىلەن كاساپەت، نۇر ـ زىيا بىلەن زۇلمەت ـ جاھالەت ئارىلاشقان بولىدۇ. ئالەمدە مەۋجۇت بولغان ئېسىللىق بىلەن پەسلىك، ئەزگۈلۈك بىلەن ياۋۇزلۇققا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرمۇ ئىنسانىنىڭ قەلبىدىن مەلۇم نىسبەتتە ئورۇن ئالغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەركىمدە بىر خىل ئالاھىدەلىك، بىر خىل مىجەز ـ ئەھۋال پەيدا بولغان. مېنىڭ ئادەمنى «ھايۋانىي يارىتىلغان» دېيىشىم ئىنسانىنىڭ ئەسلىيىتىدە ئەزەلدىن تارتىپ بار بولغان ئاشۇنداق ھەر خىل ئالاھىدىلىك ۋە ئاشۇنداق ھەر خىل مىجەز ـ ئەھۋالغا قارىتىلىپ ئېيتىلغان. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى ۋە بۇنداق مىجەز ـ ئەھۋالنى بىز «ئەزەلىي مىجەز» دەپ ئاتايمىز. ھالبۇكى، ئىنساندىكى بۇنداق «ئەزەلىي مىجەز» بىلەن ھايۋاندىكى «ئەزەلىي مىجەز» بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، قورسىقى ئاچقاندا ئادەم ئاش ـ نان يەيدۇ؛ ھايۋان ئوت ـ چۆپ يەيدۇ. قورسىقى تويغاندا ئادەم ئېرىنىپ

چەكلىك بىلەن پۇت ـ قولىنى سوزۇپ ياتىدۇ؛ ھايۋانمۇ شۇنداق قىلىدۇ. دېمەك، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ياكى مىجەز ـ ئەھۋال ئا ـ دەم ئۇچۇنمۇ، ھايۋانات ئۇچۇنمۇ ئورتاق بولغان ئەڭ ئىپتىدائىي ئىش ـ ھەرىكەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سەن بۇنداق ھالەتنى يالـ غۇز ئادەمگىلا خاس ياكى يالغۇز ھايۋانغىلا خاس دەپ ئېيتالمـ سەن؟ بۇنداق ئالاھىدىلىك ياكى بۇنداق ئىش ـ ھەرىكەت خاھى ئادەم بولسۇن ياكى ھايۋانات بولسۇن، ئۆزىنىڭ جىسمانىي جە ـ ھەتتىكى نەپسىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن ئەمەلىيەتتە قوللىنىدىغان بىر خىل ئىش ـ ھەرىكەت ھالىتىدىنلا ئىبارەت، خالاس ! شۇ ـ نىڭ ئۇچۇن، ئادەمنىمۇ، ھايۋانىنىمۇ مۇشۇنداق ئىش ـ ھەرە ـ كەتنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۇندەۋاتقان ياكى مەجبۇر قىلىۋاتقان ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ ـــ «ئەزەلىي مىجەز» ھەم ئادەمگىمۇ، ھەم ھايۋانغىمۇ ئورتاق بولغاچ ـ قا، بىز ئۇنى «ھايۋانىي مىجەز» دەپ ئاتايمىز. ھالبۇكى، بۇنداق «ھايۋانىي مىجەز» ئىنسانىيەت ئېڭىدا دەل ئاشۇ «مۇتتەھەملىك»، «تىرىكتاپلىق»، «ھەسەتخورلۇق»تىن ئىبارەت ئۇچ خىل ھەرىكەت شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ...

ـــ ئى ھۆرمەتلىك باخشى، بۇنى تېخىمۇ چۈشىنىشلىكرەك قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز، ـــ دەپ ئىلتىماس قىلدى يەللىغ تايشىنىڭ سۆزىگە قىزىققان غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلـ يۇللا.

ـــ بولىدۇ. ئۇنداق بولسا گەپنى «ئىنساندىكى ھايۋانىي مە ـ جەز»نىڭ تۇنجىسى بولغان «مۇتتەھەملىك»تىن باشلايلى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى، ـــ ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىيىتىدىكى «مۇتتەھەمـ لىك»تىن ئىبارەت بۇنداق «ھايۋانىي مىجەز» دەل ھايۋانىنىڭ قورسىقى تويغاندا ئېرىنچەكلىك بىلەن يېنىنى چىقىرىپ ياتىدـ غان ئاشۇ «تىرىكتاپلىق»تىن ئىبارەت «ئەزەلىي مىجەز»نى ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولىدۇ. ھالبۇكى، «ھايۋانىي مىجەز» ـــ ئىنسانىنىڭ بارلىق ئەقىل ـ پاراسىتىنى تۇپتىن ئىنكار قىلىدىغان ياۋۇز ـ

لۇقمانىڭ بىر تۇرلۇك ئىپادىسى. دېمەك، مۇتتەھەملىك قىلىپ دېگىنى دېگەن، ئەتكىنى ئەتكەن بولمىدىغان، ئىش ـ ھەرىكىتىگە ھەرقانداق چەكلىمە قويمايدىغان مۇتتەھەم بىر ئادەمنىڭ باشـ قىلارغا زىيان سالمىدىغان ياۋۇز ئادەم بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ ! ...

يەللىغ تايشى سۆزىنى توختىتىپ، تەكچىدىكى كىتابلار ئارىـ سىدىن بىر كىتابنى ئالدى ـ دە، ۋاراقلاپ ـ ۋاراقلاپ بىر بەتكە كەلگەندە باشتىن ـ ئاياغ بىر كۆز يۈگۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ مۇبادا بۇنداق ياۋۇز تەبىئەتلىك مۇتتەھەم ئادەملەرگە كۇنـ لەرنىڭ بىرىدە ساماناللىقنىڭ ئاچقۇچى تېگىپ قالمىدىغان بولسا، مەنسەپ ئېتىغا تۇلكە بولۇپ مىنمىدىغان بۇ ئادەملەر مەنسەپ ئېـ تىدا يۇرۇپ ـ يۇرۇپ ئاخىر بۆرە بولمىدۇ ! ئوتتۇرا ئەل دەپ ئاتـ لمىدىغان تابغاچلىقلارنىڭ سالنامىلىرىنى ئوقۇپ كۆرسەم، ئۇلار ـ نىڭ ھازىرغا قەدەر بولغان پۈتۈن تارىخىدا تۆت يۈزدەك خان ـ پادىـ شاھ سەلتەنەت سۈرۈپتۇ. ناھايىتى ئاز ساندىكى پازىللىرىنى ھېـ سابقا ئالمىغاندا، بۇ خان ـ پادىشاھلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقـ لىرىنىڭ ھەممىسى زالىم، مۇتتەھەم، قانخور، باسقۇنچى ۋە ئەخـ مەق پادىشاھلار ئىكەن. مەسىلەن، تابغاچلىقلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى پادىشاھلىرىدىن بىرسى بولغان چىن شىخۇاڭ① بىرمىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش مولليىنى تىرىك كۆمۈپ، كىتاب ـ نامەلەرنى كۆيدۈـ رۈۋەتكەنىكەن؛② خەن ۋۇدې دەيدىغان بىر تابغاچ پادىشاھمۇ تـابـ

---

① چىن شىخۇاڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 259 ـ 210) ـــ جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتە تارىخىدىكى ئەڭ زالىم تۇنجى پادىشاھ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 246 ـــ 210 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

② مىلادىيەدىن 212 يىل ئىلگىرى چىن شىخۇاڭ ۋەزىر ئەزەم لى سىنىڭ تەكلىـ پى بويىچە، كۇڭزىچى مولليلاردىن 1260 ئەھلى ئىلمىگە: «سەلتەنەت ئۇستىدىن سۆز ـ چۆچەك قىلغان» دېگەن بوھتاننى چاپلاپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەنياڭ دېـ گەن يېرىدە تىرىك كۆمدۈرۈۋەتكەن؛ ئىدىيە ـ مەدەنىيەت جەھەتتىكى فېئودالىق تەـ قىبىنى تېخىمۇ كۇچەيتىش ئۈچۈن، ئوردىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە يېزىلمىغان كىتاب ـ نامەلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن. بۇ ۋەقە جۇڭگو تارىخىدا: «مولليلارنى تىرىك كۆمۈش، كىتاب ـ رىسالىلەرنى كۆيدۈرۈش ۋەقەسى» دەپ ئاتالغان.

غاچلىقلارنىڭ تارىخىدىكى سىماچىيەن[1] دېگەن مەشھۇر تارىخچىنى ئۆزى بىلەن بىر پىكىرده بولمىغانلىقتىن، خۇددى ئايغىرنى پىچتۇرۇۋەتكەندەك ئاختا قىلىپ تاشلىغانىكەن؛ تاڭ تەيزۇڭ[2] دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تابغاچ پادىشاھى ئاتىسىنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، تابغاچلىقلارنىڭ تارىخىدا سېپىق نامى پۈر كەتكەن «شۇەنۆمېن قوۋۇقى ۋەقەسى»[3]نى قوزغاپ بىر تۇغقان قېرىندىشىدىن ئون سەككىز ئادەمنى ۋەھشىيلەرچە قىرىۋەتكەنىكەن؛ سۇڭ تەيزۇ[4] دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تابغاچ خانىمۇ تۆھپىكار ئەمىر ـ ئۆمىرالىرنى يوقىتىش ئۈچۈن، بىر قېتىملىق ئوردا زىياپىتىدە بىر قەدەھ مەي ـ شاراب ھېسابىغا ئۇلارنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى بىكار قىلغانىكەن[5] ... بۇ ئىشلار ئاشۇ قەدىمكى ئەل ھېسابلىنىدىغان تابغاچنىڭ تارىخلىرىدا خاتىرىلەنگەن

---

① سىما چيەن (مىلادىيەدىن ئىلگىرى ؟ ـــ 145) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى، ئەدىب ۋە مۇتەپەككۇر. ئۇ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشكەن لى لىڭ دېگەن سانغۇننى ئاقلىغانلىقى ئۈچۈن، پادىشاھ خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانى بويىچە ئاختا قىلىش جازاسى بېرىلگەن.

② تاڭ تەيزۇڭ (مىلادىيە 599 ـــ 649) ـــ دۆلىتىمىز تارىخىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى.

③ «شۇەنۆۋمېن قوۋۇقى ۋەقەسى» ـــ جۇڭگو تارىخىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا شاھزادىلەر ئارىسىدا ۋەلىئەھدلىكىنى تالىشىپ يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى 9 ـ يىلى شەمسىيە 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى (مىلادىيە 626 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى) شاھزادە لى شىمىن يۇ چىگۈڭ قاتارلىق سەرۋازلارنى باشلاپ، ئاستانە چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن شەھىرى) دىكى شۇەنۆمېن قوۋۇقى (تاڭ ئوردىسى تەيجى قەسىرىنىڭ شىمالىي قوۋۇقى)دا ۋەلىئەھد لى جيەنچىڭگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتە ۋەلىئەھد باشلىق ئون سەككىز شاھزادە ـ مەلىكە ئۆلتۈرۈلگەن. ئىككى ئايدىن كېيىن شاھزادە لى شىمىن ئاتىسىنى قىستاپ تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى «تاڭ تەيزۇڭ» دېگەن نام بىلەن يىگىرمە ئۈچ يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

④ سۇڭ تەيزۇ ـــ جۇڭگو تارىخىدىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى جاۋ كۇاڭيىن (مىلادىيە 927 ـــ 976 ـ يىللىرى). مىلادىيە 960 ـ يىلىدىن 976 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

⑤ «بىر قەدەھ مەي ـ شاراب ھېسابىغا لەشكىرىي ھوقۇقىنى بىكار قىلىش» ۋەقەسى مىلادىيە 961 ـ يىلى (شيەندى 7 ـ يىلى) سۇڭ تەيزۇ جاۋ كۇاڭيىن جاۋ پۇ قاتارلىق ئەمىرلەرنىڭ ھوقۇقىنى ئېلىۋېتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تەدبىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ھەرخىل مۇتتەھەملىك ۋەقەلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ مەشھۇر-لىرىدىندۇر. شۇڭا، سەلتەنەت ساھىبلىرىنىڭ مۇتتەھەملىكى تا-رىختىن تارتىپ ئەلنىڭ بېشىغا يېغىۋاتقان بالايىئاپەتلەرنىڭ مۇ-ھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرسىدۇر ! ...

ـــ ئۇنداق بولسا، ـــ دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا يەللىغ تايشىغا، ـــ «ئىنسان مەلەكىي» بولغان ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى «تىرىكتاپلىق»تىن ئىبارەت بۇ خىل «ھايۋانىي مىجەز»نىڭ مەنبەسى نېمە؟

ـــ بۇ سوئالنى ياخشى سوريدىڭ، غوجىزادە، ـــ دېدى يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ «ئىنسان مەلەكىي» بولمىش ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى «تىرىكتاپلىق»تىن ئىبارەت بۇ خىل «ھايۋانىي مىجەز»نىڭ مەنبەسىنى يەنىلا تەكرى تەرىپىدىن يارا-تىلغان ئۆسۈملۈك ـ گىياھلاردىكى «تىرىكتاپلىق»تىن ئىزدەش-كە توغرا كېلىدۇ. روھىي زېمىندا ئۆسكەن ھەربىر تۈپ ئۆسۈم-لۈك ـ گىياھ مەيلى دانلىق ـ دانسىز زىرائەت ياكى مېۋىلىك ـ مېۋىسىز دەل ـ دەرەخ بولسۇن ۋە ياكى گۈل ـ گىياھ بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرى يىلتىز تارتقان روھىي زېمىندىكى ئانا تۈپراقتىن ئوزۇقلۇق ئالىدۇ؛ ئاسماندىن زېمىنغا ياغىدىغان سېخىي يامغۇردىن سۇ ئىچىپ كۆكىرىدۇ. مۇبادا ئانا تۇپراقتىن ئالىدىغان ئوزۇقلۇق بىلەن ئاسماندىن زېمىنغا ياغىدىغان سېخىي يامغۇر سۈيىنىڭ مەنبەسى ئۇزۇلىدىغان بولسا، ئۆسۈملۈكنىڭ ھاياتلىق بېغىمۇ ئۇزۇلىدۇ ـ دە، قۇرۇپ خازان بولىدۇ. دېمەك،

تارلىقلار بىلەن تۇزاق قۇرۇپ، ئوردا ياساۋۇللىرى قوشۇننىڭ سانغۇنى شى شۇپىڭ، ۋاڭ شىنجى قاتارلىقلارنى زىياپەتكە چىللاپ ھاراق ـ شاراب بىلەن مەست قىلىپ قو-يۇپ، ئۇلارنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى بىكار قىلغان. مىلادىيە 969 ـ يىلى (كەيياۋ 2 ـ يى-لى) يەنە ئاشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ۋاڭ يەنجاڭ قاتارلىق ھېراۋۇللارنىڭمۇ لەشكىرىي ھوقۇقىنى تارتىۋالغان. بۇ ئىش جۇڭگو تارىخىدا كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «بىر قەدەھ مەي ـ شاراب ھېسابىغا لەشكىرىي ھوقۇقىنى بىكار قىلىش» دەپ ئاتالغان.

«ئۇجمە پىش، ئاغزىمغا چۇش !» دېگەن بىر جۇملە سۆز بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئاشۇنداق «تىرىكتاپلىق» خۇسۇسىيىتىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا دەل جايىدا سۈرەتلەپ بەرگىلى بولىدۇ. ئۆزى يىلتىز تارتقان ئانا تۇپراقتىن ئايرىلالماسلىق، ئاسماندىن ياغىدىغان قار ـ يامغۇر سۈيىگىلا قاراشلىق بولۇشنىڭ ھەممىسى ئۆز تەقدىرىنىڭ ئىختىيارلىق تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتالمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇڭا، «ھەرىكەت ــ بەرىكەت» دېگەن ماقال يېتىپ يېسە تاغمۇ توشۇمايدىغانلىقىغا ئىستىھزا قىلىنغان ! ئۆسۈملۈكلەردىكى بۇنداق «تىرىكتاپ»لىق «ئىنسان مەلەكىي» بولمىش ئادەملەردىكى ھۇرۇنلۇق، يالقاۋلىق، ئىش خۇشياقماسلىق، ئىشلىمەي چىشلەش، تەييارغا ھەييار بولۇش، تىرىكتاپلىق... قاتارلىق ھەر خىل شەكىلدىكى «ھايۋانىي مىجەز»دە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. ئىنسانلار ئارىسىدىكى تىرىكتاپ ئادەملەر كىشىلىك تۇرمۇشتا تەدرىجىي ئادەتلىنىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئۆزئارا مۇناسىۋەت مىزانلىرى، كۆمەكلىشىش، ئىجادكارلىق، ئۇزۇكسىز تەپەككۇر قىلىش، مۇراد ـ مەقسەتلىرى يولىدا ئېگىلمەي ـ سۇنماي كۈرەش قىلىش، غەيرەت ـ شىجائەتلىك بولۇش... تەك كىشىلىك تۇرمۇش لەززەتلىرىدىن ھەرگىز بەھرىلىنەلمەيدۇ ! ئەكسىچە تىرىكتاپ ئادەملەر بۇ دۇنياغا پەقەت يېيىش، ئېچىش، ئۇخلاش ئۈچۈنلا كەلگەندەك قىلىدۇ. مۇبادا ئۇلار ئىشلىمەي چىشلەيدىغان ئاشۇ تايانچ شارائىتىدىن ئايرىلىپ قالسىلا، ئۇلار جەمئىيەت تەرىپىدىن جەزمەن كۆيە يەپ ئۆتمىتۇشۇك قىلىپ تاشلىغان ئەسكى كىگىزگە ئوخشاش چۆرۈپ تاشلىنىدۇ ! ...

ــ ئۇنداق بولسا ئادەم، ــ دەپ سوردى غوجىزادە ئەرشىدىن يەللىغ تايشىدىن، ــ ئۆزىدىكى ئاشۇ «تىرىكتاپلىق» ئىللىتىنى قانداق يېڭىشى كېرەك؟

ــ «تىرىكتاپلىق» ئىللىتى، ــ دېدى ئۇ ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ــ ئادەم بالىسىغا زاكىسىدىن تەگكەن بىر خىل «ئەزە-

لىي كېسەللىك» بولۇپ، ئۇ ئادەملەردىكى «ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىش» ئادىتىنى ئۆزىگە روشەن بەلگە قىلغان بولىدۇ. گەرچە بۇنداق كېسەللىكنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئىنسانىنىڭ بۇنداق ئىللەتنى تۇزىتىش ـ تۇزىتەلمەسلىكى ئاشۇ ئادەمدە كىچىكىدىن تارتىپ مېھنەت قىلىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش ـ يېتىلدۈرەلمەسلىگە، شۇنىڭ ـ دەك بۇنداق ئادەت ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا مېھنەتنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىش ـ چۈشىنەلمەس ـ لىكىگە ۋە بۇنداق ئەھمىيەتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ شەكىللىنىش ـ شەكىللىنەلمەسلىكىگە باغلىق. شۇڭا، قەدىمكىلەر: «قازىنىڭنىڭ قاينىشىغا باق، بالاڭنىڭ ئويۇنىشىغا (باق)» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

ـــ بۇنداق بولسا، ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى «ھايۋانىي مەجەز»نىڭ ئۈچىنچى خىل شەكلى بولغان ـــ «ھەسەتخورلۇق» قانداق شەكىللىنىدۇ؟ ـــ دەپ سوردى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا يەللىغ تايشىدىن تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن.

ـــ ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى «ھايۋانىي مەجەز»نىڭ ئۈچىنچى خىل شەكلى بولغان «ھەسەتخورلۇق»، ـــ دېدى يەللىغ تايشى، ـــ ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى زەئىپلىك ۋە كۈچسىزلىكتىن تۇغۇلىدىغان بىر خىل زەھەرلىك ھېس ـ تۇيغۇدۇر. بۇنداق زەھەرلىك ھېس ـ تۇيغۇنىڭ مەزمۇنى ساختىلىق ۋە رىياكارلىقتىن ئىبارەت. شۇڭا، قەدىمكىلەر ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى بۇنداق زەھەرلىك ھېس ـ تۇيغۇنىڭ «يالغانچىلىق ۋە نىزا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان توققۇز ئوغلى بولىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان. بۇ ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسى ـــ تەمەخورلۇقتۇر.

تەمەخورلۇق ـــ ئىنساننى نىجاتلىق يولىدىن ئازدۇرىدىغان زەھەرلىك ئالۋۇن① دۇر. تەمەخورلۇقتىن كېيىن كىبىرلىك،

① ئالۋۇن ـــ دەشت ـ چۆللەردە كۆرۈنىدىغان ساختا مەنزىرە.

مەككارلىق، پىتنە ـ پاسات، غەيۋەتخورلۇق، دۇشمەنلىك، تۆھ ـ مەتخورلۇق، چېقىمچىلىق ۋە ساتقۇنلۇق قاتارلىق ئوغۇللىرى بىرسىنىڭ ئارقىسىدىن بىرسى ھەربىكەتكە كېلىشكە باشلايدۇ ـ دە، تەڭرى تەرىپىدىن «ئىنسان مەلەكىي» دەپ يارىتىلغان ئادەم ـ نىڭ ئىنسانلىق شەنى بۇلغىنىپ، باشقىلارغا «ئىت بولۇپ قاۋاي ـ دۇ !» نەتىجىدە ھەسەتخورلۇقنىڭ كەسپى گەرچە گۈركارلىق بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ مەيدىسىدە ئەركەك تۈكى بار مەردۇمەردانە ـ لەرنىڭ يوللىرىغا تىنىمسىزلىك بىلەن ئورەك كولايدۇ. ھەسەت ـ خور خۇددى باشقىلارنى چېقىۋېلىش ئۈچۈن ياتقان زەھەرلىك يىلاندەك پەيت پايلاپ ياتمىدۇ. خۇددى قارا سايىدەك ياخشىلارنىڭ كەينىدىن سۆرىلىپ يۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «ھەسەتخورلۇق داۋاسىز تائۇن»[1] دەپ بىكار ئېيتمىغان. تازىيلارنىڭ بىر ھېكا ـ يىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇغان تەڭرى، سەھرادا تىمسىقلاپ يۈرگەن بىر كورنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا رەھمى كەپتۇ ـ دە، ‹ئەي بەندە، نېمە تىلىكىڭ بار؟› دەپ سوراپتۇ. ھېلىقى كور تەڭرىدىن كۆزىگە نۇر ـ ئىمان تىلەشنىڭ ئورنىغا، ‹ئەي ئۇغان تەڭرى، قولۇڭدىن كەلسە ھەممە ئادەمنىڭ كۆزىنى مېنىڭكىدەك كور قىلە ـ ۋەتكەيسەن ! شۇ چاغدا مېنىڭمۇ ئەلىمىم بېسىلغان بولاتتى !› دېگەنىكەن...»

يەللىغ تايشى سۆزىنى توختىتىپ بىرپەس سۈكۈتكە چۆمگەن ـ دىن كېيىن يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ــ شۇنداق، ھەسەتخورلۇق ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى بىر تۇرلۇك ئەڭ يىرگىنچلىك ياۋۇز ھېس ـ تۇيغۇدۇر. غەزەپ ـ نەپرەت، پىتنە ـ پاسات، غەيۋەت ـ شىكايەت، ھەسەت ـ ئاداۋەت، چېقىمچىلىق ـ ساتقۇنلۇق، تەپرىقە ـ خىيانەت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھەسەتخورلۇقنىڭ ئاشۇ ئۆڭۈپ ئاقىرىپ كەتكەن

① تائۇن ــ ئۇيغۇر تېبابىتىدە جىددىي يۇقۇملۇق كېسەللىرىنىڭ ئومۇمىي نامى.

يىرتىق بايرىقىنىڭ ئاستىدا پىشىپ ۋايىگە يېتىدۇ. نىھايەت، ھەسەتخورلۇق ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدە ئىپادىلىنىدىغان بىر تۇرلۇك ياۋۇز ھېس ـ تۇيغۇ بولسىغۇ بىر نۆرى، بىراق ئۇ تەرەققىي قىلىپ، بىر تۇرلۇك ياۋۇز قىلمىش سۈپىتىدە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزۈش، ھەتتا باشقىلارنىڭ ھاياتلىق چىرىغىنى ئۆچۈرۈش قىلمىشىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. مەن قەدىمكى زامانداۋۇ ھەقتە ئاجايىپ ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن تاباغاچ يېزىقىدىكى كىتاب ـ نامەلەرنى كۆپ ئوقۇغانمەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مەزكۇر ئاجايىپ ۋەقەلەر كىيىنكى زامانداياشىغان كىشىلەرگە گويا بىر ھېكايە ياكى تەمسىلەك سىزىلمەسلىكى ئۈچۈن، تاباغاچ سەلنامچىلىرى ئاشۇ ۋەقەلەرنى ئەينەن پۈتۈپ كىيىنكىلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن بولسا كېرەك. ئەلھال، پېقىرنىڭ نەزىرىدە تاباغاچ يېزىقىدىكى كىتاب ـ نامەلەردە خاتىرىلەنگەن بۇ ۋەقەلەرنىڭ راستلىقىغا ھېچقانداق شۈبھە يوق. شۇنداق بولغانلىقتىن، ساۋاق بولار دەپ ساڭا سۆزلەپ بەرگۈم كېلىۋاتىدۇ. سىنىڭدىن ئىلتىماسىم شۇكى، بۇ دېگەنلىرىمگە رىزالىق كۆزۈڭ بىلەن قارىغايسەن، دېگەنلىرىمنى راستلىق ۋە پاكىزلىق بىلەن ئېسىڭدە مەھكەم تۇتقايسەن!

ـــ مەرھەمەت، ئى ھۆرمەتلىك قارا باخشى، قۇلىقىم سىزدە، دېگەنلىرىڭىزنى ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرۇپتىمەن، ـــ دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ.

ـــ تابغاچلىقلارنىڭ تىلىدا پۈتۈلگەن سالنامىلەردە دېيىلىشچە، ـــ دېدى يەللىغ تايشى ئاستا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ قەدىمكى زامانداۋۇتتۇرا ئەلدىكى سېرىق دەريا بىلەن كۆك دەريا ئارىلىقىدىكى زېمىنداياشايدىغان تابغاچلىقلار ھەسەت ئىلاھى ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەلدە ياشايدىغان كىشىلەر ئارىسىغا كىرىۋالغانلىقىدىن تولىمۇ بىزار بولغانىكەن. تابغاچ ھۆكۈمالىرى

ھەسەتنى خۇددى يالقۇنلاۋاتقان ياغاچ كۆمۈرنگە ئوخشىتىدىكەن. ئۇلارنىڭ لاۋزى① دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمكى ھۆكۈماسى: «ئوت ياغاچ كۆمۈرىدىن تۇغۇلىدۇ ـ يۇ، يەنە كۈل ـ كۆمۈر قالىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ھەسەتمۇ باشقىلارغا بولغان نەپرەتتىن تۇغۇلىدۇ ـ يۇ، يەنە ھەسەتخورلۇقنى پەيدا قىلىدۇ!» دېگەنىكەن②. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئىنسانىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادە لىنىدىغان ھەسەتخورلۇقنىڭ شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ، ئەمما، بۇنداق تۈرلۈك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدىغان ھەسەتخورلۇقنى مۇنداق ئۈچ خىل شەكىلگە مۇجەسسەملەشكە بولىدىكەن.

ـــ قايسى ئۈچ خىل ئىكەن؟

ـــ بىرىنچى خىلى، چېقىمچىلىق قىلىش. قەدىمكى تابغاچ ھۆكۈماسى لاۋزىنىڭ قارىشىچە، چېقىمچىلىق ـــ ھەسەتخورنىڭ سەلتەنەت ساھىبلىرىنىڭ مۇتتەھەملىكىدىن پايدىلىنىپ زىيان كەشلىك قىلغۇچىنىڭ پېيىنى قىرقىشتا ئىشلىتىپ كۆنگەن بىر تۈرلۈك ئەپچىل چارىسى بولۇپ، تاكى مۇتتەھەم ھوقۇقدارلار يەر يۈزىدىن تەلتۆكۈس يوقالمىغۇچە ھەسەتخورنىڭ بۇنداق چارىسىمۇ ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتمايدىكەن.

ـــ ئۇنداق بولسا ھەسەتخورلۇقنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلى چۇ؟

ـــ ھەسەتخورلۇقنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلى، خۇشامەتچىلىك بىلەن ئادەمنى كاردىن چىقىرىش. يۇقىرىدا مەن «تەمە»نى ھەسەتخورلۇقنىڭ تۇنجى ئوغلى، دېگەنىدىم. تەمە ـــ ھەممىدىن ئاۋۋال ئىنسانىنىڭ دىلىدىكى پاك ئېتىقادنى بۇلغايدىغان يۇندا ـــ چايقاندىدۇر. تەمەنىڭ تەسىرىدە ئىنسان ئۆز دىلىنىڭ پاكلىقىدىن، ۋىجدانىنىڭ خالىسلىقىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ ـ دە، ھەر قانداق نەرسىنى خۇددى سودىگەردەك پايدا ـ زىيان تارازىسى بىلەن ئۆلچەپ باقىدىغان بولۇپ قالىدۇ. تەمە ـــ «تۆگىنى ئېشەك

① لاۋزى ـــ جۇڭگونىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدە ياشىغان مۇتەپەككۇرى.

② بۇ ھەقتە لاۋزىنىڭ «تەرىقەتنامە» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

نىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويىدۇ»، «شىر ـ ئارسلانلارنى قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا سەپداش قىلىپ قويىدۇ». شۇڭا، تەمە ـــ ئىنسان يۈكسەكلىكىنىڭ ئاپەتلىك دۈشمىنى. ئى ئوغلان، مۇبادا قايسى بىر بۇرادىرىڭنىڭ ۋۇجۇدىدا تەمەخورلۇق ھېس ـ تۇيغۇسىنى بايقاپ قالساڭ، ئۇنىڭ سەممىيىتىگە ھەرگىز ئىشەنمە ! ئۇنداق ئادەم ئالىممۇ، زالىممۇ، بەربىر. ھامان مەنپەئەت ـ دارامەت ۋە شۆھرەت ـ ھەشەمەت ئالدىدا قۇلدەك باش ئېگىپ، ئۆزىنىڭ «ئىنسان مەلەكىي»لىك سۈپىتىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. ئۇنداق ئادەم ھەمىشە نەق پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، يېقىن بۇرادەرلىرىنى ئەرزان سېتىشقا، ئورۇن ۋە مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ھەر ـ قانداق ئۆزگىلەرگە بويۇن ئېگىشكە، ئادالەت شوئارى بىلەن ئۇ ـ ياتسىزلىق يالغىنىنى بازارغا سېلىشقا ھەرقاچان تەييار تۇرىدۇ !

ـــ ئۇنداق بولسا ھەسەتخورلۇقنىڭ ئۈچىنچى خىلى قانداق بولىدۇ؟

ـــ ھەسەتخورلۇقنىڭ ئۈچىنچى خىلى، تۆھمەت بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈش. ھەسەتخور ئادەم بىراۋغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇ ئۆزىنىڭ خۇنۇك نەزىرىنى چوقۇم پاكلار تۆھمىتىگە قاراتقان بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاپپاق پاختىنى ئۆينىڭ تەكچىسىگە قويۇپ، ئاستىدىن چىراغ ياقسا، چىراغنىڭ تۈتۈنى يۈكسەكلىكتىكى ئاشۇ ئاق پاختىغا قاراپ ئۈچۈپ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇنى قارا قىلغانغا ئوخشايدۇ.

مەن نۇرغۇن ئەللەرنىڭ سەلتەنەت تارىخى پۈتۈلگەن سالنامە ـ لەردىن ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تارىخى ـــ سەلتەنەت ساھىبلىرى بول ـ غان ھۆكۈمدارلارنىڭ نوپۇزى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىگەن تارىخ ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم. قەدىمكى تابغاچ ھۆكۈماسى لاۋزى: «پازىل ۋەلىيلەر قارا بۇدۇنلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن نەزىرلىك قىلىدىلەر» دەپ يازغانىدى①. ئادەمىيلىكتىن ھالقىغان ھەرقانداق بىر نوپۇز ئادەملەر ئارىسىدىكى ھەرقانداق گۇزەللىكىكە ئۆچمەن ـ

① لاۋزى: «تەرىقەتنامە».

لىك كۆزى بىلەن قارايدىغان زور بىر تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز - لىمە ناكەسلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

تابغاچ تارىخىدا تاڭ شۇەنزۇڭ① دېگەن پادىشاھنىڭ زامانىدا لى بەي② ئىسىملىك بىر مەشھۇر ئوردا شائىرى ياشىغانىكەن. گاۋلىسى دەيدىغان بىر ھەرەمئاغىسى ئۇنىڭ ئىستېداتىنى كۆرەلمەي، دائىم ھەسەت قىلىدىكەن. بىر كۈنى پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئامراق خانىشى ياڭ گۈيفېي بىلەن بىللە چارۋاغنى ئايلىنىۋېتىپ ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەن بىر مودەنگۈلنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. مودەنگۈلنىڭ ئۇزۇلۇقىدىن تولىمۇ سۆيۈنگەن پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ لى بەينى مودەنگۈلگە ئاتاپ بىر نەزم يېزىشنى بۇيرۇپتۇ. لى بەيمۇ شۇ سورۇنىنىڭ ئۆزىدىلا «چىڭچىڭدياۋ. ئۈچ نەزم» دېگەن ئۈچ كۆپلېتلىق بىر نەزمنى يېزىپ چىقىپ پادىشاھقا ئوقۇپ بېرىپتۇ. بۇ نەزم پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭغا بەك ياراپ كەتكەنلىكتىن ئۇنىڭغا بىر ھەميان تىللا ئىنئام بېرىپتۇ.

لى بەي يازغان بۇ نەزمنىڭ ئىككىنچى كۆپلېتى مۇنداق ئىكەن:

«گۈل ھىدى شەبنەم بىلەن گۈلنى پاساھەت ئەيلىدى،
ئىس - تۈتەك ۋۈشەن تېغى دىلنى مالامەت ئەيلىدى.
يوقمىكىن خەن ئوردىسىدا سىزگە ئوخشاش نازىنىن؟
بەلكى فېييەن ھۆسنىگە پەرداز جاراھەت ئەيلىدى③».

بۇ نەزمە لى بەي پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئامراق خانىشى ياڭ گۈيفېينى مودەنگۈلگە ئوخشىتىش ئارقىلىق تابغاچ تارىخىدىكى پادىشاھ خەن چېڭدىنىڭ ئامراق خانىشى جاۋ فېييەنگە

---

① تاڭ شۇەنزۇڭ ــ تاڭ سۇلالىسىنىڭ 7 - ئەۋلاد پادىشاھى لى لۇڭجى (مىلادىيە 712 ــ 756 - يىللىرى تەختتە).

② لى بەي (مىلادىيە 701 ــ 762 - يىللىرى) ــ دۆلىتىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ياشىغان مەشھۇر ئوردا شائىرى.

③ شېئىرنىڭ تەرجىمىسىنى ئىمىن ئەخمىدى ئىشلىگەن.

ئىستىھارە قىلغانىكەن.

خەن چېگىدى دېگەن تابغاچ پادىشاھى شۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىل ئىلگىرى ياشىغان بىر پادىشاھ بولۇپ، شۇ زامانىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ جاۋ فېييەن دېگەن ئامراق خانىشىمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قالغاچقا، ئۇمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىكەن. ئارىدا دەۋران نەچچە قېتىم ئالمىشىپ، يەتتە يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تاڭ شۇەنزۇڭ تابغاچلىقلارنىڭ تەخت ساھىبى بولغان مۇشۇ زامانىدا گاۋلىسى دېگەن بۇ ھەرەمئاغىسى لى بەيگە زىيانكەشلىك قىلىش ئۈچۈن، پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئامراق خانىشى ياڭ گۈيفېيغا: «لى بەي ئۆزىنىڭ بۇ نەزمىدە داڭتىملاپ سىزنى ئاشۇ جاۋ فېييەنگە ئوخشىتىۋاتىدۇ» دەپ چېقىشتۇرۇپتۇ. ياڭ گۈيفېي ئۇنىڭ چېقىمىغا چىنپۇتۇپ، لى بەينى پادىشاھقا چاقچاقلىقتىن، تابغاچ پادىشاھى تاڭ شۇەنزۇڭمۇ ئاق ـ قارىنى سۈرۈشتە قىلىپ باقمايلا لى بەينى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ...

دېمەك، ھەسەتخور ئادەم خۇددى تابغاچ خانى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئاشۇ ھەرەمئاغىسىغا ئوخشايدۇ، مۇنداق كىشىلەر تولىمۇ يۈزسىز ۋە تەكەببۇر كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇشامەتچى ۋە تەمەخور كېلىدۇ. مۇنداق كىشىلەر ئۆز غوجايىنلىرىنىڭ تاشلاپ بەرگەن سەدىقىسىنى ‹كاتتا مۇكاپات› دېيىشىپ ئاغزىلىرىنى چاكىلداتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ قىلىقلىرى ئادەمنىڭ ھەۋىسىنى ئەمەس، بەلكى غىدىقىنى كەلتۈرىدۇ.

يەللىغ تايشى سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۆزىنى توختىتىپ، ئېچىقلىق تۇرغان ئىشكتىن تالاغا قارىدى. بۇ چاغدا زاۋال ۋاقتى بولغان، كۈن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغانىدى. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللامۇ قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىغا كۆپتىن ـ كۆپ رەھمەتلەر ئېيتىقاندىن كېيىن كەتمەكچى بولۇپ تالاغا چىقتى.

يەللىغ تايشى چوپچوڭ يىگىت بولۇپ قالغان غوجىزادە ئەر-شىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئارقىسىدىن قاراپ مەمنۇن بولغىنىدىن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى...

نەزم

سەپەرگە چىققاندا دەسلەپ بىز تېخى نۆۋەر ئىدۇق،
ئەمدى بىردىن ئوغلىمىزنى ئارىغا قاتىماقتىمىز.
چۆل ـ باياۋان، دالالاردا مىسلىسىز تەر ئاقتۇرۇپ،
تەر بىلەن يەر تېرىپ باغلار بىنا قىلماقتىمىز.

ـــ ياقۇپ روزى

بىرىنچى باب

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالمالىقتا

«سەن دۇنياغا ئويۇنچۇق ئەمەس، بەلكى ئاچقۇچ بولۇپ تۇغۇلدۇڭ!»

ـــ خىسراۋ دېھلىۋى[1]

مىلادىيە 1350 ـ يىلى ياز.

ئەردەۋىلدىكى دۆڭقىشلاقتا چاقىرىلغان ئۇلۇس قۇرۇلتىيىدا تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان بولۇپ سايلانغاندىن بۇيان، ۋاقىت خۇددى ئاتنىڭ يالىنى ئۆرۈگەن قۇيۇندەكلا تېز ئۆتۈپ كەتتى.

بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى چاقىرىلغان ئاشۇ قۇرۇلتايدا ئۇ ئۆزى «ئاتابەگ» دەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئەتكەسى، دوغلات ئۇلۇسىنىڭ ھوقۇقلۇق بېگى، ئەمىر بۇلاجى تەرىپىدىن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خانلىق تەختىگە يۆلەپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، دەسلىپىدە ئۆزىگە شۇنچە ئېغىر بولۇپ تۇيۇلغان، خۇددى ئۆتكىلى بولمايدىغان سېھىرلىك قاراڭغۇ جاڭگالدەك ئاشۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ئەگرى ـ بۈگرى سوقماق يوللىرىدا ئىككى يىل تەمتىرەپ يۈرگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان چۈشىدىمۇ كۆرۈپ باقمىغان نۇرغۇن ئىشلارنى ئوڭىدا كۆرۈپ ئولگۈردى؛ ئۇ خىيالىغىمۇ

---

① خىسراۋ دېھلىۋى (1253 ـــ 1325) ـــ يەمىنىدىن ئوبۇلھەسەن خىسراۋ دېھلىۋى. ھىندىستاننىڭ دېھلى دېگەن شەھىرىدىن. مەشھۇر ئەدىب، «خەمسە» قاتار ـ لىق دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى.

كېلىپ باقمىغان نۇرغۇن ئىشلارغا دۇچ كەلدى. مۇشۇ ئىككى يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى پەيدىنپەي پىشىپ يېتىلىپ، يۇرتدارچىلىققا تالىق بولغان نۇرغۇنلىغان ئىشلار توغرۇلۇق كۆزى ئېچىلدى.

سان ـ ساناقسىز جەڭگى ـ جېدەل، ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرىدا يۇرۇپ سۆڭىكى قاتقان تەجرىبىلىك، كارداك قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ نامىدىن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەۋەلىكىدىكى پۈتۈن ئايماق ـ ۋىلايەتلەرنى، جانسىز ـ تىرىك مالىلارنى موڭغۇل خانزادىلىرىنىڭ چوڭغا چوڭچە، كىچىكىگە كىچىكچە تۆھپە ـ تارتۇق قىلىپ بۆلۈپ بەردى. بۇ ئىش ئۇنى شۇ چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىنىدىكى دوغلات ئۇلۇسنىڭ سىياسىي مەركىزى بولغان ئەردەۋۇلدىن باشقا ھەرقانداق يەردە ئېرىشەلمىگەن يۈكسەك نام ـ ئاتاققا ئىگە قىلدى.

دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن بولغان كېڭەشتە پۈتۈشكىنى بويىچە، مەۋكەبنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سىياسىي مەركىزى بولغان پايتەخت ئالمالىققا كۆچۈرۈش ئالدىدا، ئۆزىنىڭ ئەل ـ ئۇلۇسى بولغان دوغلاتلارنى تولۇق سەپەرۋەر قىلمىغانىدى. شۇڭا، ئەمىر بۇلاجىغا سادىق ئۇرۇق ـ ئايماقلاردىن قارلۇق، ئۇيغۇر، تىكرىن، قىرغىز، كەمكەنجۇت، ئورمان ـ ماڭغىت، تاتار، ئۈيرات، تۆمىت، قارىمان، كېرەيىت، ئۇنغۇت، تورقاق، موڭغۇل، مەركىت، قوڭغىرات، ئىنكىراس، ئەلقەنۇت، قاراغۇت، قۇرلاس، ئېلجىگىن، ئورماۋۇت، قونىقىمار، ئارلات، كىلىگىت، باداي، قىشلاق، ئۇيسۇن، ئىلدۇركىن، كانكىت، دورمان، بارىن، دولان① قاتارلىق

① بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ كۆپ قىسمى شۇ چاغلاردا تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى.

ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ئەسلىي يەرلىردە، ئۆز يايلاقلىرىدا، ئۆز ئايماقلىرىدا تۇرۇپ قېلىشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يېغا ـ سوقۇشلارغا تولا قاتنىشىپ سۆڭىكى قېتىپ قالغان، تەجرىبىلىك سەركەردە بولغان ئەمىر بۇلاجنىڭ پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىغا تەۋە پايانسىز ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى ۋە يەتتىسۇ ۋادىسىنى قارا نىيەت باسقۇنچى قوشۇنلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، ئۆز ئۇلۇسى ۋە ئۆز سۈيۈرغالى بولغان دوغلات ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ئۇرۇق ـ ئايماقلاردىن تەشكىل قىلىنغان زور قوشۇننى بۇ يەرلەردە قالدۇرماسلىقى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، چېگرا جايلارغىمۇ نۇرغۇن لەشكەرنى قالدۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. شۇڭا، بۇ ئىشلارنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇ پەقەت تۇرغاۋۇتلار قوماندانى تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ قول ئاستىدىكى تۇرغاۋۇتلار تۇمەنى بىلەن ئۆزىنىڭ تۇمەنىنىلا مەۋكەب بىلەن بىللە ئالمالىققا كۆچۈشكە بۇيرۇدى. كۇنچىقىشتىكى قۇدرەتلىك چوڭ ئەل بولغان يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا بۇ چاغدا ئاللىقاچان ئەھد ـ پەيمان تۈزۈلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىگە پات ئارىدا قوشۇن تارتىپ كېلىش ئېھتىمالى ھازىرچە يوق ئىدى①.

بىراق، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغىنىغا تېخى ئانچە ئۇزاق بولمىغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتتىكى ئورنى تېخى ئۇنچۇقالا مۇقىملىشىپ كەتمىگەنىدى. ئۇنىڭ دۇشمىنى يالغۇز يۇەن سۇلالىسىلا ئەمەس ئىكەنلىكى ئەمىر بۇلاجىغىمۇ، چاغاتاي خانى ياش تۇغلۇق تۆمۈرگىمۇ خۇددى بەش قولدەكلا ئايان ئىدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يىراقتا بۇيۇك سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئارقىسىدا ياشايتتى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دۇشمەنلىرى بولسا يېقىنلا يەردە ـــ

① يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بۇ شەرتنامە توغرۇلۇق مۇئەللىپنىڭ «تۇغلۇق تۆمۈر ـــ بەربات بولغان ئەقىدە» دېگەن كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسى: «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» گە قارالا.

چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىنى ئىچىدە ياشايتتى. دېمەك، ئۇنىڭ ئۇچۇن يېغا ـ ياماۋ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۆز ئىچىدىمۇ يېتىپ ئاشقۇچە ئىدى! ئەگەر تۇغلۇق تۆمۇر قەدىمىنى سەل ـ پەل خاتا دەسسەپ قالسىلا ياكى ھوشيار بولماي، سەل ـ پەل بىخۇدلۇق قىلىپ قويىدىغان بولسىلا، دۇشمەنلىرى شۇ زامان ئۇنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ دۇشمەنلىرى ئاز ىسدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ كۇنىپىتىشتىكى زېمىنى بولغان ماۋەرائۇننەھرنى ئوڭچە ئىگىلىۋېلىشقان بارلاس، سوقۇت، ئوكلان، بایاۋۇت، ماڭغۇت، سۇلدۇز، جالايىر ... قاتارلىق موڭغۇل ئۇلۇسلىرىمۇ ئۇنىڭ ئەڭ كۇچلۇك ۋە ئەڭ خەتەرلىك دۇشمەنلىرى ئىدى.

بارلاس ئۇلۇسى موڭغۇللارنىڭ تۆمۇنخان دەپ ئاتىلىدىغان ئاقساقىلىنىڭ ئەرداملىقى بارلاس دېگەن بىر نەۋرىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. «بارلاس» نىڭ مەنىسى ــ «سىپاھ»، «لەشكەر بېشى»، «چېرىك باشلاپ يۇرىدىغان كىشى» دېگەنلىك بولاتتى①.

دوغلات ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۇرنى ئەردەۋېلىدە چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنى قورچاق قىلىۋالغانلىقىغا زادى قايىل بولماي كېلىۋاتقان بارلاس، سوقۇت، ئوكلان، بایاۋۇت، سۇلدۇز، جالايىر، ماڭغۇت... قاتارلىق ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ ھامان بىر كۇنى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئىزچىل تۇرده نەزەردىن ساقىت قىلماي كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، ئۇ مۇشۇ ئىككى يىلدىن بېرى، ھېچكىمگە سەزدۇرمەي ئىزچىل تۇرده ئۆز ئەتراپىغا كۇچ توپلىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئەردەۋېلدىكى تېرىقچى ئۇيغۇرلار

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ: «شەجەرى تۇرك» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلىنىلدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى ئۇرۇمچى 1 ـ نەشرى.

ئارىسىدىن قايتا - قايتا ھاشار تۇتۇپ، ئىككى ياز پەسلىدىن پايدىلىنىپ مۇزداۋان يولىنى قايتىدىن ياستىپ چىقتى. مۇز داۋان يولىنىڭ ھەر ئون - ئون بەش چاقىرىم مۇساپىدە بىردىن قورغان سوقتۇرۇپ، ئوزۇق - تۇلۇك، چېدىر - بارگاھ ۋە يەم - خەشەك توپلاپ، قۇياس ۋادىسىدىكى ئالمالىقا لەشكەر چۈشۈرۈشنىڭ تەييارلىقىنى ئاستىرتىن پۈختا ئىشلەپ پۈتكۈزۈۋالدى. بىراق، ئۇ باشقىلارنى ئالداش ئۈچۈن، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يارلىقى بويىچە پۇقرادىن يىغىۋېلىنغان باج - پىراقلارنى ئالمالىقا يۆتكەۋاتىمىز، دەپ يالغان مەلۇمات تارقاتتى. شۇڭا، ماڭغىت، بایاۋۇت، جالايىر، سوقۇت، ئوكلان قاتارلىق ئۇلۇس - ئايماقلار قېرى قاقباش ئەمىر بۇلاجىنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىگە ئالدىنىپ، ئەسلىدىكى سۇلدۇز، بارلاس قوۋملىرى بىلەن تۇزۇشكەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشتى. نەتىجىدە مەككار ئەمىر بۇلاجى بارلاس - سۇلدۇزلارنى يەنە بىر قېتىم قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

تۇرلۇك ھاكىمىيەت كۇرەشلىرىگە تولا قاتنىشىپ، سان - ساناقسىز چاغاتاي خانلىرىنى تەختتىن ئۇزىتىپ قاغدالما بولۇپ كەتكەن قاقباش ئەمىر بۇلاجى ئۇچۇن چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە، ياق، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلمايدىغان بۇ گەدەنكەشلەرنى تىز پۈكتۈرۈش ـــ خۇددى شامنى پۈۋلەپ ئۆچۈرۈشتىنمۇ ئوڭاي ئىش ھېسابلىناتتى.

دۆڭقىشلاقتىكى قۇرۇلتايدا چاغاتاي خانزادىسى تۇغلۇق تۆمۈر «خان» دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنكى قىسقىغىنا ئىككى يىل ئىچىدە دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر نامىدىن ھەرقايسى ئۇلۇس - قەبىلە، يۇرت - ئايماقلارغا پەرمان، يارلىق چۈشۈرۈپ، قولىغا نۇرغۇن كۈچ، سان - ساناقسىز بايلىق توپلىۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى مەۋكەب بىلەن بىللە دوغلات ئۇلۇسىنىڭ سىياسىي مەركىزى ئەردەۋېلدىن ئەزەلدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ

سىياسىي مەركىزى بولۇپ كېلىۋاتقان ئالمالىقىغا يۆتكەپ كەتمەيدىغان بولسا، كۇنىپەتچىلىكى مۇنبەت ئۆلكە ھېسابلىنىدىغان ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزىگە تايانچ بازا قىلىپ تۇرۇۋاتقان بارلاس ـ سۇلدۇز ئۇلۇسلىرىنىڭ قارا نىيەت ئەمىر ـ بەگلىرى ئاۋۋال قول سېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. شۇڭا، بۇ يىل ياز كىرىشى بىلەن تەڭلا، خان ئەتكەسى ئەمىر بۇلاجنىڭ پەرمانى بويىچە ئەردەۋېلگە توپلانغان بۇ بايلىقلارنىڭ ھەممىسى سان ـ سانىقسىز ئات ـ ئۇلاغ، تۆگە ـ قېچىرلارغا ئارتىلىپ، تەخىرسىز ھالدا ئالمالىققا توشۇلماقتا ئىدى. جانلىق ـ جانسىز بايلىقلار، ئالتۇن ـ كۈمۈش، موي ـ ئەلتېرىلەر، ئارپا ـ سۇلۇ، بۇغداي ـ قوناقلار ... چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن بىللە ئالمالىققا كۆچكەن مەۋكەبنىڭ ئارقىسىدىن پايتەختكە قۇيرۇقى ئۇزۇلمەستىن كەلتۈرۈلۈۋاتاتتى ...

*　　*　　*

ئاق قار، كۆك مۇزلىرى يىل بويى ئېرىمەيدىغان تەڭرىتاغلىرى ئەردەۋېلىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە خۇددى يولدا ئولجىسىنى ماراپ ياتقان يامان يولۋاستەك، كۈنچىقىشتىن تاكى كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلۇپ ياتاتتى. تاغنىڭ نەم ھەم سوغۇق ھاۋاسى ياز پەسلىدە ئۆزىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان، ھاۋاسى قۇرغاق ھەم ئىللىق ئەردەۋېل ۋادىسىغا پات ـ پات يامغۇر ئېلىپ كېلەتتى. تاغنىڭ ئۈستىدىكى قار ـ مۇزلاردىن ئېرىپ، تامچىپ ئېقىپ چىقىدىغان تارام ـ تارام سۇلار بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ ئېقىپ، شاۋقۇنلۇق قۇم دەريالىرىغا كېلىپ قۇيۇلاتتى. ئەسىرلەردىن بېرى قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغان تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئەردەۋېلىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى بۇ بۆلىكى يەنە «مۇزارت» دەپمۇ ئاتىلاتتى. جەنۇبتىكى ماڭلايسۆيەردىن شىمالدىكى قۇياش ۋادىسىدىكى كۆكدالاغا بارغىلى بولىدىغان

قەدىمكى كارۋان يولىمۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ دەل مۇشۇ بۆلىكىدە مۇزارتتىن ئېشىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مەشھۇر خان يايلاق ئارقىلىق ئالمالىققا تۇتىشاتتى.

خان يايلاق ــ ئالمالىقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان پايانسىز كۆكدالانىڭ نامى ئىدى. ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان يانباغىرلاردا ئوتلاپ يۈرۈشكەن قويلار كىشىگە خۇددى تاغ باغرىدا لەرزان ئۇزۇپ يۈرۈشكەن ئاق بۇلۇتلارنى ئەسلىتەتتى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ئېقىپ چىقىدىغان توققۇز تارام سۇ بىر ـ بىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئېقىپ كېلىپ ئاخىرىدا قاش دەريا سىغا قۇيۇلاتتى ـ دە، يەنە جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ئەزىم دەريا ــ ئىلى دەريا سىغا قوشۇلۇپ داۋاملىق جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ كېتەتتى. يانباغىرلاردا قارىغاي، شەمشاد بادرىلىرىدىن يەرگە قېقىپ ياسالغان قاشالارنىڭ ئىچىدە تېمى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلۇپ، ئۈستى قىزىل كاھىش بىلەن يېپىلغان قىرلىق ئۆگزىلىك كاتولىك چېركاۋلىرى ۋە بۇ زېمىننىڭ ھازىرقى غوجايىنلىرى بولغان چاغاتاي نويانلىرىنىڭ تۇۋرۇكلۇك چېدىر ئۆيلىرى كىشىگە بىر خىل گۈزەل سەھرا مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ھالبۇكى، بۇ گۈزەل سەھرا مەنزىرىسى ئىچىدە ئۇزاق تارىخنىڭ نۇرغۇن ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغانىدى. ساك قەلئەلىرى ۋە سوغد سېپىللىرىنىڭ خارابىلىرى، مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى ۋە باشقا نامى ئۆچكەن ئاللىقانداق شەھەر خارابىلىرى كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى. بۇ خارابىلىكلەر ئەڭ ئۇزاق بولغاندا نەچچە مىڭ يىللىق، ئەڭ قىسقا بولغاندىمۇ نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە ئىدى. بۇ زېمىننىڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن سان ـ ساناقسىز ئۇرۇش ـ غەلىيانلار تۇپەيلىدىن تەلتۆكۈس ۋەيران بولغان بۇ شەھەر ـ قەلئەلەردە بۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن تالاي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل شان ـ شۆھرەتلىرىنىڭ ھەم شۇنداقلا

ئۇلارنىڭ قان ـ ياشلىق پاجىئەلىرىنىڭمۇ ئىزنالىرى قېلىپ قالغانىدى ...

ئالدىنقى كۈنى چۈشتە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىلەن پۈتۈن مەۋكەبنى باشلاپ، «قازا يولى» مۇزداۋاندىن ساق ـ سالامەت ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يول يۈرۈپ، تۆتىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە مۇشۇ خان يايلاققا يېتىپ كەلگەنىدى.

ئەتىگەندە بىرپەس يېغىپلا ئۆتۈپ كېتىدىغان ئۆتكۈنچى ياز يامغۇرىدىن كېيىن، يايلاق تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. مەۋكەب خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مۇزارت ئېقىنى بويىدا قوش تىكىپ، بارگاھ قۇرۇپ چۈشكۈن قىلىشتى.

مۇزارت تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىپ تېكەس دەرياسىغا كېلىپ قۇيۇلىدىغان مۇزارت ئېقىنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قاتار ـ قاتار تىكىۋېتىلگەن ئاپپاق چېدىرلار يۇقىرىدىن قارىغان ئادەمگە خۇددى يېشىل كىمخاب ئۈستىگە چېكىلگەن ئاق مەخمەلگۈلدەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ياز پەسلىدىكى خان يايلىقىنىڭ ھەممە يېرى قېلىن ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان بولۇپ، پايانسىز يېشىللىق يىراقتا ئۇپۇق بىلەن تۇتىشىپ كېتەتتى. ئەنە شۇ يېشىل ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆسكەن كۆپكۆك پېچانگۈللەر، قىپقىزىل چۈغلۇقلار، ئاق ـ سېرىق لەيلىقازاقلار خۇددى بىر ـ بىرى بىلەن ھۆسنۈ تالاشقاندەك ھۆپپىدە ئېچىلىپ كېتىشكەنىدى. ۋادىدىن سوقۇۋاتقان سەلكىن شامال بەشقۇلاقلارنىڭ بېشىنى ئېگىپ، بەللىرىنى تولغاشقا، ئوت ـ چۆپلەرنى قىلتىرىقتەك ئىنچىكە بويۇنلىرىنى سوزۇشقا مەجبۇرلاپ، چاقماقلارنى ھەدەپ لىڭشىتاتتى.

كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يول ماڭغان بولسىمۇ، ئەمما قىلچىمۇ ھارغىنلىق ۋە ئۇيقۇسىزلىق ھېس قىلمىغان ياش

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان يول ياقىسىدىكى بىر ئېگىز تۆپىلىك ئۈستىده پەستكى ژادىغا قارىغىنىچە غەيۋر هالدا تۇراتتى. تۆۋەندىن غۇر ـ غۇر قىلىپ سوقۇۋاتقان يېقىملىق شامالدا پايانسىز خان يايلاقتكى ياۋا كوكاتلارنىڭ ۋە يالپۇزنىڭ دىماقنى يارغۇدەك خۇشبۇي پۇراقلىرىدا ئۇ ئاللىقاچان مەست ـ سەرمەست بولۇپ كەتكەنىدى. پاھ، نېمىدېگەن يېقىملىق هاۋا بۇ! پاھ، نېمىدېگەن گۈزەل تەبىئەت بۇ! ئاشۇ يۈمشاق هەم قېلىن ئوت ـ چۆپنىڭ ئۈستىده يېتىش نېمىدېگەن راهەت ـ هە؟! ...

پەستكى مۇزارت ئېقىنىدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇنىڭ يۈزىگه ساڭگىلاپ تېگىپ تۇرغان ياۋا تاللارنىڭ ئىنچىكه، ئەمما ئۇچلۇق، ئۇزۇن يوپۇرماقلىرى خۇددى بوۋاقلارنىڭ يۇمران قوللىرىدەك پىلدىرلايتتى. هەر قېتىم سەلكىن شامال قېلىن ئوت ـ چۆپلەرنى قايرىغاندا، ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە چوقچىيىپ تۇرۇشقان قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى كىرپىست بەلگىلىرى، غىل ـ پال ژادىدا قارىيىپ كۆرۈنگەن ئورمانلىقنىڭ ئارىسىدا كاتولىك چېركاۋلىرىنىڭ ئۇچلۇق مۇنارلىرى بىلەن قەدىمكى سوغد قەلئەلىرىنىڭ خارابىلىرى غىل ـ پال كۆرۈنۈپ قالاتتى.

تۆپىلىك ئاستىدىكى چوڭ يولدا هەربىرىگه سەككىزدىن ئۆكۈز قېتىلغان قوپال كۆتەك هارۋىلار دۆڭلۇك ۋە تۆپىلىكلەردە، قېلىن چاتقاللىقلار ئارىسىدا ئۈستىگه قىرلاپ بېسىلغان ئېغىر يۈكلىرى بىلەن چايقىلىپ غىچىرلىشىپ ئاران مېڭىپ كېتىۋاتقانىدى. ئېغىر توپ ـ زەمبىرەكلەرنى سۆرىگەن ئۆكۈزلەر پات ـ پات مۆرەپ، هېلىدىن ـ هېلىغا يول بويىدا ئۆتلاۋاتقان ياۋا ئات ـ قۇلانلارنى ۋە بۆكەنلەرنى ئۇركۈتۈۋېتەتتى. يول بويى پات ـ پات تۆگه كارۋانلىرى يولۇقۇپ تۇراتتى. «قەدىمدىن تارتىپ كارۋانچى سوغداقلار توختىماي مېڭىپ تۇرغان بۇ قەدىمكى سودا يولىدا» دەپ ئويلىدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر يىراق ماڭلايسۆيەردىكى خوتەن، قەشقەر ۋە ئەردەۋېلدىن ئۇزاق، جاپالىق يوللىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئالمالىققا كەلگەن بۇ

تۆگە كارۋانلىرىنى يېقىملىق ھېس قىلىپ، «مانا مۇشۇنداق تۆگە كارۋانلىرى ۋە چېدىرلار سوغداقلارنى ئەجدادىدىن ئەۋلادىغىچە بۇ بىپايان قەدىمكى زېمىندا تۆگە كولدۇرمىلىرىنىڭ ئۇمىدلىك ئاۋازلىرىغا ھەمراھ بولۇپ، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرۇپ كەلگەن. قەدىمكى تارىخلارغا پۈتۈلگىنىدەك، ئادەملەر، تۆگىلەر ۋە بىپايان كۆكدالا يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەملەر ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مانا مۇشۇنداق ئۆزگەرمەي مەڭگۈ كېتىۋېرىدىغان ھايات سەپەرلىرىنى ئەبەدىي داۋام قىلىشىدۇ...»

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەردەۋېلىدىن قۇياش ۋاداسىدىكى ئالمالىققا كۆچۈپ كەلگەندىن بېرى، دوغلات ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر بۇلاجى باشلىق پۈتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلىرى ئۇنىڭ شەنىگە ھەردائىم مەدھىيە ياغدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭ ھۆكمىدىن چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ كەلدى. ئەسلىدە سېمىز ئەت، ياغلىق گۆش يەپ، كۈچلۈك قىمىزلارنى ئىچىپ، ئاق مويىنا ـ قارا قۇندۇز ئېگىن كىيىپ، ئايدەك، كۈندەك گۈزەل نازىنىنلارنى قۇچاقلاپ يېتىپ، كۆڭۈللىرىنى ئاۋۇندۇرۇپ، سىمابتەك يورغىلارنى، يەلدەك يۈگۈرۈك ئاتلارنى مىنىپ، كۆڭلى تارتقان تەرەپلەرگە ئۇچۇپ يۈرۈشكەن بۇ چاغاتاي ئاقسۆڭەكلىرى بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، كۆپ تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن كېلىپ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تەختى ئاستىدىكى شاھسۇپىنىڭ گىرۋەكلىرىنى سۆيۈشۈپ ئۇنىڭغا قوللۇق بىلدۈرۈشىدىغان بولدى ۋە: «ئەي، جانابىي خان ئالىيلىرى، ئۆز ـ ئۆزلىرىگە ھەر زامان پەرمانبەردار بولغايمىز، ئۆزلىرىگە سادىق مۇلازىملىقتىن ھەرگىز بويۇن تولغىمايمىز!»

دەپ ئانت ـ قەسەم ئىچىشتى. بىراق، تۇنۇگۈن قولىدا تۇرغان ۋەجۇ دۇنيا، مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرى بۇگۈن قوللىرىدىن چىقىپ كېتىپ، سويغان پىيازدەك يالىڭاچ بولۇپ قېلىشقان بۇ چاغاتاي ئېسىلزادىلىرىنىڭ قولىدا نە جېنى، نە مېلى قالمىغانىدى... تەقدىر دېھقىنى ھالا بۇگۈن ئۇلارنىڭ بېشىغا پېقىرلىق توپىسىنى چاچقان، قىسمەت چاشقىنى ئۇلارنىڭ يانچۇقلىرىنى تېشىپ ئۆتمىتۇشۇك قىلىۋەتكەن، قاچىسىنى قۇرۇقداپ قويغانىدى؛ ئۇمىد يۇلتۇزى قەلبىمنى قارا سىياھقا چىلاپ، پېشانىلىرىغا ئۇلارنىڭ قارا بەختىنى يازغانىدى. مانا بۇگۈن ئۇلار شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئاسراندىسى بولغان تۇغلۇق تۆمۇرگە قارام مۇشۇنداق نامى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق، قاق سەنەم ئېسىلزادىلەرگە ئايلىنىپ قېلىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئاشۇ خۇشامەتچىلىكى ھېسابىغا ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈردىن زور تەمە كۈتۈشەتتى. شۇڭا، ئۇ رەھمەتلىك ھاسان باخشى كىچىك ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ئېيتقان: «ئىشارەتنى چۈشەنمىگەن بېشارەتنى چۈشەنمەس» دېگەن قەدىمكى سوغد تەمسىلىگە يوشۇرۇنغان ھەقىقەتنى بارغانسېرى تونۇپ يەتمەكتە ئىدى.

ياشلىق ئادەمنىڭ پۈتۈن ھايات مۇساپىسىدىكى ئالاھىدە بىر دەۋر ھېسابلىنىدۇ. تېخى يېڭىلاتىن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت ساھىبى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھايات مۇساپىسىدىكى ئەڭ نۇر چاقنىغان چاغىمۇ دەل مۇشۇ مەزگىلگە توغرا كەلگەنىدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە مۇشۇنداق ئۇرۇش ـ تالاش، يېغا ـ غەلىيان، غوۋغا ـ جېدەل قاينىغان بۇ ئەلدە تۇغلۇق تۆمۈرمۇ ئۆز ھاياتىدىكى ئەڭ پارلاق قەدەمنى دەل مۇشۇ چاغدىن باشلاپ تاشلىدى ...

تۇغلۇق تۆمۈر ئالمالىقتا كېلىپ ئۇزاق بولمىغان كۈنلەرنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇ ئەمىرلەر ئارىسىدا ئۆزى توغرۇلۇق بولۇنغان

مۇنداق بىر پاراڭنى ئاڭلاپ قالدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغىنىغا قايىل بولماي كېلىۋاتقان بىرسى: «سەلتەنەت ھارۋىسىنى باشقۇرماق قوي پادىسىنى باشقۇرغاندەك ئوڭاي ئەمەس» دەپ يۇرۇپتۇدەك.

ــ ماڭا پادىچىلىق قىلغان ئاشۇ كۈنلىرىمنى ئەسلىتىپ قويغىنىڭلارغا كۆپ رەھمەت! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئەركانىي دۆلەتلەر بىلەن بولۇنغان بىر قېتىملىق سۆھبەتتە، ــ مەن ئۆزۈمنىڭ ئېرتىش بويلىرىدا ئۆتكۈزگەن ئاشۇ ئون يىللىق پادىچىلىق ھاياتىمنى مەڭگۈ ئېسىمدە تۇتمەن! چۈنكى، قوي پادىسىنىڭ كەينىدە يۈرگەن ئاشۇ ئون يىللىق ھايات ماڭا كىشىلىك تۇرمۇش يولىنى تونۇتقان. ئۇستازىم مەۋلانا جالالىدىن كېتىكى ماڭا ھەمىشە: «ئۆزىنى تونۇغان، رەببىنى تونۇيدۇ» دەيدىغان. مەن سەلتەنەت ھارۋىسىنى باشقۇرماق قوي پادىسىنى باشقۇرغاندەك ئۇنداق ئوڭاي ئەمەسلىكىنى مەڭگۈ ئېسىمدە تۇتمەن! چۈنكى، سەلتەنەت ھارۋىسىغا قېتىلغان ئاتلار قويدەك ياۋاش ئەمەسلىكى ۋە نەگە ھەيدىسە شۇ يەرگە مېڭىۋەرمەيدىغانلىقىمۇ ماڭا ئايان. بىراق، ياخشى چوپان بولالىغانىكەنمەن، سەلتەنەت ھارۋىسىنىمۇ ياخشى باشقۇرۇپ كېتەلەيدىغانلىقىمغا ئىشەنچىم كامىل ! ...

بۇ چاغدا شاھىنشىنىڭ ئىچى چۈشىنى ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە جىمجىتلىققا چۆمگەنىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر شاھسۇپىدىن چۈشۈپ ئەركانلىرىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى ئادەتتىكىگە ئوخشاش سالماق ۋەزىندە ئاستا سۆزلەپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ــ سەلتەنەت ھارۋىسى ھەرگىز ئات قوشۇلغان مەپە بولماستىن، بەلكى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئېغىرچىلىقىنى كۆتۈرىدىغان تەختىراۋاندۇر. دۇنيانى ئىككى بارمىقىدا ئويناتقان چىڭگىزخان، چاغاتايخاندەك مەشھۇر بوۋىلىرىم ۋە باھادىر ئاتام ئېسىمدە بۇغاخاندەك دانا خانلارنى ھودۇقتۇرغان بۇ سەلتەنەت

هارۋىسى مېنىڭ بۇ بېشىمغىمۇ كۆپ كۈلپەتلەرنى سېلىشى مۇمكىن. هارۋىنى هەيدىگۈچى ئۇنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرسىمۇ، يەنىلا «هارۋىكەش» هارۋىنى تارتىپ ماڭغۇچى هېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەن بۇ سەلتەنەت هارۋىسىنى كېچە ـ كۈندۈز ئۆزۈم تارتىپ كېتىۋاتقاندەك هېس قىلىشىم، مېهنەت سەرپ قىلىشىم كېرەك، دەپ ئويلايمەن. مەندە مۇشۇنداق غەيرەت ـ شىجائەت تولۇپ تېشىپ تۇرۇپتۇ. ئەمما، سەلتەنەت هارۋىسى هەرگىزمۇ كۈندۈزى مېڭىپ، كېچىسى توختايدىغان خان مەپىسى ئەمەس. سەلتەنەت هارۋىسى كېچە ـ كۈندۈز توختىماي مېڭىپ تۇرىدىغان مىڭ ئاتلىق هارۋا ئىكەنلىكى بۇ يەردە ئولتۇرغان بارلىق ئەركانىي دۆلەتلەرگە ئايان. مۇبادا مەن ئازراقلا بىخەستەلىك قىلسام، سەلتەنەت هارۋىسىغا قېتىلغان ئاتلار خۇددى ياخشى ئۆگىتىلمىگەن توسۇن تايلاردەك ئۇنى باشقا تەرەپكە بۇراپ ئەپقاچىدىغانلىقىمۇ ئۆزۈمگە ئايان ! ...

خوش بۇ گەپ هازىرچە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن.

بىر كۈنى تۇغلۇق تۆمۈر ئەتكەسى، دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىدىن سەلتەنەت ئۇدۇمىغا تالىق بولغان قانۇن ـ تۈزۈكلەرنى سورىۋىدى، ئەمىر بۇلاجى خانىنىڭ سورىغان سوئالىغا دەرھال جاۋاب بەرمەستىن، قولى بىلەن ئۇچتەك ئاقارغان قويۇق ساقىلىنى سىلاپ قويۇپ، يەرگە قارىغىنىچە ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى.

ـــ چاغاتاي مەملىكىتى ـــ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەملىكىتىدۇر، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى بىرھازادىن كېيىن ئاستا سۆز باشلاپ، ـــ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقى ـــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭمۇ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىدۇر. مۇبادا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلسا، چاغاتاي مەملىكىتى مالىمانچىلىق ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ ـ دە، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭمۇ تىنچ ـ ئامانلىقى بۇزۇلىدۇ! خان ئالىيلىرى، بۇ

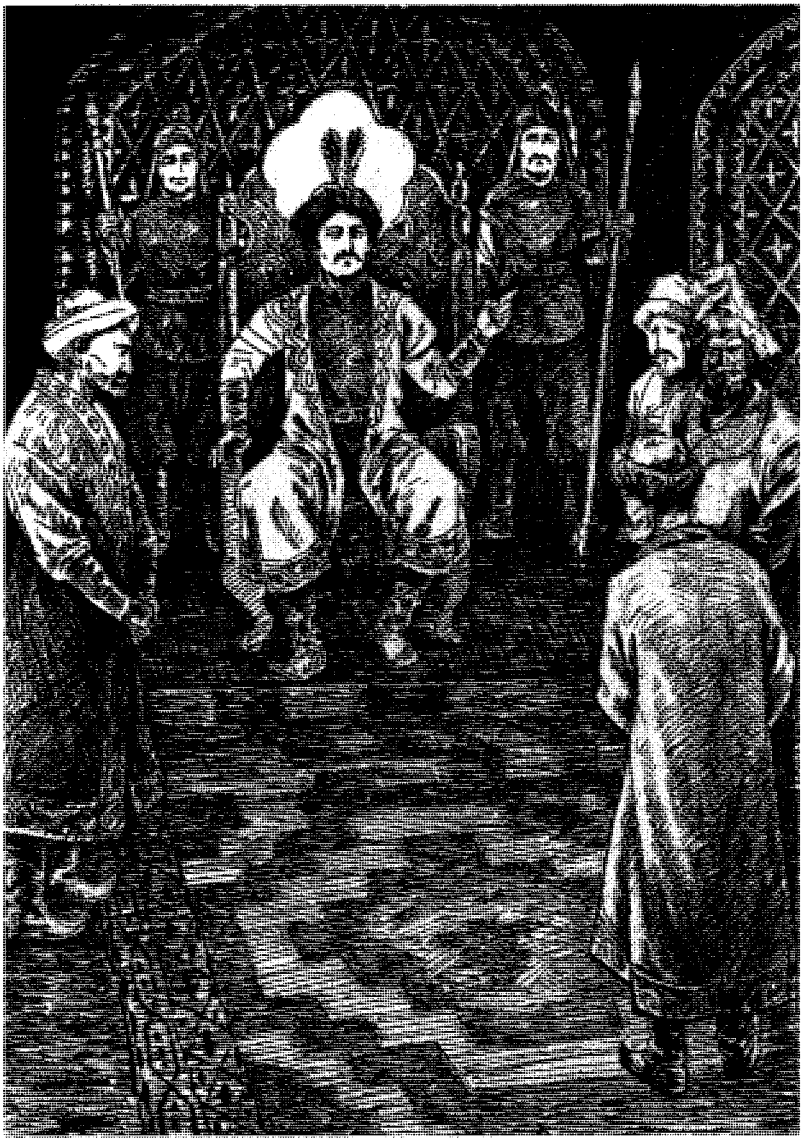

ھەرگىزمۇ ۋەھىمە پەيدا قىلىش يۇزىسىدىن ئېيتىلغان سۆز ئەمەس، جۇمۇ!

ــ ئۇنداق بولسا قانداق قىلغاندا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ؟ ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلۇسىبىگىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ، ــ ئى ھۆرمەتلىك ئاتابەگ جانابلىرى، بىزگە شۇنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز ! ...

ــ موڭغۇللار تا ھازىرغا قەدەر مەرھۇم چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئۆز ئاغزى بىلەن تۇزگەن ياساق ـ تۈزۈكلەرنى ئەڭ مۇقەددەس سەلتەنەت تۈزۈكلىرى، دەپ بىلىپ كەلمەكتە، ــ دېدى ئەمىر بۇلاجى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ مەشھۇر يولباشچى چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ھەربىر تۇمەن ئادەمنى بىر ئادەمنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا «تۇمەن ئاغىسى» دەپ نام بەرگەندى. ئاندىن ھەر مىڭ ئادەمنى بىر ئادەمنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھەزارە ئاغىسى» دەپ نام بەردى. ھەر يۈز ئادەمنى بىر ئادەمنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا «سەد ئاغىسى» دەپ نام بەردى. ھەر ئون ئادەمنى بىر ئادەمنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا «دەھچە ئاغىسى» دەپ نام بەردى. يەنە ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ تۇمەنى①، ھەزارەسى ②، سەدى③ ۋە دەھچىسى④ يەنە بىر ئادەمنىڭ تۇمەنىگە، ھەزارەسىگە، سەدىگە ۋە دەھچىسىگە قوشۇلمىغاي، دەپ يارلىق قىلغانىدى؛ ئەگەر ھەرقانداق ئىش بولسا، خەلق ھەممىدىن ئاۋۋال دەھچە ئۆمەراسىغا، ئاندىن سەد ئۆمەراسىغا، ئاندىن ھەزارە ئۆمەراسىغا، ئاندىن تۇمەن ئۆمەراسىغا ھاۋالە قىلسۇن، دېگەنىدى ھەمدە ئۇ يەنە ئەر بولسۇن، خوتۇن بولسۇن، بىگىزدىن يىڭىنگىچە ساقلىسۇن؛ يەنە ئۇرۇش

---

① تۇمەن ــ قەدىمكى زامانىدا ئونمىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ نامى.

② ھەزارە ــ قەدىمكى زامانىدا مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ نامى.

③ سەد ــ قەدىمكى زامانىدا يۈز كىشىلىك قوشۇننىڭ نامى.

④ دەھچە ــ قەدىمكى زامانىدا ئون كىشىلىك قوشۇننىڭ نامى.

كۈنلىرىدە دەرھال ئاتلىنىپ دەركار بولسۇن، پەقەت كەم قىلمىسۇن، دەپ ھۆكۈم قىلدى. ھەركىم ھۆكۈمگە خىلاپلىق قىلسا، خان غەزەپخانىسىدا ئۇنىڭ ئەدىپى بېرىلەتتى. ھەرقانداق ئوغۇل ئاتىسىنىڭ، ھەرقانداق ئىنى ئاكىسىنىڭ سۆزىنى ۋە نەسىھەتىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىسا؛ ھەرقانداق كۈيۈ ئوغۇل قېينىئاتا ـ قېينىئانىسىنىڭ دىلىنى ئاغرىتسا؛ ھەرقانداق ئوغرى ئوغرىلىقتىن قول تارتمىسا، قاتتىق ياساقتا تارتىلاتتى. بۇ ئېيتىلغانلارنىڭ ھېچقايسىسىغا چىڭگىزخاننىڭ زامانىسىدا ھېچبىر كىشى خىلاپلىق قىلمىغانىدى. بەلكى كىم ئاقىل، باھادىر بولسا، شۇنى لەشكەرلەرگە باش قىلدى. ئايىغى چاققانىنى ئات باققىلى قويدى. ئەقىلسىز، ھۇرۇن بولسا يىلقىچى قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىش كۈندىن ـ كۈنگە ياخشى بولۇپ، دۆلىتى زىيادە بولدى. ئۇ يەنە شۇنداق دېگەنىدى: تۇمەن ئاغىسى، ھەزارە ئاغىسى، سەد ئاغىسى ۋە دەھچە ئاغىسى ھەر يىلنىڭ بېشىدا ۋە ئايىغىدا مېنى كۆرۈپ بىلىمىمنى ئاڭلىسا، ئۇ كىشى ئۇلۇغ لەشكەرگە باش بولالايدۇ. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، ئۇلار خەلققە باش بولۇشقا يارىمايدۇ. ئۇنىڭدەك كىشى خۇددى بىر تاشقا ئوخشايدۇكى، ئۇنى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىسا، پېتىپ كېتىپ كۆرۈنمەيدۇ. يەنە ھەرقانداق بىر ئادەم ئون ئادەمنى تەرتىپكە سالالىسا، ئۇنداق ئادەم ئۇلۇغ لەشكەرنىمۇ تەرتىپكە سالالايدۇ. يەنە ھەركىم يامانلىقتىن ئۆزىنىڭ ئىچىنى پاك قىلسا، مال ـ مۈلكىدىن ئوغرىنى ھەم پاك قىلىدۇ. يەنە ھەركىم ئۇلۇغلارنىڭ يېنىغا بارسا، ئۇنىڭدىن بىسوراق سۆزلىمىسۇن، ئەگەر سورىماي سۆزلىسە، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسىغۇ ياخشى، ئەگەر ئاڭلىمىسا، خۇددى سوغۇق تۆمۈرگە بولقا ئۇرغاندەك بولىدۇ[1]!

قېرى قاقباش ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۆزىنى خۇددى غەلۋىرە

---

① «بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «تۆمۈر تۈزۈكلىرى» ۋە ئەبۇلغازى باھادىرخان تەرىپىدىن يېزىلغان «شەجەرى تۈرك» دېگەن كىتابلاردىن پايدىلىنىلدى.

بۇغداي تاسقىغاندەك تاسقاپ ـ سىناپ كۆرۈۋاتقانلىقىنى سەزگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئاتابەگ جانابلىرى، ـــ دېدى قىلچىمۇ چاندۇرماستىن، ـــ سىز قاچانكى تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتىپ مېنى ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يەردىن قايتۇرۇپ كەلگەندىن بۇيان، مەن سىزنى خۇددى كورلارنىڭ سادىق يول باشلىغۇچىسى، قاراڭغۇدا قالغانلارنىڭ نۇرلۇق چىرىغى، نادانلارنىڭ سەممىي يېتەكچىسى، گۆدەكلەرنىڭ ئاق كۆڭۈل ئۇستازى، دەپ تونۇپ كەلمەكتىمەن. ھالا بۇگۈنكى دۇنيا خۇددى سىز جانابي ئۇلۇسبېگى ئېيتقاندەك، كۆكتەڭرىدىن قورقمايدىغان قارىغۇ، تۆھمەتخور، زورلۇق ـ زوراۋانلىق قىلىدىغان، ئۆكتەم ـ تەكەببۇر، ناينىاق ـ ماختانچاق، ھەر خىل ئەسكىلىكلەرنى ئويلاپ چىقىرىدىغان، ئۇلۇغلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايدىغان، نادان، جاھىل، ۋەدە ـ ئەھدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان بىكۆيۈم ۋە تاشبېغىر رەھىمسىز ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھاياتىمۇ خۇددى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش رەزىللىك، يامانلىق، نەپسانىيەتچىلىك، ئۆچمەنلىك، ھەسەتخورلۇق، قاتىل ـ ئالچاقلىق، ئۇرۇشقاقلىق، مەككارلىق، سۈيقەست ۋە ئىغۋاگەرلىك بىلەن تولغان. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختى ئەسلىدىغۇ مېنىڭدەك بىر ناتۇۋان قويچىغا ھەرگىزمۇ ياراشماس ئىدى. ئەلھال، ھۆرمەتكە سازاۋەر سىز ئاتابەگ جانابلىرىنىڭ غەمخورلۇقى، تەربىيەلىشى ۋە تايانچلىق قىلىشى ئارقىسىدا، مانا ئاتا ـ بوۋامنىڭ ئاشۇ سەلتەنەتىگە تەخت ساھىبى بولۇپ ئولتۇرۇپتىمەن! بىراق، خۇددى ھۆرمەتلىك پۇتۇكچى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئۇشبۇ سەلتەنەت تەختىنىڭ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن بىر سەييىاد بىئىختىيار مىنىپ قالغان چىپار يولۋاسقا ئوخشايدىغانلىقىنى بىر دەقىقە بولسىمۇ ئېسىمدىن ھەرگىز چىقىرىۋەتكىنىم يوق!

ـــ ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، ــ ھېلىقى سەييياد چىپار يولۇاسقا قانداق قىلىپ مىنىپ قالغانىكەن؟

ــ بۇرۇنقى زاماندا، ــ دەپ سۆزلىدى تۇغلۇق تۆمۈرخان، ــ بىر سەييياد كىيىك ئوۋلىماقچى بولۇپ، قىرغا چىقىپتۇ. كېتىۋاتسا ئالدىدىن بىر چىپار يولۇاس چىقىپ ئۇنىڭغا ئېتىلىپتۇ. سەييياد جان قايغۇسىدا قىردا ئۆسكەن بىر تۇپ دەرەخنىڭ ئۇستىگە تېز يامىشىپ چىقىۋاپتۇ. تەييار ئولجىسىنى قولدىن چىقىرىپ قويۇشقا تەن بەرمىگەن ھېلىقى چىپار يولۇاس دەرەخنى ئايلىنىپ ئۇنىڭ ئۇستىدىكى ھېلىقى سەييياد قا ئېتىلىپ، ھەدەپ كۆكلەپ سەكرىگۈدەك. يولۇاسنىڭ بۇ ئەلپازىدىن بەك قورقۇپ كەتكەن ھېلىقى سەييياد ھودۇققىنىدىن چىڭ ئولتۇرالماي، دەرەخ ئۇستىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ، پەستە ئۆزىنى يېيىش ئۈچۈن دېۋىلەپ تۇرغان ھېلىقى چىپار يولۇاسنىڭ دۇمبىسىگە مىنىپ قاپتۇ. تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن بۇ ئىشتىن چۆچۈپ كەتكەن يولۇاس مەڭدەپ تۇرۇپ قاپتۇ ـ يۇ، دەرھال ھوشىنى تېپىپ ئۇستىدىكى سەييادنى ئېلىپ بەدەر قېچىپتۇ.

بىر ئادەمنىڭ چىپار يولۇاسقا مىنىۋېلىپ چېپىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەۋەس قىلىشىپ: «قاراڭلار، بۇ ئادەم نېمىدېگەن باھادىر ـ ھە؟! يولۇاسنى مىنىشكە جۇرئەت قىلغىنىنى!» دېيىشىپتۇ. «ھەي ئەخمەقلەر» دېگۈدەك يولۇاسقا مىنىۋالغان ھېلىقى سەييياد ئۆز ئىچىدە، «يولۇاسقا مىنىۋاپتۇ، دەپ ھەۋەس قىلىۋاتقىنىڭلارمۇ بۇ. مۇشۇ تاپتا مېنىڭ يولۇاسقا مىنىپ قېلىپ چۈشەلمەيۋاتقانلىقىمنى بىلسەڭلار ئىدى، ئۇ چاغدا مېنىڭ ئىنتايىن بىچارە ھالەتتە ئىكەنلىكىمنى چۈشەنگەن بولاتتىڭلار !...»

ــ بىلەمسىز، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ــ مەن تەخت ساھىبى بولغان چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ دەل ئاشۇ سەييياد مىنىۋېلىپ

چۈشەلمىگەن چىپار يولۇاسقا ئوخشايدىغانلىقى ئۆزۈمگە ئىنتايىن ئايان!

ــ هوششەرە، شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكىلەر: «بۆرىدىن بۆرە تۇغۇلىدۇ، يولۇاستىن ئارسلان!» دەپ بىكار ئېيتمىغان! ــ دېدى ئەمىر بۇلاجى ئاپپاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بايىقى سۆزلىرىدىن بەك مەمنۇن بولغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايتتى، ــ مەرھۇم خان ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخان تالاي يازنىڭ ئىسسىقىدا سۆرۈن سايىدا ئولتۇرماي ۋە تالاي قىشنىڭ سوغۇقىدا ئىسسىق ئۆيدە ئولتۇرماي، قىلىچ ئۇرۇپ، كۆپ يۇرت ـ ئۇلۇسلارنى ئېلىپ ۋە تىنچىتىپ، ئاخىرىدا ساڭا قالدۇرۇپ كەتتى. ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتى ئەسلىدە چاغاتاي سەلتەنەتىگە تەۋە بىر ئەل بولسىمۇ، ئەمما بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن ئىسيانچى سۇلدۇزلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، بۇ زېمىننى سەلتەنەتىمىزنىڭ قولىدىن زورلۇق بىلەن سويۇۋېلىپ، ئوڭچە ئىگىلىۋالدى. بۇ ئەلنىڭ ئىگىسى ئەسلىدە بىز ئىدۇق. ئۇ يەرنى چاغاتاي ئۇلۇسىغا ۋاكالىتەن بىز جوڭقۇرۇپ كېلىۋاتقانىدۇق. ئۇ يەرلەرنىڭ تىزگىنى ھېلىمۇ بىزنىڭ قولىمىزدا بولۇشى ھەقلىق. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، قارا نىيەت بەگلەر جەڭگى ـ جېدەل قوللىرىنى ئېھتىياتلىق يەڭلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىشتى، ئىختىلاپ ئاياغلىرىنى چېكىنىش ئېتەكلىرى ئىچىگە تارتىۋالدى. ئۇلار بىزنى «ئۇلۇسبېگىنىڭ ئەمىر قازغىندىن ماۋەرائۇننەھرنى تالىشىپ، بۇنداق خەتەرلىك ئىشقا قەدەم قويۇشى ئۈزاقنى كۆرەلمىگەنلىك ۋە ئېھتىيات قىلمىغانلىق» دەپ ئەيىبلىشۋاتىدۇ. ئۇلارچە بولغاندا، دۈشمەن لەشكەرلىرىنىڭ ئاياغلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزانلار بۇ ۋىلايەت سەھنىسىنى قاراڭغۇ قىلىشتىن ئىلگىرى بىز جەڭگى ـ جېدەل ئىشىكىنى مەھكەم يېپىپ، سەپەر تىزگىنىنى ئەسلىي ماكانىمىز بولغان ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى ۋە موغۇلىستان

تەرەپكە تارتىشىمىز لازىم ئىمىش. شۇنداق قىلساقلا، غەلىبە ـ نۇسرەت ۋە بەخت ـ سائادەت ئېتىغا مىنەرمىزئىمىش...ئۆھـۆ!... ئۆھۆ !...

ئەمىر بۇلاجى سۆزىنى تۈگەتمەي تۇرۇپلا قاتتىق تۇتقان يۆتەلدىن قېقىلىپ كەتتى.

ـــ يېقىندىن بېرى، ـــ دېدى ئۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قاتتىق يۆتىلىۋەتكەندىن كېيىن، ـــ مېنى بۇ لەنىتى زىققە كېسىلى بەك ئاۋارە قىلىدىغان بولۇۋالدى. ماڭا قېرىلىق يەتكەن ئوخشايدۇ!

ـــ ئاتامنىڭ تايانچى ئىدىڭىز، ھالا ئەمدى ئاتامنىڭ ئورنىدا ماڭا ئاتا سىز. سىزنىڭ تەن ساغلاملىقىڭىز چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنىڭ كاپالىتى. شۇڭا، سىز قايسى ئىشنى مۇڭاپىق كۆرسىڭىز، مەن شۇ ئىشنى دەرھال بەجا كەلتۈرگەيمەن !

ـــ تاجۇتەخت، ئاسايىشلىق ـــ شىجائەت، تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، پىداكارلىق، قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق قولغا كېلىدۇ. ئۇنى قولدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۇچۇن، ئەنە شۇنداق شىجائەت، تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە ۋە پىداكارلىق، قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى خىرقىراپ تۇرۇپ، ـــ بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇنداق كۈرەش ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قىلىچ ئۇرىدىغان قانلىق ئۇرۇشتىن دېرەك بېرىدۇ؛ ھوشيارلىق ۋە ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن ئىش قىلسا‌ڭ، چاغاتاي ئېلى ئۇزاق يىللارغىچە ۋە كۆپ كۈنلەرگىچە قولۇڭدىن ھەرگىز چىقماس؛ مۇبادا سەللا بىخەستەلىك، غاپىللىق قىلىدىغان بولسا‌ڭ، چاغاتاي ئېلى قولۇڭدىن كېتەر، تەخت ـ سەلتەنەتمۇ ساڭا يۇزىنى تەتۇر قىلار، ھەتتا مال ـ جېنىڭمۇ قولۇڭدىن كېتەر!

ـــ راست ئېيتىسىز، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر. ئۇ بۇ قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ نېمىگە ئىشارەت قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ قالغانىدى، ـــ

چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئامان ـ ئېسىنلىكىگە ۋە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سىزدەك ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاتا بەگ جانابلىرى ۋە سىزگە ئوخشاش ھىممەتلىك، ساداقەتمەن بەگلەرگە تايانماقتىن باشقا چارە يوق ئىكەنلىكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتمەكتىمەن. چۈنكى، سىز ۋە سىزگە ئوخشاش باشقا ھىممەتلىك سادىق بەگلەر خۇددى مېنىڭ ئوڭ قولۇم بىلەن چەپ قولۇمغا ئوخشايسىلەر. ئالتە يېشىمدا كۆك ئېرتىش بويىدا قوي بېقىشقا باشلىغان چاغلىرىمدىن تارتىپ، مېھرىبان ئانام مەڭلىك خاتۇن ماڭا ھەمىشە: «كۆكتەڭرى ئادەمنى يارىتقاندا ئۆزىنى ئۆزى قوتقۇزسۇن، دەپ ئۇنىڭغا ئوڭ قول بىلەن چەپ قولنى ئاتا قىلغان. شۇڭا، ئادەم بالىسى تۇغۇلۇشىدىنلا ئىككى قولى بىلەن تۇغۇلىدۇ. ئادەم ئۆمۈر بويى مۇشۇ ئىككى قولىغا تايىنىپ يوقنى بار قىلىدۇ. مانا بۇ ئادەمنىڭ يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتتىن كۆپ ئۇلۇغ ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتى» دەيدىغان. ئۇ شۇ ئارقىلىق مېنى كىچىكمىدىن تارتىپلا ھەرقانداق قىيىنچىلىققا باش ئەگمەيدىغان قەيسەر، باتۇر ئادەم بولۇپ چىقىشقا ئۇندەپ كەلگەنىدى. مېنىڭ پۈتۈن چاغاتاي ئېلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىمغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلارمۇ دەل سىز ۋە سىزگە ئوخشاش قولۇمغا قول، پۈتۈمغا پۇت بولىدىغان سادىق، ھىممەتلىك بەگلەردۇر!

ـــ مېنىڭ بىر مۇددىئايىم بار... ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى ھاسىراپ تۇرۇپ، ئاندىن بىر يېنىغا قاراپ ئولتۇرغىنىچە جىم بولۇپ قالدى. بىرئازدىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرگە بۇرىلىپ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ رەھمەتلىك خان ئاتاڭ ئېسىن بۇغاخان شۇم ئەجەل تۇپەيلىدىن ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئىسيانچى بارلاسلار بىلەن سۆلدۇزلارنى تىنچىتىشتەك مۇقەددەس ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالمايلا، ئارمان بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئەزىمەت باتۇخان ئون سەككىز ياش ۋاقتىدىلا ھەربىي يۇرۇشكە

ئاتلانغانىكەن. ئۇنىڭ ئەتراپىدا دائىم ئۇرۇش ئىلمىنى پىششىق بىلىدىغان، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىن تولۇق خەۋىرى بار بىر توپ سادىق مۇشاۋىر، مەسلىھەتچىلەر، دانا ئادەملەر بولغانىكەن. گەرچە مەن نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن، قان كېچىپ ئۇرۇش قىلغان تەجرىبىلىك قېرى لەشكەر بولسامۇ، ئەمما قول ـ پۇتلىرىمنىڭ ئۇگىلىرى قېتىپ، تېنىم قېرىپ، ئىختىيارىمغا بويسۇنماس بولۇپ قالدى. ئەسەبلىرىمۇ ئەسكىرەپ پۇتۇنلەي كاردىن چىقتى. بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە داۋاملىق سېنىڭ قولۇڭغا قول، پۇتۇڭغا پۇت بولۇشقا ئامالسىز قېلىۋاتىمەن. بۇنى ئۆزۈڭمۇ سېزىپ ئولتۇرۇپسەن. ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، بۇگۈن شۇنچە چوڭ يۇرتنىڭ ئىگىسى بولدۇڭ، ئەمدى نۇرغۇن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىڭ باردۇر بەلكىم. يېشىڭ كىچىك بولسىمۇ، بىراق بەئەينى يېنىپ تۇرغان بىر پارچە ئوتقا ئوخشايسەن. شۇڭا، ساڭا خۇددى مېنىڭدەكلا سادىق، كۆپىنى كۆرگەن، بىلىدىغانلىرى جىق بىر دانا كىشى مەسلىھەتچى بولۇشى كېرەك. شۇ ئادەم دائىم ساڭا ھەمراھ بولۇپ، ئىشلارنى ئاشۇرۇۋېتىپ قېلىپ، يولدىن چىقىپ كەتكىنىڭدە ئىختىيارىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرىدىغان، سېنى خەۋپ ـ خەتەردىن ساقلىيالايدىغان بولۇشى، راست سۆز قىلىدىغان، ھەرگىز يۇز ـ خاتىر قىلمايدىغان بولۇشى لازىم...

ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇ مۇھاكىمىلىرىنى ئاڭلاپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئېسىگە دەررۇ تېرەن پىكىرلىك ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى كەلدى ـ دە، بېشىنى چايقىغىنىچە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ۋە:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئاتا بەگ، بۇنداق دانا سىزدىن بۆلەك يەنە كىم بولۇشى مۇمكىن؟ ـــ دەپ سوربدى ئۇنىڭدىن.

ـــ ئۇرۇش ئىلمىدە تاشتۆمۈر باھادىر پىشىپ يېتىلدى. ئۇنىڭدا كۈچ ـ قۇۋۋەت دېگەن ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ. بىراق، ئۇ قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن بۇ چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنى

يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ باشقۇرۇشتەك هاكىمىيەتچىلىك ـ يۇرتدارچىلىق ئىشىدا ساڭا داۋاملىق تۈردە پايدىلىق مەسلىھەت كۆرسىتىپ كېتەلىشى ناتايىن. شۇڭا، مەن سېنىڭ مەملىكەتنى ئوڭۇشلۇق باشقۇرۇپ كېتىشىڭگە يارىدەم بېرىدىغان، هاكىمىيەت ئىشىغا قابىل بۇندىق بىر دانانى تېپىپ قويدۇم.

ـــ ئۇ كىم؟

قېرى ئۇلۇسبېگى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سوئالىنى جاۋابسىز قالدۇرۇپ قويۇپ، قوللىرىنى يېنىك ئۇرۇپ چاۋاك چالدى. بۇ چاغدا شاھىنشىننىڭ ئىشكى ئېچىلدى، تاشتۆمۈر باھادىر چاچ ـ ساقاللىرى كۆمۈشتەك ئاقارغان، ئۈستىگە يان ئىزمىلىق قارا تاۋار جۇيازا چاپان، بېشىغا تابغاچچە قىرلىق شاپاق بۆرك كىيگەن بىر چالىنى باشلاپ شاھىنشىننىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدى. بۇ‌ۋاينىڭ بېشىدىكى شاپاق بۆركىگە بىر تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان بولۇپ، ئۇچى ئۇنىڭ قاتاڭغۇر دۇمبىسىگە تېگىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قان تەپچىپ تۇرغان يېغاق يۈزىدە ئەقىل ـ پاراسەتتىن چاقناپ تۇرغان بىر جۈپ قارا كۆزى يېنىپ تۇراتتى. چاشقان بۇرۇتى بىلەن شالاڭ ئۆسكەن ئۆچكە ساقىلى ئۇنىڭ ئۆزىگە خوپ ياراشقان بولۇپ، ئۇنىڭغا بەكمۇ تەمكىن ۋە ئۇلۇغۋار سۈپەت بېرىپ تۇراتتى. بۇ چال يەللىغ تايشى ئىدى.

ـــ بىلىملىك دانانى بىر كۆرسەم، دېۋىدىڭ، ئۇ مانا ئالدىڭغا كەلدى، ـــ دېدى قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ھېلىقى بۇۋاينى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بۇ بۇۋاينى بىر قاراپ تونۇدى:

ـــ سىز ھېلىقى ئەردەۋېلدىكى قۇمباش كېچىكىدە قۇرما ئۆيىدە ئولتۇرىدىغان پۇتۇكچى باخشىغۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن تەئەججۈپ ئىلكىدە.

ئۆزىدىن گەپ سوراۋاتقان بۇ يىگىتنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىكەنلىكىنى

جەزىم قىلغان قاراقىتاي باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ بىر جۈپ زېرەك كۆزى چاقناپ كەتتى. ئۇ خانغا بېشىنى ئېگىپ سالام قىلدى ۋە:

ــ راست ئېيتىدىلا، ھۆرمەتلىك جانابىي خان ئالىيلىرى، ئەردەۋېلدىكى قۇمباش كېچىكىدە پۈتۈكچىلىك قىلىدىغان يەللىغ تايشى دېگەن مەن بولىمەن ! ...

ــ ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، ــ دەپ ئەمىر بۇلاجى ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى، ــ سېنى بۇ يەرگە چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتكەن مەن ئىدىم. بۇنىڭدىن كېيىن سەن تاكى ئۆمرۈڭنىڭ ئاخىرىغىچە تۇغلۇق تۆمۈر خاقانىمىزغا ھەمراھ بولىسەن. سەن ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ھەردائىم توغرا مەسلىھەتلىرىڭ بىلەن خاقان ئالىيلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇشۇڭ كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، سەن جاھاندىكى ياخشىلىق، يامانلىقلار توغرىسىدا ھېچنېمىنى يوشۇرماستىن سۆزلىيەلەيدىغان بولۇشۇڭ، كۆڭلۈڭگە پۈككەنلىرىڭنى دادىل ئېيتالايدىغان بولۇشۇڭ لازىم. خانىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر «ۋاي خان ئالىيلىرى، سىلىنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەق !» دېيىشىپ، خانىنى ماختاپ ـ ئۇچۇرۇشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان كاززاپ، نادان، خۇشامەتچى كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دادىللىق بىلەن توغرىنى توغرا، خاتانى خاتا دەيدىغان بىرمۇ ئادەم يوق. بۇ ھال ياش خاقانىمىزنى توغرا يولدىن ئاسانلا ئاداشتۇرۇۋېتىدۇ. ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، سەن شۇنداق پەيتلەردە كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، خاقان ئالىيلىرىغا دادىل يارەدەم بېرەلەيدىغان بولۇشۇڭ كېرەك. بىلمىدىم، سەن مۇشۇنداق قىلالامسەنكەن؟!

ــ قۇللۇق، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، مەن ئۆمرۈمدە بىراۋغا قۇۋلۇق، شۇملۇق، ۋاپاسىزلىق قىلغان ئادەم ئەمەسمەن، بۇنى كېيىن بىلىپ قالىسەن! ــ دېدى يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ــ تەخسىر، نەچچە ياشقا كىردىڭىز؟ ــ دەپ سورىدى تۇغلۇق

تۆمۈرخان ئۇنىڭدىن سىپايىلىك بىلەن.

ــ تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن يەتمىشتىن سەكسەنگە قاراپ كېتىۋاتىمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دەپ جاۋاب بەردى يەللىغ تايشى قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ. ئۇ ئاۋازى پەس بولغىنى بىلەن، ئوچۇق ۋە سالماق سۆزلەيتتى.

ــ سىز قاراقىتانغۇ، دەيمەن؟

ــ شۇنداق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ بايىقى ۋەزمىن، سالماق ھالىتىنى قىلچە بۇزماي.

ــ قانداق ئىلىملەردىن خەۋەردارسىز؟

ــ مۇنەججىملىك، جۇغراپىيە، تارىخ، ھەندىسە، تېبابەتچىلىك ۋە قۇرئەندازلىقتىن خەۋىرىم بار.

ــ يەنچۇ؟

ــ ئالتە ئەلنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىمەن. يېزىقىدىن ھەم تولۇق خەۋەردارمەن!

ــ قايسى ئالتە خىل تىل ئۇ؟

ــ ئۇيغۇر، موڭغۇل، تاڭغۇت①، تابغاچ②، تازىي ۋە قارا قىتان تىللىرىنى پىششىق بىلىمەن. ئۇلارنىڭ يېزىقىدا ھەم بىمالال پۇتۇكچىلىك قىلالايمەن.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ جاۋابىدىن رازى بولغىنىدىن كۈلۈمسىرەپ قويدى ۋە:

ــ مەن ئالدىمغا بىر ئۇلۇغۋار ۋەزىپىنى قويدۇم، ــ دېدى ئۇ سالماق سۆزلەپ، ــ ئۇ بولسىمۇ ھازىرقى قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنى ئۇلۇغ يولباشچى بوۋام چىڭگىزخانىنىڭ قارچىغا سۈرەتلىك يېڭىلمەس تۇغى ئاستىغا يېڭىباشتىن بىرلەشتۈرۈشتۈر. بۇنداق بۇيۇك ۋەزىپىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىش ئۇچۇن، ماڭا سىزگە ئوخشاش ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن دانىشمەن كىشىلەر كېرەك. مۇبادا سىز

① تاڭغۇت ــ تىبەت.

② تابغاچ ــ شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنى كۆرسىتەتتى.

ئۆزىڭىزنىڭ بارلىق ئەقىل ـ پاراسىتىڭىزنى موڭغۇللارنىڭ شان ـ شۆھرىتى ئۈچۈن پىدا قىلىدىغان بولسىڭىز، چوقۇم مېنىڭ ئىلتىپاتىمغا ئېرىشەلەيسىز!

ـــ قۇللۇق، خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ جاۋاب بەردى يەللىغ تايشى بايقى تەمكىنلىكىنى بۇزماستىن، ـــ مۇبادا سىلى مېنى بىھۆرمەتلىك قىلدى دەپ ھېسابلىمىسىلا، سىلىدىن بىر ئىشنى سورىسام بولامدۇ؟

ـــ سوراڭ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭغا.

ـــ سىلەر موڭغۇللار تارىختا بۇيۇك چىڭگىزخانىڭ يول باشلىشىدا زېمىنىدا قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتىنى بەرپا قىلىپ چىققانىدىڭلار. بىراق، قېنى ئاشۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتى؟ ...

شاھىنشىنىڭ ئىچىدە ئېغىر سۇكۇنات ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى. ئەمما، بۇنداق ئېغىر سۇكۇناتنى يەللىغ تايشى ئۆزى بۇزدى:

ـــ «كۆك ئەركىسى» دەپ ئاتالغان ئاشۇ مەشھۇر يولباشچى چىڭگىزخان زېمىنىدا قۇياش مەڭگۈ پاتمايدىغان موڭغۇل دۆلىتىنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنلىرىغا تايىنىپ قۇروپ چىققانىدى. ئەمما، ئۇ ياكى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئاشۇ دۆلەتنى ساقلاپ قالالىدىمۇ؟ دۇرۇس، كۆچلۈك دۈشمەننى يېڭىش ئۈچۈن، كۆچلۈك لەشكەر بولمىسا بولمايدۇ! قۇدرەتلىك لەشكىرىي كۈچ بىلەن پەقەت دۈشمەننى يېڭىش مۇمكىن. ئەمما، ئۇ ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى، ئات ئۈستىدە يۇرۇپ يۇرت ئالغىلى بولغان بىلەن، يۇرتنى ئات ئۈستىدە يۇرۇپ سورىغىلى بولمايدۇ. جانابىي خاقان ئالىيلىرى، مەملىكەتنى نېمىگە تايىنىپ گۈللەندۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلەمدىلا؟

ـــ ئى ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، مېنىڭ سىزدىن سورايدىغىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىش ئىدى. چاغاتاي مەملىكىتىنى قانداق قىلغاندا تېخىمۇ قۇدرەت تاپتۇرغىلى بولىدۇ؟ ماڭا شۇنى

ئېيتىپ بېرىڭ، ــ دەپ ئىلتىماس قىلدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىنتايىن تەۋازۇلۇق بىلەن.

ــ قۇللۇق، جانابىي ئالىيلىرى، ــ دېدى يەللىغ تايشى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ گۇللەنگەن قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال گۇللەنگەن مەدەنىيەتكە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. جانابىي خان ئالىيلىرى، بىلەمدىلا، قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن ئاشۇ چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنى پەقەت مۇشۇنداق گۇللەنگەن مەدەنىيەت بىلەن بىلىمگە ئىگە قىلىپ، ھىدايەتكە باشلىغاندىلا، ئاندىن مەملىكەتنى چىڭگىزخاننىڭ بۈيۈك قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغى ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالايدىلا ! بۇنىڭ ئۈچۈن، كېلىپچىقىشى ھەر خىل مىللەت ـ ئۇلۇسلاردىن ۋە ھەر خىل تەبىقە ـ دەرىجىلەردىن بولغان ئىستېداتلىق ئەھلى ئىلىملەرنى ئەتراپلىرىغا يىغقايلا. ئۇلارغا كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىستېداتىنى جارى قىلدۇرۇشىغا كەڭ ـ كۇشادە زېمىن ھازىرلاپ بەرگەيلا. شۇنداق قىلسىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن چاغاتاي سەلتەنەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى قولغا كەلتۈرەلەيدىلا ! ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ ـ چارىلەرنى، مىللەت ـ ئۇلۇس نۇقتىسىدىن ياكى يالۇرۇش سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى چاغاتاي مەملىكىتىگە ۋە چاغاتاي سەلتەنەتىگە پايدىلىق ياكى پايدىسىز ئەمەسلىكىدەك قىممەت ۋەزنى سەۋەبىدىن ياكى قوبۇل قىلغايلا، ياكى رەت قىلغايلا. شۇنداق قىلسىلا، مەملىكەت تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، سەلتەنەتلىرى تېخىمۇ ئۇزاق يىل، ئۇزاق چاغلارغىچە داۋام قىلغۇسى ! ...

يەللىغ تايشى سۆزىنى تۈگىتىپ، بىرپەس سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى.

ــ بۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىردىن باشلاپ يىراقنى كۆزلەش، پۈختا ئويلىنىپ، زۆرۈر بولغان چارە ـ تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىپ

يولغا قويۇش كېرەك. ھاكىمىيەتچىلىك - يۇرتدارچىلىق ئىشىدا بۇ كەلگۈسىگە تالىق ئىش ھېسابلىنىدۇ؛ نۆۋەتتە ئەل - يۇرتنى ئەمىن تاپتۇرۇش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال ياساق - تۈزۈكلەرنى باشتىن - ئاخىر ئېدىتلاپ چىقىش، ۋاقتى ئۆتۈپ كونىرىغانلىرىنى دەرھال ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئورنىغا يېڭىلىرىنى تولۇقلاش ئىنتايىن مۇھىم ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەم ھاكىمىيەتچىلىك - يۇرتدارچىلىق ئىشىدا ھازىرغا تالىق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

ـــ ھۆرمەتلىك تەخسىر، مېنىڭ بېشىمنى قاتۇرۇۋاتقانمۇ دەل مۇشۇ ئىش ئىدى، ـــ دەپ تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلدى، ـــ ماۋەرائۇننەھردىكى ئىسيانچى بارلاسلار بىلەن سۇلدۇزلار ئاشكارا بۆلگۈنچىلىك تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم. بىراق، خۇددى ئۇستاز بايات ئېيتقاندەك، ھاكىمىيەتچىلىك - يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئائىت ياساق - تۈزۈكلەرنى ۋە مەۋكەبنى جىددىي تەرتىپكە سالماي تۇرۇپ، خاتىرجەم بولۇش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. بۇ ئىش ئۇستىدە مەن ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ئاتا بەگ، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى بىلەن كۆپ قېتىم مەسلىھەتلەشكەنىدىم. ئەمما، ئۇنىڭ ئۇنۇملۇك بىر چارىسىنى تاپالماي بېشىمنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ تۇرغانىدى. بۇ ئىشنى سىز ئوبدان ئېسىمگە سالدىڭىز. ھازىر مەن بۇنىڭ چارە - تەدبىرىنى قىلىشنى سىزگە تاپشۇرىمەن. شۇڭا، تەخسىر، سىز ھازىردىن باشلاپ بۇ ئىشقا جىددىي تۇتۇش قىلىڭ!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ، يېنىدىكى ئەمىر بۇلاجىغا قاراپ قويدى. بۇ چاغدا شاھسۇپىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە خانغا يېقىن ئورۇندا ئولتۇرغان قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىر خىلدا پۇشۇلداپ ئۇيقۇغا كەتكەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا بىرپەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، يولۋاس تېرىسى تاشلانغان تەخت

ئۇستىدىن ئاستا تۇردى ـ ده، شاھسۇپىدىن چۇشۇپ، قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىنىڭ ئالدىغا كەلدى:

ـــ ھۆرمەتلىك تەخسىر، ـــ دېدى ئۇ ئىللىق چىراي بىلەن، ـــ سىز بۇگۈن بىزنى كۆپ يېڭىلىقلاردىن خەۋەردار قىلدىڭىز. مەن كۆپ نەرسىنى ئۆگىنىشىم كېرەك. شۇڭا، سىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ياردىمىڭىزگە موھتاجمەن. بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولسۇن. مەن تۇرغاۋۇتلار ئەمىرى تاشتۆمۇر باھادىرغا جېكىلەپ قويغايمەن. سىزنىڭ خالىغان چاغدا ھۇزۇرۇمغا كىرىشىڭىزگە ئىجازەت.

ـــ پەرمانبەردارمەن، جانابىي خاقان ئالىيلىرى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى ئىككى قولىنى كۆكرىكىگە قويۇپ تۇرۇپ، ـــ پېقىر دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن بارلىق ئىستېداتىمنى ھەرگىز ئايىماستىن سەرپ ئەتكەيمەن!

* * *

مىلادىيە 1350 ـ يىلى 8 ـ ئاي، يەنى بۇغداي بېشى ئېيى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يارلىقى بويىچە، ئەتە ئاستانە ئالمالىقتىكى خان ئوردىسىدا ئۇلۇسبەگلىرى مەجلىسى ئۆتكۈزۈلمەكچىدى. شۇڭا، بۇگۈن خانىنىڭ پەرمانى بويىچە يەللىغ تايشى ئەتىگەنلىكى قوبۇل ۋاقتىدىن ئىلگىرى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ خابگاھىغا كىردى.

بۇ چاغدا تولۇق كىيىنگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان قېلىن توقۇلغان خوتەن گىلىمى ئۈستىدىكى قېلىن سېلىنچىدا باداشقان قۇرۇپ، قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. مىسران قىلىچى ئۇنىڭ تىزى ئۈستىدە توغرىسىغا قويۇلغان بولۇپ، يېنىدا ئوچ تاللا قىزىل يا ئوقى سېلىنغان ساداق بىلەن بىر يا تۇراتتى. چەپ قول تامدا قىزىل مىستىن سوقۇلغان بىر سىپەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن

قايچىلاشتۇرۇپ شاپ ـ قىلىچ تامغا بېكىتىپ قويۇلغاندى. خان يەللىغ تايشىغا ئولتۇرۇش ئۇچۇن يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.

ـــ ئەتە ئوردىدا ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ مەجلىسى بولماقچى، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئىنتايىن بىمالال سۆزلەپ، ـــ بىز بۇ مەجلىس ھەققىدە تومۇز ئېيىنىڭ بېشىدا[1] بارلاس، سۇلدۇز ۋە دوختەۋنلەرنىڭ ئۇلۇسبەگلىرىگە يارلىق بەرگەنىدۇق. بىراق، ئەمىر قازغىن باشلىق بارلاس، سۇلدۇز ئۇلۇسبەگلىرى ئاستانىگە تېخى تۇنۇگۇنلا يېتىپ كېلىشتى. بىز چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىر پۈتۇنلۈكىنى دەپ، تا بۈگۈنگە قەدەر سەۋر قىلىپ كەلدۇق. ئەمدى سەۋر قاچمىز تولدى. ئەتىكى ئۇلۇسبەگلىرى مەجلىسىدە ئۆزىمىز يېڭىباشتىن رەتلەپ چىققان ياساق ـ تۈزۈكلەرنى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلايمىز. ئۇلۇغ يولباشچى بوۋىمىز چىڭگىزخان ئاچقان بۇ داغدام يولدا يەكدىللىك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەمدۇق ياكى چىڭگىز ياساقلىرىغا خىلاپلىق قىلىپ، ھەركىم ئۆزى بىلگەن سەنەمگە دەسسەپ، بېشى قايغان تەرەپكە قاراپ مېڭىۋېرەمدۇ؟ شۇڭا، ئەتىكى كۈن مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىدىغان مۇھىم كۈن بولىدۇ! ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، سىز يېڭىباشتىن رەتلەپ چىققان بۇ ياساق ـ تۈزۈكلەردە ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا موڭغۇللار ئۈچۈن ئۆز ئاغزى بىلەن تۈزۈپ بەرگەن ياساقلار تۈپ گەۋدە قىلىنىپتۇ. ھازىرقى بارلاس، سۇلدۇز ئۇلۇسبەگلىرى مۇقەددەس يولباشچى بوۋام تۈزۈپ بەرگەن ئاشۇ ياساقلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويۇشقان، ھالا بۈگۈن مەنمەنچىلىك ئۇلارنىڭ دىمىقىدىن تەپرىقچىلىك تۈتۈنلىرىنى چىقىرىپ، ئاسىيلىق ئوتلىرىنى دۈت ئالدۇرۇۋاتىدۇ. چاغاتاي مەملىكىتىدە مەن خانمۇ ياكى ئۇلار خانمۇ؟ ئەتىكى يىغىندا ئۇلارغا ئۆزۈمنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى تونۇتۇپ قويىمەن ! ئۇلارنى

---

① 6 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

باش ئەگدۇرۇپ، پېشمىنى سۆيدۇرىمەن. ئۇلار رەھمەتلىك خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان هايات ۋاقتىدا قالدۇرغان: «ئەلنىڭ بىر پۇتۇنلۈكىنى خۇددى كۆزقارىچۇقۇڭلارنى ھمايە قىلىڭلار» دېگەن ۋەسىيىتىنى ئۇنتۇپ قېلىشقان! ئۇلارنىڭ مەقسىتى چاغاتاي سەلتەنەتىنى غۇلىتىش. بىراق، ئىش ھەرگىز ئۇلارنىڭ ئويلىغىنىدەك بولمۇۋاتمايدۇ! بۇيۇك يولباشچى چىڭگىزخاندىن قالغان، ئاتام ئېسەن بۇغاخان قولىدا ئېگىز كۆتۈرگەن ۋە ماڭا باقمي قالدۇرۇپ كەتكەن قارچىغا سۈرەتلىك، توققۇز جالالىق ئاشۇ مۇقەددەس قىزىل تۇغنى داۋاملىق تۇرده ئېگىز كۆتۈرۈشكە مېنىڭ سالاھىيىتىم بارمۇ، يوق؟ ئەتىكى يىغىندا مەن ئۇلارغا ئىسپاتلاپ بېرىمەن!

تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ سۆزى خابگاھ ئىچىگە ئىتتىك كىرىپ كەلگەن تۇرغاۋۇتلار ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىر تەرىپىدىن ئۇزۇپ قويۇلدى. ئۇ خانغا باش قويۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، يەنە قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىغا بېشىنى ئېگىپ سالام قىلدى، ئاندىن:

ــ خۇددى ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى ئېيتقاندەك بولدى، ــ دېدى ئۇ خانغا مەلۇم قىلىپ تۇرۇپ، ــ بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن بىلەن سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇز ئاستانىگە ھەربىرى ئىككى مىڭدىن لەشكەرنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئەكەپتۇ. قالغان ئۇلۇسبەگلىرىمۇ لەشكەر ئەكەپتۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ سانى بارلاس، سۇلدۇزلارنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس ئىكەن. مەن ھۆرمەتلىك ئەمىر بۇلاجىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان تۇرغاۋۇتلارنى كۆپەيتتىم ۋە «مېنىڭ رۇخسىتىمسىز خان ئوردىسىغا بىرمۇ ئادەمنى كىرگۈزمەڭلار» دەپ بۇيرۇدۇم.

ــ بىز: «مەجلىسكە ئۆزۈڭلار بىلەن بىللە بىرنەچچە نۆكىرىڭلارنى ئەكەلسەڭلار بولىدۇ. ئەمما، كۆپ لەشكەر بىلەن كەلمەڭلار» دېگەنىدۇق، ــ دېدى ئەمىر بۇلاجى سالماق سۆزلەپ.

سۆزىدىن ئۇنىڭ قىلچىمۇ ھودۇقمىغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن ئىدى، ــ بىراق، مەن ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ كۆپى بىرنەچچە يۈزدىن تولۇق قوراللانغان لەشكەر بىللەن بىللە كەلگەنلىكى ئۈستىگە، خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا ھەممىسى زور قوشۇنلىرىنى ئاستانە ئەتراپىدىكى مۇھىم ئۆتكەللەرگە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرغانلىقى مەلۇم بولدى.

ــ قانداق قىلىمىز، ئۇلار قول سالغۇچە، بىز ئاۋۋال قول سالامدۇق يا بولمىسا؟ ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان. ئاۋازىدىن ئۇنىڭ ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

ــ خان ئالىيلىرى، خاتىرجەم بولغايسەن، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئەمىر بۇلاجى، ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ۋە پۈتۈن مەۋكەبنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، مېنىڭ پەرمانىمغا بىنائەن تاشتۆمۈر باھادىر ئاستانە ئەتراپىغا ئىنجۈمەلىك باھادىر قوماندانلىقىدىكى زور ئاتلىق قوشۇننى يۆتكەپ كەلدى. بۇ قوشۇن ئۆزلىرىنىڭ ئۈستىدىكى زىرھ ـ ساۋۇتلىرىنى ۋە ئاتلىرىنىڭ ئۈستىدىكى گىجىملىرىنى يەشمەستىن، كېچە ـ كۈندۈز جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرماقتا !...

كەيگەن دەريا سۇيغا جايلاشقان ئاستانە ــ ئالمالىق شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى خان ئوردىسى ۋە ئۇنىڭغا يانداش ئەھىيا قىلىنغان چارۋاغ پۈتۈن شەھەرنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەنىدى. پىششىق خىش بىلەن ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان قورغان تېمىنىڭ ئىچى بۇك ـ باراقسان ئورمانلىق بولۇپ، قىش ـ ياز كۆكىرىپ تۇرىدىغان قامەتلىك سەرۋى ۋە شەمشادلار ئارىسىدىكى غەرب ۋە شەرق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان سان ـ ساناقسىز ئۇچما راۋاقلىق سارايلار ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ

تۇراتتى. ئوردىنىڭ ئىچىدە ئوردا ئىبادەتخانىسىنىڭ قوڭغۇراق راۋاقلىرى، شەھەردىكى كاتولىك چېركاۋلىرىنىڭ كۆك بىلەن بوي تالاشقان كىرپىستلىق ئۇچلۇق ئېگىز مۇنارلىرى يىراق - يېقىنلاردىن ياپيېشىل دەرەخلەر ئارىسىدا چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. خان ئوردىسىنىڭ كۈنگۈرىلىك ئاسارلىرىنىڭ دالدىسىدا ھەر قەدەمدە بىردىن قاراۋۇل قورال - ياراغلىرىنى قوللىرىدا چىڭ تۇتۇشقان ھالدا تىك قېتىپ تۇرۇشاتتى.

ئوردىنىڭ ئېگىز تېمىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە قارايدىغان بۆلۈكىدىكى بىر جۈپ ئۇچما راۋاقنىڭ ئاستىغا ئوردا دەرۋازىسى جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ قۇيما پولاتتىن ياسالغان ئېغىر قوش قاناتلىق ئىشىكلىرى ھەم ئېتىكلىك ئىدى. دەرۋازا ئالدىدىكى قاراۋۇللۇقتا تۇرغان لەشكەرلەر ئادەتتىكى كۈنلەردىكىدىن بىر ھەسسە كۆپەيتىلگەنىدى.

چاغاتاي ئېلىنىڭ ئۇلۇسبەگلىرى مەجلىسى مۇشۇ خان ئوردىسىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان ئالتۇن قۇببىلىك سارايدا ئېچىلدى.

ئالتۇن قۇببىلىك ساراي ــ چاغاتاي خانلىرىنىڭ چوڭ - چوڭ دۆلەت ئىشلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدىغان يىگىرمە تۆۋرۈكلۈك كېڭەشخانىسىنىڭ نامى ئىدى. سارايىنىڭ ئىچىدە ئارچا ۋە ئادراسمان بىلەن سېلىنغان ئىسرىقىنىڭ خۇشبۇي پۇرىقى كىشىنىڭ دىمىقىغا ئۇرۇلاتتى. سارايىنىڭ تۆرىدىكى شاھسۇپىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئوندىن ئىككى قاتار تۆۋرۈكنى بويلاپ ياسالغان ئۇزۇن نىمسۇپىغا ئوتقاشتەك خوتەن گىلىمى سېلىنغان، ئۇستىگە ئىچىگە تايلاق تىۋىتى ئېلىنىپ تىكىلگەن قېلىن يىپەك يېكەندازلار سېلىنغانىدى. شاھسۇپا ئالدىغا ئېگىز بىر شىرما تىكلەپ قويۇلغان، ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئادەمنى كۆرگىلى بولمايتتى.

بۇگۈنكى مەجلىسكە داخىل بولىدىغان چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنىڭ ھەرقايسى ئۇلۇسبەگلىرى بۇ چاغدا ئالتۇن قۇببىلىك سارايىنىڭ

ئالدىدا كۆرەڭلەشكەن پېتى قېتىپ تۇرۇشاتتى. ساراينىڭ قوش قاناتلىق ئەينەكلىك ئىشىكى ئالدىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرۇشقان تۇرغاۋۇتلار ئەمىر تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ساراينىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، ئۇلارنى سارايغا بىردىن ـ بىردىن كىرگۈزۈشكە باشلىدى. كىرىۋاتقانلارنى ئىشىك ئالدىدا هوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان تاشتۆمۈر باھادىر ئۇلارغا سىپايىلىك بىلەن:

ـــ قورال ـ ياراغلىرىڭلارنى يېشىپ، ئىشىك سىرتىغا قويۇڭلار. دوغلات، دوختەۋى بەگلىرى سول تەرەپتىكى نىمسۇپىدا، بارلاس، سۇلدۇز بەگلىرى ئوڭ تەرەپتىكى نىمسۇپىدا ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇڭلار! ـــ دەپ بۇيرۇق بەردى ۋە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە دوغلات، بارلاس، دوختەۋى، سۇلدۇز ئۇلۇسبەگلىرىنى قەدىم ئەييامدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە، شاھسۇپىنىڭ سول ۋە ئوڭ تەرەپلىرىدىكى شاھانە كۇرسىلارغا ئىككىدىن ئولتۇرغۇزدى. ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ شۆھرەتلىك ھەربىي قوماندانلىرى، داڭلىق نويانلىرى ۋە باھادىرلىرى قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ كېڭەشخانا ئىچىگە كىرىشكە باشلىدى.

كۇن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، تاشتۆمۈر باھادىر تۇرغاۋۇتلارغا ئالتۇن قۇببىلىك ساراينىڭ ئىشىكىنى تاقاش توغرىسىدا ھەمدە يىغىن بولۇۋاتقان ئالتۇن قۇببىلىك ساراينىڭ ئەتراپىغا ھېچكىمنى يېقىن كەلتۈرمەسلىك ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ شاھسۇپا ئالدىغا كېلىپ شىرمىنى بىر چەتكە سۈرۈپ قويدى. ئۇستىگە يولۋاس تېرىسى تاشلانغان ئالتۇن چېرگىن ئۇستىدە ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر مەرھۇم ئاتىسى ئېسەن بۇغاخاندىن تەۋەررۈك قالغان مىسران قىلىچىنى تىزى ئۇستىگە توغرا قويۇپ، قاپىقىنى سېلىپ سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇچىسىغا كۆمۈشتىن ياسالغان قۇيما

ساۋۇت، بېشىغا تۇرلۇك مەرغۇپ تاشلار بىلەن كۆز قويۇپ بېزەلگەن، ئۈكە قۇيرۇقى بېكىتىلگەن ئالتۇن دۇبۇلغا كىيگەنىدى. مەيدىسىگە ئالتۇن زەنجىر بىلەن ئىككى بېشىدىن چېتىپ قويۇلغان ئالتۇن تەمتەك ئېسىۋالغانىدى. ئالتۇن تەمتەككە ئولجىسىغا تاشلىنىش ئۈچۈن ئېتىلغان يولۋاسنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىنغانىدى.

يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەك چىڭگىزخان ئۆز قولى بىلەن تۆت ئوغلىغا ــ جۇچى، چاغاتاي، ئۆگەدەي ۋە تولۇيغا بەرگەن لەشكىرىي هوقۇقنىڭ سىمۋولى ئىدى. موڭغۇللارنىڭ ئۇدۇمى بويىچە بۇنداق تەمتەك ئاتىدىن چوڭ ئوغۇلغا مىراس قالاتتى. تەمتەكنىڭ يۇزىدىكى يۈگۈرۈك يولۋاس بۇيۇك يولباشچى چىڭگىزخاننىڭ: «بۇ تەمتەكنى تاقاپ يۈرگەن هەرقانداق كىشىنى مېنىڭ ئورنۇمدا كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن چىققان پەرمانىنى تەخىرسىز بەجا كەلتۈرۈڭلار !» دېگەن يارلىقىنىڭ شەرتلىك بەلگىسى ئىدى.

مەجلىسكە قاتناشقان ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ دىققەت ـ نەزىرى ئالتۇن چېرگىن ئۈستىدە قاپىقىنى ئاچماي ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئاغدۇرۇلدى. خان ئېگىز شاهسۇپا ئۈستىگە قويۇلغان تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ يىغىن ئەهلىگە بىر باشتىن كۆز يۈگۈرۈتۈپ چىقتى. ئۇنىڭ سۈرلۈك قىياپىتىدىن تەمكىنلىك ۋە كەسكىنلىك چىقىپ تۇراتتى.

سارايدا يەرگە يېڭىنە چۈشسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە ئېغىر سۈكۈنات هۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. خانىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرغان قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات خانىڭ يىغىنىنى باشلاش هەقىقىدىكى ئىشارىتىنى كۆرۈپ، ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلدى ـ يۇ، ئەمما ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ كېتەلمىدى. ئۇنىڭغىچىلىك تاشتۆمۈر باهادىر ئىتتىك بېرىپ ئۇنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ قويدى. قېرى ئۇلۇسبېگى ئۇنىڭغا رەهمەت ئېيتقاندەك قىلىپ بېشىنى

لىكشىتىپ قويدى ـ دە، شاھسۇپا ئالدىغا كېلىپ، مەجلىس ئەھلىگە قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى سەل خىرقىراپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلگىرىكىدەكلا جاراڭلىق ئاڭلىناتتى:

ــ بىز چاغاتاي سەلتەنەتىگە مەرھۇم خانىمىز ئېسەن بۇغاخانىڭ ئۆز پۇشتى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنى خان قىلىپ كۆتۈرگەنىدۇق. جانابىي تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ئادالەتنى ياقلايدىغان، خەلقپەرۋەر دانا خان ئىكەنلىكى ھەممىڭلارغا بەش قولدەك ئايان. خانىڭ مەيدىسىگە ئېسىقلىق تۇرغان يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىمۇ ھەممىڭلارغا بەش قولدەك ئايان. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخاننى خۇددى بۈيۈك يولباشچى بوۋىمىز چىڭگىزخاندەك كۆرۈپ ھۆرمەتلەڭلار! ئۇ كۆكتەڭرى بۇرھانىمىز تەيىنلىگەن خانلارنىڭ خاقانىدۇر. ئۇنىڭغا چاغاتاي سەلتەنىتىنى كۆكتەڭرى ئاتا قىلغان. كۆكتەڭرى ئۇنىڭغا يار ـ يۆلەك بولغاچقا، دۆلىتى زىيادە، دۈشمەنلىرى پىيادە بولدى. ئۇ كۆكتەڭرى بۇرھانىمىزنىڭ يەر يۈزىدىكى ساھىب ۋەكىلى بولۇپ، چاغاتاي مەملىكىتىنى باشقۇرۇشتەك ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان. چىڭگىزخان ئۆز ئاغزى بىلەن تۇرگەن «بۈيۈك ياساق» تا: «ئۆز قوشۇنىدىكى بارلىق لەشكەرلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆچمەنلىشىشىگە، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئوغرىلىۋېلىشىغا، يالغان سۆز قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر كىمدىكىم بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلسا، شۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم!» دېيىلگەن. بىراق، پۈتۈن چاغاتاي ئېلىدە ھازىرغىچە تەرتىپ يوق، لەشكىرىي كۈچىمىز ئاجىز، باشباشتاقلىق قاتتىق ئەۋج ئالغان. مۇبادا بۇنداق باشباشتاقلىق ھالەتكە تېز خاتىمە بېرىلمەيدىغان بولسا، بىزمۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقىدەك پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كېلىمىز. بۇگۈندىن ئېتىبارەن خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ قول ئاستىدا ئۈيۈل تاشتەك كۆمەكلىشىشىمىز لازىمكى، ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ

ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ ! ...

ئەمىر بۇلاجىنىڭ سۆزى ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭلا دوغلات، دوختەۋى قاتارلىق ئۇلۇس ـ قەبىلىلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى تەخت ئالدىغا كېلىپ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈشتى ۋە يەرگە باش قويۇپ، شاھسۇپىنىڭ لېۋىگە سۆيۈشتى. قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىلەن شىراۋۇل دوختەۋنمۇ خانغا باش ئېگىپ تەزىم قىلىپ، تەختنىڭ ئالدىغا سېلىنغان گىلەمنى سۆيۈشتى. باشقىلار ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە باش قويۇپ، ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈشۈۋاتقاندا، ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇز قاتارلىق بەگ ـ بىگاتلار ئولتۇرغان جايدىن قىمىرلاشمىدى.

ئۆزىگە تەزىم قىلمىغانلىقىنى كۆرگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى ۋە تاشتۆمۈر باھادىرغا:

ـــ مېھمانلارغا قىمىز كەلتۈرۈلسۇن ! ـــ دەپ ئەمر قىلدى.

باكاۋۇل ـ ساقىيلار پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن ئاۋايلاپ دەسسەپ كېلىپ، ھەممىدىن ئاۋۋال تۆت ئۇلۇسبېگىگە لىق قىمىز قۇيۇلغان چۆچەكلەرنى پەتنۇس بىلەن بىر ـ بىرلەپ تۇتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان قولىغا بىر چۆچەك كۈچلۈك قىمىزنى ئېلىپ تۇرۇپ سۆز قىلىشقا تەمشىلىۋىدى، ئەمىر قازغىن ئەسلىي نىيىتىنى ئاشكارىلاپ ئۇنىڭغا قەتئىي يول بەرمەي، ئۆزىنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەخت مىراسخورى، بۇگۈنكى بۇ سورۇندىكى ئەڭ مەرتىۋىلىك كىشى ئىكەنلىكىنى تونۇتۇپ قويغۇسى، شۇ ئارقىلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى بېسىپ چۈشكۈسى كەلدى ـ دە:

ـــ مەن ئىشىنىڭ چاتاق بولىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا سەزگەنىدىم، ـــ دېدى يېنىدىكى سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزغا قاراپ قويۇپ، ـــ تۆت كۈندە بىر خان ئالماشتۇرۇپ تۇرغانلىقتىن، مانا

هازىر بىزگە باش بولغۇدەك بىرەر قابىل ئادەم يوق ! تۇنۇگۈن تېخى ئېرتىش بويىدا قوي پادىسىنىڭ كەينىدىن يۇگۈرۈپ يۈرۈپ چورۇقى تېشىلگەن چوپانىنىڭ بۇگۈن تەختكە ئولتۇرۇۋېلىپ، مەملىكەتنى باشقۇرىمەن دەۋاتقىنىنى قارا!

ئۇ باشقا ئەمىر ـ بەگلەرگە قاراپ قاقاهلاپ كۈلدى:

ـــ قېنى سىلەر ئېيتىپ بېقىڭلار، بۇنىڭ بىزگە خان بولغۇدەك سالاهىيىتى بارمۇ؟ «زامان بۇزۇلسا، ئاتتىن ئېشەك ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن مانا مۇشۇ ـ دە!

قالغان ئەمىر ـ بەگلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ قاقاهلاپ كۈلۈشتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان قولىنى كۆتۈرۈپ:

ـــ بەس! يېتەر ئەمدى ! ـــ دەپ ئۇلارنى كۈلكىدىن توختاتتى.

ـــ سىلەر چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەخت ساهىبىغا قارشى چىقماقچى بولۇۋاتامسىلەر؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات خىرقىراپ تۇرۇپ، ـــ چاغاتاي ئېلىنى بىزنىڭ قولىمىزدا بىتچىت بولۇپ كەتسۇن، دەپ ئويلامسىلەر؟! ئەگەر يەنە هەددىڭلاردىن ئېشىۋېرىدىغان بولساڭلار، نۆكەرلىرىمنى بۇيرۇپ، تېرەڭلەرنى تەتۈر سويدۇرۇپ، ئىچىگە سامان تىقتۇرىمەن !

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، تاشتۆمۈر باهادىرغا:

ـــ لەشكەرلەر تەييارلانسۇن ! ـــ دەپ بۇيرۇق قىلىۋىدى، ئالتۇن قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىگە قورالىنىق تۇرغاۋۇتلار گۈلدۇرلەپ بېسىپ كىرىشتى ۋە تۇۋرۇكلەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى نىمىسۇپىدا ئولتۇرۇشقان ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ تەييارلىنىپ تۇرۇشتى. بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن بىلەن سۆلدۇز ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۆلدۇزنىڭ ئارقىسىدىمۇ ئىككىدىن تۆت نەپەر بەهەيۋەت تۇرغاۋۇت پەيدا بولۇشتى. ئۇلار ئەگرى قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ، سەللا قارشىلىق كۆرسەتكەن

ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ كاللىسىنى شارتتىدە ئېلىپ تاشلايدىغاندەك ئەلپازدا كۆزلىرىنى چەكچەيتىشىپ قېتىپ تۇرۇشاتتى.

بايات تۇغلۇق تۆمۈرخاننى كۆزىگە ئىلماي گەدەنكەشلىك قىلىپ كەلگەن ئەمىر قازغىن بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇز شۇمشىيىپ بېشىنى ئىچىگە تىقىپ، جىم ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولۇشتى.

— مۇقەددەس ئاتام ئېسەن بۇغاخان ئۇ دۇنياغا كەتكەن بىلەن، ئۇنىڭ روھى چاغاتاي ئېلىنى ۋە مۇشۇ ئەلگە تەخت ساھىبى بولغان مېنى يۆلىمەكتە ! — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالتۇن چېرگىن ئۈستىدىن تۇرۇپ، — ھازىر چاغاتاي خانلىقى زېمىنىدىكى بۇ باشباشتاقلىق ھالىتىگە خاتىمە بېرىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. مەرھۇم بۇيۇك يولباشچى چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئۆز ئاغزى بىلەن تۇزگەن ئاشۇ ياساقلارلا بۇنداق باشباشتاقلىق ھالەتنى تېزدىن ئوڭشاپ، بىزنى يېڭىباشتىن بىر تۇغ ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرالايدۇ. بىراق، بۇ ياساقلار سىلەرنىڭ ئېسىڭلاردىن ئاللىقاچان كۆتۇرۇلۇپ قالغان ئوخشايدۇ. بۇگۈن بۇ ياساقلارنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلەپ ئېسىڭلارغا سېلىپ قويۇشنى لازىم تېپىۋاتىمەن. ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، قېنى ئاشۇ ياساقلارنى مۇنۇلارغا ئوقۇپ بېرىڭ. ئۇلار قۇلىقىغا قۇيۇۋالسۇن، قەلبىگە ئويۇۋالسۇن !

— قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، — دېدى يەللىغ تايشى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە تەزىم قىلىپ، ئاندىن قولىدىكى بىر دەستە قەغەزگە يېزىلغان «چىڭگىزخان ياساقلىرى»نى ئۇنلۇك ئوقۇشقا باشلىدى:

«... كۆكتەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن، جىمى ئەل ئاسايىش تاپتى؛ ئەلدىن چىقىقان ئوغرى ـ قاراقچىلار، يالغانچى-ئالدامچىلارنى تەھقىقلەپ چىقىپ، جازالايدىغانلىرىنى جازالا، ئۆلتۈرىدىغانلىرىنى ئۆلتۈر!

ـــ ئەل بويىچە ئۆزلەشتۈرۈلگەن پۇقرالاردىن تەھقىق قىلىنغان دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ساقلاش ئۈچۈن، ئۇنى رەتلەپ كۆك دەپتەر①گە پۈتۈپ قوي.

ـــ تەۋەلىكىدىكى پۇقرالىرىڭنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈمەن قىلىپ قۇرۇپ، ئۇلارغا تۈمەنبېشى بەلگىلەپ باشقۇر. ئۇلار سەن بەلگىلىگەن قۇرچىنىڭ رۇخسىتىسىز خالىغانچە يۈرمەسۇن. رۇخسەتسىز ئۆزى بىلگىنىچە يۈرگەنلىرىنى بايقىغان ھامان دەرھال جازالا!

ـــ ئۇلۇسنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەن تۆھپىكارلار مىڭبېشى بولۇپ سايلانسۇن؛ مىڭ تۈتۈنگە مىڭبېشى؛ تۈمەن تۈتۈنگە تۈمەنبېشى قويۇلسۇن؛ ھەربىر تۈمەنبېشى ۋە مىڭبېشىلىرىنىڭ ئىچىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىرى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە يارىشا تارتۇقلانسۇن.

ـــ گېزەكچى②لىك قىلىشتا، ھەربىر گېزەكنىڭ گېزەكچىباشى قول ئاستىدىكى گېزەكچىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق ئىدىتلاپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن گېزەكچىلىككە قويسۇن. ئۇلار ھەر ئۈچ كۈندە بىر نۆۋەت ئالماشسۇن؛ ئەگەر كىمدىكىم گېزەكچىلىككە كېچىكىپ كەلسە، ئۈچ چۈشتىن جازالانسۇن؛ ئۇ ئىككىنچى قېتىم يەنە كېچىكىپ كەلسە، يەتتە چۈشتىن جازالانسۇن؛ ئۇ ئاغرىق ـ سىزلاقسىز ھەم گېزەكچىباشىنىڭ رۇخسىتىسىز ئۈچىنچى قېتىم يەنە كېچىكىپ كەلسە، ئوتتۇز يەتتە چۈشتىن جازالانسۇن. خىزمىتىمىزدىن باش تارتقانلار يىراق جايغا سۈرگۈن قىلىنسۇن!

ـــ ھەرقايسى گېزەكچىباشىلىرى مەزكۇر پەرمانىنى گېزەكچىلەرنىڭ قۇلىقىغا ھەر ۋاقىت قۇيۇپ تۇرۇشى كېرەك.

---

① كۆك دەپتەر ـــ موڭغۇل خانلىقىنىڭ نوپۇس ـ تۇتۇن دەپتىرى.

② گېزەكچى ـــ ئۇرۇش ۋاقتىدا لەشكەرلىك ئالۋىڭنى ئادا قىلىدىغان، ئادەتتە ئالۋان ـ ياساقتا ئىشلەيدىغان كىشىلەر. «گېزەكچى» ئاتالغۇسى كېيىنكى چاغلاردا مەخسۇس ئەمەل نامىغا ئايلانغان.

مۇبادا ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇرمىسا، شۇ گېزەكچىباشى جازاغا تارتىلىدۇ. پەرماننى ئاڭلاپ تۇرۇپ، ئۆزى بىلگىنىچە گېزەكچىلىككە كېچىكىپ كەلگەن گېزەكچى پەرماندا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ. گېزەكچىباشىلىرىنىڭ رۇخسەتسىز ئۆزى بىلەن تەڭ دەرىجىدىكى گېزەكچىلىك قىلمۇاتقان گېزەكچىلەرنى خالىغانچە جازالىشىغا بولمايدۇ. ئەگەر جازالاشقا توغرا كەلسە، ئالدىنئالا يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ، رۇخسەت ئالغاندىن كېيىن، ئۆلتۇرۇشكە تېگىشلىكلىرىنى ئۆلتۇرۇش، چۈشىقلاشقا تېگىشلىكلىرىنى ياتقۇزۇپ تۇرۇپ چۈشىقلاش كېرەك؛ ئۆزى بىلەن تەڭ گېزەكچىلىك قىلمۇاتقان باشقا گېزەكچىلەرگە خالىغانچە پۇت ـ قول تەگكۈزۈشكە يول قويۇلمايدۇ. ئومۇمەن، چۈشىقلاشقا تېگىشلىكلىرى چۈشىقلىنىدۇ. مۇشتلاشقا تېگىشلىكلىرى مۇشتلىنىدۇ؛

ـــ ھازىر تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى، كۆپىنىڭ قوللىشى بىلەن پۈتكۈل ئۇلۇس تىنچىدى. ھەممىسى بىر تىزگىنگە بېقىنىدىغان بولدى. ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، كونىلاردىن بىزگە: ‹بەلگە تۇرغان يەلدىن قورق؛ تۇرۇلۇپ كەلگەن سەلدىن قورق؛ يىغىلىپ كەلگەن ئەلدىن قورۇق› دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز ئۇدۇم قالغان. شۇڭا، ھازىر مەن ھەرقايسى مىڭ تۇتۇنلەردىن كەپتاۋۇل، تۇرغاۋۇل، گېزەكچىلەرنى تاللاپ قوشۇن تەشكىللەيمەن، كەپتاۋۇل، قۇرچى، تۇرغاۋۇتلارنى تۇمەنگە يەتكۈزىمەن؛

ـــ گېزەكچىلەرنى تاللاشتا تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتلىك، ساغلام ۋە چەبدەس، خىزمەتسىزنى ئورۇنلىيالايدىغان بالىلىرى ئارىسىدىن تاللاش كېرەك؛

ـــ مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى ۋە ئاۋام خەلق پەرمانىنى ئۇققان ۋە ئاڭلىغان ھامان، كىمكى خىلاپلىق قىلسا، شۇ جازاغا تارتىلغاي؛ گېزەكچىلىك قىلىشقا تېگىشلىكلەر ئۆزىنى

قاچۇرغان، گېزەكچىلىك قىلىدىغانلارنى تەكشۈرۈشتە قويغان ياكى ئۆز ئورنىغا باشقىلارنى ئەۋەتىدىغانلار بايقالغان ھامان جازاغا تارتىلىپ، چەت ـ ياقا يەرلەرگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ !

ـــ قۇرچى، تۇرغاۋۇتلار گېزەكچىلىك قىلغاندا، كۇنلۇك ئىشلارنى تەرتىپ بويىچە ئۆز ئالدىغا بېجىرگەي؛ كۇنىپېتىش ئالدىدا ئۆز دائىرىسىدىكى ئىشلارنى كەپتاۋۇلىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، سىرتتا تۇنىگەي؛

ـــ كۇن پاتقاندىن كېيىن، كەپتاۋۇللار ئوردىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مېڭىپ يۇرگۈچىلەرنى قاماپ قويۇپ، ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنى تەھقىق قىلغاي؛

ـــ كەپتاۋۇللار گېزەك ئالماشقاندا، گېزەك ئۆتكۈزۈۋالغانلار كەپتاۋۇللۇق تەمتىكىنى چىقىرىپ كۆرسەتكەي؛ گېزەك ئۆتكۈزۈپ بەرگەن كەپتاۋۇللارمۇ تەمتەكنى چىقىرىپ كۆرسەتكەندىن كېيىن چىقىپ كەتكەي؛

ـــ كەپتاۋۇللار كېچىسى ئوردا ئەتراپىدا تۇنىگەي. ئىشىك باقار كەپتاۋۇللار كېچە دېمەي ئوردىغا ئوسۇپ كىرگۈچىلەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، مۇرىسىنى چېپىپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق. كېچىسى جىددىي خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر بولسا، ئالدى بىلەن كەپتاۋۇللارغا خەۋەر قىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆيىنىڭ كەينىدە تۇرۇپ خەۋەر بەرگەي؛

ـــ ھېچقانداق ئادەم كەپتاۋۇلنىڭ رۇخسىتىسىز ئوردىغا كىرمىگەي؛ ئۇلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئەگىپ ياكى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتمىگەي؛

ـــ كەپتاۋۇللار ئوردا ئايىملىرىنى، دېدەكلەرنى، تۆگىچى بىلەن قويچىلارنى، ئۆي ـ ھارۋىلارنى، تۇغ ـ ئەلەم، داقا ـ دۇمباقلارنى، قىلىچ ـ نەيزىلەرنى، ئايىاق ـ ساباللارنى، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى باشقۇرغاي، يەنە يېمەكلىكلەرنى تەكشىگەي، گۆش ـ ئەت قاتارلىق قويۇق يېمەكلىكلەرنىڭ پىشۇرۇلۇشىغا ئىگە بولغاي؛ ئەگەر ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر ئىسراپ قىلىۋېتىلسە، ئۇنىڭغا

ئىگە بولغان كەپتاۋۇللار تەھقىق قىلىنغاي ...

ـــ كەپتاۋۇللار يەنە دەۋا ـ دەستۇرلارنى سوراشقا مەسئۇل بولغاي؛ ئۇلار يەنە قۇر، ئوق ـ يا، ساداق ـ قۇرۇمساق، ساۋۇت ـ قۇياق قاتارلىق قورال ـ ياراغ، ئەسلىھەلەرنى ساقلاش ۋە تارقىتىش، لەشكەر ۋە قوش ئۇلاغلىرىنى تەييارلاش، مال ـ مۈلۈكلەرنى تارقىتىپ بېرىش ئىشلىرىنى باشقۇرغاي؛

ـــ شورپىلىق① خەلقتىن يىلنىغا ھەربىر قورۇ مالدىن بىردىن ئېرىك، موھتاج ـ يوقسۇللار ئۈچۈن ھەر يۇز قويدىن بىردىن توقلا ئالۋان ئېلىنغاي؛ خان جەمەتىدىكىلەر ئاتلىق قوشۇننىڭ مۇھاپىزىتىدە يىغىلىشقا كەلگەندە، شۇ جايدىكى پۇقرالارغا ئوزۇق ـ تۈلۈك، يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى سېلىق سالمىغاي؛ ئۇلارغا ھەرقايسى جايلاردىكى مىڭ تۈتۈنلەر بىيە باغلاپ، سېغىنچىلارنى چىقىرىپ، يىلقىچىلارنى بەلگىلىگەي؛ نۇنتۇغۇچىنى② ئالماشتۇرۇپ، ئۇنۇغۇچىلىققا③ قويغاي؛ خان جەمەتىدىكىلەر يىغىلىشقا كەلگەندە، قۇرۇق قول كەلمىگەي، سوۋغا ـ سالام بىلەن كەلگەي ھەمدە تاۋار ـ تورقا، سۆكە ـ زىرە، ساداق ـ قۇرۇمساق، ئوق ـ جەبە، قۇياق ـ ساۋۇت، قورال ـ ياراغلارنى ئامبارغا تولدۇرۇپ، ھەرقايسى جايلاردىن تاللاپ قويۇلغان بالاقاچى④، ئامۇچى⑤ لارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەي؛

ـــ پۈتۈن ئۇلۇس خەلقىگە يەر ـ زېمىن بېرىپ، ئۇلارنى ئۆي ـ ماكانلىق قىلغاي؛ ھەرقايسى مىڭ تۈتۈنلەردىن نۇنتۇغۇچى تاللاپ بەلگىلەنگەي؛ نۇنتۇغۇچى چۆللۈكلەرگە قۇدۇق ۋە ئېرىق قازدۇرۇپ، سۇ چىقىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغاي؛

---

① شورپىلىق ـــ پۇقرالارنىڭ ھەر يىلى ئالۋان ـ ياساق ئۈچۈن ئوردىغا تاپشۇرىدىغان قوي ـ كالىسى.

② نۇنتۇغۇچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يۇرت بېشى، يىگىت بېشى» دېگەن مەنىدە.

③ ئۇنۇغۇچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تاي باققۇچى» دېگەن مەنىدە.

④ بالاقاچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئامبارچى» دېگەن مەنىدە.

⑤ ئامۇچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئاتلىق باشقۇرغۇچى» دېگەن مەنىدە.

ـــ يات ئەللەر بىلەن بولغان باردى ـ كەلدى ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرۇش، ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ ـ كېلىشىگە ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ھەرقايسى مىڭ تۈتۈنلەردىن جامچى①، ئۇلاغچى② لارنى تاللاپ ھەرقايسى جايلاردا جام ـ ئۆتەڭلەر ئەھيا قىلىنغاي؛ ئەلچى ـ يالۇاچلار ئالدىراش ئىشى بولمىسا، يول بويى پۇقرالارنى ئاۋارە قىلماي، جام ـ ئۆتەڭلەرگە چۈشۈپ ماڭغاي؛

ـــ بىر جامغا يېگىرمە ئۇلاغچى قويۇلغاي؛ ئۆتەڭلەردىكى زاپاس ئاتلار، شورپىلىق قويلار، سېغىن بىيىلەر، ھارۋىغا قوشۇلىدىغان ئۆكۈزلەر ۋە ھارۋىلاردىن كىمكى بىر تال شوينا چاغلىق نەرسىنى ئالسا، شۇ كىشىنىڭ تۇمشۇقى يېرىلغاي؛ كىمكى بىر تال شادىسىنى كېمەيتىپ قويسا، شۇ كىشىنىڭ بۇرنى كېسىلگەي...»③

دەبدەبىلىك مەجلىس شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە ئاخىرلاشتى. ئەتىسىدىن باشلاپ سەركەردىلەر، ھەربىي قوماندانلار ۋە ھەرقايسى ئۇلۇس بەگلىرىگە بۇۋاستە قارايدىغان ھەربىي قوشۇنلارنى يېڭىباشتىن ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە كەسكىن مۇنازىرە بولدى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن بارلىق ھەربىي، مەمۇرىي يارلىقلارنى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى بىۋاستە سەركەردىلەرگە چۈشۈرىدىغانلىقى، باشقا تۆت ئىمتىيازلىق ئۇلۇس بەگلىرىنىڭ خان نامىدىن يارلىق چۈشۈرۈش ھوقۇقىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى جاكارلاندى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئاتا باشقا، بىر قورساق ئىنىسى ئىنجۇ مەلىككە «تۆمۈر مەلىك» دەپ نام بېرىپ④، ئۆزىنىڭ ماۋەرائۇننەھرده تۇرۇشلۇق تولۇق ھوقۇقلۇق نائىبى قىلىپ

---

① جامچى ـــ ئۆتەڭچى.

② ئۇلاغچى ـــ جام ـ ئۆتەڭلەردە ئۇلاغ ۋە جابدۇققا قارايدىغان كىشى.

③ بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇيغۇر «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دىن پايدىلىنىلدى . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

④ ئىنجۇمەلىك ـــ بەزى تارىخىي مەنبەلەردە «تۆمۈر مەلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تەيىنلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. بۇ ئۇنىڭ چاغاتاي خانى بولغاندىن كېيىن چىقارغان تۇنجى قېتىمقى ئىنتايىن مۇھىم بىر قارارى ئىدى.

تەخت ئۇستىدە ئولتۇرۇپ ئاجايىپ كەسكىنلىك بىلەن قىسقا ـ قىسقا يارلىق چۈشۈرۈۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈرخان كۆپچىلىكىنىڭ نەزىرىدە ئەمدى ئىلگىرىكى تۇغلۇق تۆمۈرگە زادىلا ئوخشىمايدىغاندەك قالغانىدى. ھەتتا ئۇنى يىراق كۆك ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن تاپتۇرۇپ كېلىپ، چاغاتاي ئېلىنىڭ سەلتەنەت ئېتىغا ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ چىقارغان قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ نەزىرىدىمۇ ئۇ بۇگۈن بىردىنلا باشقا بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ تەق ـ تۇرقى، قىلغان ھەربىر ئېغىز سۆزىنىڭ توري، ئاھاڭى، مەسىلىلەرگە بولغان قارىشى بۇرۇنقىدىن پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. مەۋكەبتىكى ئەمىر بۇلاجى قاتارلىق ئاز سانىدىكى ئوردا ئەركانلىرىدىن باشقىلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ بۇنچىۋالا زور ئىشلارنى قاچانلاردا ئويلاپ، نەلەردە يۇرۇپ قانداق قارار قىلغانلىقىغا ئەقلى يەتمەي ھەيران بولاتتى.

مەملىكەتنىڭ ھەربىي، مۇلكىي ئىشلىرىغا دائىر ئەمر ـ پەرمان، تۈزۈك ـ ياساقلار ۋە تۇرلۇك يارلىقلار ئىلگىرىكىدەك ئىمتىياز ـ ھوقۇقلۇق تۆت ئۇلۇسبېگى قاتار مۆھۈرلىرىنى باسقاندىن كېيىن، ئاندىن تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ نامىدىن ئېلان قىلىنىدىغان ئادەت ئەمدى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى تەرىپىدىن يېزىپ چىقىلىپ، خانىنىڭ مۆھرى بېسىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەلگە بىۋاسىتە جاكارلىنىدىغان بولدى.

ئالتۇن قۇبىلىك سارايدىكى مەجلىستە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن «چىڭگىزخان ياساقلىرى» يېڭىباشتىن رەتلىنىپ جاكارلانغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى باشباشتاق ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەيۋىسى يەرگە بىر قېتىم

قاتتىق ئۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇق - ئىمتىيازلارنىڭ كۆپ قىسمى يېڭى چاغاتاي خانى تەرىپىدىن بىكار قىلىنىپ تاشلاندى. بۇ كېيىنكى گەپ، ئەلۋەتتە.

مەجلىس ئېچىلىپ ئۇچىنچى كۈنى، ئوردا ئالدىدىكى كەڭ سەيناداً ئۆتكۈزۈلگەن ئوردا مۇراسىمىدا خاننىڭ يارلىقى بويىچە تۆھپىكار ئەمىر - ئۆمەرا، بەگ - بىگات، ئەكابىر - ئەشرەپلەرگە بېرىلىدىغان نام - نىشان، تارتۇق - تۆھپىلەر ئاۋازىغا ئېلان قىلىندى.

قىزىل قۇياش ئالمالىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن بېشىنى چىقىرىپ بارا - بارا كۆيۈۋاتقان ئوتلۇق چەمبەرگە ئايلىنىپ، قۇياش ۋاداسىدىكى پايانسىز كۆكدالا تۈزلەڭلىكىنى قىپقىزىل شەپەق نۇرىغا چۆمكىدى. ئۇ خۇددى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئاقباش چوققىلىرىنى قاپلىۋالغان قويۇق تۇمانلارنى مەنسىتمىگەندەك قىلىپ، زېمىنغا كۈلۈپ، شادلىنىپ قاراپ تۇراتتى. شەلپەردەك تاۋلىنىپ تۇرغان قۇياش نەيزە بويى ئۆرلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ نۇرىنى يەر - جاھانغا سېخىيلىق بىلەن چېچىشقا باشلىدى. ئوردا ناغرىخانىسى تەرەپتىن گۈمبۈرلەپ چېلىنغان ناغرا - دۇمباقنىڭ ئاۋازى، بۇرغا - كانايلارنىڭ ساداسى تەنتەنىلىك ئوردا مۇراسىمىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

بۈگۈنكى ئوردا مۇراسىمىغا قاتناشماقچى بولغان ئۇلۇس بەگلىرى، ھەرقايسى قەبىلە - ئايماقلارنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە چوڭ - كىچىك ئەمىر - بەگلەرنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە بەللىرىدىكى پوتىلىرىنى يېشىپ بويۇنلىرىغا ئېسىشتى ۋە كۈنچىقىشتا كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا باش ئۇرۇش ئۇچۇن يەرگە ئۆزلىرىنى تاشلاشتى. موڭغۇل لامالىرى داپ چېلىپ، كۆكتەڭرىنىڭ، ئۇرۇش خۇداسى سولدېنىڭ نامىنى چاقىرىپ، ھەدەپ سەكرەشكە باشلىدى:

ـــ ئى قۇدرىتى چەكسىز كۆكتەڭرى، ئى مەڭگۈ يېڭىلمەس سولدۇ، موڭغۇللارغا مەغلۇپ بولغايسەن. ئۇلۇغ موڭغۇل ئۇلۇسىنى ئامان ـ ئېسەن قىلغايسەن. موڭغۇللارنىڭ دۈشمەنلىرىنى مەڭگۈ خاراب، زەبۇن قىلغايسەن! ئۇلۇغ چىڭگىزخاننىڭ ئۆز پۇشتى بولغان خاقانمىز تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، قوشۇننى يېڭىلمەس قىلغايسەن!

بۇگۈنكى ئوردا مۇراسىمىغا قاتناشقان بارلاس، سۇلدۇز قاتارلىق قەبىلە ـ ئۇلۇسلارنىڭ بەگلىرىنىڭ چىرايىدىكى نەچچە كۈندىكىدەك كۆرەڭلىك ئالامەتلىرىدىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوزايىدىن بۆلەكچىلا خاپىلىق، مەيۇسلۇك ئالامەتلىرى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئەمىر قازغىنىنىڭ قاپاقلىرى چۈشۈپ كەتكەن، بېشى پەسكە ساڭگىلىغاندى. ئۇ ۋاقىتلىق بولسىمۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە بەيئەت قىلىپ، باش ئېگىش قارارىغا كەلگەن بولسا كېرەك، يېنىدىكى سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ئۆزىگە قىلىۋاتقان ئىماـ ئىشارەتلىرىگە ئىپادە بىلدۈرمەي، قاپاقلىرىنى تۇرگەن پېتى دومسىيىپ ئولتۇراتتى.

بىر چاغدا موڭغۇل لامالىرىنىڭ ۋارقىراپ ـ جارقىرىغان ئاۋازلىرى بىردىنلا پەسىيىپ توختاپ قالدى. ئادەمنىڭ قۇلاق ـ مېڭىسىنى يەپ كېتىۋاتقان ناغرا ـ دۇمباقنىڭ ئاۋازى، زارلىنىۋاتقان كاناي ـ سۇنايلارنىڭ سادالىرىمۇ بىردىنلا بېسىقىپ قالدى.

ئوردىنىڭ كەڭ سەيناسىنىڭ تۆرىگە نەپىس سىلىقلانغان تاختاي بىلەن ياسالغان ئېگىز شاھسۇپىنىڭ ئۈستىدە پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇغلۇق تۆمۈرخان خالايىققا كۆرۈنۈش قىلغاندا، پۇتۇن ئوردا، پۇتۇن سەينا ۋە پۇتۇن شەھەر قىزغىن ئالقىش ساداسى ئىچىگە چۆمۈلدى. خانىنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ ئاتا باشقا، بىر قورساق ئىنىسى تۆمۈرمەلىك بىلەن سىڭلىسى مەختۇمسۇلا، ئوردا

تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ ئەمرى تاشتۆمۇر باھادىر، ئەمىر بۇلاجنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى خۇدايدات، قەشقەر دىيارىنىڭ باسقاقبېگى، ئەمىر تۆلەك دوغلات ۋە خانىنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مۇھۇرداری، قاراقىتان باخشىسى يەللىغ تايشىلار ئۆرە تۇرۇشاتتى.

بۇ چاغدا ئوردا مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان ھۆدەيچى:

— تۇغلۇق تۆمۈرخان! تۇغلۇق تۆمۈر! موڭغۇللارنىڭ كۆك بۆرىسى! — دەپ ئەل ـ خالايىققا قاراپ ئۇراننى ئارقا ـ ئارقىدىن تەكرارلاپ ئۇنلۇك توۋلىدى. شاھسۇپا ئالدىدىكى مەيداندا تۇرۇشقان خالايىق ئۇنىڭغا دەرھال ئەگىشىپ:

— تۇغلۇق تۆمۈرخان! تۇغلۇق تۆمۈر! موڭغۇللارنىڭ كۆك بۆرىسى ! — دەپ ئۇراننى قايتا ـ قايتا تەكرارلاپ ۋارقىراشتى.

ئاسمان ـ زېمىننى زىلزىلىگە سېلىپ، گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىۋاتقان ئالقىش ساداسى ئىچىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر قولىنى كۆتۈرۈپ، خالايىققا ئېھتىرام بىلدۈردى. ئالقىش ساداسى پەسەيىپ، ئەتراپ جىمجىتلىق ئىچىگە چۆمدى.

— ئى ماڭا كۈچلۈك دۈشمەنلىرىمنىڭ بوينىنى قايرىپ، پالۋانلىرىنىڭ بېلىنى ئوشتۇپ بەرگەن باھادىرلىرىم ! — دېدى ئۇ سالماق ۋەزىندە سۆزلەپ، — بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى، كۆكتەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، دەريا ـ دېڭىزلارنى كېچىپ ئۆتۈپ بۈيۈك بۇرھان خالدون تېغىنى ماكان تۇتقان كۆك بۆرە بىلەن چىپار مارالدىن بىز موڭغۇللارنىڭ ئاتىسى تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەجدادلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ دوستلىرىنىڭ كۈلگىنىنى ۋە دۈشمەنلىرىنىڭ يىغلىغىنىنى كۆرۈپ ۋە سۆيۈنۈپ كۆپ يىللار ياشاپ ئاۋۇدى. موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇق ـ ئايمىقى ئاۋۇغانسېرى، بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ، ئۆزئارا خەلقىنى قىرىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك ئاۋۇسا ئاۋۇدىكى، ھەرگىز

كېمەيمىدى. كىشىلەر كىچىككىنە جاھان نېمىتىنى دەپ بىر ـ بىرى بىلەن پېتىشماي، ئۇرۇشۇپ، سوقۇشۇپ ئالەمنى قالايمىقان قىلىشتى. تاكى بۇ مالىمان جاھان بىلەن مالىمان زامان بۇيۇك بوۋىمىز چىڭگىزخاننىڭ قولىغا ئۆتكەندە ئاندىن جاھان بىردىنلا تىنچىپ، ئەل ئامانلىق ـ ئاسايىشلىق تاپتى. چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا: «مال ـ دۇنيانى دەپ بىر ـ بىرىڭلار بىلەن زىنھار ئارازلاشماڭلار، ئەگەر ھەرقايسىڭلارنىڭ كۆڭلىدە زەررىچە يامانلىق بولسا، ئەلۋەتتە ئۇنى كۆڭلۈڭلەردىن چىقىرىۋېتىڭلار، دۇشمەننىڭ ھىيلە ـ مىكىرىدىن ھەزەر ئەيلەڭلار. كىمكى مېنىڭ ئورنۇمدا خاقان بولسا، بارىڭلار ئۇنىڭغا بويسۇنۇڭلار. ئۇنىڭغا پەرمانبەردار بولۇڭلار !» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بۇگۈن زامان ۋە جاھانىڭ تۇتقۇسى كۆكتەڭرىنىڭ ئىرادىسى ۋە سىلەرنىڭ خاھىشىڭلار بويىچە مېنىڭدە قارارلىشىپتۇ. كۆك بۆرىنىڭ نەسلىدىن بولغان موڭغۇل ئۇلۇسى بۇگۈنكى كۈندە ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، كۆك يايىق[1] ۋە ماۋەرائۇننەھىردە ئۇيۇل تاشتەك ئىتتىپاقلاشتى. مەن خاقانلىققا سايلىنىپ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختى ماڭا تەئەللۇق بولدى. كەلگۈسىدە مېنىڭ تەڭداشسىز قوشۇنلىرىم يۇقىرىدا خانگاي ـ ئورقۇن تاغلىرىدىن، تۆۋەندە پامىر تاغلىرىدىن، كۈنچىقىشتا قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن، كۈنپېتىشتا ھەزەر دېڭىزى[2] دىن ھالقىپ ئۆتىدۇ. چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىنىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش ۋە خەلقىمىزنى تېخىمۇ بېيىتىش ئۈچۈن شۇنداق قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە. مىسلى كۆرۈلمىگەن بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش بەرپا قىلىش ئۈچۈن داۋاملىق ھارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىشىمىز لازىم. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، موڭغۇللارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ئەمدى خاتىمە بېرىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. بىزمۇ

① كۆك يايىق ـــ تارىختا موغۇلىستان دەپ ئاتالغان جۇڭغارىيە ۋە يەتتىسۇ ۋادىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى.

② ھەزەر دېڭىزى ـــ كاسپى دېڭىزىنىڭ تارىختىكى ناملىرىدىن بىرسى.

خۇددى كاشغەر دىيارىدىكى ئۇيغۇر خەلقىدەك تام ئۆيلەرنى سېلىپ، ئىمارەتلەر قۇرۇپ، شەھەرلەرنى بىنا قىلىشمىز، چارۋا ماللىرىمىزنى ئوي ـ چوڭقۇر، تاغۇتاشلاردا بېقىش ئۈچۈن ھەيدەپ يۈرمەي، مۇقىم قىشلاقلاردا بېقىشمىز لازىم. مۇشۇ بۇيۇك مەقسەتلەرگە يېتىش ئۈچۈن مەنكى يېڭى خاقانىڭلار سىلەرنىڭ ئىجرا قىلىشىڭلارغا لايىق كېلىدىغان تۈرلۈك تۈزۈك ـ ياساقلارنى تۈزۈپ چىقىپ، جاھانغا جاكارلاشنى قارار تاپتىم. شۇڭا، ماڭا چىن نىيىتىڭلار بىلەن ئىخلاس قىلغايسىلەر. ئەمر ـ پەرمان، يارلىقلىرىمنى تەخىرسىز ئىجرا قىلغايسىلەر ! ئى قىلىچىنىڭ قايتماس بىسىدەك باھادىرلىرىم، موڭغۇل كۆك بۆرىلىرىم ! ...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يالقۇنلۇق نۇتقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، خالايىق ئارىسىدا: «تۇغلۇق تۆمۈرخان! تۇغلۇق تۆمۈر! موڭغۇلنىڭ كۆك بۆرىسى!» دېگەن ئاۋاز يېڭىباشتىن ئەۋجىگە چىقىپ ئۇزاققىچە توختىمىدى ...

تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى خانىنىڭ تۆھپىكار ئۇلۇسبېگى ۋە ئەمىر ـ بەگلەرگە تۆھپە ـ تارتۇق بېرىش ھەققىدىكى يارلىقنى ئوقۇدى. يارلىقنىڭ بىرىنچىسى، پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات باشلىق ھوقۇقلۇق تۆت ئۇلۇسبېگىگە تۆھپە ـ تارتۇق بېرىش ھەققىدىكى پەرمان ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغۋار ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن، بېشى كېتىشتىن قورقمىغان، جېنىنى تەسەددۇق قىلىشتىن يانمىغان، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن كېچىلىرى ئۇيقۇدىن بىدار بولغان، چېكە تەرلىرىنى تاپىنىدىن، تاپان تەرلىرىنى چېكىسىدىن ئاقتۇرۇپ، جىمى زېھنىي قۇۋۋىتى بىلەن خىزمەت قىلغان پېشقەدەم دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى، بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن جانابلىرى، دوختەۋى

ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋنى جانابلىرى ۋە سۇلدۇز ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بايان سۇلدۇز جانابلىرىنىڭ ھەربىرىگە توققۇزدىن توققۇز ئالتۇن خىش، توققۇزدىن توققۇز كۇموش خىش، بېشى زەربابلىق توققۇزدىن توققۇز چېدىر، ئېگەر ـ يۇگىنى تولۇق توققۇزدىن توققۇز توپىچاق ئات، مىڭ توپ يىپەك تارتۇق قىلىنسۇن. بۇنىڭدىن كېيىن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە قۇر ئېسىپ يۇرۇشكە رۇخسەت قىلىنسۇن①. ھۆرمەتلىك ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات جانابلىرى ‹ئەل ئاتىسى› شان ـ شۆھرىتى بىلەن نامى تىللاردا زىكرى قىلىنسۇن. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن ۋە ئۇنىڭ ياشىنىپ، كېسەلچان بولۇپ قالغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىپ، ئۇلۇسىبىگلىق مەرتىۋىسى مەنسەپ كۇلاسى بىلەن بىللە يەتتە ياشلىق بەگزادىسى خۇدايداتقا بېرىلسۇن، ئەمىر تۆلەك دوغلات ئۇنىڭغا نائىب قىلىنسۇن؛ بارلاس ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر قازغىن جانابلىرى ‹ئەل ئاتىسى› شان ـ شۆھرىتى بىلەن نامى تىللاردا زىكرى قىلىنسۇن! ...»

چاغاتاي خانلىقىدىكى بۇ تۆت نەپەر ھوقۇقلۇق ئۇلۇسىبىگى خانىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال يەرگە ئۆزلىرىنى تاشلىشىپ، تۇغلۇق تۆمۇرخانغا قوللۇق بىلدۇرۇشتى ۋە پەرمانىنى قوللىرىغا ئېلىپ، كۆزلىرىگە سۈرتۈشتى.

ـــ ... تەخىرنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئەل ـ يۇرت ئاسايىش تاپتى. سەن ھۆرمەتلىك تۆمۇر مەلىك، مېنىڭ بىر قورساق ئىنىمسەن. گەرچە بىز بىر ئاتىنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلمىگەن بولساقمۇ، ئەما سەن مېنىڭ كۆزىدىغان كۆزۈم، ئاڭلايدىغان قۇلىقىم، يۇگۇرىدىغان پۇتۇم، قىلىچ چاپىدىغان قولۇم بولۇپ ھەمدەملىشىپ كەلگەن كۆكەلدىشىمسەن. مەن ساڭا

① قۇر ئېسىپ يۇرۇش ـــ شۇ چاغلاردىكى بىر خىل ئالاھىدە ئىمتىياز ئىدى. قۇر ـــ ئوق، يا، ساداقنى كۆرسىتەتتى. ئۇ بىر خىل سىمۇوللۇق بۇيۇم بولۇپ، ئۇنى ئېسىپ يۇرگەن كىشى ئالۇان ـ ياساقلاردىن ياكى باشقا تۈرلۈك مەجبۇرىيەتلەردىن كەچۈرۈم قىلىنىدىغان مەرتىۋە ۋە نوپۇزغا ئېرىشەتتى.

دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇسىبىگىلىق مەرتىۋىسىنى بېرىمەن ھەمدە سېنى ئەلنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ۋە ئامان ـ ئېسەنلىكىنى قوغدايدىغان ئەڭ چوڭ يارغۇچى[1]لىققا تەيىنلىدىم. ئەلدىن چىققان ئوغرى ـ قاراقچىلارنى، قىزىل كۆز كاززاپلارنى تەكشۈرۈپ، تەھقىق قىلىپ، مېنىڭ ئورنۇمدا جازالايدىغانلىرىنى جازالا، ئۆلتۈرىدىغانلىرىنى ئۆلتۈر؛ پۈقرالىرىمدىن سورالغان دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى رەتلەپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ساقلاش ئۈچۈن كۆك دەپتەرگە پۈتۈپ قوي. مۆھۈردار يەللىغ تايشى مېنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مېنىڭ رۇخسىتىمنى ئالغاندىن كېيىن، ئاق قەغەزگە كۆك سىياھ بىلەن پۈتۈپ چىققاي ھەمدە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇپ، مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان قانۇن ـ تۈزۈملەرگە ئايلاندۇرغاي. مۇبادا كىمكى ئۇنى ئۆزگەرتسە، شۇنى دەرھال ياساققا يەتكۈزگەيسەن!

تۆمۈرمەلىك خانىنىڭ يارلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال قۇللۇق بىلدۈردى ـ دە:

ـــ مېنىڭدەك بىر تۆھپە ـ ئەجىرسىز ئىنىڭىز بۇنداق زور خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن قانداق قىلىپ چىقالىسۇن؟ ئەگەر ماڭا بەك شاپائەت قىلغۇڭىز كەلسە، تۇپا سېپىللىق شەھەرلەردىن خالىغان بىرسىنى ماڭا تارتۇق قىلىسىڭىز، مەن شۇنىڭغا رازىمەن! ـــ دەپ ئۆزرە سورىدى.

ـــ ئۇنداقتا ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىگە باسقاقبەگ بول، چامىڭ يەتسە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنى ئۆز مەيلىڭچە باشقۇر! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان كۈلۈپ تۇرۇپ.

ـــ باش ئۈستىگە! ـــ تۆمۈر مەلىك دەرھال يەرگە تىزلىنىپ خانغا قۇللۇق بىلدۈردى.

ئەسلىدە ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىنى ئوڭچە ئېگىلىۋېلىشقان باشباشتاق، ئىسيانچى بارلاس، سۇلدۇز قوۋملىرىنىڭ ئىش ـ

---

① يارغۇچى ـــ شۇ چاغلاردا مەملىكەتتە ئېغىر جىنايەتلەرنى تەپتىش قىلىپ جازا ھۆكۈم قىلىدىغان ئەمەلدار ـــ باش سوتچى ئىدى.

ھەربىرىنى بىۋاستە نازارەت قىلىپ، ئۇنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ئوردىغا مەلۇم قىلىپ تۇرىدىغان باسقاقبەگلىككە ئىشەنچلىك ۋە مۇۋاپىق بىر ئادەم تېپىلماي، خانىمنىڭ بېشى قېتىپ تۇراتتى. مۆھۈردار يەللىغ تايشىنىڭ كۆرسەتكەن ئەقلى بويىچە، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا مۇشۇنداق ھەل بولدى.

مۆھۈردار يەللىغ تايشى نۆۋەتتىكى يەنە بىر يارلىقنى قولىغا ئېلىپ ئوقۇشقا تەمشىلىۋىدى، خان ئۇنى ئىشارەت بىلەن توختاتتى ـ دە، شاھسۇپا ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ قولىدىن ھېلىقى يارلىقنى ئالدى ۋە:

ـــ ئى تاشتۆمۈر باھادىر، ـــ دېدى جاراڭلىق ئاۋازدا، ـــ سېنىڭ ماڭا قىلغان ياخشىلىق ـ يارەملىرىڭنى مەن ئۆمۈرۋايەت قايتۇرۇپمۇ تۈگىتەلمەيمەن ! سەن مېنى ئېرتىش بويىدا ئۆچراتقاندا، ئالدىڭدىكى ئوچ يۈز كۆك ئۆچكىدىن ئاران بىرسى ئېشىپ قالغانىكەن. مۇبادا سەن شۇ چاغدا ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان مېنىڭدەك بىر پادىچى بالىنى ئەردىۋىلگە قايتۇرۇپ كەلمىگەن بولساڭ، مەن تا ھازىرغا قەدەر جاپا ـ مۇشەققەت قاينامىلىرىغا غەرق بولۇپ، خار ـ زارلىق چوغلىرىدا پۇچىلىنىپ يۈرگەن بولاتتىم. سېنىڭ ئاشۇ ياخشىلىقلىرىڭنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە رىۋايەت قىلىپ ساقلىماي قانداقمۇ ئونتۇپ كەتكىلى بولسۇن؟! ئى تاشتۆمۈر باھادىر، سېنىڭ ئاشۇ ھىممەتلىرىڭ ئۈچۈن مەن سېنى قانداق ئەمەل ـ خىزمەت بىلەن تارتۇقلىسام بولار؟

ـــ ئى خان ئالىيلىرى، ماڭا ئەڭ قىيىن ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلىشىم ئۈچۈن پەرمان بەرگەيسەن، ـــ دېدى قىرانلىق يېشىغا ئۇلاشقان بۇ سەركەردە خانىمنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، ـــ مەن بۇ خىزمەتلەرنى قانداقلا بولسۇن بىر ـ بىرلەپ ئورۇنلايمەن. سەن كۆرسەتكەن نىشانغا پىچاق بىسىدەك تىك تاغ بولسىمۇ قەتئىي تەۋرەنمەستىن چىقىمەن. ئون بارمىقىمنىڭ تىرناقلىرى ئۇپراپ

كەتكىنىگە قارىماي تاغدەك ئېگىز شەھەر سېپىللىرىگە يامىشىمەن. بەش بارمىقىمنىڭ تىرناقلىرى تىتىلىپ كەتكىنىگە قارىماي تاشتەك مۇستەھكەم شەھەر قورغانلىرىغا يامىشىپ چىقىمەن!

تاشتۆمۈر باھادىر بۇ سۆزلەرنى كۆزلىرىنى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇزمەي تۇرۇپ ئېيتىۋاتاتتى. بۇ ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىن پىشىپ يېتىلىپ چوڭ ئىشلارنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلالايدىغان قەيسەر سەركەردىگە ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ــ سەن ھەقىقەتەن قەيسەر، باتۇر توغرىل باھادىرنىڭ ئوغلى بولۇشقا مۇناسىپسەن، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن ئۇزمەي تۇرۇپ، ــ ئېيتقانلىرىڭ ئېسىمدىن ھەرگىز چىقمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مەن سېنى ئەڭ قىيىن تۇگۈچلەرنى يېشىشكە بەلگىلەيمەن. ھەرگىز باش تارتمىغايسەن!

ــ قۇللۇق، جانابي خان ئالىلىرى!

ــ تاشتۆمۈر باھادىر، پەرمانىمغا قۇلاق سالمىغايسەن: «مەن سېنى مەڭكەبنى قوغدايدىغان، سەلتەنەتنىڭ تۇۋرۇكى بولمىش قۇدرەتلىك تۇرغاۋۇتلار قوشۇنىغا سەركەردە قىلىپ تەينىلىدىم. سەن تۇرغاۋۇتلارنىڭ سانىنى تۇمەنگە يەتكۈزۈپ، تۇمەنبېشى بولۇپ ئۇلارنى باشقۇرغايسەن. ساڭا ئىمتىياز بولسۇنكى، سەن داۋاملىق قۇر ئېسىپ يۇرگەيسەن ۋە ئېرتىش بويىدىكى ئورمانلىقلاردا ماكانلاشقان ئەللەرنىمۇ باشقۇرغايسەن. ئۇلار سېنىڭ رۇخسىتىڭسىز خالىغانچە يۇرمەسۇن. رۇخسەتسىز يۇرگەنلەرنى بايقىغان ھامان دەرھال جازالا!

ــ تۇرغاۋۇتلارنى تاللىغاندا، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتلىك، ساغلام ۋە چەبدەس، خىزمەتىمىزدە بولالايدىغان بالىلىرىنى تاللا. مىڭبېشىنىڭ بالىلىرى ئون نۆكەرى بىلەن بىر ئىنىسىنى، يۈزبېشىنىڭ بالىلىرى بەش نۆكەرى بىلەن بىر ئىنىسىنى؛ ئونبېشىنىڭ

بالىلىرى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ئۈچ نۆكىرى بىلەن بىر ئىنىسىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۆزى قاراشلىق يەردىن ئات ـ ئۇلاغ ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى تەخ قىلىپ ئالدىڭغا كەلسۇن!

ـــ باش ئۇستىگە، خان ئالىيلىرى ! ـــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر تەزىم بىلەن خانىنىڭ قولىدىن يارلىقىنى ئېلىپ، ئۈچ قېتىم كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن ئورنىغا كېلىپ تۇردى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئوردا مۇراسىمىغا قاتناشقان مەرتىۋىلىك ئايالالر ئارىسىدا ئولتۇرغان ئانىسى مەڭلىك خاتۇنغا چوڭقۇر ھۆرمەت نەزىرى بىلەن قارىدى ۋە:

ـــ ئەي كۆيۈمچان ئانا، ـــ دېدى ئۇ ھېسسىياتلىق سۆزلەپ تۇرۇپ، ـــ جاپا ـ مۇشەققەتتە ئاقارغان چاچلىرىڭىنى مەھكەم بوغۇپ، زۇلۇم ـ ستەم ئىچىدە پۈكۈلگەن قەددىڭنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بېلىڭنى مەھكەم باغلاپ، بىزلەرنى بېقىپ چوڭ قىلدىڭ. ئاغزىڭدىكى ئاشنى يۇتۇۋەتمەي بىزگە قىسىندىڭ، گېلىڭدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئەڭ ئاخىرقى بىر لوقما تاماقنىمۇ قايتۇرۇپ بىزگە يېگۈزۈپ، بىزنى تويدۇردۇڭ. ئۆزۈڭ كۈنبويى ئاچ ـ زېرىن يۈرۈپ، بىزنى ئاچ قويمىدىڭ؛ يېڭىمىزدىن سۆرەپ يۈرۈپ ئەر قاتارىغا قوشتۇڭ؛ بېشىمىزنى سىلاپ يۇرۇپ، ئەل قاتارىغا قوشتۇڭ؛ ئاستىمىزنى تازىلاپ قۇرۇقداپ، تاپىنىمىزدىن كۆتۈرۈپ بېقىپ، يىگىتلەر قاتارىدىن قالدۇرماي تۇلپارغا يۆلەپ مىندۈردۇڭ؛ بىزنىڭ بۇيۇك ئانىمىز مەڭلىك خاتۇن ـــ سەن قۇياشتەك يارقىن كۆڭلۈڭ بىلەن، ھەمىشە بۇلاقتەك پاك قەلبىڭ بىلەن ئاكا ۋە ئىنى ـ سىڭىل ئۈچىمىزنى قاتارغا قوشتۇڭ. بىزنىڭ يىگىتلىكىمىزنى بىر كۆرۈشكە تەشنا بولۇپ زارىقىپ كۈتكەنىدىڭ، مانا ئاخىر بۇ مەقسىتىڭگە يەتتىڭ! ئى بۇيۇك ئانا، مەن ساڭا بۇ تۆھپىلىرىڭ ئۈچۈن مەملىكەتتىكى ئايىملارنىڭ ئالىيسى بولغان شاھسانىيەلىك مەرتىۋىسىنى بەردىم. سەن پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىدىكى بارلىق مەرتىۋىلىك خانىملارنىڭ رەھنەماسى بولغايسەن. مەن يەنە ساڭا بىر تۈمەن ئەلنى

ئىگىدارچىلىق قىلىشىڭغا بۆلۈپ بەردىم.

ئوردىدىكى مەرتىۋىلىك ئايالالار قاتارىدا ئولتۇرغان مەڭلىك خاتۇنىڭ چاچلىرى ئاپپاق ئاقارغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ چىرايىدىن بىر خىل ئۇلۇغۋارلىق، چېھرىدىن مېھرىبانلىق يېغىپ تۇراتتى. ئۇ خانىڭ يارلىقىنى قولىغا ئېلىپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە:

— رەھمەت، خان بالام. ئاخىر رەھمەتلىك ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخانىڭ ئورنىنى بېسىپ، باشتۇڭلارنى باش ئەگدۈرۈپ، تىزى قاتتىقلارنى تىزلاندۇردۇڭ. رەھمەتلىك خان ئاتاڭنىڭ ئۇ ئالەمدىكى روھىنى خۇش قىلدىڭ. بالام، مەن بىر تۇمەن ئەلنى باشقۇرۇپ نېمىمۇ قىلارمەن. ماڭا بىر تۇمەن ئەل كېرەك ئەمەس ئىدى. ماڭا بىر تاللا كېلىن بىلەن بىر توپ نەۋرە بولسا، شۇنىڭ ئۈزى يېتەرلىك ئىدىغۇ؟! — دېدى ئۇ خۇشاللىق كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بۇرۇنلا: «قاچانكى چاغاتاي سەلتەنەتىدىكى ئورنۇم قارارلاشمىغۇچە ھەرەمدىكى ئىشلارنى ئويلاشمايمەن» دەپ قەتئىي ئىرادىگە كەلگەنلىكتىن، ھازىرغا قەدەر ئۆيلەنمەي كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، بۇگۈن ئاپىسى مەڭلىك خاتۇنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى چوقۇم ئورۇنلاشقا ۋەدە قىلدى. بۇ گەپ ھازىرچە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن.

جاھاندا ئاخىرلاشمايدىغان زىياپەت بولمىغىنىدەك، خان ئوردىسىنىڭ سەيناسىدا ئەتىگەندىن بېرى داغدۇغىلىق داۋام قىلغان كاتتا ئوردا مۇراسىمىمۇ ئاخىرلىشىدىغانغا ئاز قالغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر بۇگۈن تۇنجى قېتىم ئۆزىنى ئەڭ قۇدرەتلىك ھېس قىلدى:

— خان ئاتام ئېسەن بۇغاخانىڭ مۇقەددەس تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، — دېدى ئۇ، — مەن بۇگۈن تۇنجى قېتىم تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى يۈرگۈزدۈم. بۇ قېتىمقى ئوردا كېڭىشىدە

مەن كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە مۇنداق تۆت ئىشنى قارارلاشتۇردۇم. بۇ تۆت ئىش مۇنۇلار: بىرىنچى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، پۈتۈن ھەربىي ۋە مۇلكىي ھوقۇقلارنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە ــ چاغاتاي سەلتەنەتىگە مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى قارار قىلدىم؛ ئىككىنچى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، چەت ئەللەر بىلەن بولىدىغان باردى ـ كەلدىلەردە ئەلچى ـ يالۇاچىلارغا ۋە مەملىكەت مىقياسىدا لازىمەتلىكلەرنى يۆتكەيدىغان، توشۇيدىغان قاتناش ـ نەقلىيات، يەتكۈزمە ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن جام ـ رابات، ئۆتەڭ ـ لەڭگەرلەرنى قۇرۇشنى قارار قىلدىم؛ ئۈچىنچى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، خەلقىمىزنى يەر ـ زېمىنلىق ۋە ئۆي ـ ماكانلىق قىلىش ۋە ئەل ـ يۇرتنى ئېچىپ، گۈللەندۇرۇپ، ئاۋات قىلىش ئۈچۈن، ئېرىق ـ ئۆستەڭ قېزىپ، قۇدۇق ـ كۆل كولاپ چۆللەرگە سۇ باشلاشنى قارار قىلدىم؛ تۆتىنچى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، مەملىكەتنى تىنچ ـ ئامان، خەلقنى پاراۋان قىلىش ئۈچۈن ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، موغۇلىستان ۋە ماۋەرائۇننەھر ۋىلايەتلىرىدىكى ھەرقايسى شەھەر ـ ئاۋدانلارغا ئوردىغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىدىغان ئالغنچى، تامغىچى ۋە باسقاق تەينىلەشنى قارار قىلدىم. يۇقىرىدىكى تۆت ئىشنىڭ ھەممىسى تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولغان. بۇنىڭدىكى توپ مەقسەتمۇ مەرھۇم خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان ماڭا باقىي قالدۇرۇپ كەتكەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى ۋە پۈتۈنلۈكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ئەلنى قۇدرەت تاپتۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغاتاي سەلتەنەتىگە خىزمەت قىلىشنى ئويلىغان ھەربىر ئەمىر ـ ئۆمەرا، ۋەزىر ـ ۋۇزرا، بەگ ـ بىگات ۋە ئەكابىر ـ ئەشرەپ باشلىق بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ مۇشۇ بۇيۇك مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن!

ــ ياشىسۇن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى! تۇمەنمىڭ يىللار

ياشسۇن ! ...

خالايىقىنىڭ تەنتەنە ساداسى پۈتۈن ئوردىنى قاپلاپلا قالماستىن، ئوردا تېشىغىمۇ تېشىپ چىقىپ، پۈتۈن ئاستانە ئالمالىقنى قاپلىدى ...

مۇئەللىپ بۇ بابنى ئاياغلاشتۇرۇۋاتقان چاغدا، ئوقۇرمەنلەرنى تۆۋەندىكىلەردىن خەۋەردار قىلىشنى لازىم تاپتى:

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈكچى، قوشۇمچە مۆھۈردار يەللىغ تايشى كۆرسەتكەن ئەقىل بويىچە، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز ئىنىسى تۆمۈر مەلىكنى باش يارغۇچىلىققا تەينىلەش ئارقىلىق، پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمىر ـ بەگلىرى ئۈستىدىن ئۇنۇملۇك نازارەت قىلىش مەقسىتىگە يەتتى؛ ئۇنىڭدىن قالسا تۆمۈر مەلىكنى ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىگە باسقاق قىلىپ تەينىلەش ئارقىلىق، ئىسيانچى بارلاس، سۇلدۇز، جالايىر قاتارلىق ئۇلۇس ـ قەبىلىلەرنىڭ ئۈستىدىن ئۇنۇملۇك نازارەت قىلىش مەقسىتىگە يەتتى؛ ئۇچىنچىدىن، تۆمۈر مەلىكنى دوختەۋىلەرگە ئۇلۇسبەگ، يەتتە ياشلىق خۇدايداتنى ئاتىسى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئورنىغا دوغلاتلارغا ئۇلۇسبەگ قىلىپ تەينىلەش ئارقىلىق، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھوقۇقلۇق تۆت چوڭ ئۇلۇسبېگىنىڭ قولىدىكى ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىنى پەيدىنپەي ئاجىزلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان يەنە ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات بىلەن ئەمىر قازغىن بارلاسقا «ئەل ئاتىسى» ئاتىقىنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى قالغان ئىككى ئۇلۇسبېگى، شىراۋۇل دوختەۋى بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭكىدىن ئۈستۈن قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرغانلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ قولىدىكى تۇرلۇك ھوقۇق ـ ئىمتىيازلارنى پەيدىنپەي تۆۋەنلىتىش مەقسىتىگە يەتكەنىدى. ئەمىر بۇلاجى بۇ چاغدا

سەكسەندىن ئاشقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېغىر زىققە كېسىلى ئۇنى ئۇزاقتىن بېرى يامان قىينىاپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، خان ئۇنىڭ «ئىلتىماسى»غا بىنائەن، يەتتە ياشلىق ئوغلىنى ئۇلۇسبېگىلىككە تەينىلىدى.

بىراق، خانىنىڭ بۇ قارارى دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەردىننى نارازى قىلىپ قويدى.

ئەمىر بۇلاجى جەمئىي بەش ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ، ئەمىر قەمەردىن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى ئىدى. ئۇ گەرچە كۈچتۇڭگۇر، باھادىر بولسىمۇ، ئەمما ئىنتايىن قارانىيەت، تەلۈە ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ دوغلات ئۇلۇسبەگلىكىگە ئۆزىنى تەينىلىمەستىن، بەلكى چوڭ ئاغىسىنىڭ يەتتە ياشلىق بەگزادىسى خۇدايداتنى تەينىلىگەنلىكىگە نارازى بولۇپ، قورسىقىدا غۇم ساقلاپ يۈردى.

بىر كۈنى قوبۇل ۋاقتىدا، ئەمىر قەمەردىن خانغا: «خان ئالىيلىرى، ئالتۇن بەلباغلىرىنىڭ توقسى، قىزىل تونلىرىنىڭ چۈچىسى بولاي، ئەمىر خۇدايىدات تېخى گۆدەك، مۇنداق ئۇلۇغ ئەلگە سەردارلىق قىلىپ باشقۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. ئەگەر خان ئالىيلىرى مۇڭاپىق كۆرسىلە، ئۇنىڭ مەنسىپىنى ۋاقىتلىق بولسىمۇ ماڭا ئېلىپ بەرگەيلا. ئۇ قاچانكى ئەلنى مۇستەقىل باشقۇرالايدىغان بولغانغا قەدەر، بۇ مەنسەپ مېنىڭدە تۇرۇپ تۇرغاي» دەپ ئەرز قىلىۋىدى، خان ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى ماقۇل كۆرمىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئەمىر قەمەردىن دوغلات تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن يامانلاپ، ئۇنىڭغا قورسىقىدا غۇم ساقلاپ يۈردى. بۇ ئىش ئۇنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇغلۇق تۆمۈرخان نەسلىدىن بولغان ئىلىياس خان باشلىق چوڭ ـ كىچىك ئون سەككىز ئادەمنى قەتل قىلغان ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «خان» دەپ ئاتاپ، خۇتبە ۋە يارلىقنى ئۆز نامىغا ئوقۇتقان زور تارىخىي پاجىئەگە سەۋەبچى بولدى. ئەلۋەتتە، بۇ كېيىنكى گەپ.

نەزم

سەۋر قىلغان كىشى يېتەر مەقسەتكە،
سەۋرسىز قىز يالجىماس ھەرگىز ئەرگە.
ئالدىرىماي قىلىنغان ئىش بولۇر پۇختا،
ئالدىراپ ئىچكەن كىشى مەست بولۇر تېزلا.
مۇرادىنگ بېشىدا سالمىغىن كۆپ داد،
مۇردا سەۋر تىلەر، تىلەرمۇ پەرياد؟ !
ئاتنى كۆندۈرمەك بولساڭ سەن ئەگەر،
رام قىلساڭ ئاستا، شۇندا مىنەرسەن ئېگەر.

— نىزامىي گەنجەۋى

ئىككىنچى باب

ئەمر بۇلاجنىڭ ئۆلۈمى

«بىر كۈنى ئىسكەندەردىن سوراشتى:
ــ سەن ئۇستازىڭنى ئاتاڭدىنمۇ بەكرەك ھۆرمەت قىلىدىكەنسەن، بۇ راستمۇ؟
ــ ھەئە، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئىسكەندەر، ــ ئاتام مېنى يوقلۇق ئاسمىنىدىن يەرگە ئېلىپ چۈشتى؛ ئۇستازىم بولسا مېنى يەردىن كۆككە كۆتۈردى!»
ــ «فەۋالىھال جۇلەسا»دىن

مىلادىيە 1351 ـ يىلى قىش پەسلى.
كەيگەن دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان ئالمالىقنىڭ قىش پەسلى بىلەن ئەتىياز پەسلى ئىنتايىن ھۆلچىلىك ئىچىدە ئۆتىدۇ. ئىلىق باھاردا يامغۇر شارقىراپ يېغىپ، يەر ـ زېمىنى ئەكچىتسە، زىمىستان قىشتا ئادەمنىڭ جېنىغا ئۆتۈپ كېتىدىغان سوغۇق شۇرغان ژىژىلداپ، تاغ چوققىلىرىنى، ئاپپاق قار باسقان پايانسىز قۇياس ژادىسىنى، ئاستانە ئالمالىقنىڭ چوڭ ـ كىچىك كوچىلىرىنى، كوچا بويلاپ ئاسمانغا تەكشى بوي تارتىشقان قاتار ـ قاتار ياپيالىڭاچ سۇۋادان، ئېرەن دەرەخلىرىنى، خان ئوردىسىنىڭ كۈنگۇرىلىك ئېگىز ئاسار تاملىرىنى سىيپاپ ئۆتىدۇ.
ئۇزاقتىن بېرى زىقىقە كېسىلى چىرمىۋالغان پېشقەدەم

ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە خۇددى زىمىستان سوغۇقتا ئۆزىنىڭ قىشلىق ئۇچەك ئۇيقۇسىغا كىرگەن ئېيىقىقا ئوخشاش، ئۆز ئۆيىگە بېكىنىۋېلىپ، تىپتىنچ - جىمغۇر بولۇپ قالدى. ئۇ ئۆتكەن يىلى يازدا دوغلات زېمىنىدىن ئالمالىققا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلگەن ئاشۇ قېتىملىق ئوردا يىغىنىدا ئۇلۇس بېگىلىق ئورنىنى ئۆزىنىڭ يەتتە ياشلىق بەگزادىسى ئەمىر خۇدايدادقا بوشىتىپ بېرىپ، كېسىلىنى باھانە قىلىپ، مەۋكەبتىكى ئۆزىگە ئەڭ يېقىن ئامۇخاسلىرى بىلەن ئوردىنىڭ يۇرتدارچىلىق ياكى ھاكىمىيەت ئىشلىرى توغرۇلۇق بىر دەقىقە بولسىمۇ سۆھبەت تۈزۈشتىن ئۆزىنى تارتىدىغان بولۇۋالدى. ئۇ سالامەتلىكى يار بەرسىلا، كەيگەن دەريانسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۇچبۇلاق دېگەن يەرگە شىكار قىلىشقا چىقىپ كېتىپ، ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان بولۇۋالدى.

مانا بۇگۈنمۇ تاڭ سەھەردە ئۆزىنىڭ ياخشى قوپقانلىقىنى سېزىپ، دەرھال ئۇچ تۈرغاۋۇتنى ئەگەشتۈرۈپ، شىكار قىلغىلى چىقىپ كەتتى. ئۇ مىنگەن بوز تۇلپار خۇددى ئىگىسىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىدىغاندەك سىلىق يورغا مېڭىشىدا بىر خىل يۇرۇپ يۇقىرى ئۆرلەپ كېتىۋاتاتتى. تاغ باغرىدىكى بۇك ئورمانلىقىنىڭ چېتىدىكى قار ناھايىتى قېلىن ئىدى. كۈلتۇك قارغا چوڭقۇر پېتىپ كەتكەن بوز تۇلپار خۇددى ئايىغى كىشەنلەنگەندەك دىڭگۈسلاپ قالدى. بىراق، يالى بىلەن قۇيرۇقى بۇدۇر - بۇدۇر، خۇددى بۇراق[1]تەك كېلىشكەن بۇ قاۋۇل بوز تۇلپار يۇلقۇنۇپ يۇرۇپ ئاخىر كۈلتۇك قارنى بۇزۇپ يول تېپىپ چىقتى. ئەقىللىك ئات بىر خىل جىددىيلىكىنى سەزگەندەك ئۆزىگە قامچا ئۇرغۇزماي، ئىگىسى بۇرغان تەرەپكە تېز بۇرىلىپ كېتىۋەردى. كەڭرى، ئويمان - دۆڭلىرى كۆپ بۇ قارلىق دالادا

① بۇراق — رىۋايەتتىكى ئاتنىڭ ئىسمى. رىۋايەتلەردە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام شۇ ئاتقا مىنىپ مىئىراجغا چىققان دېيىلىدۇ.

شامالللىق كۈنلەردە تۇزۇپ كېتىدىغان توزغاقتەك چېچىلىپ كەتكەن يىلقىلارنىڭ ئاۋازى ھېلى ئۇ يەردىن، ھېلى بۇ يەردىن ئاڭلىنىپ زادىلا تىنچىمايتتى.

ئوۋچىلار يۇقىرىغا ئۆرلىگەنسېرى، قار نېپىزلەشكە باشلىدى. پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى بوز تۇلپارنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىپ، چوڭقۇر خىيالغا پاتتى.

ئالدىنقى كۈنى ئاخشىمى ئۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خابگاھىدا خان بىلەن شەترەنج ئويناۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى پەش قىلىپ، سەلتەنەت ئىشىدىن يىراقلىشىش ئويىنى خانغا ئېيتىۋىدى، خان ئۇنىڭ ئويىنى سىلىق سۆز بىلەن رەت قىلدى. شۇ ئاخشامدىكى شەترەنج ئويۇنىدا ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلىپ كۆرۈپ تۇرغانلاردىن يەنە خانىنىڭ مۆھۈرداری، پۇتۇكچى يەللىغ تايشى بىلەن تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ تۇمەنبېشى تاشتۆمۈر باھادىرمۇ بار ئىدى.

ـــ كۆكتەڭرىنىڭ شاپائىتى بىلەن ئاسماندىكى بۇلۇتلاردىن زېمىنغا يامغۇر چۈشۈپ، قارا تۇپراقتىن ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇندۇرۇپ كۆكەرتىدۇ، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان شەترەنج تاختىسىدىكى ئاتنى بىر قەدەم سۈرۈپ قويغاندىن كېيىن، ـــ قۇرۇق ياغاچلارغا يېشىل يوپۇرماقلار ئاتا قىلىدۇ. جانلىقلارغا ھەر خىل لىباسلارنى كىيدۇرىدۇ. تەمسىز نەرسىلەرگە تاتلىق تەم كىرگۈزۈپ، شېرىن ـ شەربەت قىلىدۇ. رەڭمۇرەڭ گۈل ـ چېچەكلەرنى ئېچىلدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن تۇرلۈك ـ تۇرلۈك يەل ـ يېمىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، كۆكتەڭرىنىڭ شاپائىتى بىلەن سىز ئاتا بەگنىڭ ھېممىتىدىن قەدىر ـ قىممىتىمنىڭ ھۇما قۇشى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىپ ئۇچماقتا. مۇبادا سىز ئاتا بەگنىڭ ھېممىتى بىلەن يەر يۈزىنىڭ ھەممىسى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەخت ـ تەسەررۇپى ئاستىغا ئۆتسە، بۇ ھەم مېنىڭ ئۇچۇن بىسىيار سۆيۈنۈش بولغۇسىدۇر ! شۇنىڭ ئۇچۇن سىز ماڭا

كۆچلۈك تەخت تايانچى بولۇپ تۇرۇپ بېرىدىغان بولسىڭىزلا، مېنىڭدەك يولى داغدام نەۋقىران بىر يىگىت يەنە نېمىدىن تەشۋىش قىلغاي؟ !

ـــ ھەق سۆز قىلدىڭىز، ئى جانابىي خاقان ئالىيلىرى، تەڭرى ئادەمنى يەر يۈزىدىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىزلارغا مۇئەككەل قىلىپ ياراتقان، ـــ دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، ئاندىن داۋاملىق سۆزلەشكە ئىجازەت سورىغاندەك قىلىپ خانغا قارىدى. خان:

ـــ سىزگە ئىجازەت، سۆزلەۋېرىڭ، قۇلىقىم سىزدە، ـــ دېدى ئاتنى يەنە ئالغا سۈرۈپ قويۇپ. يەللىغ تايشى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ بىز قارا قىتانلاردا: «يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ئىرادەت قىلىشى، تۆۋەندىكىلەرنىڭ ئىتائەت قىلىشى ھەقلىق» دېگەن گەپ بار. دەسلەپتە ئاپىرىدە بولغاندا، ئادەم: «ھەرقانداق ئىش مېنىڭسىز ۋۇجۇدقا چىقماس» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويغانىكەن. ئەمما، يەر ئۆزىنى تولىمۇ تۆۋەن ۋە ئاجىز تۇتۇپ، ئادەمنىڭ سۆزىگە قىلچىمۇ ئۇنچىقمىغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن، تەڭرى غايەت زور بەخت ـ دۆلەتنى يەرگە ئاتا قىلغانىكەن. شۇڭا، تۆرىلەر ئۆز ئەھدىگە سادىق بولۇپ، ئوردىنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنغاندا، دارغاچلار ئۆز تەۋەلىكىنىڭ ئەمىن ـ ئاسايىشلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغاندا، بەگۇ بىگاتلار يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بىمالال بېجىرگەندە، ساھىب زېمىن بولغانلار ئاندىن جاھانىنى تەشۋىشسىز سورىيالايدۇ !

ـــ «ياشلىقنىڭ كەينى ـــ قېرىلىقنىڭ ئالدى» دېگەن سۆز بار. ئەلھال، ماڭا قېرىلىق يەتتى، كۆزۈم تورلاشتى، ـــ دېدى ياشىنىپ قالغان ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئاتقا قارشى توپنى مېڭىپ تۇرۇپ. ئۇ سۆزلەۋېتىپ ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ قويدى، ـــ دۇرۇس، ياشلىق ئادەم ئۆمرىنىڭ بىر پەخىرلىك مەزگىلىغۇ ئۇ. مېنىڭ ياش، قىران چاغلىرىم ئات

ئۇستىدە قىلىچ ئويىنىتىپ ئۆتكەن ! ھاياتىمنىڭ راسا نۇر چاقنىغان چېغىمۇ دەل ئاشۇ مەزگىل ئىدى ! مېنىڭدەك بىر قېرى چالنىكۆمۇ بىر چاغلاردا ئەنە شۇنداق پەخىرلىنىدىغان، سۆيۈنىدىغان دەۋرى بولغان !

— توغرا ئېيتتىڭىز ھۆرمەتلىك ئاتا بەگ جانابلىرى، — دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ، — مەرھۇم ئۇستاز، پۇتۇكچى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكمۇ: «ھەرقانداق ئادەم ئۆچۈن نەۋقىران ياشلىق كىشىلىك ھاياتتا بىرلا قېتىم كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ دەبدەبىلىك ئۇلۇغ ئىشلارمۇ كۆپىنچە ھاللاردا ئاشۇ مەزگىلدە پەقەت بىر ياكى ئىككى قېتىملا يۈز بېرىدۇ» دەيدىغان.

— ھەق سۆزلىدىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى، — دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى خانىنىڭ سۆزىنى قوللاپ، — ئەل-يۇرتنى ھىدايەت بىلەن باشقۇرۇش، ئەلنىڭ قەلبىنى يۇرتنى قويۇپ بېرىپ سوراش ئارقىلىق ئۇتۇش — ئۇلۇغ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغۇچى تەخت ساھىبلىرى چوقۇم بىلىشكە تېگىشلىك ئالىي مىزاندۇر.

مۆھۈردار خۇددى پىشقەدەم ئۇلۇسبېگىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپقاندەك سۆزلەۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇ دەرھال:

— شۇنداق، پېقىرلەرنى ھىدايەتكە باشلاشقا ماھىر بولۇش تەخت ساھىبلىرىنىڭ پازىل ياكى پازىل ئەمەسلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئالىي ئۆلچەمدۇر، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە لوقما سالدى، — نىھايەت، رەئىيەت ئۆچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىدارىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى ئۇلارنىڭ قابىلىيەتلىك ياكى قابىلىيەتسىز ئىكەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان مىزان ھېسابلىنىدۇ ! ...

يان تەرەپتىكى يارنىڭ ئىچىدىن تۇيۇقسىز ئېتىلىپ چىققان بىر قاپلان قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئاستىدىكى بوز تۇلپار خارتىلدىغىنىچە بىر چاپچىپ ئۆرىدەپ ئۇلۇسبېگىنى يىقىتۇەتكىلى تاس قالدى. ئۇ ئېتىلىپ

كېلىۋاتقان قاپلاننى كۆرۈپ دەماللىققا مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى ـ يۇ، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچلىك بولغان ئاشۇ دەقىقىدە ئەھۋالنىڭ نەقەدەر خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ بولدى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئولجىسىز قېلىپ ئاچ يۈرگەن بۇ قاپلان ئۇچۇن ئالدىدىكى بوز تۇلپارنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلاش ياكى ئۇستىدىكى ئادەمنىڭ كېكىردىكىنى ئۈزۈۋېتىش ھېچقانچە ئىش ئەمەس ئىدى. بىراق، نۇرغۇن قېتىم خېيىم ـ خەتەر ئىچىدىن ساق قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتەلىگەن بۇ تەجرىبىلىك ئۇلۇسبېگىنىڭ ئەس ـ ھوشى جايىدا ئىدى، تەمتىرەپ قالمىغانىدى. ئۇ دەرھال بوز تۇلپارنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ئاتنى يانغا بۇراپ، ئۆزى ئېگەر ئۇستىدە يېتىۋالدى. ئۇنى ۋە بوز تۇلپارنى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكىتى قۇتقۇزۇپ قالدى. ئولجىسىغا قاراپ ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ۋەھشىي قاپلان قارنى توزۇتىنىچە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن قۇيۇندەك ئۇچۇپ ئۆتتى ـ دە، گۈلدۈر ـ غالاپ قىلىپ ياندىكى يارنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇنىڭغىچىلىك ئارقا تەرەپتىن ئوچ تۇرغاۋۇت ئۇشقىرتقىنىچە ئات سېلىپ يېتىپ كېلىشتى. قاپلان ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىدىن چۆچۈپ يارنىڭ ئىچىدە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە غايىب بولدى.

تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ كەيپىنى پۈتۈنلەي ئۇچۇرۇۋەتتى. ئۇ شىكار قىلىش نىيىتىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچتى ۋە بوز تۇلپارنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ بېشىنى بۇرىدى ـ دە، ئالمالىققا قارىتىپ ئاتنى قويۇپ بەردى ...

*　　*　　*

شىكاردا ئېچىرقاپ كەتكەن قاپلاننىڭ تۇيۇقسىز قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات قاتتىق چۆچۈپ كەتكەندىنمۇ ياكى باشقا

سەۋەبتىنمۇ، ئەيتاۋۇر بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالدى. ئۇنىڭدىكى زىققە كېسىلىگە قوشۇلغان بۇ ئاللىقانداق يامان كېسەل ئۇنىڭغا زادىلا ئارام بەرمەيۋاتاتتى. قورسىقىنىڭ بىر يېرلىرى مۇجۇپ ئاغرىيتتى. ئۇ ئەمدى بۇرۇنقىدەك چۆچەكنى تولدۇرۇپ قىمىز ئىچەلمەيتتى. جەينىكىدىن ياغ تېمىتىپ سېمىز ئەتلەرنى يېيەلمەيتتى. ئىلگىرىكى كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بۇ كېسىلى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ، تېخىمۇ كۈچىيىپ قالدى. ئۇ ئوڭ بىقىنىنىڭ توختىماي ئاغرىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ بارغانسېرى ماغدۇرسىزلىنىپ، پۈت ـ قوللىرىدا جان قالمايۋاتقانلىقىنى هېس قىلاتتى. بەزى چاغلاردا ئۇنىڭ مەيدىسى خۇددى تاش چىڭداپ قويغاندەك ئېغىر بولۇپ، يۇرىكى مۇجۇپ ئاغرىپ قويياتتى. بۇنداق چاغدا ئۇ پات ـ پاتلا «مېنىڭ كۈنۈم سانىقلىق قالدىمۇ نېمە؟» دەپ ئويلايتتى. خان ئۆزىگە ئالاهىدە غەمخورلۇق قىلىپ ئەۋەتكەن ئوردا ئەمچىسىگىمۇ، هەتتا ئۆزىنىڭ بەگزادىسى، دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر خۇدايداتقىمۇ كېسەل ئالامەتلىرى توغرىسىدا ئېغىز يېرىپ بىرنەرسە دېمىدى، ئۇنىڭ دەردى ئىچىدە ئىدى. بىراق، قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە سولىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئۇلۇس ـ سەلتەنەت ئىشلىرىغا زادىلا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى خان ۋە مەۋكەبتىكى ئۇنىڭ يېقىن ـ يوۋۇقلىرى، دوست ـ يار، بۇرادەرلىرى، هەتتا ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىمۇ بايقىماي قالمىدى. بۇ هالەت ئەمىر بۇلاجىنىڭ قولىدىن كۈچ ـ قۇۋۋەت كېتىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئىچ ـ پۇشۇقى، كۆڭلىنىڭ ئازابلىنىشى ئۇنىڭ هېلىقى كېسىلىنى تېخىمۇ ئەدىتىۋەتتى.

شۇڭا، ئۇ هېچنېمە توغرىسىدا خىيال قىلىپ باش قاتۇرۇشنى خالىمايدىغان بولۇۋالدى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمسىلا ئۆلۈم كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ تاشقا، مۇزغا ئايلىنىپ كەتكەن ئاشۇ رەھىمسىز يۇرىكىدە پەقەت بىرلا تومۇرى سوقۇپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى. كېسەل ئۇنى خۇددى

قۇلۇننى بۆره تالىۋەتكەن بىيىگە، موزىينى ئېيىق قاۋىۋەتكەن مارالغا، قوزىسى ياردىن چۈشۈپ كەتكەن ساغلىققا ئوخشىتىپ قويغانىدى ...

*　　*　　*

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغاندىن بېرى، ھەر كۈنى شاھىنشىنغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۇنى يوقلاپ ئۆتىدىغان بولدى.

بۇگۈن ئەتىگەن خاننىڭ يوقلاپ كەلگەنلىكىنى خىزمەتكارى خەۋەر قىلىۋىدى، قېرى ئۇلۇسبېگى بېشىنى ياستۇقتىن كۆتۈرۈش ئۈچۈن سەل مىدىرلاپ قويىدى. ئۇ بېشىدا قاراپ ئۆرە تۇرغان خانغا نېمىنىدۇر ئېيتماقچى بولدى ـ يۈ، تىلى خۇددى تاڭلىيىغا چاپلىشىپ قالغاندەك ھەرىكەتلەنمەي قالدى. بېشى خۇددى قىلىچ بىلەن چېپىپ چۈشۈرۈلگەندەك ئېغىرلىشىپ كەتتى، نائىلاج بېشىنى يېڭىباشتىن ياستۇقتا قويۇپ ياتتى ـ ده، كۆزىنى چىڭ يۇمۇۋالدى. بىراق، خۇددى «گۆش يېسەڭ چىشقا كىرەر، يېمىسەڭ چۈشكە ...» دېگەندەك، ئۇزاقتىن بېرى قىينىپ كېلىۋاتقان دەرد ـ ئەلەمى ئۇنى كۆزىنى ئېچىشقا يەنە مەجبۇر قىلدى:

ـــ رەھمەتلىك ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخان: «ئەل بىلەن بىر قازاندا قاينىپ، ئەلنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇڭلار» دەيدىغان، ـــ دېدى ئۇ ھاسىراپ تۇرۇپ، ـــ ھازىر بارلاس، سۇلدۇز ئۇرۇقىدىكىلەر بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئى خاقانىم، بىلەمسەن؟ دېھقان ئېتىزلىقىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنى يۇلغاندا، بولۇق ئۆسكەنلىرىنى ھەممىدىن ئاۋۋال يۇلۇپ تاشلايدۇ. چۈنكى، ئوت ـ چۆپ قانچىكى بولۇق ئۆسسە، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئۆزىگە شۇنچىكى كۆپ شۇمۇرۇۋالىدۇ. شۇڭا، بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپنىڭ زىرائەتكە

بولغان زېمىنى ئەڭ زور بولغىنىدەك، ماۋەرائۇننەھەر ھودۇدلۇقىنى ئۇزاقتىن بېرى ئوڭچە ئىگىلىۋېلىپ، مۇستەقىللىق ناغرىسىنى چېلىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ بارلاس، سۇلدۇز قوۋمىدىكىلەرنىڭ سەلتەنەتكە يەتكۈزۈۋاتقان زېمىنى ئەڭ چوڭ بولماقتا. ئۇلارنىڭ نەپسى نېمىدېگەن يوغىناپ كېتىشكەن ـ ھە؟ ! «بىر يىلى بۆدۈنە سەمرىسە، ئىككىنچى يىلى يېكەن توخۇسى سەمرىپىتۇ» دېگەن مانا شۇ ـ دە. بىز بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ساقلانغان نىزا، ئېلىشىش تېخى توختاپ قالغىنى يوق. ئۇلار سېنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىدىكى خاقانلىق ئورنۇڭنى ئېتىراپ قىلغاندىكىن، نەپسىنى سەل ـ پەل يېغىۋالسا بولماسمىدى...

ـــ راست ئېيتىسىز، ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ـــ چۈنكى، «كىمنىڭ ھارۋىسىغا ئولتۇرسا، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئېيتىشى كېرەك!»

ـــ يەنە ئون كۈندىن كېيىن، تۇن نىسپىيىدىن ئۆتۈپ باش توخۇ چىللىغاندا يېڭى ئاي ئۇيۇقتىن كۆتۈرۈلىدۇ، ـــ دېدى پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى ياشاڭغىراپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ تۇرۇپ.

ـــ شۇنداقمۇ؟ ـــ دېدى قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىغا قىزىققان تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ـــ يېڭى ئاي كۆرۈندى يېڭى بىر يىل باشلاندى دېگەن گەپ، ـــ دېدى قېرى ئۇلۇسبېگى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ بۇ يېڭى ئايىنىڭ قايسى ئاي ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن، خان ئالىيلىرى؟

ـــ شۇنداق، ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا، قايسى ئاي ئىكەنلىكىنى بىلمەن. سىز نورۇز ئېيىنى دەۋاتىسىز، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر خان قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ بولغاندى، ـــ نورۇز ئېيىدا يېشىل

مايسلار ۋە ئەزگۈلۈك ئىگىلىرى بىلەن ياۋۇزلۇق ئىگىلىرىمۇ تەڭ ئويغىنىشىدۇ. پۈتۈن يەر ـ جاھان ئىللىپ، كۆزىنى ئاچىدۇ.

ـــ تىمساھ يىلى! ـــ دەپ تاشلىدى قېرى ئۇلۇسبېگى بىردىنلا، ـــ كېلەر يىلى تىمساھ يىلى ئىكەنلىكىنى ئېسىگىدە مەھكەم ساقلىغايسەن، جانابىي خان ئالىيلىرى. رەھمەتلىك ئېسەن بۇغاخان: «تىمساھ يىلىدا ئۇرۇش ـ يېغا كۆپ بولىدۇ» دەيدىغان. بىراق، ئۆزئارا تالىشىپ، زىتلىشىپ ياشاۋاتقان، قۇمدەك چېچىلىپ كېتىۋاتقان بۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنى بىز نە ئاي، نە كۈنلەردە بىر تۇغ ئاستىغا بىرلەشتۇرۇپ، قۇدرەتلىك بۇيۇك موڭغۇل دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقالارمىز؟! ماۋەرائۇننەھىردە ياشايدىغان بارلاس قوۋمى بىلەن سۇلدۇز قوۋمى بىزدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇشنى ئوڭىدىلا ئەمەس، چۈشىدىمۇ ئويلايدۇ. مەن ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرى قالغان مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ ئىشنى تولا ئويلاپ، كۆپ باش قاتۇرماقتىمەن. مۇبادا بۇ قېيىن مەسىلىنى يەشمەي تۇرۇپلا كۆزۈم يۇمۇلسا، رەھمەتلىك خاقانىم ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتۈرۈپ بارىمەن؟ خان ئالىيلىرى، ئۆزۈڭمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، چاغاتاي ئېلى ھازىر بۆلۈنمىچىلىكىنىڭ خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئەلنىڭ تەقدىرى، چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ ئىستىقبالى ھازىر قىل ئۈستىدە تۇرماقتا. چۈشەندىڭمۇ، خاقانىم؟ بىزنىڭ تەقدىرىمىز قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتىدۇ، چۈشەندىڭمۇ؟! بۇنداق كېتىۋەرسە بولمايدۇ!

ـــ جانابىي ئۇلۇسبېگى، مېنىڭ بېشىمنى قاتۇرۇۋاتقان قېيىن ئىشمۇ دەل مۇشۇ ئىدى، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر جىددىي يوسۇندا، ـــ جانابىي بەگ ئاتا، خۇددى سىز ئېيتقاندەك، ئەمدى ئىلگىرىكى كونا يولدا مېڭىۋەرگىلى بولمايدۇ! ئۇرۇشقا، باشقىلارنى تالان ـ تاراج قىلىشقا، قىلىچقا تايىنىپ يۈرت ئېلىش مۇمكىن بولغىنى بىلەن، ئەل ـ يۇرتنى ئۇنىڭغا تايىنىپ گۈللەندۇرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، مەملىكەتنىڭ

تەقدىرىنى ئۇرۇشقا تايىنىپ ئوڭشىغىلى بولمايدۇ. مالچى مالنى تىمەن، ئەتلىك باقىمەن دېسە، مالغا تىنچ ئوتلاش پۇرسىتى بېرىشى كېرەك. سەلتەنەتتە كۈچ ـ قۇۋۋەت، خەزىنىدە ئالتۇن ـ كۈموش ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرسۇن دېسەك، بىزگە ھازىر ئەڭ كېرەكلىك نەرسە ئىتتىپاقلىق، ئۇيۇشقاقلىق، تىنچلىق، كۈچ ـ بايلىق ! بىراق، بۇ نەرسىلەرنى نېمە ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈشىمىز لازىم؟

ـــ ئى خاقانىم، ئۇنداق بولسا سېنىڭچە، بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ ماڭا ـــ ئىككى پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان مېنىڭدەك بىر ئۆلۈمتوك قېرىغا سېنىك قەلبىڭدىن چىققان راست سۆزۈڭ كېرەك ! قەھ ! ... قەھ! ...

قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، قاتتىق تۇتقان يۆتەلنىڭ دەستىدىن قېقىلىپ تىنالماي قالدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر نەپسى قىسىلىپ ئازابلىنىۋاتقان بۇ قېرى ئادەمگە ئىچى ئاغرىپ بىرپەس جىم تۇرۇپ قالدى. ئاندىن يەنە سالماق ئاھاڭدا سۆزلەپ، مۇنداق دېدى:

ـــ بۇنىڭ ئۇچۇن بىزگە ھەممىنى يېڭىباشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئەسكى تېرىدەك يىرتىلىپ، نەچچە بۆلەككە پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان چاغاتاي ئېلىنى سەلتەنەتىمىز ئەتراپىغا مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشتۇرىمىز دەيدىكەنمىز، جاھاندا ھېچكىمنىڭ چىشى پاتمىغۇدەك قىلىپ تاشتىن مۇستەھكەم قورغان سېلىپ چىقىشىمىز لازىم !...

پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى خاننىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن نەپسىنىڭ قاتتىق سىقىلىپ كېتىۋاتقىنىغا قارىماستىن:

ـــ «تاشتىن مۇستەھكەم قورغان سېلىپ چىقىشىمىز لازىم» دەمسەن؟ ! ـــ دەپ سورىدى.

ـــ شۇنداق، تاشتىنمۇ مۇستەھكەم قورغان سېلىپ چىقىشىمىز لازىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزىنى يەنە

تەكرارلاپ، ــ ئۆزىمىزنى تاشتىن مۇستەھكەم قورغانلىق ئىھاتىسىگە ئالماي تۇرۇپ، ئەل ـ ئۇلۇسىمىزغا تىنچلىق ـ ئاسايىشلىق بولمايدۇ، ئەلنىڭ ئۈيۈل تاشتەك بىرلىكىنىمۇ ساقلاپ قالالمايمىز، ئاخىرىدا بىزمۇ خۇددى ئالتۇن ئوردا خانلىقى دۈچ كەلگەن ئاشۇ قاباھەتلىك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز ! ھالبۇكى، بىز بۇنداق مۇستەھكەم قورغانىنى ئەھيا قىلىپ چىققۇدەك يوغان تاشلارنى ئاللىقاچان تەييارلاپ بولدۇق !

تۇرلۇك زامانە غوۋغالىرىنى بېشىدىن تولا كەچۈرۈپ پىشىپ كەتكەن بۇ پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى چاغاتاي خانىنىڭ نېمىگە ئىمـ ئىشارەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما قىلچە چاندۇرمىدى:

ــ تاشقۇ ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ. بىراق، ئاش بىلەن باش يەتمەيدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئى خاقانىم، سەن ئېيتىۋاتقان ئاشۇ تاشتىن قوپۇرۇلىدىغان مۇستەھكەم قورغاننى قۇرۇق قول سالغىلى بولمايدۇ ـ دە، تاشچىلىرىڭ قېنى، خەزىنەڭ قېنى؟ ئۇنى ئەھيا قىلىپ چىققۇدەك كۈچ ـ قۇۋۋىتىڭ قېنى؟ ! ئۆھۆ !... ئۆھۆ !...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئاخىر بۇ پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى بىلەن بەتلىشىش قارارىغا كەلدى:

ــ ھەببەللى، بىزگە ھازىر تاشتىن مۇستەھكەم قورغان ئەھيا قىلىپ بېرىدىغان ئەنە شۇ تاشچى بىلەن خەزىنىدىنمۇ نەچچە ھەسسە كۈچلۈك تۇرىدىغان كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى قەيەردىن ئىزدەپ تېپىشىمىز كېرەك؟ ئى ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا، مۇشۇنداق كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى مۆڭگۈل ئۇلۇسى ئارىسىدىن تېپىش مۇمكىنمۇ؟ توغرا، بىز مۆڭگۈل ئۇلۇسى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنى قاتتىق ھۆرمەتلەيدىغان قوۋم. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ جايى كۆكتەڭرىنىڭ ھوزۇرىدا بولسۇن. بىراق، بىز ئۇلاردىن قالغان ۋاقتى ئۆتكەن ئاشۇ قائىدە ـ يوسۇنلارغىلا ئېسىلىۋالساق،

ئۇلاردىن قالغان ئاشۇ جانسىز بۇتلارغا باش ئۇرۇپ ياشىساق، چاغاتاي ئېلىنى پارچىلىنىپ مۇنقەرز بولۇپ كېتىدىغان بۇ پاجىئەلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايدىغان تاشتىن مۇستەھكەم ئەنە شۇنداق قورغاننى بىنا قىلىش مۇمكىنمۇ؟ ياق، ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ! خۇددى قولىمىزدىكى ئوقيا، قىلىچ ۋە نەيزىمىزگىلا تايىنىپ ياشىغىلى بولمىغىنىدەك، ئاشۇ ۋاقتى ئۆتكەن كونا قائىدە ـ يوسۇنغا ئېسىلىۋېلىپ ۋە ھېچنېمىگە ئەسقاتمايدىغان ئاشۇ جانسىز بۇتلارغا باش ئۇرۇپ ياشىغىلى ھەم بولمايدۇ. بىزگە ئاشۇ كونا قائىدە ـ يوسۇنلاردىن، ئاشۇ جانسىز بۇتلاردىن ۋە ئاشۇ ئوقيا، قىلىچ ۋە نەيزىلەردىنمۇ نەچچە ھەسسە كۈچلۈك تۇرىدىغان ئىلاھىي كۈچ ـ قۇۋۋەت كېرەك ! ھۆرمەتلىك بەگ ئاتا، قېنى سىز ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟ بىزدە ھازىر مۇشۇنداق قۇدرىتى چەكسىز ئىلاھىي كۈچ ـ قۇۋۋەت بارمۇ؟

ـــ خان، سەن زادى نېمە دېمەكچى، ئەگىتمەي نەق گەپنى قىل ! قىھ ! ... قىھ ! ...

ـــ بىز ھازىر قۇدرىتى چەكسىز بۇنداق ئىلاھىي كۈچ ـ قۇۋۋەتكە ئاللىقاچان ئىگە بولدۇق، ئۇ بولسىمۇ تازىيلاردىن ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كىرگەن، بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلاردىن يەنە بىز موڭغۇل ئۇلۇسلىرىغا سىڭىپ كىرىۋاتقان ئىلاھىي قائىدە ـ يوسۇن ـــ ئىسلامىيەت يوسۇنلىرى ! بىز ئۇچۇن ھازىر پەقەت ئىسلامىيەتلا تاشتىنمۇ مۇستەھكەم قورغان ئەھىيا قىلىپ بېرەلەيدىغان بىردىنبىر قۇدرىتى چەكسىز ئىلاھىي كۈچ ـ قۇۋۋەت بولالايدۇ ! ئەگەر بىز چاغاتاي ئېلىنى پارچىلىنىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالىمىز، دەيدىكەنمىز، موڭغۇللار دەرھال ئاشۇ ۋاقتى ئۆتكەن كونا قائىدە ـ يوسۇنلاردىن قەتئىي قول ئۈزۈپ، بىزگە قىلچىمۇ پايدىسى بولمىغان ئاشۇ جانسىز بۇتلارنى چېقىپ تاشلاپ، مەجۇسىيلىقتىن ئۇزۇل ـ كېسىل ئادا ـ جۇدا بولمىقىمىز، ئىسلامىيەت ئېتىقادىنى قوبۇل قىلمىقىمىز لازىمدۇر !

ئاخىر ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتمۇ خان بىلەن بەتلىشىش قارارىغا كەلدى:

ــ قىھ ! ... قىھ ! ... دەرھال «ئىسلامىيەت ئېتىقادىنى قوبۇل قىلمىغىنىمىز لازىم» دەمسەن؟ ! كاشغەر دىيارى بىلەن مۇلكىي ماۋەرائۇننەھر ئاللىقاچان ئىسلاملىشىپ بولغانغۇ؟ ساڭا يەنە نېمە كېرەك؟ !

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر قىلچىمۇ ھودۇقمىدى ۋە:

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ــ دېدى ئىنتايىن تەمكىنلىك بىلەن سۆزلەپ، ــ مەن ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان چاغلىرىمدا مۇنداق بىر ئىشنى ئۇچراتقانمەن. شۇ چاغلاردا بىز قىش كۈنلىرى تور بىلەن چىل، كەكلىك تۇتاتتۇق. كەكلىكلەرنىڭ ماڭىدىغان يولىغا يەردىن بىر ـ ئىككى گەز ئېگىزلىككە تورنى يېيىپ، ئىككى بېشىدىن ئىككى تەرەپتىكى چاتقالغا مەھكەم چىگىپ قوياتتۇق. ئاندىن يىراقتىن يەرگە ئاز ـ ئازدىن دان چېچىپ كېلىپ تور بىلەن ئارىلىقى بىر قەدەم كېلىدىغان يەرنى دان چاچماي ئاق تاشلاپ قوياتتۇق. ئەمما، تورنىڭ ئاستىغا دانىنى جىق چېچىپ قويۇپ، چىل، كەكلىكلەرنىڭ دانلاپ كېلىپ تورغا چۈشۈشىنى كۈتۈپ، مېلىمىزنى باققىلى كېتەتتۇق. چىل بىلەن كەكلىك گەرچە ناھايىتى تۇيغۇن، زېرەك ۋە ھوشيار قۇش بولسىمۇ، ئەمما ئادىتى بويىچە دانىنى كۆرگەندە بېشىنى پەقەت كۆتۈرمەي دانلايدىغان قۇش بولغاچقا، بېشى ئۈستىدىكى يېيىقلىق تۈرغان تورنى كۆرمەستىن دانلاۋېرەتتى. ئاخىر دان يوق يەرگە كەلگەندە بېشىنى كۆتۈرۈپ تورنىڭ ئاستىدا تۈرغان بىرمۇنچە دانىنى كۆرەتتى ـ دە، يورغىلاپ بېرىپ، تورنىڭ ئاستىغا كىرىپ دانلاۋېرەتتى. دان تۇگىگەندىن كېيىنلا بېشىنى كۆتۈرۈپ، يۇقىرىغا ئۆرلەش ئۈچۈن پۈرركىنىدە ئۈچۈپ ئۆزىنى بېشى ئۈستىدە يېيىپ قويۇلغان تورغا ئۇراتتى ـ دە، ئىلىنىپ قېلىپ، ئاخىر قولىمىزغا چۈشەتتى. مۇبادا ئاشۇ چىل، كەكلىكلەر تور ئاستىدىكى دانىنى يەپ بولغاندىن كېيىن،

بېشىنى كۆتۈرمەستىن ئۇدۇل مېڭىۋەرسە، بىز يېيىپ قويغان تۇرنىڭ ئاستىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتەلەيتتى. بىراق، ئۇلار يۇقىرى ئۇچمەن دەپ بېشىنى غادايتىۋالغانلىقتىنلا ئۇلارنىڭ بېشى ئۈستىگە يېيىقلىق تۇرغان تورغا ئىلىنىپ قېلىپ، قولغا چۈشۈپ قالاتتى. مەن شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ تورغا چۈشۈپ قېلىشتىكى ساۋۇقىدىن مۇنداق ئۇچ تۇرلۇك ھەقىقەتنى چۈشىنىۋالغانىدىم: بىرىنچى، ئادەم نەپسىنى دەپ ھەرقانداق لوقمىغا باش ئېگىپلا يۈرمەسلىكى لازىم ئىكەن؛ ئىككىنچى، ئادەم مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتكەندە غادىيىپ كۆرەڭلەپ كەتمەسلىكى لازىم ئىكەن؛ ئۈچىنچى، ئادەم ھەمىشە تۇتقان يولۇم دۇرۇس دەپ، كونا ئادەت ـ يوسۇنلارغا ئېسىلىۋالماسلىقى لازىم ئىكەن. بولمىسا ئەنە شۇ چىل ـ كەكلىكلەر دۇچ كەلگەن قىسمەتلەرگە دۇچ كېلىدىكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش، موڭغۇللارمۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن بىزگە ئۇدۇم قالغان، دەپ كونا، ۋاقتى ئۆتكەن قائىدە ـ يوسۇنلارغا، تار ئېتىقادقا چىڭ ئېسىلىۋالماسلىقىمىز، ئۇنى چوقۇم چۆرۈپ تاشلىشىمىز كېرەك. بولمىسا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئاشۇ كونا قائىدە ـ يوسۇنلار، تار ئېتىقاد پۈت ـ قوللىرىمىزنى چىرمىۋېلىپ، بىزنى بىر قەدەممۇ ئالغا ئىلگىرىلىگىلى قويمايدۇ. ئەمدى سىز مېنىڭدىن سوربغان گەپكە كەلسەك، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، كاشغەر دىيارى بىلەن مۇلكىي ماۋەرائۇننەھر ئاللىقاچان ئىسلاملىشىپ بولغىنى بىلەن، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە موڭغۇللار، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇر تاتلىرى يەنىلا ئاشۇ بۈت ـ سەنەملەرگە باش ئۇرۇپ، ئۇغان تەڭرىنى تونۇمايۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇلار قەلبىدە ھېچكىمگە ئېتىقاد قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇددى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىرلا خاقانى بولغىنىدەك، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى پۈتكۈل موڭغۇللارمۇ «ئۇغان تەڭرى» دەپ ئاتىلىدىغان بىرلا مەبۇدكە ئېتىقاد قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بىز

چاغاتاي مەملىكىتىدىكى پۇتكۇل خەلقنىڭ مەپكۇرىسىنى «ئۇغان تەڭرى» دەپ ئاتىلىدىغان قۇدرەتلىك ئىلاھىي كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ كۈچى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى قۇدرەتلىك بىر سەلتەنەت ئەتراپىغا ئۇيۇل تاشتەك ئىتتىپاقلاشتۇرالايمىز !

ـــ ئى خاقان ئالىيلىرى، سىنىڭچە بولغاندا، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى پۇتۇن موڭغۇللار، ھەتتا پۇتۇن دوغلاتلار ئەسلىدىكى بۇرھان دىنىدىن ۋاز كېچىپ ئىسلامىيەتنىڭ ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان ئاشۇ مەبۇدىگە ئېتىقاد قىلىشلىرى لازىم ئىكەن ـ دە؟ ! مۇبادا موڭغۇل ئۇلۇسى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كەچكىلى ئۇنىمىسا، ئۇلارنى قانداق قىلىپ يېڭى دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرغىلى بولىدۇ؟ ئۇلارنى قىلىچ بىلەن مەجبۇرلاش كېرەكمۇ؟ بۇنداق قىلساق، يېڭىباشتىن قان تۆكۈلۈش، تالان ـ تاراج قىلىش يۈز بەرمەمدۇ؟ چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ، پارچىلىنىپ كېتەيلا دەپ قالغان بۇ چاغاتاي مەملىكىتى قالايمىقانلىشىپ، بىراقلا مۇنقەرز بولمامدۇ؟ سېنىڭ سۆزۈڭ بويىچە بولغاندا، ئۇلارنى قىلىچ بىلەن ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاش ـــ يەنىلا كونا پەدىگە دەسسىگەنلىك بولمامدۇ؟ جانابىي خان ئالىيلىرى، ئويلىغانلىرىڭىنى مەرھەمەت قىلىپ سۆزلەپ باققىن. سەن بۇ مەقسەتنى قانداق ئىشقا ئاشۇرماقچى بولۇۋاتىسەن؟

ـــ بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ـــ دېدى خان پېشقەدەم ئۇلۇسىبېگىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ مەن ھەممىدىن ئاۋۋال ماۋەرائۇننەھرىدىكى بارلاس قوۋمىنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئۇلارنىڭ سۇلدۇزلار بىلەن تۇزگەن ئىتتىپاقىنى پارچىلاپ تاشلايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن مەن ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۇر مەلىك بىللە دەرھال سەمەرقەنتكە بېرىشنى قارار قىلدىم. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، بارلاس ئۇرۇقىدىكى مېنى قوللايدىغان ئاقسۆڭەكلەرگە ئىمتىياز بېرىپ، مۇھىم ئورۇنلارغا ئىشقا قويماقچىمەن. بۇ ئىشتا

بارلاسلارنىڭ كۆرەگان ئۇرۇقىدىكىلەردىن ئەمىر تۆمۇر دەيدىغان بىر بەگ مېنى قوللايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۇردى. مەن ئۇنى بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىنىنىڭ ئورنىغا ئۇلۇسبېگى قىلىپ كۆتۈرۈش ھەققىدە يارلىق بەرمەكچىمەن. ئۇنىڭدىن كەلگەن خەۋەر ـ سىرتقىتا ئېيتىلىشىچە: «بۇ ئىشتا خان باش بولۇپ تۇرۇپ بەرسىلا، ماۋەرائۇننەھردىكى بارلىق موغۇل قوۋملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ تەخىرسىز يېڭىلىققا كۆچۈشىگە مانا مەن كاپالەتلىك قىلىمەن» دەپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىسلاملىشىشى ھازىرلا بولۇۋاتقان ئىش ئەمەس. مەرھۇم چاغاتاي خانى كەبەك زامانىسىدىلا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلامىيەتكە كۆچۈپ بولغان. شۇڭا، ئۇ يەردىكى موغۇل ئۇلۇسىنىڭ ئىسلامىيەتكە كۆچۈشىدىكى شەرت ـ شارائىت ئاللىقاچان پىشىپ قالغان. ئۇنىڭدىن بەك ئەنسىرەپ كېتىش ھاجەتسىز؛ ئەمدى ئاستانە ئالمالىقتىكى ۋە پۈتۈن موغۇلىستان بىلەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى بارلىق موڭغۇل قوۋمى بىلەن ئۇيغۇر تاتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تار ئېتىقادىدىن دەرھال ۋاز كېچىپ، يېڭى ئېتىقادقا كۆچۈشكە ـــ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا پەرمان بەرسەم، بۇ مەسىلىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا تىنچ ھەل بولۇپ كېتىدۇ، دېگەن ئويۇم بار. دەرۋەقە، ھازىرچە پەرمانىمغا بويسۇنمىغان، ماڭا باش ئەگمىگەن قوۋملارنى بەزىدە قىلىچ، بەزىدە سىياسەت بىلەنمۇ يېڭى دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئاستا ـ ئاستا مەجبۇرلىغىلى بولىدۇ. ئەمما، مەن يېقىنقى بىر ـ ئىككى يىل ئىچىدە ماۋەرائۇننەھر بىلەن ئاستانە ئالمالىقتىكى مەسىلىنى ھەل قىلىپ بولغۇچە، ئۇلارغا ھازىرچە تەگمەي تۇرۇشنى قارار قىلدىم ...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۆزىنى توختىتىپ، پىشقەدەم ئۇلۇسبېگىگە شۇبھىلىنىپ قاراپ قويدى ۋە ئۇنىڭ ئېتىراز بىلدۇرمىگىنىنى كۆرۈپ، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئەمدى دوغلاتلارنىڭ ئىسلامىيەتكە كۆچۈشىگە كەلسەك، بۇ ئىشتا تامامەن سىز ھۆرمەتلىك ئاتا بەگ جانابلىرىنىڭ مېنى قوللىشىغا ئىنتىزارمەن ! ...

خانىنىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى.

ـــ ئى خاقان ئالىيلىرى، مەقسىتىڭنى چۈشەندىم، ـــ دېدى پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئاخىر جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ـــ رەھمەتلىك خان ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخان سېنى ماڭا ئامانەت قالدۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، مەن ئاتاڭدىن قالغان تەخت ـ سەلتەنەتنى سېنىڭ قولۇڭغا ساق ـ سالامەت تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتىم. ھەتتا باشقىلار تەرىپىدىن ماڭا ئارتىلغان «رەھىمسىز، تاش يۈرەك، ئۇرۇشخۇمار» دېگەن توقىلىنەتلەرنى بوينۇمغا ئېلىپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم. بىراق، بۇنداق توقىلىنەتلەر مېنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە قۇدرەت تېپىشىدەك ئۇلۇغ ئىستەك ـ مەقسەتلىرىم ئالدىدا تىلغا ئېلىشقىمۇ ئەرزىمەيدىغان زەررىچىلىك كىچىك ئىش ھېسابلىناتتى. ھالا بۇگۈن بۇ مەقسەتكە ئاخىر يەتتىم، ئەمدى ئۆلۈپ كەتسەم، رەھمەتلىك ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئالدىغا خاتىرجەم بارالايدىغانلىقىمنى ئويلىسام، ئىنتايىن خاتىرجەم بولىمەن. مەن سېنىڭ قانات ـ قۇيرۇقۇڭ يېتىلىپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت ھارۋىسىنى بىمالال باشقۇرۇپ كېتىۋاتقىنىڭنى ئويلىغىنىمدا، ئۆزۈمنىڭ يىگىرمە نەچچە يىللىق جاپالىق مېھنەت ـ ئەجرىمنىڭ بىكارغا كەتمىگەنلىكىدىن ئىنتايىن خۇشال بولىمەن. ئەلھال، سەن ھازىر چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ، ياق، پۈتۈن چاغاتاي خانلىقىنىڭ بۇيۇك خاقانىغا ئايلاندىڭ. سېنىڭ ھەرقانداق قارار ـ پەرمانلىرىڭغا ھەرقانداق ئادەم تۇگۇل، مەنمۇ قارشى چىقالمايمەن. بىراق، ئى خاقانىم، ئەقلىڭنى ئىشلىتىپ ئويلاپ كۆر: مۇبادا مەن بۇگۈندىن باشلاپلا دوغلاتلار ئەلىمساقتىن تارتىپ ئىتائەت قىلىپ كېلىۋاتقان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئادەت ـ

يوسۇنلىرىدىن يۇز ئۆرۈڭلار، دەپ ئەمر قىلسام، ئەل - ئۇلۇس ماڭا نېمە دەيدۇ؟

— ئۇنداق بولسا سىزنىڭچە، قانداق قىلساق ئەڭ مۇۋاپىق بولىدۇ؟ — دەپ سوردى خان ئۇنىڭدىن.

— سەۋر - تاقەت قىلىش كېرەك، — دېدى پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، — ئاۋۋال ئەل - ئۇلۇسنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىشىمىز، قارشى چىققۇچىلارنى پارچىلاپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ئۆز ئەتراپىمىزغا تارتىشىمىز لازىم. چۈنكى، سوقماق يولدا ئاران كېتىۋاتقان هارۇننى تېز بۇرىغاندا، چاق ئاسانلا كاتاڭغا چۈشۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئەل - ئۇلۇسنى ئەسلىي ئېتىقادىدىن ئالدىراپ ۋاز كېچىشكە زورلىماسلىق كېرەك. دەرۋەقە، كاشغەر دىيارى بىلەن مۇلكىي ماۋەرائۇننەھىردە بۇ ئىشنى قىلماق ئوڭايغا توختىغىنى بىلەن، موغۇلىستان ۋە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە ياشايدىغان كەڭ موڭغۇللار بىلەن تاتئۇيغۇرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ئېتىقادىدىن ۋاز كەچتۈرمەك ئانچە ئوڭايغا توختىمىسا كېرەك. ئۇلاردىن باشقا، يەنە دوغلاتلارنىمۇ چوقۇم ئويلىشىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. كونا ئېتىقادىنىڭ مالائىكىلىرى ئۇلارنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىگە ئورناپ كەتكەن. ئەمدى سەن ئېيتىۋاتقان ئۇغان تەڭرى دېگەن يېڭى مالائىكىنى ئۇلارنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىگە يېڭىباشتىن ئورنىتىش ئۈچۈن يەنە ۋاقىت كېرەك بولىدۇ. بۇ ئەھۋالنى تولۇق هېسابقا ئالماي تۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىسلام دىنىغا كۆچكەنلىكىنى ئالدىراپ جاكارلىۋەتسەك، ئوتتۇرىدا قالدىڭ دېگەن گەپ ! چۈنكى، ئوڭ تەرىپىڭدىمۇ، سول تەرىپىڭدىمۇ، ئالدى تەرىپىڭدىمۇ، هەتتا ئارقا تەرىپىڭدىمۇ تا هازىرغىچە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئېتىقادىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق - قوۋملار سېنى قورشاپ تۇرۇپتۇ. شۇڭا، ئۇلار قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان كونا مالائىكىنىڭ ئورنىغا ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى مالائىكىنى ئۆزلىرى

ئالماشتۇرۇپ چىقسۇن ! ئۇلار بۇ مالائىكنى ئالماشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىلگىرى، سەن بەك ئالدىراپ كەتمە، يىراقنى كۆزلە، بىر ـ ئىككى يىلنى ئەمەس، بەلكى تۆت ـ بەش يىلنى، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقراقنى كۆزلەپ قوي ! ...

پىشقەدەم ئۇلۇسبېگنىڭ چىن قەلبىدىن ئېيتىۋاتقان بۇ سەمىمىي سۆزلىرى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويدى. بولۇپمۇ ئۇ ئېيتقان: «ئۇلار قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان كونا مالائىكنىڭ ئورنىغا ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى مالائىكنى ئالماشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىلگىرى، سەن ئالدىراپ كەتمە !» دېگەن سۆز خۇددى ئۇنىڭ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى داۋاملىق ئېيتىدىغان: «ئۆزۈنى تونۇغان، رەببىنى تونۇيتۇ» دېگەن ئاشۇ بىر ئېغىز ھېكمەتلىك سۆز بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئېيتىلغانىدى.

رەھمەتلىك ئۇستازى بىر قېتىم ئۇنىڭغا مۇنداق قەدىمكى بىر ئوغۇز رىۋايىتىنى ھېكايە قىلىپ بەرگەنىدى:

«تەڭرى ئىنسانىنى ياراتقاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا مالائىكىلىك خۇسۇسىيەتنى قوشۇپ ياراتقانىكەن. بىراق، ئىنسان ئۆزىنىڭ مالائىك ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ كۆرەڭلەشكە باشلىغاندا، تەڭرى جازالاش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن مالائىكىلىك خۇسۇسىيەتنى تارتىۋاپتۇ. بىراق، بۇ خۇسۇسىيەتنى يوشۇرۇپ قويماقچى بولۇپ تۇرغىنىدا، پەرىشتىلەر ئۇنى ‹تەھتىسارا‌غا يوشۇرۇپ قويۇش›نى تەكلىپ قىپتۇ. ئۇغان تەڭرى: ‹ئىنسان لەخمە قېزىپ كىرىپ ئۇنى ئاسانلا تېپىۋالىدۇ› دەپ ئۇنىماپتۇ. پەرىشتىلەر: ‹ئۇنى دېڭىزنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويايلى› دەپتۇ. ئۇغان تەڭرى: ‹ئىنسان سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ تېپىۋالىدۇ› دەپ يەنىلا ماقۇل كۆرمەپتۇ. پەرىشتىلەر: ‹ئۇنداق بولسا ئېگىز تاغقا يوشۇرۇپ قويايلى› دەپتۇ. ئۇغان تەڭرى: ‹ئىنسان تاغقا يامىشىپ چىقىپ تېپىۋالىدۇ› دەپتۇ. ئاخىر ئۇغان تەڭرى: ‹ئۇنى بىز ئىنسانىنىڭ قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىگە يوشۇرۇپ قويساق

تاپالمايدۇ، دەپ مالائىكلىك خۇسۇسىيەتنى ئىنسانلارنىڭ يۇرىكىنىڭ قېتىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ ...»

رەھمەتلىك ئۇستازى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا: «ئىنسان قاچانكى ئۇغان تەڭرى تەرىپىدىن قەلبىنىڭ چوڭقۇر قېتىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان ئاشۇ مالائىكلىك خۇسۇسىيەتنى بايقاشقا باشلىغاندا، ئاندىن ئۇغان تەڭرىنى تونۇشقا باشلايدۇ. شۇڭا بىز: ‹ئۆزىنى تونۇغان، رەببىنى تونۇيدۇ !› دەپ ئېيتىشىمىزدىكى سەۋەبىمۇ مانا شۇ يەردە» دېگەنىدى.

پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۆيىدە بولۇنغان ئاشۇ قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر بۇ پېشقەدەم ئۇلۇسبېگنى يېڭىباشتىن تەلتۆكۈس چۈشەندى !

پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجمۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى ساناقلىق قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۆزىدىكى ئارىسالدىلىقنى ئاخىر يېڭىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرەپكە ئۆتتى ۋە خانىنىڭ چاغاتاي مەملىكىتى بويىچە ئىسلام دىنىغا كۆچۈش ھەققىدە چىقارغان قارارىغا رازىلىق بىلدۈردى. دوغلات ئۇلۇسىنىڭ كونا، تار ئېتىقادتىن ئۆزۈل ـ كېسىل ۋاز كېچىپ، يېڭى دىنغا ئېتىقاد قىلىشى ھەققىدىكى پەرمانغا مۆھۈر بېسىپ، ئۇنى ھازىرقى يېڭى ئۇلۇسبېگى، يەتتە ياشلىق ئەمىر خۇدايداتقا تۇتقۇزدى ...

* * *

مۇشۇ كۈنلەردە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئىسيانچى بارلاس قوۋمى بىلەن سۇلدۇز قوۋمىنى ياساققا تارتىپ جازالاش ئۈچۈن، ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ بېرىش غەرىزىدە بولۇۋاتقانىدى. ئەمما، مۆھۈردار، پۇتۇكچى يەللىغ تايشى كۆرسەتكەن «كۆلگە تاش

تاشلاپ، تېيىز ـ چوڭقۇرلۇقىنى بىلىپ بېقىش» چارىسى بويىچە ئۆزىنىڭ بۇ خىيالىدىن ۋاز كەچتى ـ ده، ئاۋۋال ماۋەرائۇننەھرلىق بارلاس ـ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تومۇرىنى تۈتۈپ باقماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن دەرھال كېشتىكى ياش تۈرك ئەمىرى ئەمىر تۆمۈرگە ئۆز قولى بىلەن نامە پۈتۈپ تەۋاچى ماڭدۇردى.

قۇياس ۋاقىدا قىش ئايلىرى ئايىغلىشىپ، كۈنلەر بارغانسېرى ئىللىشقا باشلىدى. تاغ تەرەپتىن چىقىدىغان سوغۇق شامال توختاپ، ۋادا تەرەپتىن چىقىدىغان ئىسسىق شامالنىڭ تەسىرىدىن يەر ـ جاھان خېلىلا ئىسسىپ قالدى. پۈتۈن تەبىئەتتە ئۆزگىرىش بارلىقىغا كېلىشكە باشلىدى: قۇياش ئىللىتقان يانباغىرلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ، قېتىپ كەتكەن يەرلەر كۆپچۈشكە باشلىدى. ئىلى دەريا سىدا مۇز چۈشۈپ بولدى. سۇ تېز ئاقىدىغان قىرغاقتىكى جايلاردا مۇزلارنىڭ چارسىلداشلىرى ئاڭلىنىپ، ئۈستىگە كېلىپ دۆۋىلىنىۋاتقان مۇزلاردىن ئېگىز مۇز دۆڭلىرى ھاسىل بولدى. ئېچىلغان دەريا قىنىدا شۇرمەل تېز ئېقىشقا باشلىدى.

قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە، دەريادا شۇرمەلنىڭ بۇنداق تېز ئېقىشى كەينىدىن قاتتىق بوران يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. دەريا سۈيى تېشىپ چىقىپ، قاشتىكى كۆلچەكلەرنى لىق تولدۇردى. دەل ـ دەرەخ، چاۋار ـ چاتقاللارنى يىلتىز ـ تومۇرلىرى بىلەنلا يۇلۇۋېلىپ ئېقىتىپ كەلگەن كۈچلۈك ئەتىياز تاشقىنى دەريانىڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان كەڭ قىسمىغا كەلگەندە، تولا چېپىپ ھالسىزلانغان ئاساۋۇ ئاتتەك بىردىنلا ياۋاشلىنىپ قالاتتى ـ ده، لاۋا ـ لەشكەرنى سايازلىقلارغا تاشلاپ قويۇپ، تۆۋەن تەرەپكە قاراپ ئېقىپ كېتىۋېرەتتى. بۇ دەل ـ دەرەخلەر ۋە چاۋار ـ چاتقاللار سۇغا چۆكۈپ تاكى ئىككىنچى قېتىملىق تاشقىن كېلىپ قىرغاقنا

لەيلىتىپ چىقىرىۋەتمىگۈچە دەريا سۈيىگە چىلىنىپ ياتاتتى.

بۇگۈن خان ئوردىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىك سارايدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر سالامغا كەلگەن ھەرقايسى ئۇلۇسبەگلىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە داستىخان سالدۇرۇپ، كاتتا زىياپەت بەردى. ئۇ مۇشۇ باھانىدە ھەرقايسى ئۇلۇس - قەبىلىلەرنىڭ بەگ - ئەمىرلىرىنىڭ دىن ئىسلاھاتىغا بولغان مۇددىئالىرىنى بىۋاستە ئاڭلاپ باقماقچىدى.

بۇ كاتتا زىياپەتتە سېمىز ئەت - گۆشلەرنى يەپ تويۇپ، كېيىنىشىپ كېتىشكەن بۇ ئۇلۇسبەگلىرى ھايالىشماستىنلا ئىچىشۋازلىقنى باشلىۋەتتى. كۈچۈلا سېلىپ ئېچىتىلغان كۈچلۈك قىمىز بىلەن لىق تولدۇرۇلغان ياغاچ چۆچەكلەر بىرسىنىڭ ئالدىغا قىسىدىن بىرسى تېز - تېز بوشىتىلماقتا ئىدى. سورۇن ئەھلىنىڭ تىللىرى ئاللىقاچان كالۋالاشقان، بەگ - ئەمىرلەردە مەنمەنچىلىك كىبىرلىرى ئۇچىغا چىققانىدى. قېرىلىرى ھازىرقى ياشلارنىڭ ھېچ نەرسىگە يارىمايدىغانلىقلىرىنى سۆزلەپ كۈلسە، ياشلىرى قېرىلارنىڭ ياش چاغلىرىدا قىلمىغان - ئەتمىگەنلىرى قالمىغانلىقىنى سۆزلەپ، يۈزىگە سېلىشاتتى. سورۇن قالايمىقانلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، كىمنىڭ گېپىنى كىم ئاڭلاۋاتقانلىقىنى ھەتتا سۆزلەۋاتقان كىشى ئۆزىمۇ بىلمەس ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

— ئىشەنمەيسەن؟ ! ئۇنداق بولسا مۇنىڭدىن سوراپ كۆرچۈ؟ — دەپ ئۆتمۈشتە باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىگە يېنىدىكى يەنە بىر قېرى بەگنى گۇۋاھچىلىققا تارتاتتى پېشقەدەم بەگلەرنىڭ بىرسى، — ئەگەر ھۆرمەتكە لايىق بەگلەر بېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان بولسا، ئۇ چاغدا ئىشەنمىگىنىڭلار ئۈچۈن، ھەرقايسىڭنى تازا ئەدەپلەپ قويغان بولاتتى !

— قويە، بۇنداق لاپ گەپنى، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنىڭ بېلىگە تەپتى ياش بەگلەرنىڭ بىرسى، — سېنىڭ دېگەنلىرىڭنى مۇشۇ سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىسپاتلاپ بېرەلمەيۋاتسا، يەنە تېخى بۇگۈنى

ئەتسىگە ئۇلانمايۋاتقان بىر ئۆلۈمتۇك قېرى چالنى شېپى كەلتۈرۈۋاتقىنىنى قارا بۇنىڭ ! بىراق، «زامانە قېرىتقانغا ئۇيا ـ ئەڭلىك ئەيىب ئەمەس» دېگەن ئۇيغۇر تەمسىلى بويىچە، لاپقا قالان ـ تۆزۈك يوق ـ دە ! ئەتتەڭە ! ...

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا ! ...

سورۇندىكىلەر ھېلىقى قېرى بەگنى مازاق قىلىشىپ قانغۇچە كۈلۈشۈۋېلىشتى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىدىكى شاھانە شىرەگە مەخسۇس پادىشاھ ـ خاقانلارغا خاس، باشقىلارنىڭ ئىشلىتىشى مەنئى قىلىنىدىغان تامغىلىق داستىخان سېلىنغانىدى. داستىخاندا نازۇنېمەتلەر مول بولسىمۇ، ئەمما خان ئۇلارغا زادىلا قول ئۇزارتماي سورۇندىكىلەرگە سۇرلۇك نەزىرى بىلەن قاراپ جىم ئولتۇراتتى. ئۇ بۇگۈنكى بۇ سورۇنغا داخىل بولغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ياش ئىدى. شۇڭا، قېرى بەگلەرنىڭ ياشلارنى زادىلىق قىلىشىنى تولىمۇ ئېغىر ئالاتتى. بىراق، ئۇ بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسى ياشلارغا تەنە قىلىپ، ھاقارەت كەلتۈرۈپ تەپ تارتماي ئولتۇرۇشقان بۇ بارلاس، سۇلدۇز ئۇلۇسبەگلىرىگە پاراڭمۇ قىلماي، خېلىغىچە ئۆزىنى تۇتۇپ ئولتۇردى.

نىھايەت، سۇلدۇز قوۋمىنىڭ ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇز قېرىپ چىشلىرى قالمىغان كامالك ئاغزىنى پۇرۇشتۇرۇپ: «مەن چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئۇلىنىڭ تېخىمۇ چىگىشى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى تىرىشقانمەن !» دەپ ماختىنىشقا باشلىغاندا، ئاخىر تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ ماختانچاق قېرى ئۇلۇسبېگىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى:

ـــ شۇنداق قىلغان بولسىڭىز، نېمىشقا سۇلدۇزلار ھە دېسىلا سەلتەنەتىمىزگە يېغا قويۇشىدۇ؟ ماختىنىشقا كەلگەندە، باشقىلارنىڭ ئۈستىدىن كۈلۈشكە كەلگەندە سىلەر ھەممىڭلارلا چېۋەر ! قېنى ھۆرمەتلىك ئەمىر بايان سۇلدۇز بەگ جانابلىرى، سۆزلەپ بېقىڭچۇ، سىز ئۆز ئۆمرىڭىزدە چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ

ئۇلىنى چىڭىتىش يولىدا تۇتسا ساپىقى بار، ئاتىسا ئاتىقى بار نېمە ئىشلارنى قىلدىڭىز؟ مەملىكەتنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى توغرا ئىزغا سېلىشتا بىرەر يېڭى نەرسە ئويلاپ ۋۇجۇدقا چىقاردىڭىزمۇ، يوق؟ دېمەك، سىز ھېچ ئىش قىلمىدىڭىز. بۇگۈنگە كەلگەندە، ماختىنىشنىلا بىلىسىز، تېرىقتەك چېچىلىپ كېتىۋاتقان چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۇلۇغ يولباشچى بوۋام چىڭگىزخاننىڭ قارچىغا سۇرەتلىك مۇقەددەس قىزىل تۇغنىڭ ئاستىغا ئۇيۇل تاشتەك ئۇيۇشتۇرۇش يولىدا ھېچبىر يېڭى ئىش قىلغىنىڭىز يوق ! بەلكى قارشى ھەرىكەتلىرىڭىزنى ئىزچىل توختاتماي كەلدىڭىز.

ــ ھە، خان ئالىيلىرى، ئۆزۈڭ نېمە يېڭىلىقلارنى ئويلاپ چىقاردىڭ ئەمدى؟ ــ دەپ سورىدى ئىزا تارتقىنىدىن ئاچچىقلىنىپ كېتىۋاتقان بۇ قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇز ياش خاننى مەنسىتمىگەندەك قىلىپ، ئەدىبسىزلىك بىلەن يېنىغا چىرتتىدە قىلىپ تۇكۇردى. سورۇندا ئولتۇرغانلار «پىخ ـ پىخ» قىلىشىپ كۇلۇشۇپ كېتىشتى. بەزىلىرى ھەتتا بىر ـ بىرىگە كۆز قىسىشىپمۇ ئۇلگۈرۇشتى.

ــ شۇنى دەيمىنا، ــ دەپ ماختانچاق قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزغا دوست تارتىشىپ بەردى بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن ئارقىدىنلا، ــ ئەگەر سەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئارىسىدىن چىققان شۇنداق چېۋەر، شۇنداق دانىشمەن خاقان بولساڭ، قېنى ئېيتىپ كۆرگىنىچۇ؟ ئۆزۈڭ نېمىلەرنى ئويلاپ چىقاردىڭ؟

بۇ چاغدا ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالتۇن چېرگىن ئۇستىدىن تۇردى. شاھىنشىنىڭ ئىچى ئالتۇن قۇببىلىك سارايىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇرۇلغان زور ماڭغالدا چىرسىلداپ كۆيۈۋاتقان ئارچا ئوتۇنىنىڭ خۇشبۇي ئىسىغا لىق تولغانىدى. شۇڭا، ھېچكىم ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرەلمىدى.

ـــ مېنىڭچە، ـــ دېدى ئۇ ئالدىرىماي سۆزلەپ، ـــ مەن چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنى ئۇلۇغ يولباشچى بوۋام چىڭگىزخانىنىڭ قارچىغا سۈرەتلىك مۇقەددەس قىزىل تۇغىنىڭ ئاستىغا ئۇيۇل تاشتەك ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن بەزىبىر ئەھمىيەتلىك نەرسىلەرنى ئويلاپ تاپتىم...

بۇ چاغدا شاھىنشىنىڭ ئىچى يەرگە يېڭىنە چۈشۈپ كەتسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە جىمجىت ئىدى، جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتقان خانىڭ ئاۋازىدىن باشقا ئاۋازنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى.

ـــ بۇنى بىرىنچى بولۇپ مەن ئويلاپ تاپمىغاندىمەن بەلكىم، ـــ دېدى ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ دەرۋەقە، مېنىڭ ئويلاپ، ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولغانلىرىمنى، مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدا يولغا قويۇپمۇ بولغانسىلەر ! مەسىلەن، كاشغەر بىلەن ماۋەرائۇننەھرده. بىراق، قانداقلا بولسۇن، چاغاتاي سەلتەنەتىنى مۇستەھكەملەش، مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئەمدى بىزگە ئىسلاھاتتىن باشقا يول قالمىدى !

شاھىنشىنده ئولتۇرغان بەگ ـ ئەمىرلەر دەرھال ھوشيارلىنىپ، قۇلاقلىرىنى قالقاندىشىپ تىك ئولتۇرۇشتى. ئۇلاردىكى بايىقى مەستلىك ـ سەرمەستلىكتىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانىدى.

ـــ ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، قېنى مەرھەمەت قىلىپ سۆزلەۋەر، مۇشۇ تاپتا قۇلىقىمىزنى دىڭ تۇتۇپ، سۆزۈڭنى تىڭشاپ ئولتۇرۇپتىمىز، ـــ دەپ گۇلدۇرلەشتى بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى تەڭلا.

ـــ سېنىڭ نۆۋىتىڭ كەلدى، ـــ دەپ لوقما سالدى قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇز. ھازىر ئۇنىڭدىكى ھېلىقى كۆرەڭلىك، مەنمەنلىكتىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانىدى، ـــ قېنى مەرھەمەت قىلىپ ئېيتقىنا، ئويلاپ چىقارغان نەرسەڭ

قانداق نېمە ئۇ؟ سەن قانداق ئىسلاھاتنى يۈرگۈزمەكچىسەن؟ بىزگە ئېيتىپ بەرگىنچۇ، بەلكىم ئۇنىڭدىن بىز يېڭى نەرسىلەرنى چۈشىنىۋالارمىز.

ــ دەل ــ دەرەخسىز باغ، ئومۇرتقىسىز تاغ بولمىغىنىدەك، ئېتىقادسىز ئەل بولماس، ــ دېدى ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر سالماقلىق بىلەن سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ رەھمەتلىك ئۇستازىم، ئۇيغۇر باخشىسى مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى: «ئەخلاق ــ ئەردەم بۇزۇلغاندا، رەھىمدىللىك باش كۆتۈرەر؛ دىيانەت سۇسلاشقاندا، ساداقەت باش كۆتۈرەر؛ يېغا ــ غەلىيانىدا مەردۇ مەردانىلەر باش كۆتۈرۈپ چىقار» دەيدىغان. قاچانكى مەرھۇم خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان ۋاپات قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئىسيانچى خانزادە، توپىلاڭچى بەگ ــ ئەمىرلەر تەخت تالىشىپ قوزغىغان ئۇرۇش مالمانچىلىقى تۈپەيلىدىن تۇرۇپلا گۇللىنىپ رونىق تېپىپ كېتىدىغان، تۇرۇپلا زاۋالغا يۈزلىنىپ، ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالىدىغان قورقۇنچلۇق تەقدىر ــ قىسمەتنىڭ ئىلكىدىن زادىلا قۇتۇلالمىدى. بىز ھەممىمىز ئۇزاقتىن بېرى، تەقدىر ــ قىسمەت بىزگە نېمانداق بۇنچىۋالا كاج بولىدىغاندۇ؟ دېگەن ئوي ــ پىكىرنىڭ ئىسكەنجىسىدە ياشاپ كەلدۇق. ھەتتا، بېشىمىزغا بۇنداق بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىۋاتقان ۋە دەھشەتلىك زامانە زۇلۇملىرىنى سېلىۋاتقان بۇ ئەسىىز ئاژۇن①، رەھىمسىز ئۆزلەك② زامانە سېھىرگىرىنىڭ ئالدىدا ئۆزىمىزنى ئامالسىز، بىچارە ھېس قىلماقتىمىز. ئى ھۆرمەتلىك بەگ ــ ئەمىرلەر، بۇنىڭ نېمە ئۇچۇنلۇكىنى سەزدىڭلارمۇ؟ قېنى بۇنىڭغا كىم جاۋاب بېرىدۇ؟

بۇ چاغدا شاھنشىندا خانىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ھاڭۇقىپ ئولتۇرۇشقان ئۆمەرۇل ــ ئۆمەرالارنىڭ ئارىسىدىن:

ــ بۇنىڭغا بىز موڭغۇللارنىڭ مۇقەددەس بۇرھانىمىزلا جاۋاب

① ئەسىىز ئاژۇن ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بۇ ئاپا دۇنيا»» دېگەنلىك بولىدۇ.
② رەھىمسىز ئۆزلەك ــ رەھىمسىز پەلەك، رەھىمسىز زامان.

بېرەلەيدۇ ! ــ دېگەن بىرسىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. بىراق، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭغا پەقەت مەيىقىدىلا كۈلۈپ قويدى، ئاندىن:

ــ شۇنداق، دەسلەپتە مەنمۇ خۇددى سەن ئېيتقاندەكلا ئويلىغانىدىم، ــ دەپ ھېلىقى جاۋابنى سىلىق رەت قىلىپ تاشلىدى، ــ بۇرھان دىنى ئەسلىدە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى موڭغۇللار ئەزەلدىن ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان مۇقەددەس دىن ئىدى. بىراق، بىز ئۇنىڭدىن ئۆزىمىز دۇچ كەلگەن ئاشۇ چىگىچ، قېيىن مەسىلىلەرگە قانائەتلىنەرلىك جاۋابنى ھەرگىز تاپالمىدۇق !

ــ شۇنداق، خان ئالىيلىرى، ھەق سۆزنى قىلدىڭ !...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر قولىنى كۆتۈرۈپ ئەمىر ـ ئۆمەرالىرنىڭ ئۆزىنىڭ مەمنۇنلۇقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ــ بىز ئەزەلدىن ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ بۇرھان دىنى گەرچە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى موڭغۇللارنىڭ خۇي ـ پەيلىنى باشقۇرىدىغان ئەقىدە ـ مىزانى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما زامانە غۇۋغالىرى كوچىسىنىڭ تۈرلۈك سوقماق يوللىرىدا ئېزىقىپ قايمۇقۇپ يۈرگەنلەرنىڭ شور پېشانىلىك تەقدىر ـ قىسمەتكە بولغان تۈرلۈك شۇبھە ـ گۇمانلىرىغا ھەقىقىي رەۋىشتە قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمىگىنى يوق ! بىزنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىنى ئوڭشاش يولىدا كۆرسەتكەن تۈرلۈك تىرىشچانلىقىمىزغا ئۇمىد ـ ئىستىقبال كۆرسىتەلمىگىنى يوق ! شۇڭا، بىز ئۆزىمىزنىڭ دىققەت ـ نەزىرىمىزنى بىزگە ھېچقانداق ئەمەلىي جاۋاب بېرەلمىگەن ئاشۇ بۇرھان دىنىدىن باشقا تەرەپكە يۆتكەشكە مەجبۇر بولماقتىمىز !

ــ ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، سەن «باشقا تەرەپكە يۆتكەشكە مەجبۇر بولماقتىمىز» دېگىنىڭدە قايسى تەرەپنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسەن؟ ــ دەپ سورىدى خانىنىڭ سۆزىدىن بىر تۈرلۈك

ۋەھەمە ھېس قىلغان قەبرى ئۇلۇسبېگى، ئەمەر بايان سۇلدۇز تەھدىت سېلىپ تۇرۇپ، ــ بۇ ھەقتە بىزگە ئېنىق ئېيتىپ بېرەلەمسەن؟ !

ــ نېمىشقا ئېيتىپ بېرەلمەيدىكەنمەن؟ ــ دەپ دادىل جاۋاب بەردى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر قىلچىمۇ دۇدۇقلىماستىن، ــ مەن بۇ يەردە ئەڭ دەسلەپتە تازىيلاردىن كېرگەن، ماڭلايسۆيەردىكى كاشغەر بىلەن ئارتۇچتىكى ئۇيغۇر قەبرىنداشلىرىمىز نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان ئىسلام دىنىنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن ! بولۇپمۇ ئۇنىڭ: «كۇللى ئىنسان باببارا‌ۋەر» دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار ئەقىدە ـ تەلىماتلىرى بىزنىڭ بۇرھان دىنىمىزدىكى «سانسارا» ئەقىدىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە ناھايىتى تېرەن مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ! شۇنداق بولغانلىقتىن، ئەنە شۇ مۇسۇلمان دىنى تېزلىك بىلەن چاغاتاي مەملىكىتىدىكى تۆۋەن قاتلامدا ياشايدىغان كەڭ قارا بۇدۇنلارنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ۋە ئورتاق ئىش ـ قىلمىش مىزانىغا ئايلىنالمغان ! شۇنداق بولغاندىكىن، بىز قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالمىغان ئاشۇ كونا ئېتىقادىمىزنى ئىسلاھ قىلىپ، مەملىكەتتىكى كەڭ قارابۇدۇنلار رىئايە قىلىدىغان يېپىيېڭى ئېتىقاد، ھەربىر مىزانى ــ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلساق نېمىشقا بولمايدىكەن؟ !

ــ ۋاي ئەقىللىك خان ئالىيلىرى ! ــ دەپ ۋارقىرىۋەتتى قەبرى ئۇلۇسبېگى، ئەمەر بايان سۇلدۇز تۇغلۇق تۆمۇرخاننى مازاق قىلغاندەك بوغۇلۇپ كۇلۇپ، ــ خان ئالىيلىرى چۈش كۆرۈۋاتمايدىغانسەن ياكى قىزىپ قالمىغانسەن ـ ھە؟ ! ئىسلاھات قىلارمىزمىش، ئېتىقادىمىزنى ئۆزگەرتىشمىز كېرەك ئىمىش ! ئاھ، كۆكتەڭرى ! بۇ نېمىدېگەن دادىللىق بىلەن ئويلاپ چىقىرىلغان ئىسلاھات مەپكۇرىسى ـ ھە؟ ! ھا ـ ھا ـ ھا ! ...

بۇ چاغدا شاھىنشىندىكىلەرنىڭ ئىچىدە خان ئىنىسى، يارغۇچىبەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۇر مەلىك، تۇرغاۋۇتلار

تۇمەنلىك تۇمەن ئاغىسى تاشتۆمۇر باھادىر، دوغلات ئۇلۇسبېگى، يەتتە ياشلىق ئەمىر خۇدايىدات دوغلات ۋە ئۇنىڭ تاغىسى نائىب ئۇلۇسبېگى، ئەمىر تۆلەك دوغلات ۋە شۇنىڭدەك بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن، ئەمىر ھاجى تەرەغاي قاتارلىق بىر قىسىم ئەمىر ـ ئۆمەرلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ كۇلكىسىگە قوشۇلۇپ خاننى مازاق قىلىپ كۇلۇشكە باشلىدى.

كۆپچىلىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئۆزىنى قوللاۋاتقانلىقىنى كۆرگەن بۇ قېرى سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، ئەزۋەيلىگىلى تۇردى:

ــ خان ئالىيلىرى، سەنزە، بۇ گېپىڭگە قارىغاندا، چاغاتاي ئۇلۇسىنى ھەر دائىم خۇددى سايرام كۆلىگە ئوخشاش يا ئاقماي، يا تاشماي تىنچ تۇرىدۇ، دەپ ئويلايدىكەنسەن ـ دە؟ ــ دەپ پۇتۇن شاھىنشىنى بېشىغا كىيىپ ۋارقىرىغىلى تۇردى، ــ مۇبادا چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئەزىلدىن ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان بۇرھان دىندىن ۋاز كېچىپ، سەن يۇرگۇزمەكچى بولغان ئىسلاھات بويىچە ئىسلامىيەتكە كىرىشكە مەجبۇرلايدىغان بولساڭ، كۇنتۇغاردىن كۇنپاتارغا، تاغ تەرەپتىن تۆۋەن تەرەپكىچە بولغان چاغاتاي زېمىنى ئىچىدە تۇشمۇتۇشتىن غەلىيان كۆتۇرۇلىدۇ ـ دە، چاغاتاي سەلتەنەتىنى خۇددى كۇنپاتاردىكى تاغ تەرەپتىن ئۇرىدىغان كۇز بورىنىدەك بىر ئۇرغىلى تۇرسا، سېنىڭ تەختى ـ بەختىڭنىڭ نېمىسىمۇ ساق قالار؟ غەلىيان بورىنى سەلتەنەت كېمىسىنى ھەش ـ پەش دېگۇچە ھەر ياققا بىر ئۇرغىلى تۇرسا، بارلىق سەلتەنەت ئارغامچىلىرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، پارە ـ پارە قىلىپ تاشلىماسمۇ؟ !

ــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت كېمىسى ناھايىتى پۇختا ياسالغان، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭغا جاۋابەن مىيىقىدا كۇلۇپ قويۇپ. ئۇ سۇلدۇز ئەمىرىنىڭ بايىقى ۋەھىمىگە

تولغان تەھدىتىدىن قىلىچىمۇ قورقۇپ قالمىغانىدى، ــ ھېچقانداق بوران ـ چاپقۇن ئۇنى ئۆرۈۋېتەلمەيدۇ ۋە پارە ـ پارە قىلىۋېتەلمەيدۇ ! چۈنكى، چاغاتاي سەلتەنەتىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان بىپايان يۇرتدارچىلىق ئۇممانى①، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئاساسى مەھكەم. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاغاتاي سەلتەنەتى سەن ئېيتقاندەك بوران ـ چاپقۇندا ئاسان دۈم كۆمتۇرۈلۈپ كېتىدىغان ئۇنداق تېگى تۆشۈك ئەبجەق كېمىمۇ ئەمەس !

ــ بىلەمسەن، خان ئالىيلىرى، ــ دەپ ۋارقىرىدى قېرى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۈلدۈز يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەستىن، ــ ئەگەر سەن ئىسلاھات قىلىمەن دەپ ئۇنداق يېڭى نەرسىلەرنى ئويلاپ چىقىرىۋېرىدىغان بولساڭ، باشقىلارنى كۈلكىگە قويۇشىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى، چاغاتاي مەملىكىتى بويىچە چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئەسلىي ئادىتى بولغان بۇرھان دىندىن ۋاز كەچتۇرەلىگۈدەك خان تېخى ھازىرغا قەدەر ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق !

ــ مانا مەن بۇ ئىسلاھاتنى قىلىمەن دەپ ئوتتۇرىغا چىقتىم !

ئەمدى كۈلىدىغان ئادەم چىقمىدى. شاھىنشىن ئىچىدە ئېغىر سۈكۈنات ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.

ــ ئۇغان تەكرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئۆزىنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئارقىلىق يەتكۈزگەن مۇقەددەس ساماۋى كىتاب ــ «قۇرئان كەرىم»، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر سورۇن ئەھلىگە چۈشەندۈرۈپ، ــ ئۇغان تەكرىنىڭ سۆز توپلىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ مۇنداق ئۇچ قەۋەت مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: ئۇنىڭ بىرىنچى قەۋەت مەنىسى، ئۇغان تەكرىنىڭ بۇيرۇق ۋە مۇقەددەسلىكى، يەككە ـ

① ئۇممان ــ دېگىز ـ ئوكيان.

يېگانىلىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ ئىككىنچى قەۋەت مەنىسى، ئۇغان تەڭرىنىڭ ئەلچىسى بولمىش مۇھەممەد مۇسۇلمانلار ئۈچۈن تۈزگەن قالان ـ تۈزۈكلەر ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈملىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ ئۈچىنچى قەۋەت مەنىسى تارىخلاردىن تەركىب تاپقاندۇر. دېمەك، ئۇغان تەڭرىنىڭ سۆزلىرى توپلىمى بولغان ئۇشبۇ «قۇرئان كەرىم» ھەققىدە ئوتتۇرىدا ئوقۇلمىدىغان «ئۇنى پەقەت پاك بولغانلار تۇتىدۇ» دېگەن دۇرۇتنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىدا قەدىمكى زامانداا ئۆتكەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى بۇ بىر قەۋەت مەنە تارىخىمىزدا ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ پەزىلەتلىرىنى تەھقىقلەيدىغان ئوچۇق دەلىل، كۈچلۈك ئىسپات ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىلمىنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتلىرىنى ھەر ساھە، ھەر تائىپە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. كۆپ ساندىكى خالايىق، بەلكىم ئالەم ئەھلىنىڭ ھەممىسى بۇ ئىلىمگە ئەمەل قىلىدۇ ۋە بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن رىۋايەت، ھېكايەتلەرنى شېپى كەلتۈرۈشىدۇ. ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ سۆزىنى ئاساسلاپ بېرىدىغان دەلىل ـ ھۆججەت دەپ بىلىشىدۇ ۋە تۈرمۇشتا ئۇنىڭغا قەتئىي رىئايە قىلىشىدۇ. بىز موڭغۇل قوۋملىرىدىمۇ خۇددى ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەممە ھادىسە ۋە ھەرقانداق مۇھىم ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە، بەلكى پۈتكۈل مۇئامىلە ـ ئالاقىمىزنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان قالان ـ تۈزۈك، ياساقلاردا ۋە بارلىق سۆزلىرىمىزدە ئىلگىرى ئۆتكەنلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى ۋە ھېكايەتلىرىنى ئاساس قىلىمىزغۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇغان تەڭرىنى پەقەت يېگانە دەپ بىلىش ئارقىلىقلا تونۇش مۇمكىن. شۇڭا، ئۇغان تەڭرىنىڭ سۆز توپلىمى بولغان «قۇرئان كەرىم» دە تەڭرى ھېكمىتى ھەقىقىدە ئارتۇقچە پىكىرلەرنى قىلىش مەنئى قىلىنغان. ئۇنىڭغا ئېتىقاد

قىلغۇچىلار بولسا رازىلىق بىلدۈرۈشكە ۋە ئۇغان تەڭرىگە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان①...

بۇ چاغدا تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ سەركەردىسى تاشتۆمۈر باھادىر خانغا قاراپ قويدى. بۇنى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈردىن باشقا ھېچكىم سەزمىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزىنى توختىتىپ، ئالتۇن چېرگىندىن تۇردى ـ دە، شاھسۇپا ئالدىغا كېلىپ، شاھىنشىندىكىلەرگە تەكشى سەپسېلىپ قاراپ چىقتى ۋە تاشتۆمۈر باھادىرغا قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

ـــ خان ئالىيلىرى ھۆرمەتلىك ئەمىرلەرگە ئىجازەت بەردى ! ـــ دەپ ئېلان قىلدى تاشتۆمۈر باھادىر ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ـــ ئەمىرلەر، ئەمدى قايتقايسىلەر !

ـــ خان ئالىيلىرىغا تۇمەنمىڭ رەھمەتلەر بولغاي ! ياشىغايسەن ! ياشىغايسەن ! تۇمەنمىڭ يىللار ياشىغايسەن ! ...

ئەركانىي ـ دۆلەت، ئەئىيانىي ـ سۆلەت، ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بېگاتلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى ئىچىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالتۇن قۇببىلىك سارىيىدىكى قوبۇل مۇراسىمى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى.

*　　*　　*

خۇددى پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتقاندەك، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ نەزىرىدىمۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كونا ئېتىقادىنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئاۋۋال موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تولۇق ھېسابقا ئالماي زادىلا مۇمكىن بولمايتتى. بۇ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھايات ـ ماماتى،

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي». «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 8 ـ، 12 ـ بەتلەر.

مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە ئىدى، ئەلۋەتتە !

مىلادىيە 1326 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاكىسى چاغاتاي خانى كەبەك خانىنىڭ ئورنىغا خان بولغان دارمەسىرىن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كونا ئېتىقادىنى ئىسلاھات قىلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىپ، ئۆزىنى «ئالائىددىن» دېگەن مۇسۇلمانچە ئىسىم بىلەن ئاتىغانىدى. بىراق، يەڭگىللىك بىلەن قىلىنغان بۇ ئىسلاھاتتا ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئەسلىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە سەل قارىغانلىقتىن، مىلادىيە 1334 ـ يىلىغا كەلگەندە جىيەنى بوزانخان تەرىپىدىن «ياساققا خىلاپلىق قىلدى» دېگەن نام بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

كېيىنكى چاغلاردا بارلاس ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر قازغىن ھوقۇق ئىگىلەپ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ «نائىبى» غازانخاننى قورچاق قىلىۋالدى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى بولغان چاغاتاي سەلتەنەتىگە بويسۇنماي قويدى. ئۇ شۇنداق زالىملىق قىلدىكى، ئەگەر ئۆزىنىڭ دەرگاھىغا بىرسىنى كەل دېمەكچى بولسا، چاقىرتىلغان كىشى خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ جېنىدىن ئۈمىد ئۈزگەن ھالدا ئۇنىڭ دەرگاھىغا بېرىشقا مەجبۇر ئىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە موڭغۇللار ئىستېلاسىنىڭ نەتىجىسىدە، چاغاتاي مەملىكىتىدە ياشايدىغان ھەرقايسى قوۋملارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا ئىلگىرىكىدىن تۈپ جەھەتتە پەرقلىنىدىغان زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ مەملىكەتنىڭ ماۋەرائۇننەھر، كاشغەر دىيارى قاتارلىق ئاللىقاچان ئىسلاملىشىپ بولغان ھودۇدلۇقلىرىدا ياشايدىغان قوۋملار ئارىسىدا ئۇيغۇر ـ تۈركىي مەدەنىيەتنى ئۆزىگە روشەن بەلگە قىلغان ئەل ـ يۇرتلار ۋە ئاھالە بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ

ئۇيغۇر ئېلى ۋە موغۇلستان قاتارلىق ئۆلكىلەردە ياشايدىغان ئۇيغۇر ـ تۈركىي قوۋملار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى ۋە يارەمچىلىرى سۈپىتىدە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەرلەردە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداش قېرىنداشلىرى بىلەن تېزلا تېپىشىپ بىرلىشىپ كەتتى. ئۇلار ھاكىمىيەتچىلىك ـ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئەزەلدىن تارتىپ قويۇق ئەنئەنىگە ئىگە ناھايىتى تەجرىبىلىك سەرۋازلاردىن بولغاچقا، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بۇ يەرلەردىكى غالىبىيەت تەنتەنىلىرىگە ئورتاقلاشتى. بۇ يەردە يۈز بەرگەن تەۋەلىك، بايلىق تالىشىش ئۇرۇشلىرىدا ئۇلار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ يېقىن قوللىغۇچىلىرىدىن بولۇپ قېلىشتى.

ئۇيغۇر ـ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بەگ ـ ئەمىرلىرى باشتىن ـ ئاياغ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىدىكى ۋەكىللىرى سۈپىتىدە سىياسىي سەھنىدە بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينىشقا باشلىدى. بۇ ئۆلكىنىڭ مۇھىم بالىلىرىدىن بىرسى بولغان سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئۆزلىرىگە ماكان قىلغان سۇلدۇز قاتارلىق قوۋملار ئاشۇ ئۇيغۇر ـ تۈرك بەگ ـ ئەمىرلىرىنىڭ يارەمى بىلەن ھەممىدىن ئاۋۋال ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى؛ جەنۇبتىكى كېش ـ قارشى شەھەرلىرىنىڭ تۆۋەنىدىكى جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنى قىلغان بارلاسلارمۇ ئۇلاردىن قېلىشمىدى. ئۇلار بارلاس ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر قازغىنىنىڭ باشچىلىقىدا مەركىزىي ھاكىمىيەت بولغان چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ھەدەپ ئىسيان تۇغنى كۆتۈرۈپ چىقىدىغان بولۇۋالدى.

ماۋەرائۇننەھردە مۇستەقىللىق دەۋاسىنى قىلىۋاتقان بارلاس، سۇلدۇز قوۋملىرى ۋە ئۇنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ھەقىقىدە مۇشۇنچىلىك مەلۇمات بەرسەك كۇپايە قىلۇر. ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلىمىز.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەسلىي ئېتىقادىنى ئىسلاھ قىلىپ، يېڭىلىققا كۆچۈشتەك بۇنداق زور تارىخىي ـ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتتا چاغاتاي مەملىكىتىدىكى دوغلات قوۋمىدىكى بەگ ـ ئەمىرلەر، ماۋەرائۇننەھردىكى باشباشتاق بارلاس، سۇلدۇز قوۋمىدىكى بەگ ـ ئەمىرلەر ۋە مەۋكەبتىكى ھوقۇقلۇق بەگ ـ ئەمىرلەردىن ئىبارەت بۇ ئۈچ گۇرۇھ كىشىلەر ـــ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ مەملىكەت بويىچە يۈرگۈزمەكچى بولغان بۇ بۇيۇك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ئىسلاھاتىدىكى ئۈچ چوڭ قىيىن ئۆتكەل ئىدى. بىراق، خان ئەتكەسى، پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ھالقىلىق پەيتتە خاننى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ چىقىشى نەتىجىسىدە تۇغلۇق تۆمۈر بۇ قىيىن ئۆتكەلدىن دەسلەپكى قەدەمدە ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ كەتكەنىدى؛ ئالتۇن قۇبىلىڭ سارايدىكى قوبۇل مۇراسىمىدا مەۋكەبتىكى بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ بۇ ئىسلاھاتقا تۇتقان پوزىتسىيەسى پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ «ئالدىرىماسلىق كېرەك» دېگەن سۆزىنىڭ ئىنتايىن توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى ...

ئەلھال، ماۋەرائۇننەھردىكى بارلاس قوۋملىرىنىڭ بەگ ـ ئەمىرلىرى ئارىسىدىكى ياش ئەمىرلەردىن بىرسى بولغان ئەمىر تۆمۈرنىڭ بۇ ئىسلاھاتقا تۇتىدىغان پوزىتسىيەسى ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك يۈرگۈزمەكچى بولغان دىن ئىسلاھاتىنىڭ نەتىجىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئۇ ئەمىر تۆمۈرنىڭ كېشتىكى ئوردىسىغا تەۋاچى ماڭدۇردى ...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ خابگاھىدا مۇھىم ئىشلارنى ئويلاپ، چىگىچ مەسلىلەرنى يېشىپ ئولتۇرغانىدى. توساتتىن تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىر

ئىشىك ئالدىدا پەيدا بولدى.

ــ خان ئالىيلىرى، خىيالىڭنى بۆلگەن بولسام، كەچۈرگىن. ئەمىر بۇلاجى ئۇلۇسبېگنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ قالدى. ئۇنىڭ ھاياتى سويام ھەلقۇمىدا تۇرۇپتۇ. تېزدىن ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشىڭ كېرەك ! تالادا قۇرچىلار ئاتنى تۇتۇپ سېنى كۈتۈپ تۇرۇشىدۇ ! ...

*　　*　　*

تالادىكى مەشئۇم قاراڭغۇلۇق بارغانسېرى قويۇقلاشماقتا ئىدى. يەر ـ جاھان گىرىمسەن گۈگۈم ئىچىگە يوشۇرۇنۇشقا باشلىدى. ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ خانىسى خۇددى قازانغا سۇ قۇيغاندەك جىمجىتلىققا چۆمدى. پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ كۆكرىكى بىردىنلا سىرقىراپ ئاغرىپ، دېمى قاتتىق سىقىلدى ـ دە، ھەدەپ ئۆرىسىگە تىنىشقا باشلىدى. كۆڭلى ئىلىشىپ، ئۇنى چىدىغۇسىز ئازابلىغىلى تۇردى... ئۇنىڭ ئەس ـ ھوشى خۇددى باھار تاشقىنى بېسىپ كېتىۋاتقان يالغۇز ئارالدەك ئاستا ـ ئاستا غايىب بولۇشقا باشلىدى.

«مېنىڭ ۋەتىنىم سېلېنگا بويىدىكى قۇرۇلۇندا ئىدى ... ھەمايىچىم ئۇلۇغ ئۇرۇش خۇداسى سولدې ئىدى ... ئالۋاستى ماڭغۇسنىڭ سويام ھەلقۇمىدىن مېنى ئەمدى كىمۇ قۇتقۇزۇپ چىقار ـ ھە؟ !» ئۇنىڭ بۇ ئەڭ ئاخىرقى پىكرى خۇددى جىنچىراغنىڭ ئۇچقۇنىدەك لىپىلداپ قويدى ـ دە، بارغانسېرى ئاجىزلاپ ئۆچۈشكە باشلىدى.

پېشقەدەم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ھاياتلىق دەرياسىنىڭ ئاخىرقى سۇلىرى يىراقتىكى قۇرۇلۇنغا ــ سېلېنگا دەرياسىغا ئېقىپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى شېشىدەك قېتىپ قالدى ...

نەزم

سەلتەنەتنىڭ دەبدەبىسى بەكمۇ چوڭدۇر،
زىلزىلىسى ئانىڭ ئالەمگە لىق تولغاندۇر.
بۇ جاھان ئىككى ئىشىكلىك ئۆيگە ئوخشار،
بىرىدىن نەچچىسى كىرىپ، بىرىدىن شۇنچە چىقار.

ئۇچىنچى باب

موناستىردىكى راھىبە

«قۇياش نۇرى ئەخلەتخانىلارغىمۇ چۈشۈپ تۇرىدۇ. لېكىن، ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن بۇلغىنىپ كەتمەيدۇ.»
— دىئوگېن[1]

مىلادىيە 1354 - يىلى ياز پەسلى.

ئەتىسى ئۇلار ئالمالىقتىكى ئاددىي بىر سارايدا بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، ئەمدىلا ناشتا قىلىپ ئولتۇرۇۋىدى، شەھەردىكى ناسارالار ئىبادەتخانىسىنىڭ قوڭغۇراقلىرى بىردىنلا تەڭ جاراڭلاپ چېلىندى. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەيران بولغىنىدىن جانباز بىلەن نىزامىدىنىنى چىقىپ قاراپ بېقىشقا بۇيرۇدى.

ئۇلار چىقىپ، ئىشىكتە تۇرغان ساراي قاراۋۇلىدىن:

— قوڭغۇراق نېمىشقا مۇنداق كۈچلۈك چېلىنىدۇ؟ — دەپ سورىدى. ئۇ:

— بۈگۈن قاتاللارنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان يەكشەنبە كۈنى. شۇڭا، كىشىلەرنى كېلىپ ئىبادەت قىلىشقا چاقىرىپ قوڭغۇراق چېلىنىدۇ. مۇبادا ناشتا قىلىپ بولغان بولسىڭلار، سىلەرمۇ بىز بىلەن چېركاۋغا ئىبادەتكە بېرىڭلار ! چۈنكى، ئىبادەت قىلغۇچىلار ئۈچۈن چېركاۋنىڭ ئىشىكى ھەمىشە ئوچۇق ! — دەپ جاۋاب بەردى.

---

① دىئوگېن (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 400 — 325) قەدىمكى يۇنانلىق مەشھۇر پەيلاسوپ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ زامانداشى.

جانبازلار هېلىقى قاراۋۇلغا رەھمەت ئېيتىپ، ساراي ئىچىگە قايتىپ كىردى ۋە قاراۋۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى غوجىزادە ئەرشىدىنگە كۆلۈپ تۇرۇپ دوراپ سۆزلەپ بەردى. ئۇلار مۇشۇنداق پاراڭ بىلەن ناشتا قىلغاچ، ئوردا ئالدىغا بېرىشنى مەسلىھەتلەشتى.

ئالمالىقنىڭ ئەتىگەنلىك ھاۋاسى ئىنتايىن ساپ ئىدى. ئۇدۇلدىكى تاغنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن بۇلۇتلار سۈزۈلۈپ، كۆك يۈزىدە ئاستا ـ ئاستا غايىب بولماقتا ئىدى. ئەمدى قۇياشنىڭ ئۆزىمۇ ئاللىقانداق بىر تەرەپتە ـــ بىردەم ناھايىتى يىراق، بىردەم ناھايىتى يېقىن، قىزغۇچ مىس لېگەندەك بولۇپ كۆرۈنەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ سېھىرلىك ۋە ئاجايىپ قىزغۇچ شولىسى بىلەن يېرىم ئۇپۇقنى قىزارتىپ، ئەتىگەنلىك شەپەق بۇلۇتلىرىنىڭ ئارقىسىغا ھەدەپ يوشۇرۇناتتى.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا جانباز، ئىسكەندەر، نىزامىدىن، ھەسەن ۋە ھۈسەن قاتارلىق ھەمراھلىرى بىلەن بىللە ئەردەۋۈلدىن تېخى تۇنۇگۈن كەچتىلا ئالمالىققا يېتىپ كەلگەنىدى.

ئۇلار ئاخىر ناشتىلىرىنى قىلىپ بولۇشۇپ سارايدىن كوچىغا چىقىشى ۋە بىردەم مېڭىپ تاتلىق ـ تۇرۇملار، مىسكەرلەر قاتاردىن ئۆتۈپ، سۇ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن سوپۇنچىلار كوچىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى سان فىرانسىسكا چېركاۋىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ قاراقىتانلار زامانىسىدىن قالغان قەدىمكى كاتولىك چېركاۋى بولۇپ، ئالمالىقتىكى نېستورىيان دىنى[1]غا

① نېستورىيان دىنى ـــ خىرىستىيان دىنىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. خىرىستىيان دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ئەيسا ئەلەيھىسسالام قەدىمكى پەلەستىندىكى ناسىرە دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، «نېستورىيان دىنى» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئادەتتە «ناسارالار» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ ھەقتە تەپسىلاتلار ئۈچۈن «ئىنجىل. لوقا بايان قىلغان خۇش خەۋەر» 2 ـ سۈرە 4 ـ ئايەتتىن پايدىلىنىلدى.

ئېتىقاد قىلىشىدىغان قاتال بايلىرىنىڭ تەمىراتى بىلەن پۈتۈنلەي كۆڭ خىشتىن سېلىنغان كاتتا بىر ئىمارەت ئىدى. ئالمالىقتا پىششىق خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئالدى تەرىپى بۇنىڭدەك چىرايلىق بېزەلگەن مۇنداق ئىمارەتلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. سان فىرانسىسكا چېركاۋىنىڭ كوچىغا قاراپ تۇرغان تېمىدا قاتار ئۇچ چوڭ ئىشىك بار بولۇپ، قېيىن ياغىچىدا ئويۇپ گۈل چىقىرىلغان بۇ ئىشىكلەر ھەم ئېغىر، ھەم قېلىن قىلىپ پۈختا ياسالغانىدى. چېركاۋنىڭ ئىبادەت زالىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور گۈمبەزسىمان تۆڭلۈكنى ئىككى تال كىچىك پەنجىرە كۆتۈرۈپ قوغداپ تۇراتتى. بۇ ھال كىشىگە خۇددى پوپىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرغان دىياكونلىرىنى ئەسلىتەتتى. چېركاۋنىڭ كېمىرلىك ئۆگزىسىنى ئىككى تەرەپتىن قاتار كەتكەن ئىنچىكە تۈۋرۈكلەر كۆتۈرۈپ تۇراتتى؛ ئىككى تەرەپتىكى قېلىن تاملارغا چىقىرىلغان مېھرابلارغا خىرىستىيان ئەۋلىيالىرىنىڭ ھەيكەللىرى تىكلەپ قويۇلغان، تاملىرىغا ئىكۈنارنىڭ رەسىملىرى سىزىلغانىدى. چېركاۋنىڭ تۇرۇسىغا ئۇچ قاتار گۈل نەقىش چىقىرىلغان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى تىك سىزىقنىڭ ئۇستىگە بوۋاق چېغىدىكى ئىنسان ئوغلى مەسھ ئەيسا①نى قۇچاقلاپ تۇرغان بۇۋاي مەريەمنىڭ رەڭلىك رەسىمى سىزىلغانىدى. بۇ چېركاۋغا تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە سىرلىق تۈس بېرىپ تۇراتتى. تورۇسنىڭ ئىككى تەرىپىگە بەشتىن جەمئىي ئون دانە نەقىشلىك دېرىزە چىقىرىلغانىدى.

چېركاۋ تېمىنىڭ بىر چېتىدە تۆت چاسا ئېگىز سان فىرانسىسكا قوڭغۇراق مۇنارى قەد كۆتۈرگەنىدى. مۇنارنىڭ ئۈچلۈق ئۆگزىسى كۆك بىلەن بوي تالاشقاندەك ئېگىز ھەم تىك ئىدى.

---

① ئىنسان ئوغلى مەسھ ئەيسا ــ خىرىستىيان دىنىدىكىلەرنىڭ پەيغەمبىرى ئەيسا ئەلەيھىسسالام.

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قاتاللارنىڭ ئىبادەتگاھىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن ھەمراھلىرىنى باشلاپ، سان فرانسىسكا چېركاۋىنىڭ يان ئىشىكىدىن چېركاۋ سەيناسىغا كىردى. سەينا كەڭ ھەم ئازادە بولۇپ، ھويلىغا مەرمەر تاش يېيىتىلغانىدى. ئەتراپتىكى تاملاردا قاتار ئەگمە كۈنگۈرىلەر بار ئىدى. ئۇلار چېركاۋنىڭ سەيناغا قارىتىلغان دېرىزىسىدىن ئىچىگە قارىدى.

چېركاۋنىڭ ئىچى ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ئەر ـ ئايال مۇخلىسلار بىلەن لىق تولغانىدى. مۇنبەردە ئالمالىقلار «رىشاد» دەپ ئاتايدىغان بورگىنىدىيەلىك ئېپىسكوپ ريچارد① ئەر ـ ئايال مۇخلىسلارغا تەبلىغ ئېيتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ قولىدا مەرغۇپ تاشلار بىلەن بېزەلگەن يوغان بىر كىرىست بار ئىدى. ئالدىدىكى مۇنبەرنىڭ ئۈستىدە مۇقاۋىسىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بىر كىتاب ئېچىقلىق تۇراتتى. ئۇ خىرىستىيان دىنىدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس كالامى «ئىنجىل» ئىدى. ئېپىسكوپ ريچارد مۇنبەر ئاستىدىكى كىشىلەر توپىغا قاراپ پۈتۈن زېھنى بىلەن تەبلىغ قىلماقتا ئىدى. ئەر ـ ئايال مۇخلىسلار ئۇنىڭ سۆزىنى ئىخلاس بىلەن قۇلاق سېلىپ ئاڭلىماقتا ئىدى. ئۇ ئالدىدىكى «ئىنجىل»نى ۋاراقلاپ ئېچىپ، سول قولى بىلەن ئۇنىڭ سەھىپىلىرىنى، ئوڭ قولى بىلەن كىرىستنى تۇتۇپ سۆزلەۋاتاتتى:

ـــ ئىنسان ئوغلى مەسھ ئەيسا ئېيتىدۇرلەركى، ـــ دېدى ئۇ سۆزىدە مۇقەددەس ئىنجىلنىڭ سەھىپىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ

---

① بورگىنىدىيەلىك ئېپىسكوپ ريچارد ـــ ئۇ مىلادىيە 1334 ـ يىلى چاغاتاي خانىي جەڭگىچى چاغاتاي سەلتەنەتىگە خان بولۇپ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلىدە، رىم پاپاسى، ئاۋىنىگنونلۇق گىرىگورى XI (مىلادىيە 1309 ـــ 1377 يىللىرى) تەرىپىدىن ئالمالىققا ئېپىسكوپ قىلىپ ئەۋەتىلگەنىدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، بارتولدنىڭ «يەتتىسۇ تارىخى ئوچېرىكلىرى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 113 ـ، 114 ـ بەتلەر.

تۇرۇپ، ــ «سىلەر ئەجەب مېنى رەببىم ! رەببىم ! دەيسىلەر ـ يۇ، بۇيرۇقلىرىمغا ئەمەل قىلمايسىلەر. ئەمىسە مېنىڭ ئالدىمغا كېلىپ، سۆزلىرىمنى ئاڭلاپ ئەمەل قىلغانلار كىمگە ئوخشايدۇ؟ ئۇلار خۇددى ئۇلىنى چوڭقۇر قېزىپ، قورام تاشنىڭ ئۈستىگە ئىمارەت سالغان كىشىگە ئوخشايدۇ. كەلكۈن كەلگەندە، ئۇنىڭ كۈچلۈك ھوجۇمى ئۇنداق ئىمارەتنى قىمىرلىتالمايدۇ. چۈنكى، ئۇ پۇختا سېلىنغان. لېكىن، سۆزلىرىمنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، ئەمەل قىلمايدىغانلار ئۇل قۇرمايلا قۇرۇق يەرنىڭ ئۈستىگە ئىمارەت سالغان كىشىگە ئوخشايدۇ. بۇنداق ئىمارەت كەلكۈننىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىغان ھامان ئۆرۈلۈپ پۈتۈنلەي گۇمران بولىدۇ.»①

ــ ئى ئەھلى قاتاللار، بىلىڭلارکى، رىم پاپاسى بىزگە مەكتۇپ يېزىپتۇ. ئۇ خېتىدە مۇھەممەدنىڭ مۇخلىسلىرىنى ئالمالىققا كىرگۈزمەسلىكنى، نېستورىيان دىنىمىزنى جەنۇبتىكى ئەردەۋېل، ئۇدۇن ۋە كاشغەرگىچە كېڭەيتىشىمىز لازىملىقىنى جېكىلەپتۇ. مۇھەممەدنىڭ ئۇممەتلىرى بولغان ئۇل مۇسۇلمانلار ئەسلىدە يالاڭ تۆش، قارابۇدۇنلار ئىدى. بىز قاتاللار ئەسلىمىزدىن تارتىپلا ئاقسۆڭەك خەلقىمىز. ھېلىھەم ئارىمىزدىكى مەرتىۋىلىكلەرنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، مەرتىۋىلىكلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلىساق، ئىختىلاپ ـ ئىنقىرازلىقنى تۇغەتسەك، ئۇل مۇسۇلمانلارنى بۇ ئەلدە يەنىلا ئەرزىمەس خار ـ زار ئورۇنغا مەھكۇم قىلىپ قويالايمىز !...

بۇ چاغدا ئېپىسكوپ رىچاردنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلاپ تۇرغان بىر مۇخلىس مۇنداق دەپ غودۇرىدى:

ــ بىز ئۆز ئېلىمىزدە تىپتىنچ تۇرۇپتىمىز. يەنە نېمە كېرەككىنە ئۇنىڭغا؟ ! مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىز بىزگە ھېچ

① «ئىنجىل. لوقا بايان قىلغان خۇش خەۋەر» 7 ـ سۈرە.

ئازار بەرگىنى يوققۇ؟ بىز ناسارالار ئەھلىدە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان تەك ـ باراۋەرلىك ئاشۇ مۇسۇلمانلار ئەھلىدە ئاللىقاچان تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغانغۇ؟ بىز نېمىدەپ يەنە ئۇلارغا قارشى تۇرغۇدەكمىز؟ ئۇلار بىزگە چېقىلمىغاندىكىن، ئۇلار بىلەن كارىمىز بولمىغىنى ياخشى. بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ چېركاۋلىرىدا ئىبادىتىمىزنى قىلۋېرەيلى، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋەرسۇن !

ھېلىقى مۇخلىسنىڭ نارازى بولۇپ ئېيتقان بۇ سۆزىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرنەچچىلا ئادەم ئاڭلىدى، بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرمۇ بار ئىدى.

ئۇ بۇگۈن كۈندىكى ئادىتى بويىچە ئەتىگەن تۇرۇپ كەتكەنىدى، ناشتا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاددىي كىيىنىدى ـ دە، مۆھۈرداری يەللىغ تايشى بىلەن بىللە ئىككى نۆكەرنى كەينىگە سېلىپ ئوردىدىن چىقتى. بۈگۈن يەكشەنبە نېستوريان دىنىدىكىلەرنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان كۈنى بولغاچقا، ھېلىقى ناسارا قىزنى قايتا ئۇچرىتىش ئۈچۈن ئۇمۇ ئاشۇ سان فرانسىسكا چېركاۋىغا كەلگەنىدى، ئۇ خالايىقنىڭ كۆزىدىن پىنھان بولۇپ، مۇنبەردە تەبلىغ ئېيتىۋاتقان ئېپىسكوپنىڭ سۆزىنى بىر بۇلۇڭدا ئاڭلاپ جىم ئولتۇرغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئەسلىدە رىچاردنىڭ تەبلىغ سۆزلىرى نېستوريان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بۇ قاتاللارنىڭ قىزغىنلىقىنى تېخىمۇ قوزغىشى مۇمكىن ئىدى، دەپ ئويلىغانىدى. لېكىن، تەبلىغنى ئاڭلاپ، مۇخلىسلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قىسىملىرىنىڭ نارازى بولۇپ غودۇرىشىۋاتقانلىقىنى ۋە بىر قىسىملىرىنىڭ چېركاۋدىن يېنىپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ بۇنىڭدىن بۇ يەردە نېستوريان دىنىنىڭ كېڭىيىش ئېھتىماللىقىنىڭ ئانچە چوڭ ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى.

بۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ناسارا قىزنى ئىككىنچى قېتىم ئۇچرىتىشى ئىدى. بۇگۈن ئەتىگەن ئۇلار ئوردىدىن چىقىپلا زەھەردەك ئاچچىق سۇچىك،① قاڭسىق چاقىر② ساتىدىغان كەپتىلەر③ قاتاردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانداا، كەپتىته سۇچىك، چاقىرلارنى ئىچىشىپ كەيپ بولۇشۇپ، دەلدەڭشىپ چىقىپ ئۇدۇل چېركاۋغا ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقان ناسارالارنى ئۇچراتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرلەر ئادەملەر توپىنى ئارىلاپ مېڭىپ، سان سېمون مۇناستىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، تۇيۇقسىز ئىشىك ئېچىلىپ، ئىچىدىن ئۈچىسىغا هاۋا رەڭ نېپىز ياڭالدۇرۇق④ كىيىۋالغان ياش بىر راهىبە چىقىپ كەلدى. ئۇ ئىبادەتكە ماڭغان كىشىلەر توپىغا قوشۇلۇپ ئۇدۇل سان فىرانسىسكا چېركاۋىغا قاراپ ماڭدى. تۇغلۇق تۆمۈرمۇ هېلىقى قىزنىڭ ئارقىسىدىن چېركاۋغا قاراپ ماڭدى. بىركەملەردە چېركاۋنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئادەملەر ئارىسىدىن هېلىقى ناسارا قىزنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنى تېپىۋالدى. ناسارا قىز ئالدىدىكى مۇنبەردە تەبلىغ ئېيتىۋاتقان ئېپىسكوپ ريچاردنىڭ سۆزىنى ئىخلاس بىلەن بېرىلىپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. تۇغلۇق تۆمۈر ريچاردنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلا ـ ئاڭلا، ئاخىر زېرىكتى ـ دە، يەللىغ تايىشىغا ئوردىغا قايتىش هەققىدە ئىشارەت قىلدى، ئاندىن ئادەملەر ئارىسىدىن قىستىلىپ ئۆتۈپ، چېركاۋنىڭ تېشىغا چىقتى...

غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سان فىرانسىسكا چېركاۋىنىڭ

---

① ② سۇچىك، چاقىر ـــ هاراقنىڭ نامى.

③ كەپىت ـــ هاراق ساتىدىغان قاۋاقخانا.

④ ياڭالدۇرۇق ـــ ئۇستىدە باشىنىكى بولغان يامغۇرلۇق. تۇپا ـ چاڭدىن ساقلايدىغان پىلاش.

سەيناسىدىن سىرتقا چىقىپ، چېركاۋ ئالدىغا توپلىشىۋالغان ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرسىدىن ئوردا ئالدىغا قانداق بارىدىغانلىقىنى سورىدى.

ھېلىقى ئادەم ئۇلارغا باشتىن - ئاياغ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:

— ئەنە ئاۋۇ خالتا كوچىنىڭ ئاغزىدىن ئۆتسەڭلار، يالغۇز ئاياغ بىر يولغا دۇچ كېلىسىلەر. شۇ يول بىلەن ئالدىڭلارغا قاراپ مېڭىۋەرسەڭلار ئوردا ئالدىغا چىقىسىلەر. خوش، ئۆزۈڭلارنى نەدىن سورايمىز؟ — دەپ غوجىزادە ئەرشىدىنىدىن قايتۇرۇپ سوئال سورىدى ئۇ.

— بىزلەر ئەردەۋېلىدىن كەلگەن، — دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، — تېرىپۇرۇشلۇق قىلىمىز. رەھمەت سىزگە، خوش!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ بولۇپلا ھەمراھلىرىنى باشلاپ خالتا كوچا تەرەپكە قاراپ ماڭدى. يالغۇز ئاياغ يولنىڭ چەتلىرىدە، باغلارنىڭ تۈۋى، تاملارنىڭ دالدىسىدا قىمارۋازلار تۆت ئوشۇق، ئوردىكام ئويۇنلىرىنى ئويناپ، بىر - بىرىنى ئۇتۇشۇپ ئولتۇرۇشقانىدى. ئۇلار ئاخىر ئوردا ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ يەردە بازار قىزىپ كەتكەنىدى. بازاردا نان، گۆش، ئۈزۈم، ياڭاق، سامسا، قورۇغان پۇرچاق سېتىلاتتى. كىشىلەر يېيىشكە بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋېلىپ يېيىشمەكتە ئىدى. گاھىلىرى بازاردىن سېتىۋالغان يېمەكلىكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرۇشۇپ، گاھىلىرى بولسا تاملارغا يۆلىنىپ يېيىشمەكتە ئىدى.

ئوردا ئالدىدىكى مەيداننىڭ نېرىقى بېشىدا ئاۋات بىر چايخانا بار ئىدى. كىشىلەر بۇ چايخانىدا توپ - توپ بولۇشۇپ دەم ئالغاچ، تەرلەپ - پىشىپ چاي ئىچىشمەكتە ئىدى. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەمراھلىرى بىلەن بىللە بازاردىن بىرئاز يەيدىغان نەرسە - كېرەكلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن،

چايخانىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى بىر بۇگلۇككە كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار چاي ئىچكەچ، چايخانىنىڭ ئالدىدىكى مەيداندا ئارغامچىدىن ئاتلاپ ئۆتۈشتە بەسلىشۋاتقانلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈپ ئولتۇرۇشتى. ئىككى بالا بىر تال ئارغامچىنى مەيدىسىگە كۆتۈرۈپ چىڭ تارتىپ تۇرۇشتى. بەسلىشۋاتقانلار نۆۋەت بىلەن ھېلىقى ئارغامچىدىن سەكرەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئارغامچىدىن سەكرەپ ئۆتۈپ كېتەلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئىككىسىنىڭ پۇتى ئارغامچىغا ئىلىشىپ قېلىپ يىقىلىپ چۈشتى. ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلار قاقاھلىشىپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئارغامچىدىن سەكرەشتە بەسلىشىدىغانلارنىڭ ئويۇنى تۈگىگەندىن كېيىن چېلىشىش باشلاندى. ئاۋۋال مەيدانغا ياش پالۋانلار چۈشۈشتى. مەيدان چېلىشچى پالۋانلاردىن پات - پات بوشاپ تۇردى. ئاخىر ئىككى نەپەر تەمبەل چېلىشچى پالۋان مەيدانغا چۈشتى. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن بەل قايرىشىپ ئۈزاققىچە كۈچ سىناشقان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسى رەقىبىنى يانپاشقا ئېلىپ يەرگە ئۇرالمىدى. ئۇلار مۇشۇنداق ئۈزاققىچە بەل قايرىشىپ كۈچ سىنىشىپ، ئاخىر ھەر ئىككىسىلا چارچاپ ھالدىن كېتىپ ئولتۇرۇپ قېلىشتى. بۇ چاغدا پالۋانلارنىڭ چېلىشىشنى تاماشا قىلىپ تۇرغانلارنىڭ ئارىسىدىن دۇندەك بەستلىك، تەتۈر ئۇستىخان بىر موڭغۇل ئوتتۇرىغا سەكرەپ چۈشكەن پېتى ئەتراپتا تۇرغانلاردىن پالۋان تەلەپ قىلدى. باياتىن كۈچ سىنىشىش ئۈچۈن مەيدانغا چۈشۈشكە تەمشىلىۋاتقان پالۋانلار ھېلىقى موڭغۇلنىڭ دۇندەك بەستىگە قاراپ مەيدانغا چۈشۈشتىن يالتىيىپ قېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم مەيدانغا چۈشۈشكە پېتىنالمىدى. ھېلىقى موڭغۇل تېخىمۇ كۆرەڭلەپ، پالۋان تەلەپ قىلىپ ھۆركىرەپ سەكرەپ، يەرنى خۇددى قاۋانداك تىلغاپ تۇپا توزۇتۈشقا باشلىدى.

بۇگلۇكته چاي ئىچكەچ پالۋانلارنىڭ چېلىشىشىنى كۆرۈپ ئولتۇرغان غوجىزاده ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا موڭغۇلنىڭ خۇددى چاپچىپ تۇرغان كۆرەڭ بۇقىدەك ئۆكتەملىك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر بەل تۇتۇشۇپ كۆرمەكچى بولدى ـ ده، ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، بېلىنى پوتا بىلەن مەھكەم باغلاپ، ھېلىقى كۆرەڭ موڭغۇلنىڭ ئالدىغا ماڭدى. ئۇ موڭغۇلنىڭ بەستلىك بويى ئالدىدا پاكار كۆرۈنەتتى. موڭغۇل پالۋان ئەرشىدىنىڭ بېلىدىكى پوتىسىدىن تۇتۇپ، بىر كۇچەنگىنىچە ئۇنى دەس كۆتۈرۈپ يەردىن ئۇزۇۋېلىپ يەنە يەرگە ئۇرماقچى بولدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ مۇشەققەتلىك ھەرىكىتى بوشقا كەتتى. موڭغۇلنىڭ تۇنجى قېتىمقى كۇچىنىشى نەتىجىسىز چىققاندىن كېيىن، ئۇ رەقىبىنى تۇرلۇك چارىلەر بىلەن يەرگە يىقىتىش كويىدا بولدى. ھېلى ئۇ ئەرشىدىنىڭ پۇتلىرىغا چىرماق سېلىپ چاپۇتلىسا، ھېلى بېلىنى قايرىيتتى. ئەمما، غوجىزاده ئەرشىدىن خۇددى قاققان قوزۇقتەك ئورنىدىن مىدىرلاپمۇ قويمايتتى. ئۇدا ئۇچ مەرتەم زورۇقۇپمۇ ھېچ نەتىجە چىقىرالمىغاندىن كېيىن، ئۇ ئاخىر ھالىدىن كېتىشكە باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا غوجىزاده ئەرشىدىن موڭغۇلنىڭ بېلىدىكى پوتىسىدىن تۇتۇپ «يا ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان !» دەپ بىر كۇچۇنۇپلا ئۇنى يەردىن دەس كۆتۈرۈپ ئالدى ـ ده، بېشىدىن چۆرۈپ ـ چۆرۈپ، بەش قەدەم يىراققا ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىۋەتتى. ئەتراپتىكىلەر ئۇنىڭغا قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى.

ئەرشىدىن ھېلىقى موڭغۇلنىڭ قېشىغا بېرىپ قولىنى ئۇزارتتى، موڭغۇلمۇ ئۇنىڭ بۇ دوستانە ھەرىكىتىگە قايىل بولۇپ قولىنى تۇتتى ـ ده، ئورنىدىن سەكرەپ قوپتى، ئۇنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ قويۇپ، ئارقىسىغا قارىماستىن كېتىپ قالدى...

غوجىزاده ئەرشىدىن ۋه ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئاخىر ئوردا دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. ئوردىنىڭ بۇ كاتتا

دەرۋازىسىنى كۆرۈپ بىرئاز ھودۇقۇپ قېلىشتى. ئوردىنىڭ كۈنگۈرىلىك ئېگىز قورغان تېمىنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن ئۇچ كېمىر ئىشىكلىك دەرۋازىسى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازا چوڭ ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىككى دەرۋازا كىچىك ئىدى. ئوتتۇرىدىكى كېمىرنىڭ ماڭلىيىدا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ بەلگىسى بولغان قارچىغىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قالقان ئېسىقلىق ئىدى. بۇ قالقاننىڭ ئىككى يېقىدىكى ئۈكەكلىك قورغان تېمىغا ئوق ئاتىدىغان نۇرغۇن تۆشۈكلەر قويۇلغانىدى. ئۈكەكلەرنىڭ دالدىسىدا قوللىرىغا نەيزە - قالقان تۇتۇشقان لەشكەرلەر قېتىپ تۇرۇشاتتى. قوللىرىدىكى قورال - ياراغلار، ئۇستىباشلىرىدىكى پولاتتىن سوقۇلغان ساۋۇت - قۇياقلار، پولات دۇبۇلغا - قالپاقلار كۇن نۇرىدا ۋال - ۋۇل پارقىراپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى. دەرۋازا چىڭ تاقاپ قويۇلغانىدى. غوجىزادە ئەرشىدىن ھەمراھلىرىغا يول ياقىسىدىكى بۇك ئۆسكەن سېدىلەرنىڭ ئاستىدا سايىداپ كۇتۇپ تۇرۇشنى جېكىلەپ قويۇپ، ئۆزى ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى ۋە قورغان تېمى ئۇستىدىكى ئۈكەكنىڭ دالدىسىدا قېتىپ تۇرۇشقان لەشكەرلەرگە:

— بىزنىڭ خان بىلەن كۆرۈشىدىغان ناھايىتى مۇھىم ئىشىمىز بار ئىدى. تېز كىرىپ خانغا مەلۇم قىلىڭلار ! — دەپ ۋارقىرىدى.

— غازاڭ پەسلى بولغىچىلىك كۇتۇپ تۇرۇڭلار ! — دەپ مەسخىرە قىلدى ئۇلارنى ئۈكەكنىڭ دالدىسىدا قېتىپ تۇرۇشقان لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرسى.

— كۇتۇپ تۇرالمايمىز ! — دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ئۇنىڭ سۆزىگە پىسەنت قىلماي، — چۇنكى خانىنىڭ ئۆزى بىزنى سارايدا كۇتۇپ تۇرۇپتۇ !

— ھوي جۇلدۇر كېپەن، ئات - جونۇڭ نېمە؟ قايسى ئۇرۇق - ئايماقتىن بولىسەن؟ ئەجەب چوڭ سۆزلەيسەنغۇ؟ سەن «مېنىڭسىز

ئوردىدا ھېچ ئىش يۈرۈشمەيدۇ» دەپ ئويلايدىكەنسەن ـ دە؟ ئاڭلاپ قوي جۇمۇ، چاغاتاي خانزادىلىرى ھەپتىلەپ كۈتۈپمۇ خانىنىڭ دىدارىنى كۆرەلمەي كېتىشكە مەجبۇر بولۇشىدۇ. كۆرگەنلا ئادەم كىرىۋېرىدىغان بۇ ئىمارەتخانا ئەمەس، ئوردا جۇمۇ ! قايت ئارقىڭغا ! بولمىسا ئوردىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىپ قويىمىز !

ئۇكەكنىڭ كەينىدىكى لەشكەرلەر راستلا قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى جاراقشىتىپ، ئوقيالىرىنى بەتلەپ ئۇلارغا تەڭلىدى.

غوجىزادە ئەرشىدىن لەشكەرلەرگە گېپىنى ئۆتكۈزەلمەي، ئاخىر ئارقىسىغا يېنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئوردىنىڭ ئىچىدىن بىرسى چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئۈمىدتە سېدىنىڭ ئاستىدا تاكى كۈن پاتقۇچە كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى.

* * *

قۇياش ۋاداسىدا ياز ناھايىتى دىمىقتا بولىدۇ. بۇ يىلمۇ تومۇزنىڭ تىنچىق، جاپالىق كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. ئىككى ھەپتىدىن بېرى ئۇدا داۋام قىلىۋاتقان كىشىنى ئېزىدىغان بۇغا تىنچىقى كەڭ زېمىن ئۈستىدىن كەتمەي، توغرىسىغا تۇرۇۋالدى. كىشىلەر ئۆيلىرىدىمۇ خۇددى ئېتىزدىكىدەكلا تەرلەپ ـ پىشىپ، چىلىق ـ چىلىق سۇ بولۇپ كېتىشەتتى. كۆكدالا تەرىپىدىن يۇقىرى ئۆرلەپ كۆتۈرۈلگەن ئىسسىق تىنچىق ھاۋا دەستىدىن پايتەخت ئالمالىق بارغانسېرى دىمىقتا بولۇپ كېتىۋاتاتتى. گەرچە كېچىلىرى كەيگەن دەريانسىڭ نېرىقى تەرىپىدە بىر ـ ئىككى قېتىم گۈلدۈرماما قاراس ـ قۇرۇس گۈلدۈرلەپ، ئاسماندا ئەگرى ـ بۈگرى كۆك ئىز پەيدا قىلىپ بىھۇدە چاقماق چېقىپ قويسىمۇ، ئەمما قاغجىراپ، باغرى ئۆرتىنىپ قاقشاپ كېتىۋاتقان يەرگە بىر تامچىمۇ يامغۇر ياغمايتتى. ئالمالىقنىڭ يېنىدىنلا ئېقىپ ئۆتىدىغان كەيگەن دەريانسى سوغۇلۇپ، سۈيى بارغانسېرى

ئازىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئىلگىرى دەريانىڭ شارقىراپ شىددەت بىلەن ئاقىدىغان بۆلەكلىرىدە تېيىز كېچىكلەر پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى. ئۆكۈزلەر نېرىقى قىرغاقتا دۇمبىسىنى ھۆل قىلمايلا ئۆتۈپ كېتىۋېرەتتى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ھەر يىلقى ئادىتى بويىچە، بۇ يىلمۇ تومۇز كىرىشى بىلەن تەڭلا تاغدىكى يازلىق ئوردىسىغا كۆچۈپ كېلىۋالدى. ئۇنىڭ خان چېدىرى تاغ باغرىدىكى كەيگەن تۆپىلىكىگە تىكىلگەنىدى. تۆپىلىكنىڭ ئۈستى تەرىپىگە تەخمىنەن بىر ـ ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان يەردە ئېگىز بىر دۆڭ خۇددى چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك يىراقتىن چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۆڭنىڭ تېگىدە بىر تاشلىق سۇ يىل بويى زادى ئۆكسۈمەستىن ئېقىپ تۇراتتى. كىشىلەر بۇ سۇنى «كەيگەنغول» دەپ ئاتايتتى.

بېلىق قاسرىقىسمان پەس ئېدىرلىق ئارىسىدىكى يەلپۇگۈچسمان كەيگەن ۋادىسى تاكى ئالمالىققىچە سوزۇلغانىدى. ھازىر كەيگەن ۋادىسى ھەربىي يۇرۇشلەردىكى قونالغۇلاردا تىكىلىدىغان كىگىز ئۆيلەر ۋە ئاددىي رەخت چېدىرلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. كېچىلىرى چېدىرلار ئارىسىدا سانسىزلىغان گۈلخانلار يېقىلغانلىقتىن، بارگاھنىڭ بۇ گۈلخانلىرى خۇددى كۆندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەن كېچە ئاسمىنىدا سالقىن تاغ شامىلى كىشىلەرگە راھەت بېغىشلايتتى.

ئالمالىقنىڭ ئادەمنىڭ نەپسىنى بوغىدىغان ھۆپ ـ ھۆپ ئىسسىقىدىن بەزگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان تاغنىڭ كېچىلىك راھەتبەخش سالقىن ھاۋاسىدا يۇرۇپ خېلىلا يېنىكلەپ قالغانىدى. ئۇ بۈگۈن كېچە ئۆزىنىڭ خان چېدىرىدا كېڭەش چاقىردى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھردىكى ئىسيانچى بارلاس ۋە سۇلدۇز قوۋمىنىڭ مەسلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىپ، ئاستانە ئالمالىقىغا غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن

ئاساسلىق زېھنىي كۈچىنى چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى تىكلەشكە قاراتتى. ئەمدىكى مەسىلە قانداق قىلىپ مەملىكەت مىقياسىدا يۈرگۈزۈلمەكچى بولغان دىن ئىسلاھاتىنى سەلتەنەتنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئىشىدىكى تۈپ مەملىكەت سىياسىتىگە ئايلاندۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. شۇڭا، ماۋەرائۇننەھردىكى تەپرىقىچى كۈچلەرنىڭ قارشىلىقى ئوڭۇشلۇق سۈندۈرۈلغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى قاراشەھەر — چالىش، تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر تاتلىرى بىلەن قۇياش ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر ناسارالىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دىن ئىسلاھاتىغا بولغان ئاساسىي قارشىلىق مەۋكەبتىكى جايساق①،ئوتاقچى②، گېزەكچى، دەمچى ③، زالۇق④، قوشۇنچى⑤ قاتارلىق ئەمىر ـ ئۆمەرالار، بەگ ـ بىگاتلاردىن كېلىدىغانلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايتتى. چۈنكى، ئىسلاھاتنىڭ مەملىكەت مىقياسىدا غەلىبە قىلىش ـ قىلالماسلىقى ھەممىدىن ئاۋۋال پايتەخت ئالمالىقتا مۇۋەپپەقىيەتلىك قانات يايدۇرۇلۇشىغا باغلىق ئىدى. شۇڭا، خان ھەممىدىن ئاۋۋال ئەمىر كىببىر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن مۆھۈردار يەللىغ تايشىلارنىڭ بۇ ھەقتىكى مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ، ئۇلارنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى.

— ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر باھادىر، ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان، — سىلەر ماڭا ئۇزاق يىللاردىن بېرى سىنالغان دوست، تەلەپچان ئۇستاز، تەدبىرلىك مەسلىھەتچى بولۇپ كەلمەكتىسىلەر. مەن ھەر قېتىم بۇيۇك يۈرۈشلەرگە

---

① جايساق — چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسەپ نامى، «ۋەزىر»گە تەڭ.
② ئوتاقچى — چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسەپ نامى، قەبىلە ئاقساقلىغا تەڭ.
③ دەمچى — چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسەپ نامى، «نازارەتچى»گە تەڭ.
④ زالۇق — چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسەپ نامى، «باجگىربەگ»كە تەڭ.
⑤ قوشۇنچى — چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسەپ نامى، «بەگ، ئەمىر»گە تەڭ.

ئاتلانغاندا، سىلەر ئۆزۈڭلارنىڭ دانا مەسلىھەتچىلار بىلەن مېنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە يېتەكلەپ كېلىۋاتىسىلەر. سىلەر سەركەردە ـ سانغۇنلارغا خاس ئۆتكۈر كۆزگە ۋە ناھايىتى سەگەك كاللىغا ئىگە. مەن مەملىكەت مىقياسىدا يولغا قويماقچى بولۇۋاتقان دىن ئىسلاھاتىنى تولۇق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن قانداق قىلىشىم كېرەك؟ سىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى مەسلىھەتچىلارغا موھتاج بولماقتىمەن!

ھەممىدىن ئاۋۋال تاشتۆمۈر باھادىر سۆز ئالدى. ئۇ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن:

ــ ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، بىز ئۇزاقتىن بېرى يولغا قويماقچى بولۇۋاتقان، ئەمما تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىرغىچە باشلىيالماي كېلىۋاتقان ئاشۇ بۈيۈك ئىسلاھاتنى ئەمدى باشلاش پۈرسىتى پىشىپ يېتىلدى، دەپ قارايمەن! مېنىڭچە، بىز مەملىكەت بويىچە يولغا قويماقچى بولۇۋاتقان ئاشۇ دىن ئىسلاھاتى خۇددى قاراڭغۇ تۇندە تۇيۇقسىز چاقنىغان چاقماقتەك تېز، جەمئىيەت چۆل ـ باياۋاندا تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن قارا بورانەك شىددەتلىك ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. ئەمدى ھەرگىزمۇ يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغان چاغدا ئارقىسىغا يانغان ئاتتەك ئىككى يانغا قاراپ ئارىسالدىلىق قىلىشقا بولمايدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بۇ ئىسلاھاتنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ.

ــ ئەمىر كېبىر جانابلىرى، ئېيتقانلىرى تامامەن توغرا، ــ دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى سۆز ئېلىپ، ــ مەنمۇ بۇ ئىسلاھاتنى باشلاش ۋاقتى ـ سائىتى پىشىپ يېتىلدى، دەپ قارايمەن. قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇر تاتلىرى بىلەن ئالمالىقتىكى ئۇيغۇر ناسارالىرنىڭ ۋاقتى كەلگەندە، خان ئالىيلىرىدىن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ شاپائەت تىلەيدىغانلىقىغا

ئىشەنچىم كامىل. بىراق، بۇيۇك ئىسلاھات ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسلاھاتقا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشىلىق قىلىدىغانلار تۆۋەندىن ئەمەس، بەلكى جانابىي خان ئالىيلىرىنىڭ ئەتراپىدىن چىقىپ قالارمۇ، دەپ ئەنسىرەيمەن.

چاغاتاي خانى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغان كۈچلۈك قوللىرى بىلەن يەللىغ تايشىنىڭ يەلكىسىنى تۈتتى ـ دە، دېدى:

ـــ ھۆرمەتلىك مۆھۈردار، سىزمۇ خۇددى مەن ئويلىغاندەك ئويلاپسىز، ئۇنداق بولسا بۇ مەسىلىنى يېشىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نېمىدۇر؟

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ـــ ئۇلارنى ئۆزئارا ئۇچۇن كۆپرەك خىزمەت قىلدۇرۇش ـــ بۇ مەسىلىنى يېشىشتىكى ئەڭ ياخشى چارىدۇر.

ـــ مەسىلەن، قانداق قىلغاندا ئۇلارنى ئۆزئارا تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشۇم مۇمكىن؟

ـــ قەدىمكى زامانىدا، ـــ دېدى يەللىغ تايشى، ـــ ساھىب زېمىن بولغان دانا خان ـ پادىشاھلار جاھانىنى خاتىرجەم ۋە بەخىرامان سوراش ئۈچۈن سەلتەنەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان تۆرىلەرنىڭ، دارۇغاچلارنىڭ، ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارلىرىنى بىمالال جارى قىلدۇرۇشىغا يول قويياتتى، ئۇلارنى ئۆز قابىلىيىتىگە تۇشلۇق ئىشقا سالاتتى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن پازىللارنىڭ سەركامىلى، ساھىب زېمىنىنىڭ سەر خىلى ھېسابلىنىدىغان ئوغۇزخان ـــ ئالىپ ئەرتۇڭا سېلىنگا دەرياسى بويىدا قۇرۇلغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر سەلتەنەتنى تۆرە قويۇپ باشقۇرغان. بۇ تۆرىلەرنىڭ مۇئەككەللىك قىلىدىغان خىزمەتلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا يارىشا، ئۇلارنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ ناملىنىمۇ ئەمىر زېمىن، ئەمىر لەشكەر، ئەمىر مېمار، ئەمىر ئىمارەت، ئەمىر زىندان،

ئەمىر رەققاس، ئەمىر ئاخىرەت، ئەمىر مىراخور، ئەمىر داققال، ئەمىركاسىپ دەپ ھەر خىل ئاتىغان. ئەمىر زېمىننى مەملىكەتنىڭ تۆتۈن ـ سېلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر لەشكەرنى مەملىكەتنىڭ ئۇرۇش ـ مۇھاربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر مېمارنى مەملىكەتنىڭ قۇرۇلۇش ـ تەمىرات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر ئىمارەتنى مەملىكەتنىڭ خەزىنە ـ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر زىنداننى مەملىكەتنىڭ ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تەپتىش ـ تەھقىق قىلىدىغان ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر رەققاسنى مەملىكەتنىڭ مۇراسىم ـ خارجى ئىشلىرىغا ۋە نەغمە ـ ناۋا ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر ئاخىرەتنى مەملىكەتنىڭ نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر مىراخورنى مەملىكەتنىڭ مال ـ چارپاي ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىر داققالنى مەملىكەتنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان؛ ئەمىركاسىپنى مەملىكەتنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلغان. ئوغۇزخان ھەربىر ساھەگە مۇئەككەل ـ مەسئۇل بولغان تۆرىدىن ئۆزى مەسئۇل بولغان ساھەنىڭ خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن ياخشى چىقىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭدىن يۇرتدارچىلىقنىڭ باشقا ساھەلىرىگە مۇئەككەل بولغان تۆرىلەرنىڭ خىزمەتلىرىگىمۇ ئۆز ـ ئارا يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولۇشنى تەلەپ قىلغان. ساھىب زېمىن بولغان ئوغۇزخان مەملىكەتنى تۆرىلەرگە تاينىپ ئەنە شۇنداق تەرتىپلىك ۋە ئىدىتلىق باشقۇرغاچقا، ئۆتۈكەن يايلىقىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدا قۇرۇلغان ئاشۇ قۇدرەتلىك مەملىكەت 840 ـ يىلىغا قەدەر نەچچە يۈز يىل

داۋاملاشقانىدى① !

دېمەك، خان ـ پادىشاھلار يۇرتدارچىلىقىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە مەسئۇل بولغان تۆرىلەرنىڭ خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇشقا ماھىر بولغاندىلا، ئاندىن مەملىكەتتە ئەمىنلىك ئورنىتالايدۇ ۋە ئۇنى قۇدرەت تاپتۇرالايدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتساق، ھەربىر تۆرە ئۆزى مۇئەككەل بولغان مەلۇم بىر ساھەنىڭ ھۆددىسىدىن بىمالال چىقالىغاندىلا، ئاندىن ئۇنى قابىلىيەتلىك، دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇنداق قابىلىيەتلىك تۆرىلەرنى بىمالال ئىشقا سالالىغان خان ـ پادىشاھنى بولسا دانا دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ئۇچ ئىلىك ئۇيغۇرنىڭ تىلىنى ئىشقا سېلىپ ۋەزخانلىق قىلىپ باشقىلارنى قايىل قىلالىغان ماڭا ئوخشاش كىشىلەرنى ناتىق دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ھېيلە ـ پەم ئىشلىتىپ يۇرت ئالالىغان سەركەردىنى قابىلىيەتلىك سەركەردە دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ھالبۇكى، ئەنە شۇنداق يۇزلىگەن قابىلىيەتلىك تۆرىلەرنى، ئەنە شۇنداق يۇزلىگەن سۆزمەن ناتىقلارنى ۋە ئەنە شۇنداق يۇزلىگەن قابىلىيەتلىك سەركەردىلەرنى ئۆز لايىقىدا ئىشقا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ يۇرت ئالغان ۋە يۇرت سورىغان، مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيەت ھارۋىسىنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا بىمالال تۇتالىغان خان ـ پادىشاھلار دانا خان ـ پادىشاھ ھېسابلىنىدۇ. ئۆزلىرى قول سېلىپ ئىشلىگۈچىلەر ئىقتىدارلىق تۆرە ھېسابلانسا، ئىنئام بىلەن جازانى ئۆز يولىدا مۇۋاپىق قوللىنالىغان خان ـ پادىشاھلار قابىلىيەتلىك

① ئوغۇزخان مىلادىيە 1 ـ ئەسىرلەردە سېلىنگا ۋادىسىدا قۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق مىلادىيە 840 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) دىكى ئېغىر تەبىئىي ئاپەت ۋە ئىچكى ـ تاشقى سىياسىي مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن سىياسىي مەركىزىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەشقەر ـ بالاساغۇندەك ئىقتىسادى، مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە يۆتكەشكە مەجبۇر بولغان.

هۆكۈمدارلار هېسابلىنىدۇ. هۆكۈمدار بولغان كىشى ھەممە ئىشتا ئۆزى بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلىمىسىمۇ، ئەنە شۇنداق قابىلىيەتلىك، ئىقتىدارلىق پازىل كىشىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنى بىلسىلا، ھاكىمىيەت ھارۋىسى ئۆز ئىزىدا ئوخشاشلا كېتىۋېرىدۇ. شۇڭا، قەدىمكىلەر: «رەئىيەتنى چۈشىنىش ھىدايەتنىڭ جۈملىسىدىندۇر؛ ئىشنىڭ يولىنى چۈشىنىش رەئىيەتنىڭ جۈملىسىدىندۇر» دەپ ياخشى ئېيتقان...

ــ خان ئالىيلىرى، سېنىڭ ئەردەۋېلدىكى ئاشۇ چاغلاردىن باشلاپ دىلىڭغا پۈكۈپ كەلگەن ئاشۇ ئۇلۇغۋار غايەڭ مانا بۈگۈن ئىشقا ئېشىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر كۆكۈچ ساقىلىنى بارماقلىرى بىلەن سىلاپ تۇرۇپ، ــ بۇ غايىنى قانداق قىلغاندا ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ سەن چوقۇم ئويلاشماي بولمايدىغان مۇھىم بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، خۇددى ھۆرمەتلىك مۆھۈردار يەللىغ تايشى ئېيتقاندەك، ئۆز ئەتراپىڭغا قابىلىيەتلىك، ئىقتىدارلىق پازىل كىشىلەرنى كۆپلەپ جەلپ قىلىشىڭغا توغرا كېلىدۇ. بىراق، ھازىرقى مەۋكەبتىكى خىزمەتچىدە بولۇۋاتقان جايىساڭلارنىڭ تولىسى ھېچقانداق بىر ئىشنى ئۆزلۈكىدىن كېسىپ ئىككى قىلاي دېمەيدىغان نان قېپىلاردۇر. شۇڭا، مەن بۇ ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق باشلىنىشى ئۈچۈن، جايلاردىن سېنىڭ مۇددىئايىڭنى چۈشىنىدىغان، قابىلىيەتلىك ئادەملەردىن بىرسىنى باش جايىساڭلىققا يۆتكەپ كېلىپ، مەۋكەبنى كۈچەيتىش زۆرۈر، دەپ قارايمەن.

ــ ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر باھادىر، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر، ــ مەنمۇ خۇددى سېنىڭدەك ئويلىغانىدىم. باش جايىساڭلىققا سېنىڭچە كىم ئەڭ مۇۋاپىق كېلەر؟

ــ ماۋەرائۇننەھر نائىبى، ئىنىڭ تۆمۈر مەلىك باش جايىساڭلىققا ئەڭ مۇۋاپىق نامزات!

خان ئويلىنىپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كاللىسىدا قاتتىق كۈرەش بولۇۋاتقانىدى. تۆمۈر مەلىكنى چاغاتاي مەملىكىتىگە باش جايساڭ قىلىپ قويغاندا، ئەلۋەتتە خانىنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدىكى يۈكى كۆپ يېنىكلەيتتى. بىراق، ماۋەرائۇننەھر ئائىبلىقىغا ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق باشقا يەنە كىم بار؟

خانىنىڭ ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تاشتۆمۈر باھادىر مۆھۈردار يەللىغ تايشى بىلەن كۆز چېقىشتۇرۇۋالدى ـ دە، خانغا:

ـــ جوراس جايساڭى بۆكە پايەندە ماۋەرائۇننەھر ئائىبلىقىغا ئەڭ مۇۋاپىق نامزاتتۇر، ـــ دەپ ئەقىل كۆرسەتتى.

ـــ ماۋەرائۇننەھردە ئۇنىڭدىن قابىلىيەتلىك ئادەملەر ناھايىتى كۆپ، بۆكە پايەندە جوراس ياشىنىپ قالغان ئادەم. ئۇ ماۋەرائۇننەھر ئائىبلىقىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشى ناتايىن.

ـــ بۆكە پايەندە جوراس گەرچە ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما مەۋكەبتىكى جايساڭلار ئارىسىدا يەنىلا بىرقەدەر ئىستىبداتلىق، تىرىشچان بىر بەگ ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا خان ئۇنى ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ قويسا، ئۇ بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن جەزمەن چىقالايدۇ، دەپ ئويلايمەن.

ـــ «يىپەك يوق چاغدا بۆز قىممەت، يىگىت يوق چاغدا چال قىممەت» دېگەن مانا شۇ ـ دە، ـــ دەپ كۈلدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر، ـــ ھۆرمەتلىك مۆھۈردار يەللىغ تايشىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

ـــ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان بىر ئىش، ـــ دېدى يەللىغ تايشى خانىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ بىر خىل ئادەملەر بارکى، ئۆزى بىلەن باشقىلار ئارىسىدىكى بۇنداق پەرقنى تۇگىتىش ئۈچۈن، باشقىلارغا يېتىشۈپلىشقا تىرىشىدۇ؛ يەنە بىر خىل ئادەملەر بارکى، ئۇلار

باشقىلار بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق پەرقنى تۇگىتىش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋالىدۇ. ئىلىم ـ مەرىپەت جارى بولغان جايدا ئالدىنقى خىل ئادەملەر باشقىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسى بولىدۇ. ھالبۇكى، تېخىچىلا نادانلىق، جاھالەتنىڭ ئىلكىدە تۇرۇۋاتقان جايدا كىشىلەر كېيىنكى خىلدىكى ئادەملەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسى قىلىدۇ. نەتىجىدە ئىلىم ـ مەرىپەت جارى بولغان جايلاردا ئىلىم ـ مەرىپەت تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ راۋاجلىنىدۇ. ھالبۇكى، تېخىچىلا نادانلىق، جاھالەت ئاسارىتىنىڭ ئىلكىدە تۇرۇۋاتقان جايلاردا بولسا جاھالەت، نادانلىق تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ يامراپ كېتىدۇ.

خان ئۇن چىقارمىدى. خان چېدىرى ئىچىدە ئېغىر سۈكۈت ھۆكۈم سۈردى.

ــ ئالمالىقتىكى ناسارالار قوۋمى توغرۇلۇق بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ئانچە كۆپ ئەمەس، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئارىلىقىدىكى جەمئىيەتلىقنى بۇزۇپ، ــ بىراق، نېستورىيان دىنىدىكىلەر بىزنىڭ دىن ئىسلاھاتىمىزغا توسقۇنلۇق قىلغۇچى كۈچلەرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ. ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، سىزنىڭ نېستورىيان دىنى ھەققىدىكى بىلىمىڭىز مول. نېستورىيان دىنى بىزنىڭ بۇ يەرلەرگە قاچان تارقالغان؟ بۇ ھەقتە بىزگە سۆزلەپ بەرسىڭىز؟

ــ قۇللۇق، جانابي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئۇ خانغا تەزىم قىلىپ، ــ نېستورىيان دىنىنىڭ ئالمالىق ئەتراپلىرىغا تارقىلىشىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگىچە سۈرۈشتۈرۈش مۇمكىن. بىراق، قەدىمكى زاماندا ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەقىيانۇس زامانىسىدىن تارتىپلا ئالمالىقتا نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ناسارالار پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىقى تارىخلارغا پۈتۈلگەن. شۇ

چاغلاردا بۇ يەردە ئالمالىقنى قۇرغان قارلۇقلار[1] قوۋمى ياشايتتى. ئالمالىق شەھرى پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە مەشھۇر مەركىزىي چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرسى ئىدى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى، ئالمالىق قارا قىتان سۇلتانى كۈچلۈكنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، نېستورىيان دىنى بۇ يەردىكى ئاساسلىق دىنلارنىڭ بىرسىگە ئايلانغانىدى[2].

چاغاتاي خان ئۆزىنىڭ سۈيۈرغاللىق زېمىنى بولغان غەربىي يۇرتتا چاغاتاي خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئالمالىقنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغان ئاشۇ مەزگىلدىمۇ نېستورىيان دىنى خۇددى ھازىرقىدەكلا ئىسلام دىنى بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنىدى. نېستورىيان چېركاۋلىرى ۋە موناستىرلىرى بىلەن ئىسلام مەسچىتلىرى، مەدرىسىلىرى تەڭ مەۋجۇت بولغانىدى. ئەمما، ئىت يىلىدىكى بوزانخان توپىلىڭى[3] دىن كېيىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان خانلار ئىزچىل يوسۇندا ئىسلام دىنىدىكىلەرنى بېسىپ، نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ناسارالارغا كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەچكە، ئالمالىقتا نېستورىيان دىنىدىكى قاتاللار تەرغىباتىنى كۈچەيتىپ، نېستورىيان دىنىنىڭ تەسىرىنى تېز سۈرئەتتە كېڭەيتىشكە باشلىدى. ئالمالىقتىكى مەشھۇر سان فىرانسىسكا چېركاۋى بىلەن سان سېمون موناستىرى ئاشۇ مەزگىلدە ئاۋاتلىشىشقا باشلىدى. رىم پاپاسى، ئاۋىنگنونلۇق گىرىگورى يېقىنقى

---

① قارلۇقلار — قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ بىرسىنىڭ نامى. قارلۇقلار تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرسى ئىدى.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» دېگەن كىتابنىڭ 266 ـ، 267 ـ، 268 ـ، 269 ـ بەتلىرىدىن پايدىلىنىلىدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

③ ئىت يىلىدىكى بوزانخان توپىلىڭى — مىلادىيە 1334 ـ يىلى چاغاتايزادىلەر ـ دىن بوزانخان تاغىسى — چاغاتاي خانى — دارمەسبىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن ۋەقە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەزگىللەردە ئالمالىقا نىكۇلاس، كاراسمون، يوھان، بورگىندىيەلىك رىچارد، ئىسكەندەرىيەلىك فرانسىسكا، رايموند روفا، لاۋرېنتىي، فەرەڭىستانلىق پاسخال قاتارلىق پوپ، ئېپىسكوپلارنى نېستورىيان دىنىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن مۇشۇ يەردە تۇرۇشقا ئەۋەتتى.

ـــ رىچارد دېگىنىڭىز قايسى كۈنى ھېلىقى سان فرانسىسكا چېركاۋىدا تەبلىغ قىلغان رىشاد دېگەن ئېپىسكوپ شۇمۇ؟

ـــ شۇنداق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى خانىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ رىشاد دېگەن ئىسىمنى ئۇنىڭغا ئالمالىقتىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار قويغان. ئۇ بۇ يەردىكى ناسارالارنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلىماسى ھېسابلىنىدۇ. نېستورىيان دىنىدا ئۇلار «ئېپىسكوپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

ـــ مەن ئۇنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ سۆزىدىكى بەزى مەزمۇنلارنىڭ مەرھۇم ئۇستازىم مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ماڭا سۆزلەپ بەرگەنلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى سەزگەنىدىم. بىراق، مېنىڭ چۈشەنمەيۋاتقان يېرىم شۇكى، شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق، يەنە ئىسلامىيەتنى قارىلىغىنى نېمە قىلغىنى ئۇنىڭ؟

ـــ ناھايىتى ھەق سۆز قىلدىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى، ـــ مېنىڭ بىلىشىمچە، نېستورىيان دىنىمۇ، ئىسلام دىنىمۇ «ئەرەبىستان» دەپ ئاتىلىدىغان ئاشۇ تازىيلارنىڭ ۋەتىنىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئاساسلانغاندىمۇ، مۇسۇلمانلار نېستورىيان دىنىدىكىلەرنىڭ پەيغەمبىرى قىددىس مەسىھا ئەيسانى ۋە نېستورىيان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل»نى خۇددى ئىسلامىيەتنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان كەرىم»گە ئوخشاش ئەزىزلەپ،

ئۇلارغا ئىخلاسمەنلىك بىلدۈرۈشىدۇ. شۇڭا، بۇ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنىدا بۇتپەرەسلەردىن بولغان مەجۇسىي دىنى، نېستورىيان دىنى ۋە ئاتەش دىنى[1]دىن پەرقلىق ھالدا زور دەرىجىدە كەڭ قورساقلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان ئىسلام دىنى ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق مەرىپەت تارىخىدا ئاسمان - زېمىنىدىكى بارلىق مۆجىزاتلارنى كۆزىتىش جەريانىدا بايقىغان بارلىق تۇغرا قانۇنىيەتلەرنى ۋە بۇ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ھەر خىل ئىلىم - پەن نەتىجىلىرىنى ئەزەلدىن رەت قىلغان ئەمەس. بەلكى بۇنداق ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم»نىڭ نەزىرىدىمۇ مەقبۇل دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ئىسلام دىنى باشقا ئىنسان تاۋىلىرىنىڭ دىنلىرىدىكى ئەڭ مۇڭاپىق مەزمۇنلارنىڭ ئىسلامىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنلۇقىنى بايقىسا، ئۇنى قىلچىمۇ چەتكە قاقماستىن ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ كەلدى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى ئۇزۇكسىز تولۇقلاپ، بېيىتىپ ماڭدى. شۇڭا، مۇسۇلمانلار باشقا تاۋىپە - مىللەتلەرنىڭ دىن - مەدەنىيەتلىرىگە مۇئامىلە قىلىشتا ئىنسانىيەت ئۈچۈن پايدىلىق بولغانلىكى توغرا ئىلىم - پەن، مەرىپەت نەتىجىلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كالامى «قۇرئان كەرىم» ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرىنىڭ خاتىرىسى بولغان «ھەدىس شېرىف» ھېكمەتلىرىگە ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەرىپەت ئويغىنىشىغا پايدىلىق بولسىلا، ھەممىسىنى ئىسلامىي ئىلىم - مەرىپەت قاتارىدا ھېسابلاپ، ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنىدى ۋە ئۇنى قوغداپ كەلدى.

---

① ئاتەش دىنى ـــ قەدىمكى ئىران ئەتراپلىرىدا تارقالغان بىر دىنىنىڭ نامى. بۇ دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى ئوتقا چوقۇنغانلىقتىن، «ئاتەشپەرەسلەر دىنى» دەپمۇ ئاتالغان. تارىختا بۇ دىن دۆلىتىمىزنىڭ تۆرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا كەڭ تارقالغانىدى.

خۇراسان ئېلىدىكى «بامىيان بۇتلىرى»[1]نىڭ تاھازىرغا قەدەر ھېچقانداق دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىمايۋاتقانلىقى بۇنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىل ـ ئىسپاتىدۇر. گەرچە خۇراسان ئېلى ئىسلامىيەت تەلتۆكۈس جارى بولغان بىر ئەل بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار «بامىيان بۇتلىرى»نى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەرىپىتىدىن قالغان تەۋەررۈك دەپ قاراپ، چېقىۋەتمەي تاھازىرغىچە ياخشى قوغداپ كەلدى؛ ئەكسىچە ئىسلامىيەتكە مۇۋاپىق ئەمەس ۋە ئىنسانىيەتكىمۇ توغرا كەلمەيدىغان خۇراپاتلىق، نادانلىق ئىللەتلىرىنى ئىسلامىي مەرىپەت قاتاردىن چىقىرىپ تاشلىدى. شۇڭا، ئىسلامىيەت سېھىرگەرلىك، پالچىلىق، ئوت كۆچۈرۈش ۋە قۇرئەندازلىق قاتارلىق تۈرلۈك مەجۇسىيلىق ساقتىلىرىنى قەتئىي ئىنكار قىلىدۇ. مۇسۇلمانلار ئىنسانىيەتكە پايدىلىق بولغان ئىلىم ـ مەرىپەتلا مۇسۇلمانلارنىڭ بەخت ـ سائادىتىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى بولالايدۇ، دەپ قارايدۇ. مېنىڭ سۆزۈم توغرىمۇ، خان ئالىيلىرى؟ ـــ دەپ سوئال قويدى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا يەللىغ تايشى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بۇ ھەقتىكى ئوي ـ پىكرىنى بىلمەكچى بولۇپ.

ـــ ناھايىتى ئورۇنلۇق سۆزلىدىڭىز، مەن جىق نەرسىلەرنى چۈشىنىۋالدىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر. سۆزىنىڭ ئۇرانىدىن ئۇنىڭ تولىمۇ قايىل بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى، ـــ مەن بۇ نەرسىلەرنى ئەمدىكى دىن ئىسلاھاتىنى ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇشقا

---

① «بامىيان بۇتلىرى» ـــ ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان كۆلاب دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان بامىيان تاشكېمىرلىرىدىكى مەشھۇر تاش بۇتلارنىڭ نامى. بۇ تاش بۇتلار مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ياسالغان. شەرق تەرەپتىكىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئەللىك ئۇچ مېتىر، غەرب تەرەپتىكىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئوتتۇز بەش مېتىر بولۇپ، تاكى 21 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. ئافغانىستاندىكى تالىبانلار ھاكىمىيىتى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە «بامىيان» بۇتلىرى «بىدئەتلىك» دەپ قارىلىپ، پارتلىتىپ تاشلانغان.

ناھايىتى پايدىلىق، دەپ قارايمەن. رەھمەت سىزگە ! بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولسۇن. قالغىنىغا ئۇغان تەڭرى خالىسا، ئەتە يەنە ۋاقىت بار. سىلەر قايتساڭلار بولىدۇ.

ــ خان ئالىيلىرىغا تۇمەنمىڭ رەھمەتلەر بولسۇن !

ــ ئىنايىتىڭىزدىن مىڭ مەرتىۋە مىننەتدارمىز ! ــ دېيىشىپ خان چېدىرىدىن چىقىپ كېتىۋاتاتتى، خان يەنە يەللىغ تايشىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىپ قالدى.

ــ ھۆرمەتلىك مۇھۇردار جانابلىرى، بىر دەقىقە ھايال بولسىڭىز قانداق؟ سىزدىن سورايدىغان يەنە بىر ئىش بار ئىدى !

ــ لەببەي، خان ئالىيلىرى ! ــ دېگىنىچە يەللىغ تايشى ئارقىسىغا يېنىپ خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قول باغلاپ تۇردى.

ــ ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، قايسى كۈنى بىز سان سېمون مۇناستىرىنىڭ ئالدىدا ئۇچراتقان ھېلىقى قىز يادىڭىزدا بارمۇ؟ ــ دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈرخان تارتىنىپ تۇرۇپ، مۇشۇ تاپتا يۈزى قىزىرىپ شەلپەردەك بولۇپ كەتكەنىدى.

زامانە قازانلىرىدا تولا قاينىاپ، پىشىپ كەتكەن يەللىغ تايشى خانىنىڭ ئاشىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولدى ـ يۇ، زىنھار چاندۇرمىدى:

ــ يادىمدا، خان ئالىيلىرى، سىز ھېلىقى زەمۇران بىبى دەپ ئاتىلىدىغان ناسارا قىزىنى دەيسىزغۇ؟

ــ ھەئە، ئۇ قىزنىڭ ئىسمى زەمۇران بىبىمىدى، ھۆرمەتلىك مۆھۇردار، ئۇ قىزنىڭ كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟

ــ بىلىشىمچە، زەمۇران بىبى ھېلىقى قاتال ئېپىسكوپى رىشادنىڭ ئۆگەي قىزى ئىكەن. نېستورىيان دىنىدىكىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە قىز بالا چوڭىيىپ بالاغەت يېشىغا يەتكەندە، تاكى ياتلىق بولغۇچە ئارىلىقتا مۇناستىردا بۇۋاي بولۇپ تۇرىدۇ. زەمۇران بىبىنىڭ سان سېمون مۇناستىردا تۇرۇۋاتقىنىغا ئۇچ يىل بوپتۇ...

تۇغلۇق تۆمۈر ئالمالىققا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، كۆل بويىدا

زەمۇران قىزنى تۇنجى قېتىم ئۇچرىتىپ، دىلىغا ئاشقىلىق ئوتى تۇتاشقانغىمۇ ساق ئۇچ يىل ۋاقىت بولغاندى.

كېيىنكى چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىدىكى قۇياس، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى، يەتتىسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى بۇتقا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇر تاتلىرى بىلەن نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇر تەرسالىرىنى ئىسلامىيەتكە دالالەت قىلىش جەريانىدا يۈز بەرگەن بىر قاتار زور ۋەقەلەردە، ئاشۇ زەمۇران بىبى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ دىن ئىسلاھاتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپ، «بەيتۇلالىخە» دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇشەررەپ بولغانىدى. بۇ كېيىنكى گەپ، ئەلۋەتتە.

مۇئەللىپ بۇ يەردە چاغاتاي خانى، ياش تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ زەمۇران بىبى بىلەن تونۇشۇش جەريانى ئۈستىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپتى.

تۇغلۇق تۆمۇر كۆك ئېرتىش بويىدا شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ قويلىرىنى بېقىپ يۈرگەن چاغلىرىدا، ئاپىسى مەڭلىك خاتۇن ھەمىشە ئۇنىڭغا: «بالام، مېنىڭ بار ـ يوق ئىككىلا ئارزۇيۇم بار: بىرسى، ئىتتىكرەك ساھىبقىرانلىق يېشىغا ئۆلۈشىپ، مەرھۇم خان ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخاننىڭ تاجۇ تەختىگە ئىگە بولغانلىقىڭنى كۆرسەم؛ يەنە بىرسى، يىگىتلىك يېشىغا ئۆلۈشىپ، سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىڭگە ئەرزىيدىغان بىرەر مەھبۇبقا ئېرىشكىنىڭنى كۆرسەم» دەيتتى.

ئۆسمۇرلۇك يېشىدىن نەۋقىرانلىق يېشىغا تېخى ئەمدىلەتىن قەدەم قويۇشقا باشلىغان تۇغلۇق تۆمۇر ئاپىسىنىڭ بۇ سۆزلىرىنىڭ مەنىسىنىڭ تېگىگە تېخى ئانچە چۈشىنىپ يېتەلمەيتتى. شۇڭا، ھەر قېتىم ئاپىسىنىڭ بۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىغىنىدا، ئۇيالغىنىدىن قىزىرىپ بېشىنى يەردىن كۆتۈرەلمەي قالاتتى.

بىر كۈنى ئۇ: «قانداق قىز مېنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىمگە

ئەرزىيدىغان چىن قەلبىمدىن سۆيگەن قىز بولىدۇ؟» دەپ سورىغىنىدا، ئاپىسى مەڭلىك خاتۇن ئۇنىڭغا: «بۇ قىز شۇنداق قىز بولۇشى كېرەككى، ئەرنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە نىسبەتەن پەقەت سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئويغىتىش يولى بىلەن ئەسىر ئالالايدىغان مەھبۇب بولسۇن ! سەن ئۆزۈڭنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىگە ئەرزىيدىغان ئاشۇنداق مەھبۇبىنى تاپقان كۈنۈڭ ـــ سېنىڭ بەخت ـ سائادىتىڭنىڭ باشلانغان كۈنى بولغان بولىدۇ. چۈنكى، ئەرنى يامان يولدىن قايتۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئوبدان بىلىدىغان قىزلار ئەقىللىك مەھبۇبدۇر. ئۇنداق مەھبۇب ئۆزى سۆيگەن ئەرنىڭ قەلبىگە ئىگە بولدىمۇ، دېمەك، ئۇنىڭ خاھىشىنىڭ چۈلۈۋرىغىمۇ ئىگە بولغان بولىدۇ. مۇبادا ئەرنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇنى يامان يولدىن قايتۇرىمەن، دەيدىكەن، ئۇ ھالدا ئەر كىشى يامانلىققا تېخىمۇ يېپىشىدىغان بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەنىدى.

«بىر جاپانىڭ بىر راھىتى بار، بىر ئازابنىڭ بىر پاراغىتى بار» دېگەندەك، قارا تۇپراقتا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇندۇرۇپ كۆكەرتكەن، قۇرۇق ياغاچلارغا يېشىل يوپۇرماق ئاتا قىلغان، تەمسىز نەرسىلەرگە تاتلىق تەم كىرگۈزگەن، رەڭمۇ رەڭ گۈل ـ چېچەكلەرنى ئېچىلدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن تۇرلۇك ـ تۇرلۇك شېرىن يېمىشلەرنى پەيدا قىلغان ئۇغان تەڭرى ئاتا يۈزىنى كۆرمىگەن، ئاپا مېھرىگە قانمىغان، كىشىلەر ئىشكىلىرىدە پۇچۇق نانغا زار بولۇپ يۇرگەن ئاشۇ ئاددىي قويچى بالا تۇغلۇق تۆمۈرنى قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن ئەردەۋىلگە كەلتۈرۈپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ساھىب زېمىنلىق ھوقۇقىنى ھازىردىن باشلاپ ئاخىرەتكىچە ئۇنىڭ قولىغا مانا مۇشۇنداق جۇلدۇ ـ جاساق قىلىپ تۇتقۇزغان، دۆلەت قۇشىنى ئۇنىڭ بېشىغا مانا مۇشۇنداق سايىۋەن قىلىپ قوندۇرغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالمالىققا كېلىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ

هاكىمىيەتچىلىك هارۋىسىنىڭ تىزگىنىنى رەسمىي يوسۇندا ئۆز قولىغا ئالغاندىن باشلاپ، هاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدا ئادىللىق بىلەن ئىش تۇتۇپ، ئەقىل - پاراسەتتە پەيدىنپەي پىشىپ يېتىلىپ، باتۇرلۇقتا ئارسلاندەك، جەڭ ئىشلىرىدا قاپلانىدەك بولۇشقا باشلىدى.

بۇ ئۇنىڭ سەلتەنەتى ئالمالىقتا رەسمىي قارار تاپقاندىن كېيىن، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت هارۋىسى توغرا بىر ئىزغا چۈشۈپ، خەلق ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرسى ئىدى. هەر كۈندىكى ئادىتى بويىچە، تۇغلۇق تۆمۈر بۈگۈنمۇ ئاددىي كىيىنىپ، ئىككى نۆكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ سەھەردىلا ئوردىدىن چىقىپ كەتتى.

ئالمالىقنىڭ سەھەر ئاسمىنىدىكى يۇلتۇزلار بارا - بارا غايىب بولۇپ، كۆكتە نۇرى ئۆچەي - ئۆچەي دەپ قالغان بىرنەچچە يۇلتۇزلا قالغانىدى. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، شەرق تەرەپتىن تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى. تۇن قاراڭغۇسى يوقىلىشقا قارار تاپتى. سۈچۈك تورغايلار ئاسماندا قانات قېقىپ، بىر ئورۇندا تۇرۇۋېلىپ «چۇۋ - چۇۋ» قىلىپ سايرىشاتتى ۋە بىر - بىرى بىلەن بەسلىشىپ ئۇچۇشاتتى. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي كۆل بويىغا جايلاشقان نېستۇرىيان مونىستىرىنىڭ قوڭغۇراقلىرى كىشىلەرنى ئەتىگەنلىك ئىبادەتكە چاقىرىپ جاراڭلاپ چېلىندى. تۇغلۇق تۆمۈرلەر بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ كۆل بويىغا يېتىپ كېلىشتى. كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ شاخلىرى سەھەردىكى مەيىن شامالدا ئاستا تەۋرىنىپ تۇراتتى. تال يوپۇرماقلىرى ئاربىسىدىكى تومۇزغىلار شېرىن چۈشلىرىدىن ئويغىنىشىپ، تۇتۇق ئاۋازلىرى بىلەن بىرنەچچە قېتىم مىدىرلاپ قويۇشتى. تۇغلۇق تۆمۈر كۆلنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، مونىستىرنىڭ يان ئىشىكى ئېچىلىپ، ئىچىدىن بىرنەچچە ئادەمنىڭ چىقىقان پېتى ئۇدۇل كۆل بويىغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «ئۇلار يېتىپ

كېلىشتىن ئىلگىرى، مەن كۆل بويىدىن دەرھال كېتىۋالاي» دەپ ئويلىدى ـ يۇ، ئۇ يەنە قانداقتۇر بىر خىل غايىبانە كۈچنىڭ تۇرتكىسىدە بۇ خىيالدىن ۋاز كېچىپ، ئىختىيارسىز تۇرۇپ قالدى. ئۇ ئىختىيارسىز كۆل تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بۇ ئادەملەرگە نەزەر تاشلىدى. ئۇلار كۆل بويىغا بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى، تۈغلۇق تۆمۈر ئۇلارنىڭ ياش قىزلار ئىكەنلىكىنى، ھەممىسىنىڭ مۇرىسىدە پارقىراق مىس خۇمرىلارنى كۆتۈرۈۋېلىشقانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۈچىسىغا ئوخشاش قارا رەڭلىك مۇناخچە لىباس كىيىۋالغان بولۇپ، باشلىرىغا قارا رومال ئارتىۋېلىشقانىدى. ئۇلارنىڭ كىيىملىرىنىڭ بۇنداق ئوپئوخشاشلىقى تۈغلۇق تۆمۈرنى ھەيران قالدۇردى: پەقەت مونастىردىكى بۇۋى قىزلارلا مۇشۇنداق كىيىم كىيىشەتتى. «بۇلار سۇبھى كۆتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى سۇ ئەكېلىش ئۈچۈن كۆل بويىغا چىقىشقان راھىبەلەر ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆز ئىچىدە، «نېمىدېگەن بەختلىك قىزلار بۇ. نە سەلتەنەت غېمى، نە مەملىكەت ئەندىشىسى ئۇلارنىڭ خىيالىغا كىرىپمۇ باقمايدۇ !» تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ شۇ تاپتا بىر تۇرۇپ قىزلارنىڭ غۇبارسىزلىقىغا ئىچ ـ ئىچىدىن زوقى كەلسە، بىر تۇرۇپ ئۇلارنىڭ غەم ـ ئەندىشە دېگەننى زادىلا بىلمەيدىغانلىقىغا ئىچى تارلىقى كېلەتتى.

راھىبەلەرنىڭ ئارىسىدا بويى زىلۋا كەلگەن بىر قىز قولىدىكى خۇمرىغا كۆلدىن سۇ ئېلىۋاتقانىدى. بىردىنلا تاغ تەرەپتىن چىققان ئۆتكۈنچى تاغ شامىلى ئۇنىڭ بېشىدىكى قارا رومىلىنى يۇلۇۋالغان پېتى ئاسمانغا ئۈچۈرۈپ چىقىپ كەتتى ۋە ھېلىقى راھىبەنىڭ سىلىق تارالغان سۇمبۇل چاچلىرىنى توزۇتۇپ، ئۇنىڭ نازۇك ئىككى يەلكىسىگە خۇددى تاغ بېشىدىن شارقىراپ چۈشۈۋاتقان تاغ سۈيىدەك چېچىپ تاشلىدى. راھىبە «ۋاي !» دېگىنىچە ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە ئەتراپىغا قاراپ كۆل بويىدا ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان تۈغلۇق

تۆمۈرنى كۆردى. قىزنىڭ كۆزلىرى بىلەن ياش تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆزلىرى ئۇچراشقان ئاشۇ دەقىقىدە قىزنىڭمۇ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭمۇ يۈرىكى لەرزىگە كېلىپ، «جىغ» قىلىپ قالدى. ئۇغان تەڭرى ئەنە شۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىدە ئۇ ئىككىسىنىڭ تەقدىر ـ قىسمەتلىرىنى بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس قىلىپ مەڭگۈگە چېتىپ تاشلىدى !

بۇ راھىبە قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، ھۆسن ـ جامالى بىر قارىغان ئادەمنىڭ ھەرقاندىقىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدىغان شۇنداق ساھىبجامال ـ گۈزەل قىز ئىدى ! قىيغاچتەك قاشلىرى ئۇنىڭ بادام قاپاقلىرىغا خويمۇ ياراشقان بولۇپ، بىر جۈپ ئاھۇ كۆزلىرىدىن تولىمۇ زېرەك ئەكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇچىسىدىكى ئاددىي كىيىمى قىزنىڭ جازىبىدارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ تۇراتتى. ئۇلۇغلار ئېيتقانكى: «ئىشق ـ مۇھەببەت خۇددى توسۇپ قويۇلغان قىيان سۇيىگە ئوخشايدۇ. ئۇ ۋاقتى ـ سائىتى يېتىپ كەلمىگۈچىلىك تېپتىنچ تۇرىۋېرىدۇ. مۇبادا بىر تەرەپكە قاراپ ئىنتىلمەكچى بولغاندا ئالدى بىلەن سىرغىپ ئۆتۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشقىن بولۇپ ئۇلغىيىشقا باشلاپ، ئاخىرىدا شۇنداق كۈچىيىپ كېتىدۇكى، ئۇنى ھېچقانداق كۈچ توختىتىپ قالالمايدۇ ۋە توسۇپمۇ بولالمايدۇ. ئۇ يولدا ئۇچرىغان ھەرقانداق توسقۇنلۇقنىڭ كۆكۈم ـ تالقىنىنى چىقىرىۋېتەلەيدۇ !» ياش تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھېلىقى ناسارا راھىبەسىگە بولغان سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىمۇ دەل ئەنە شۇنداق باشلاندى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر كۆل بويىدا بىر كۆرۈپلا ئاشىق ـ بىقارار بولۇپ قالغان بۇ راھىبەنىڭ ئىسمى «زۇمرەت» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مەرغۇپ تاشنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان «زەمۇران» بولۇپ، ئۇنىڭ سان سېمون موناستىرىدىكى راھىبەلىك نامى: «زەمۇران ببى» ئىدى...

ئەمدى، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلى.

— خان ئالىيلىرى، مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، — دېدى يەللىغ تايشى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — زەمۇران بىبى ھەم پەزىلەتلىك، ھەم ناھايىتى بىلىملىك ئىمىش. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ بېشى تېخىچە باغلاقسىز ئىكەن. مۇبادا خان ئالىيلىرى ئاشۇ زەمۇران قىزنى ئۆزلىرىگە مەھبۇبە قىلىپ تاللايدىغان بولسىلا، تائابەتكىچە بەختلىك بولغان بولاتتىلە ! — ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ، ئىتتىك خانغا قارىدى. يەللىغ تايشى زەمۇران قىزنىڭ ئىسمىنى ھەربىر تىلغا ئالغاندا، ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى.

— مەن سىزنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىڭىزنى چۈشىنەلمىدىم، — دېدى ئۇ ئۆزىدىكى ھودۇقۇشنى يوشۇرۇش ئۈچۈن.

— مېنىڭ ئېپىسكوپ رىشادنىڭ قىزى زەمۇران بىبى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك، — دېدى يەللىغ تايشى خانىنىڭ خىجىل بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، — مەن ئويلايمەنكى، سىلىنىڭ قەلبلىرىنى شادلىق ھاياجىنىغا سالغان بۇ ئىش جەزمەن ۋالىدەمىزنىمۇ خۇشال قىلىدۇ !

— ھۆرمەتلىك مۇھۇردار، كۆڭۈل سىرىمدىن پەقەت بىر سىزلا خەۋەردار بولدىڭىز، — دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر جىددىي تەرزدە، — ھۆرمەتلىك ۋالىدەمگە ئېيتىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىمەن دېسىڭىز، ئۇنىڭغىمۇ مەيلى. بىراق، بۇ ئىش دىن ئىسلاھاتىنى مەملىكەت مىقياسىدا ئوڭۇشلۇق يولغا قويغۇچىلىك بولغان ئارىلىقتا ھازىرچە مەن، سىز ۋە ۋالىدەم ئۈچىمىزنىڭ ئارىسىدا سىر پېتى تۇرغاي !

— باش ئۇستىگە، جانابىي خان ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى تەخىرسىز بەجا كەلتۈرگەيمەن ! — دېدى يەللىغ تايشى خانغا قۇللۇق بىلدۈرۈپ. شۇنىڭ بىلەن خان چېدىرىدىكى بۇ كېڭەش ئاخىرلاشتى.

* * *

— ئى پەرۋەردىگارىم، ئى ئىنسان ئوغلى، ھەزرىتى خىرىستوس[1] ! — دەپ خىتاب قىلدى كەچلىك ئىبادەتتە زەمۇران بىبى ئۆز - ئۆزىگە، — ئۇ نېمىدېگەن كېلىشكەن يىگىت - ھە؟ ئۇنىڭ ئاشۇ بىر جۈپ ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن چېچىلغان يارقىن شولىدىن مېنىڭ قەلبىم يوپيورۇق يورۇپ كەتتى. مېنىڭ كۆزلىرىم يىگىتنىڭ ئاشۇ ئوتلۇق كۆزلىرىدىن چېچىلغان شولىنى كۆرگەن ئاشۇ دەقىقىدە يۈرىكىم قاياق ھاياجان ئىلكىدە ئىختىيارسىز گۈپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مېنىڭدە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر خىل ھېسسىيات قانات قېقىشقا باشلىدى...

شۇ كۈنى سەھەردە زەمۇران بىبى كۆل بويىدا ھېلىقى ناتونۇش يىگىت بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يۈرىكى گۈپۈلدەپ سوقۇپ، توختىماي ئاغقاندەك بولۇپ، مونастىردىكى ئۆز خانىسىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ بەخت ئىچىگە چۆمگەن بولۇپ، ھاياجان ئىلكىدە كۆز يېشىنى زادىلا توختىتالماي قالغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان ھېلىقى بەرنا يىگىتنى كۆرگەندە، ئۇنىڭغا تولىمۇ يارقىن، تولىمۇ يېڭىلىق ۋە تولىمۇ ھەيران قالارلىق بولۇپ تۇيۇلغانىدى. ئاشۇ دەقىقىدىن باشلاپ ئۇنىڭ پۈتۈن ھېسسىياتى، ھەتتا پۈتۈن تۇرمۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان تۇرمۇش قارىشىمۇ بىردىنلا ئۆزگەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ئۇ بۇ ئىشنى ئويلىسىلا ئەس - ھوشىنى

---

① خىرىستوس — خىرىستىيان دىنىنى بەرپا قىلغۇچى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ نامى. ئىبرانىي تىلىدا ئەيسا پەيغەمبەر — «مەسھ» (قۇتقۇزغۇچى)؛ قەدىمكى گىرېك تىلىدا ئەيسا پەيغەمبەر — «خىرىستوس» دەپ ئاتىلىدۇ.

يوقىتىپ قويىدىغان بولۇپ قالدى. خۇددى شۇ كۈنى سەھەردە كۆل بويىدا تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن قۇيۇن ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئىختىيارىنى ئۇزۇكسىز ھېلىقى يىگىت تەرەپكە ئۇچۇرتۇپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ ھېچقاچان يۈرىكىنىڭ ۋەسۋەسە ئىلكىدە ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇشتەك بۇنداق پاراكەندە ھالەتنى بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغانىدى. قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ۋۇجۇدقا كېلىۋاتقان بۇنداق توپىلاڭچى ھېسسىياتنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئىكەنلىكىگە ئاخىر ئىشەندى.

كۆل بويىدىكى ئۇچرىشىشتىن كېيىن زەمۇران بىبىگە كۈنلەر خۇددى شامال كىتابنىڭ بېتىنى ئۆرۈگەندەك تېز ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. بەزىدە ئۇنىڭ كۆل بويىغا يەنە چىققۇسى كېلەتتى. جۇدالىقنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ زەمۇران بىبىنىڭ نېمە ئۈچۈن دەققەتچىلىك ئىلكىدە بۇنداق ئىزتىراپ بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىشى تەس بولمىسا كېرەك. ئۇ دائىم مۇناسىرىنىڭ بېغىغا چىقىپ يوشۇرۇنچە جۇدالىق كۆز يېشىنى تۆكەتتى. ئۇنىڭغا بۇ مۇناسىر ئەمدى تار كېلىۋاتقانىدى. ئۇ ئۆزىنى خۇددى قەپەسنىڭ ئىچىگە سولىنىپ قالغان يالغۇز قۇشتەك ناتىۋان ھېس قىلاتتى. ئۇ قانچىلاپ كېچىلەرنى كىرپىك قاقماستىن بىدار ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. بۇ ئۇنى پاتلا ھالىدىن كەتكۈزۈپ قويدى. بىر كۈنى ئەتىگەنلىك ئىبادەتتىن كېيىن، زەمۇران بىبى مۇناسىر غوجىدارىدىن رۇخسەت ئېلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلدى.

ئاپىسى ئۇنىڭ ئىشق ئوتىدا كۆيۈپ، پۈچىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىز بولغاچقا، قىزىدىن: «چىرايىڭىز زەپىراندەك سارغىيىپ كېتىپتۇ، بىتاپ بولۇپ قالدىڭىزمۇ؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇ: «ئۇلۇشكۈن سەھەردە كۆل بويىغا سۇغا چىققانىدىم. شۇ چاغدا سوغۇق تەگكۈزۈۋالغان ئوخشايمەن» دەپ ھەقىقىي ئەھۋالنى ئاپىسىدىن يوشۇردى.

ئاپىسى قىزىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ پاپىپىتەك بولۇپ كەتتى. كېچىلەپ ئۇنىڭ بېشىدا قاراپ ئولتۇرۇپ، تۇننى ئۇنىڭ بىلەن بىللە بىدار ئۆتكۈزدى. كىشى ئەۋەتمىچى چاقىرتىپ كېلىپ، قىزىنىڭ تومۇرىنى تۇتقۇزۇۋىدى، ئەمچىمۇ ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى تاپالماي، ئازراق دورا بۇيرۇپ قويۇپ، قايتىپ كەتتى. بىراق، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئاۋارىچىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. قىزى بارغانسېرى سارغىيىپ، تامىقى ئازلاپ، ماغدۇرىدىن كېتىۋاتقانىدى.

زېرەك ئانا ئاخىر قىزىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەرگىزمۇ سوغۇق تەگكەنلىكتىن بولغان ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ قالدى: «قىزىم بىرسىگە ئاشىق بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ، قىزىدىن گەپ ئېلىپ باقماقچى بولدى.

ـــ قىزىم، ھازىر خان يايلاقتا لەيلىقازاقلار ھۆپپىدە ئېچىلىپ، يەر ـ جاھان بەكمۇ گۈزەل تۇسكە كىردى، دەپ ئاڭلىدىم، ـــ دېدى ئانا قىزىنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ـــ خان يايلاققا چىقىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ كەلسەك، قانداق دەيسىز؟ يايلاق مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ، يايلاق ھاۋاسىدىن نەپەس ئالسىكىز، بەلكىم كۆڭلىڭىز ئېچىلىپ، كېسىلىڭىز ياخشى بولۇپ كېتەمدىكىن.

ـــ مەيلى، سىلى نېمە دېسىلە مەنمۇ شۇ، ـــ دېدى زەمۇران بىبى ئاپىسىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ئانا دەرھال خىزمەتكارلىرىغا خان يايلاققا چىقىشقا تەييارلىق قىلىشنى بۇيرۇدى ۋە شۇ كۈنلا قىزىنى ئېلىپ خان يايلاقتا چىقىپ كەتتى.

يازدا خان يايلاقنىڭ كۈندۈزدىكى مەنزىرىسى خۇددى جەننەتتەك گۈزەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كېچىلىك مەنزىرىسىمۇ چىرايلىق ئىدى. خان يايلاققا چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بىر كۈنى ئاخشىمى ئۇلار يايلاقنىڭ كېچە مەنزىرىسىنى

تاماشا قىلىش ئۇچۇن ئوتاۋىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇنىڭ بويىغا چىقىشتى. سۇ بويىدىكى بولۇق ئۆسكەن چۆپلۈكنىڭ ئارىسىدىكى بۆدۈنە چۈجلىرىنىڭ چۈكۈلداشلىرى توختىغان، دەرەخزارلىق ئارىسىدىكى بۇلبۇللارنىڭ ناخشا سادالىرى ئاياغلاشقان بولسىمۇ، لەيلىقازاقلارنىڭ، ياۋا ئەتىرگۈللەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماققا گۇپۇلدەپ ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. يۇلتۇزلار چاراقلاپ يېنىپ تۇرغان زەڭگەر كېچە ئاسمىنى ئاستىدىكى پايانسىز خان يايلاق ئەنە شۇنداق گۈزەللىكىدە مول هاياتىي كۈچكە تولغاندى !

يايلاقتا نەدىندۇر بىر قۇشنىڭ شوخ سايرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇنداق ئاۋازنى زەمۇران بىبى كۈندۈزى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغانىدى. چۈڭلىدىغان ئاۋازلار، ئۇشقىرتىشلار، ئۆمىلىگەن ئاۋازلار، ئومۇمەن يايلاقتىكى تۆۋەن، ئوتتۇرا، يۇقىرى ئاۋازدىكى هەر خىل ئاۋازلار بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ئاۋازلاردىن بىرلا خىل مۇقامدىكى تۇگىمەس يايلاق ناخشىسى شەكىللەنگەنىدى. بۇنداق يايلاق ناخشىلىرى ساداسىدا هەرقانداق بىر ئادەم ئۇچۇن ئۆتكەن ئىشلارنى ۋە ئىشق ـ پىراقلارنى ئەسلەش تولىمۇ هۇزۇرلۇق ئىش ئىدى. يەنە كېلىپ بۇنداق تۇگىمەس يايلاق ناخشىسى كىشىنى پەيدىنپەي ئۇيقۇ ئىچىگە غەرق قىلىدىغان ئاجايىپ بىر سېهرىي كۈچكە ئىگە ئىدى. ئارقىدىنلا قاياقتىندۇر تېخىچە ئۇخلىمىغان، ئىسمى نامەلۇم بىر قۇشنىڭ تۇيۇقسىز هەم قىسقا، هەم ئەنسىز سايرىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى ـ دە، شېرىن خىيال ئىلكىدە مۇگدەپ ئولتۇرغان كىشىنى بىردىنلا چۆچۈتۈپ ئويغىتىۋېتەتتى. بۆدۈنىنىڭ «ۋىتۋالاق ـ ۋىتۋالاق !» دەپ ئۆز جورىسىنى يېنىغا چاقىرىۋاتقان ئاۋازى، يەنە بىر قۇشنىڭ خۇددى قاقاهلاپ كۈلۈۋاتقاندەك سايرىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى ياكى يىراق بىر يەرلەردىن مۇشۇكياپىلاقنىڭ ئەسەبىيلەرچە يىغلىغان ئاۋازى كېلەتتى. بۇ يايلاق قۇشلىرىنىڭ كىم ئۇچۇن سايراۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ

سايراۋاتقان ئاۋازىنى زادى كىملەرنىڭ ئاڭلاۋاتقانلىقىنى پەقەت شۇ قۇشلارنىڭ ئۆزىلا بىلەتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ سادالىرى ئېچىنىشلىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر ۋە ھەسرەت ـ نادامەتلەر بىلەن تولغانىدى...

زەمۇران ببىى ئاپىسى بىلەن تاكى تۇن نىسپىيگىچە يايلاق قۇشلىرىنىڭ ئومۇمىي خورىنى تىڭشاپ ئولتۇرۇشتى...

بۇگۈن ئەتىگەن خان يايلاقنىڭ ئاسمىنى بۆلەكچىلا سۈزۈك، ھاۋا ئېچىلىپ كەتكەنىدى. يىراقتا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان ئورمانلىقنىڭ ئارقىسىدىن ئالدىرىماي ـ تېنىمەي كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياشنىڭ ھارارەتلىك نۇرىدا پۈتۈن يايلاقمۇ ھايالىشمايلا ئىسسىپ كەتتى. ئانا زەمۇران ببىنى باشلاپ، ئالدىنقى كۈنى كۆرۈپ قويغان ھېلىقى قويۇق سايلىك قېيىن دەرىخىنىڭ ئاستىغا سايىداش ئۇچۇن ماڭدى. ھاۋا ئوچۇق، ئېقىندا سۇ شارقىراپ ئېقىۋاتاتتى. زەمۇران ببىى ئۇستىگە مونىستىرنىڭ قارا رەڭدىكى كىيىمى ـــ ئۆزۈن نىمچە كىيىۋالغان بولۇپ، بېلىگە چۈشۈپ تۇرغان سۇمبۇل چاچلىرىنى بىلەكتەك تومۇقتا بىر ئۆرۈمە قىلىپ ئۆرۈۋالغانىدى. ئۇ پېشانىسىنى قېيىقچى رومال بىلەن مەھكەم تېڭىۋالغانىدى.

ئېقىنىنىڭ ئەگىپ ئاقىدىغان دوقمۇشىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان يوغان بىر تۈپ قېيىن دەرىخى ئەتراپىغا قويۇق سايە تاشلاپ تۇراتتى. زەمۇران ببىى چاتقاللىقلاردا شاختىن ـ شاختا قونۇپ ئۇچۇپ يۈرگەن يايلاق قۇشلىرىغا نەزەر سالغاچ، نىمچىسىنىڭ يەرگە سۆرىلىپ تۇرغان پەشلىرىنى چاتقال ئىلىۋالماسلىقى ئۈچۈن قوللىرى بىلەن كۆتۈرۈپ، ئاپىسىنىڭ يېنىدا گەپ قىلماستىن كېتىۋاتاتتى. ئۇلار ھايالشماستىنلا ھېلىقى قېيىن دەرىخىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار كېلىشتىن ئىلگىرى خىزمەتكارلار پالاسنى سېلىپ، ئۇستىگە قېلىن بىساتلار بىلەن ئارامبەخش جاي تەييارلاپ قويۇشقانىدى. قېلىن بىسات ئۇستىگە

ئىچىگە تايلاق تۇتتى ئېلىنىپ تىكىلگەن چىلتەكلىك ياستۇقلار تاشلاپ قويۇلغاندى. زەمۇران بىبى پۇتىدىكى پۇپۇكلۇك سەختىيان سەندىلىنى يېشىپ تاشلاپ، بىسات ئۈستىگە چىقىپ، چىلتەكلىك ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇردى.

ئانا ئېقىن بويىدا ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەن لەيلىقازاق، ياۋا ئەتىرگۈللەردىن بىر دەستە تىزىپ كېلىپ قىزىغا تۇتتى. زەمۇران بىبى: «رەھمەت، ئاپا!» دېگىنىچە ئاپىسىنىڭ قولىدىكى بىر دەستە گۈلنى ئېلىپ پۇراپ كەتتى.

— قىزىم، ئېيتىڭا، سىزگە زادى نېمە ئىش بولدى؟ سىزنى مۇشۇنداق بىئارام قىلىۋاتقان زادى قانداق ئىش ئۇ؟ — دەپ سورىدى ئانا قىزىدىن.

— ئاپا، مەن گەپلىرىنى زادىلا چۈشىنەلمىدىم؟! — دېدى زەمۇران بىبى جىلمىيىپ يەرگە قارىغىنىچە.

— قارا، بۇنىڭ سۆزۈمنى چۈشەنمەس بولۇۋالغىنىنى، — دېدى ئانا قىزىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، — چىرايىڭىزدىكى پۈتۈن ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ تۇرسام، سىزنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئىزتىراپ ئىلكىدە بۇنداق بىئارام بولۇۋاتقىنىڭىزنى بىلمەمدىمەن؟!

— ئەمىسە ئېيتىپ باقسىلىچۇ، مەن نېمىگە بىئارام بولۇۋېتىپتىمەن؟!

— سىز ئاشىق! سىز بىرسىگە ئاشىق بولۇپ قاپسىز؟! ...

— ھە!؟...

— سىزنى ئاشۇ ئاشىقلىقنىڭ ئىشق پىراقى بىئارام قىلىۋېتىپتۇ. سۆزۈم توغرىمۇ؟

— مېنىڭ ئاشىق ئىكەنلىكىمنى سىلى نەدىن بىلدىلە؟

— مەن نېمىشقا بىلمەيمەن؟ بىرسىگە ئاشىق ئىكەنلىكىڭىزنى كۆزىڭىز ئېتىراپ قىلىۋاتسا، تىلىڭىز نېمىشقا كۆڭلىڭىزدىكىنى ئېيتمايدۇ؟

زەمۇران بىبى شۇ زامان كۆل بويىدا ئۈچراتقان كۆڭلىدىكى

ئادەمنى ئويلىدى. قايسى كۈنى سەھەردە كۆل بويىدا يۈز بەرگەن ئاشۇ ئىشلار ئۈنۈك كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتتى. ئۇ ياشقا تولغان كۆزلىرىنى ئاپىسىدىن يوشۇرۇش ئۈچۈن يىراقتا قارىغان بولۇپ تۇرۇۋالدى.

ئاپىسى قىزىنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن ئۈنۈك قولىدىن تۇتۇپ ئالدىغا تارتتى. زەمۇران بىبى ئۆزىنىڭ يىغلىغىنىنى ئاپىسىغا كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن، ئۈيالغىنىدىن يەرگە قاراپ تۇرۇۋالدى.

ـــ قىزىم، سىزنى شۇنچىلىك يىغلاتقان زادى كىم ئۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئاپىسى تولۇپ تاشقان ھېسداشلىق بىلەن، ـــ قېنى ھەممىنى ماڭا ئېيتىپ بېرىڭچۇ، مەن سىزگە ھىممەت كۆرسىتەي!

ئاپىسىنىڭ ئۆزىگە ھېسداشلىق قىلغىنىنى كۆرۈپ، زەمۇران بىبى ئىچ ـ ئىچىدىن بوغۇلۇپ ـ بوغۇلۇپ يىغلاپ تاشلىدى.

ـــ ھوي تەنتەك قىز، سىرنى يوشۇرغان بىلەن بەربىر ئاشكارلىنىدۇ، ـــ دېدى ئانا قىزىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى يوشۇرۇپ ئېيتماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، ـــ مېنى ئۆزىڭىزنىڭ سىرداش دوستى دەپ ھېسابلاۋېرىڭ. نېمە ئىش بولسا، ماڭا تارتىنماي ئېيتىڭ. مەن سىزنىڭ ئازرۇ ـ ئارمانلىرىڭىزنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا چوقۇم ياردەم قىلىمەن! سىز بىرسىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىڭىزمۇ؟

زەمۇران بىبى ئاپىسىنىڭ بۇ سوئالىنىمۇ جاۋابسىز قالدۇرۇپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى.

ـــ سىزنى ئۆزىگە بەنت قىلىۋالغان زادى قانداق يىگىت ئۇ؟ قەلبىڭىزنى ئىگىلىۋالغۇچى كىم ئۇ؟

ئاخىر قىز كۆل بويىدا يۈز بەرگەن ھېلىقى تاسادىپىي ۋەقەنىڭ پۈتۈن جەريانىنى ئاپىسىغا بىرمۇبىر سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

ـــ ئۇ يىگىتنى شۇنىڭدىن كېيىن قايتا ئۇچراتمىدىم. تا ھازىرغىچە ھېچكىم كۆڭلۈمنى ئاشۇ يىگىتتەك ئۆزىگە مۇنداق

ئەسىر قىلىۋالالىغان ئەمەس. بىراق، ئۇ يىگىتىنىڭ كىم ۋە قەيەردە ياشايدىغانلىقىدىن خەۋەرسىز مەن ! مەن نېمىدېگەن تەلەيسىز ـ ھە؟

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا ئاپىسىغا ئېسىلغان پېتى ئۆزىنى زادىلا توختىتىۋالالماي، يىغلاپ كەتتى.

ـــ ھوي تەنتەك قىز، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ سىز چىن قەلبىڭىزدىن سۆيگەن مەشۇقىڭىزدىن ئۈمىدىڭىزنى مۇشۇنداقلا ئۈزمەكچىمۇ؟

ـــ شۇنداق، مەن ئۈمىدسىزلەنمەي، يەنە كىم ئۈمىدسىزلەنگەي؟ ! سىلى قىزلىرىغا يىغلىغايلا، چۈنكى قىزلىرىنىڭ بەختى قارا ئىكەن ئەمەسمۇ؟

ـــ قىزىم، سىز بىز ناسارالارنىڭ گۈلى، قاتال قىزىسىز، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، چېچەن، ئۆتكۈر بىر قىز بولۇپ تۇرۇقلۇق، قانداق قىلىپ نام ـ ئەمەلى ئائىلىنىڭ بىر يىگىتكە كۆڭلۈڭىزنى بەرگەنسىز؟ بەكمۇ تەنتەكلىك قىپسىز !

ـــ ياق، تەنتەكلىك قىلمىدىم، ئاپا ! بىر قارىسام، ئۇ يىگىتىنىڭ نام ـ ئەمەلى ھەرگىزمۇ نا ئائىنىق ئەمەستەك. ئۇ چوقۇم ئالىي نەسەبلىك، ئېسىلزادە بىر يىگىت.

ـــ مانا، مانا، تەنتەكلىكىڭىز ئاشكارا بولدىمۇ؟ ـــ دېدى زەمۇران ببىنىڭ ئاپىسى تاتلىق كۈلگىنىچە.

ـــ بىراق، كۆل بويىدا ئۇچراتقان ئاشۇ يىگىت بىر بولسا چوقۇم چاغاتاي خانزادىلىرىدىن، مۇشۇنىڭ ئۆزىلا كۇپايە ئەمەسمۇ؟ سىلى ئۇنىڭ نەسەبىنى تۆۋەن دەپ پەرەز قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ئۆزى ئاجايىپ بىر سېھىرلىك كۈچ ـ قۇدرەتكە تولغان، بىر قاراشتىلا مېنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىمنى ئۆزىگە بەند قىلىۋالدى. مانا ئەمدى سىلىگە كۆڭلۈمدىكى دەرد ـ ئەلەملىرىمنىڭ ھەممىسىنى تۆكۈپ تاشلىدىم !

زەمۇران ببى سۆزىنى تۈگىتىپ خىجىل بولغىنىدىن

قىزىرىپ يەرگە قاراپ جىم تۇردى.

ــ سىز ئۇ يىگىتنىڭ نەسەبىنىڭ چاغاتاي ئېسىلزادىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قانداق بىلدىڭىز؟

ــ شۇ كۈنى بىر قېرى ئادەم بىلەن ئىككى ياش نۆكەر ئۇنىڭ ئارقىسىدا قول باغلاپ تۇرغانىدى. مەن شۇ چاغدىلا بۇ يىگىتنىڭ ئادەتتىكى چاغاتاي سىپاھلىرىدىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغانىدىم.

ــ بوپتۇ، سىزنىڭ دېگىنىڭىزچە بولسۇن، ــ دېدى ئانا قىزىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ بىراق، سىز ئۇ يىگىتنىڭ قايسى دىن، قايسى مەزھەپتە ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟ ئۇ نېستۇرىيانمۇ ياكى مەجۇسىيمۇ؟ مۇسۇلمانمۇ ۋە ياكى يەھۇدىيمۇ؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيدۇ ـ دە!

زەمۇران ببى ئاپىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى ـ يۇ، ئۆزىنى دەرھال ئوڭشىۋالدى:

ــ مەن ئۇچۇن ئېتىقاد بىلەن ئىشىق ـ مۇھەببەت ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا مۇھىم! ــ دېدى ئۇ قەتئىيلىك بىلەن، ــ مۇبادا تاللاشقا توغرا كەلسە، مەن ئېتىقادنى دەپ ئاشىقىمدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيمەن!

قىزىنىڭ سۆزىدىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكىنى چۈشەنگەن بۇ كۆيۈمچان ئانا خۇددى ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئادەمدەك ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاردى ۋە: «قىزىمنىڭ ئۆز نەسەبىمىز ۋە دىنىمىزغا يات بىر ئادەمگە ئاشىق بولۇشى نامۇناسىپ بىر ئىش، ئەلۋەتتە. بىراق، مەن ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى قوللاپ خاتا قىلدىممۇ نېمە» دېگەنلەرنى خىيال قىلدى. ئەمما، يەنىلا قىزىنىڭ رايىغا بېقىشنى نىيەت قىلدى:

ــ مەن سىزنىڭ ھەرقانداق تاللىشىڭىزنى ھۆرمەت قىلىمەن. چۈنكى، كىم سىزنى مېنىڭ قىزىم بولسۇن دەپتۇ! ــ دېدى ئانا جىددىي تەرزدە، ــ بىراق، سىز مېنىڭ ۋە ئاتىڭىزنىڭ

ئىناۋىتىگە، شان ـ شەرىپىگە نۇقسان يەتكۈزمەيدىغان بىرەر چارە ـ ئامال تېپىلغۇچە، بۇ ئىش ھازىرچە ئاشكارىلانماي تۇرغان ياخشى. ھەتتا ئاتىڭىزمۇ بىلمەي تۇرسۇن ! مەن بۇ ھەم قىيىن، ھەم چىگىچ مەسىلىنى يەشكىلى بولىدىغان بىرەر ياخشى چارە ـ ئامالىنىڭ ھامان تېپىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن !...

تۆتىنچى باب

ئەزاندۆگدىن گەلگەن سادا

«قاراڭغۇ كېچىدىن كېيىن، ئاپپاق تاڭ ئاتار.»
ــ ئەبۇ رەيھان بىرونىي①

مىلادىيە 1353 ـ يىلى ياز.

كەيگەنسايىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن ئەگرى ـ بۈگرى چىغىر يولدا ئاتلىق ئالتە يولۇچى كەچكى قۇياشنىڭ شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن ھالدا يۇقىرىغا قاراپ ئالدىراش كېتىۋاتقانىدى. ئۇلار بەزىدە ھارغان ئاتلىرىنى ئازراق دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن توختاپ ـ توختاپ ماڭاتتى. پەستكى ۋادىدا، ئېدىرلىقلار ئارىسىدا سان ـ ساناقسىز چېدىرلار ۋە ئاقئۆيلەر كەچكى قۇياشنىڭ شەپەق نۇرىدا ئاقىرىپ كۆرۈنەتتى. قۇياش خۇددى يولۇچىلار بىلەن بەسلەشكەندەك تاغ ئارقىسىغا مۆكۈشكە ئالدىرايتتى. لېكىن، ئۇ تاغ ئارقىسىغا مۆكۈشتىن ئىلگىرى يەر ـ زېمىنغا راسا بىر نۇر چېچىۋېلىشنى ئويلىغانمۇ قانداق؟ ئۆزىنىڭ شولىسىنى بۇلۇت يوچۇقلىرىدىن يىراق ـ يىراقلارغا چاچماقتا ئىدى. ئاسمان ۋە زېمىندىكى بارلىق نەرسىلەر قۇياشنىڭ كۈچلۈك نۇرىنىڭ ئەكسىدە ئىنچىكە ئۆزۈن تالا ھاسىل قىلغانىدى. يىراقتىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئاقباش

---

① ئەبۇ رەيھان بىرونىي (مىلادىيە 973 ــ 1048) ــ ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بىرونىي. خارەزىملىك مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر. ئۇنىڭ «قەدىمكى خەلقلەردىن قالغان يادىكارلىقلار»، «ھىندىستان» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

چوققىلىرى قۇياشنىڭ كەچكى شەپەق نۇرىدا بەئەينى بۇ زېمىننى قوغدىغۇچى باھادىرلارنىڭ قولىدا لاۋۇلداپ يانغان مەشئەلىدەك كۆيمەكتە ئىدى. كەچكى قۇياش تاغ باغرىدا ئېگىزگە قاراپ ئاتلىق ئالدىراش - تېنەش كېتىۋاتقان ھېلىقى ئالتە يولۇچىغا ئاخىرقى سالىمىنى بېرىۋاتقاندەك، ئۇلارنىڭ يولىنى قىزغۇچ شەپەق نۇرىغا كۆمۈپ تاشلىغانىدى.

يولۇچىلارمۇ، ئاتلارمۇ ئۇسسىغان، چارچىغان ۋە ھېرىپ - ئاچقانىدى. يۇقىرىغا ئۆرلىگەنسېرى ئاتلارنىڭ قەدىمى ئاستىلىماقتا ئىدى. ئالدى تەرەپتە قارىيىپ كۆرۈنگەن دەرەخلىكنىڭ ئارقىسىدا بىر مەھەللە بار ئىدى. بىراق، مەھەللە تېخى كۆزگە كۆرۈنمەيتتى، ھارغان - ئاچقان بۇ يولۇچىلار بىلەن ئاتلارغا ھېچقانداق كۈچ - قۇۋۋەت ۋە مەدەت - رىغبەت بېغىشلىيالمايتتى. «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق !» دېگەندەك، يولۇچىلار ئۇچۇن قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىشتىن ئىلگىرى دەرەخلىكنىڭ ئارقىسىدىكى مەھەللىگە يېتىۋېلىش، ئاتلارغا يەم - خەشەك، ئۆزلىرىگە قونىدىغان جاي تېپىۋېلىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. لېكىن، ئۇلار بۇ مەھەللىدە ھېچكىمنى تونۇمايتتى. شۇڭا، ئۇلارنى كىممۇ ئۆز ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئاتلىرىغا يەم - خەشەك، ئوت - چۆپ بېرىدۇ دەيسىز؟ «قوناق مېھمان، خۇدايى مېھمان» دەيدىغان قەدىمكى زامان مېھماندوستلۇقىدىن ھازىر كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا پەقەت گۈزەل تەسەۋۋۇرلا قالغان، خالاس !

يىلان يىلىدىكى رەجەب ئايلىرى ئاخىرلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ۋادىنىڭمۇ، تاغنىڭمۇ كۈندۈزكى ھاۋاسى ئوخشاشلا قاتتىق ئىسسىقنىڭ ئىلكىدە كۆيۈۋاتقانىدى. كۈن ئاللىقاچان ئولتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما تاغنىڭ سالقىن شامىلى قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن كەيگەنسايىنى تېخى سوۋۇتالمىغانىدى.

يولۇچىلار خېلى يول يۈرگەندىن كېيىن، تاغ تەرەپتىن ئېقىپ چىققان بىر غولنىڭ بويىغا يېتىپ كېلىشتى. غولنىڭ ئىككى تەرىپى بۇك قارىياغاچلىق ئىدى. غولنىڭ ئىچىدىن چىقىۋاتقان

غۇر ـ غۇر سالقىن شامال ئىسسىقتا چاڭقىغان ئات ۋە يولۇچىلارغا ئازراق بولسىمۇ راھەت بەخش ئېتەتتى. كۈندۈزدىكى قۇياشنىڭ ھارارىتىدىن قىزىپ كەتكەن تاغ ئاسمىنىدا قويۇق بۇلۇتلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. قاراڭغۇ چۈشۈشكە تېخى ۋاقىت بار ئىدى. سۆرۈن تاغ شامىلى ھەيدەپ كەلگەن بۇ يېغىنچى بۇلۇتلارنىڭ يامغۇر سۈيىنى چېلەكلەپ تۆكۈۋېتىدىغاندەك ئەلپازى بار ئىدى. شۇڭا، يولۇچىلار ئاتلىرىنى دېۋېتىپ، غول بويىدىكى يالغۇز بىر تۈپ قارىياغاچنىڭ ئاستىغا پاناھلىنىش ئۈچۈن ئالدىراش مېڭىشتى. دېگەندەك بىردەمدىن كېيىن تاغ تەرەپتىن ئات ئەپقاچقان قۇرۇق ھارۋىدەك تاراقلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ، ئاسماندىن يامغۇر تامچىلاشقا، بارغانسېرى ئەۋجىگە چىقىشقا باشلىدى. ئاخىر تەبىئەتنىڭ چاڭقاپ ھالسىزلىنىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئىچى ئاغرىغانمۇ قانداق، ئۆزىنىڭ شىپالىق يامغۇرىنى سېخىيلارچە چېلەكلەپ تۆككىلى تۇردى. دوزاختەك ئىسسىپ كەتكەن يەر ـ جاھان بىردىنلا سالقىنلىدى. يولۇچىلار غولنىڭ ياقىسىدا باغجانلاپ ئۆسكەن يوغان بىر تۈپ قېرى قارىياغاچنىڭ ئاستىغا ئارانلا ئولگۈردى. يالغۇز قارىياغاچنىڭ سەل يۇقىرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان تەنھا بىر دۆڭ يامغۇرلۇق گۈگۈمدا قارىيىپ گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئۇلار ئاتلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويۇشقاندىن كېيىن، ئۆزلىرى قارىياغاچقا يۆلىنىپ دەم ئېلىپ ئولتۇرۇشتى. بۇ يامغۇر يازنىڭ ئۆتكۈنچى يامغۇرى ئىدى. شۇڭا، شار ـ شۇر قىلىپ بىرپەس قاتتىق قۇيۇۋەتكەندىن كېيىن، قانداق تېز ياغقان بولسا، يەنە شۇنداق تېز توختاپ قالدى.

يولۇچىلار قارىياغاچنىڭ قۇرۇق شاخلىرىنى سۈندۈرۈپ گۈلخان ياقتى ـ دە، يامغۇردا ھۆل بولۇپ كەتكەن كىيىملىرىنى سېلىپ سۈيىنى سىقىپ، ئوتقا قاقلاپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، شامالدىتىش ئۈچۈن قارىياغاچنىڭ شېخىغا ئىلىپ قويۇشتى. ئاندىن غولدىكى ئۇلغىيىپ شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇدا يۇز ـ

كۆزلىرىنى يۇيۇشۇپ، چايجۇشتا چاي قايىنىتىپ ئازراق ناشتا قىلىۋېلىشتى. ئاتلار غولدىكى ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئوپۇر ـ توپۇر بولۇپ كىشنەپ زادى جىم تۇرمايۋاتاتتى.

ـــ غوجىزادەم، ئاتلار بەك چاڭقاپ كەتكەن ئوخشايدۇ، سۇغىرتۇبتەيمۇ؟ ـــ دېدى يولۇچىلاردىن بىرسى.

ـــ ئازراق تەخىر قىلغايسىز، بۇرادەر جانباز، ئاتلار سەل سوۋۇسۇن، بولمىسا ئاتنىڭ پۇتىغا سۇ چۈشۈپ قالىدۇ، ـــ دېدى قارىياغاچقا يۆلىنىپ ئولتۇرغان يولۇچىلاردىن بىرسى، ـــ سەل تۇرۇۋېلىپ سۇغارساقمۇ كېچىكمەيمىز!

ـــ گېپىڭىز ئورۇنلۇق، ھۆرمەتلىك غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ دېدى يەنە بىر يولۇچى، ـــ بۇگۈن بىز قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن مۇلاقاتتا بولىمىز، دەپ ئېتىگەندىلا ئاستاندىن خانىڭ يازلىق ئوردىسىغا چىققانىدۇق. بىراق، لەنىتى سىپاھ[1]لار بىزنى ئۇل مەجۇسىي بىلەن كۆرۈشتۇرمەك يوق، ئەكسىچە چاقسىنىڭ ئىشىكىگە يېقىنمۇ يولاتمىدى. بۇ قالماق خانىغا نېمانچە ئىقتىدا قىلىپ كەتكۇلۇك ئەمدى؟ ئۆتكەن مەرتەمدە ئوردىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمەي يانغانىدۇق. ھالا بۇگۈن ئۇنىڭ تاغتۇرادىكى يازلىق ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپمۇ يەنىلا ئۇنىڭ دىدارىنى كۆرەلمەي يېنىشقا مەجبۇر بولدۇق! ...

ـــ ئىنىنەللاھا مەئەسسابىرىن، سەۋر قىلغايسىز، سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن، دېگەن گەپ بار، ئى بۇرادەر ئىسكەندەر، جانابىي ھەق بەندىلىرىگە سەۋر قىلىڭلار، دەپ ئۆگەتكەن! ـــ دېدى «غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا» دەپ ئاتالغان ھېلىقى يولۇچى يەنە، ـــ مادامىكى، زامان بۇزۇلۇپ، ئىمان ـ ئېتىقاد سۇسلىشىپ، ئىنقىرازلىق كۈچەيگەنلىكتىن، ئادەملەر دۇنيا ـ

① سىپاھ ـــ ھەربىي ئەمەلدار، ئوفىتسېر.

دەپىنىگە بېرىلىپ، مەجبۇرىيەتلىققا فەرىقتە[1] بولۇپ قالدى. دۇنيانى فىسقى ـ فۇجۇر قەساۋىتى بېسىپ، ھەق بىلەن ھالال، نۇر بىلەن جالال كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالدى. جانابىي ئاللا بۇنداق ئاقىۋەتنى ئاللىقاچان كۆرۈپ يەتكەنلىكتىن، «مەن چوقۇم يەر يۈزىدە ئۆزۈمگە بىر نائىب خەلىپە يارىتىمەن. ئۇنى ھەممىدىن ئەزىز قىلىمەن!» دەپ خىتاب قىلدى. بىراق، ئەرشئەلادىكى پەرىشتە ـ مالائىكىلەر بۇ ئىشنىڭ تەكتىدىن بىخەۋەر، غاپىل بولغاچقا، «نائىب خەلىپە يارىتساڭ، ئۇ يەر يۈزىنى گۇناھ ـ مەئسىيەت[2]كە تولدۇرىدۇ» دېيىشىپ نارازى بولۇشقاندا، جانابىي ھەق: «ئى ئەرش مالائىكىلىرى، مەن بىلىمەن، سىلەر بىلمەيسىلەر؛ سىلەر ئۇنىڭ گۇناھ ـ مەئسىيەتلىرىنىلا بىلىسىلەر. بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ گۇناھ ـ مەئسىيەتلىرى ئۈچۈن ماڭا سىغىنىپ توۋا ـ ئىستىغپار، نالە ـ پىغان قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلەمسىلەر؟ ئۇنىڭ ئاشكارا مەئسىيەتلىرىنىلا بىلىسىلەر، ئەمما ئۇنىڭ كېچىلىرى ماڭا سىغىنىپ، دەردلىك كۆڭۈل بىلەن تائەت ـ ئىبادەت قىلىدىغانلىقىنى بىلەمسىلەر؟ ئۇنىڭ كەمچىلىك ـ خاتالىقلىرىنىلا بىلىسىلەر، ئەمما مېنىڭ ئۇنىڭغا ئەفۇ ئاتا قىلىدىغانلىقىمنى[3] بىلەمسىلەر؟ مېنىڭ قەھرـ غەزىپىمنىلا بىلىسىلەر، ئەمما مېنىڭ ئۇنىڭغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىدىغانلىقىمنى بىلەمسىلەر؟ لەۋھى قەلەم، بېھىش، دوزاخ، تامامي ئالەم، سۇ، ئوت، يەل، تۇپراق، كاتتىلىق، ئۇلۇغلۇق دەل مەن يەر يۈزىگە نائىب قىلىپ يارىتقان ئاشۇ خەلىپەمنىڭ تۇپەيلىدىن ۋە ئۇنىڭ كېچە ـ كۈندۈز سىغىنىپ ماڭا قىلىدىغان تائەت ـ ئىبادەتلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بولغانلىقىنى مېنىڭدىن

---

① فەرىقتە ـــ قىزىقىش، قايمۇقۇش.

② مەئسىيەت ـــ جىنايەت.

③ ئەفۇ ئاتا قىلماق ـــ گۇناھنى كەچۈرمەك.

بۆلەك ھېچقانداق مەخلۇق بىلمەس !» دېگەنىدى①.

ــ قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈر گەرچە مەجۇسىي بولۇپ يارالغان بولسىمۇ، ــ دېدى ئۇ سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن، ــ ئەمما ئۇ باشقا مەجۇسىيلار بىلەن قىلچە ئوخشىمايدىغان چىن ئىنسانىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇزرۇكۋار پەدەرىم جان ئامانىتىنى جانابىي ھەققە تاپشۇرىدىغان چاغدا، ماڭا: «ئى ئوغلان، مەنكى ئاتىڭىز ئون يىلدىن بېرى مەجۇسىي تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ۋۇجۇد چىرىغىغا ئىماندىن پىلىك سېلىپ، ئېتىقاد يېغىدىن قۇيۇپ تەييارلىدىم. ئەمما، ئۇنى ياندۇرۇشقا پۇرسەت بولمىدى. ئەلھال، ئاخىرەتكە سەپەر قىلىپ كېتىپ بارۇرمەن. مەندىن سىزگە ۋەسىيەت شۇلدۇركى، ھەممەت بىلەن مەردانە بولۇپ، شۇل چىراغنى سىز بېرىپ يورۇتقايسىز، ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تۆمۈر خانىنى ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلدۇرۇش ۋەزىپىسى سىزگە باقىي قالدى. چۈنكى، ئىمان ـ ئېتىقاد چىرىغى پەرۋىش قىلسا ھەسىلەپ كۆچىيىپ نۇرلىنىدىغان، پەرۋىش قىلماي تاشلىۋەتسە، سۇسلىشىپ، كۆزدىن ئۆچىدىغان چىراغدۇر. شۇڭا، بۇل چىراغنى چوقۇم ياخشى پەرۋىش قىلىڭكى، ھەرگىز ئۆچۈرۈپ قويماڭ. بۇ چىراغ پۈتكۈل چاغاتاي ئېلىدىكى نۇرلۇق ئىسلام چىرىغى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس !» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. شۇنداق، بۇ چىراغنى ياندۇرماق ۋە ئۇنى تېخىمۇ كۈچلۈك نۇرلاندۇرماق ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئوڭاي ئىش ئەمەسلىكى ماڭىمۇ ناھايىتى ئايان. ئاللاتائالا بەھرۇلئەھزان②غا بۇيرۇق بېرىپ، بىر كەم قىرىق يىل غەم يامغۇرىنى ياغدۇرغان ۋە بىر يىل شادلىق يامغۇرىنى ياغدۇرغان. شۇ سەۋەبتىن ئادەم پەرزەنتىگە جاپا ـ مۇشەققەت، غەم ـ قايغۇ كۆپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت، شادلىق ـ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دېگەن كىتابىنىڭ 7 ـ، 8 ـ بەتلىرىگە قاراڭ. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

② بەھرۇلئەھزان ــ غەم ـ قايغۇ دەرياسى.

ئاسانلىق ئازدۇر. سەۋر ـ تاقەتلىك بولماق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىدىندۇر. بىز ئۇيغۇرلاردىكى «سەۋر قىلساڭ غوربدىن ھالۋا پىشۇر» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇنىڭغا مىسال قىلىنغان.

ـــ چۈشەندىم، ئى غوجىزادەم، ـــ دېدى «ئىسكەندەر» دەپ ئاتالغان ھېلىقى يولۇچى، ـــ بىراق بىلدىمكى، ئۇل قالماق خانى بىلەن مۇلاقاتتا بولمىقىڭىز بەسىي قىيىنغا توختاپ تۇرۇپتۇ. پەقەت ئۇنىڭ بىلەن مۇلاقاتتا بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئاشۇ قەساۋەت بېسىپ كىرلەشكەن خىرە دىلىنى ئىسلام نۇرى بىلەن يورۇتۇش مۇمكىن. ئىشنىڭ قىيىنلىقى مانا مۇشۇنىڭدا! بىراق، جانابىي ھەق ھەرقانداق مۇشكۈللۈكنى ئاسانلاشتۇرغۇچىدۇر!

ـــ شۇنداق، بىر قىيىنچىلىققا بىر ئاسانلىق بار، ـــ دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تولۇق ئىشەنچ بىلەن، ـــ بىز قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دىلىدىكى ئىمان ـ ئېتىقاد چىرىغىنى ياندۇرۇش ئۈچۈن قاتمۇقات تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، سان ـ سانا قسىز مۇشكۈل ـ خەتەرلەرنى يېڭىپ ئۆتۈپ، يىراقتىكى ئەردەۋېلىدىن ئىلىغا چىققانىكەنمىز، ئۇ ھالدا بۇ چىراغنى ياندۇرالايدىغانلىقىمىزغا، بەلكى ئۇنى تېخىمۇ كۈچلۈك نۇرلاندۇرالايدىغانلىقىمىزغا ئىشەنچىمىز كامىل!

ـــ ئىرادىڭىزگە ھەسسىنات! غوجىزادەم! ـــ دېدى قالغان يولۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ـــ ئاللا مەدەت ـ رىغبەت قىلغۇچىدۇر!

ـــ شۇنداق، ئاللانىڭ ئىزنىسىز ھېچقانداق ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ، ـــ دېدى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ. ئوت يورۇقىدا ئۇنىڭ كۆزلىرى تېخىمۇ نۇرلىنىپ چاقناپ تۇراتتى، ـــ ئى بۇرادەرلىرىم، بىلەمسىزلەر؟ جانابىي ھەق ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتقاندا، ئۆزىنىڭ مەرھەمەت ۋە مۇھەببەت شامىلىدىن ياراتقان يەل ـ ھاۋانى، رەھمەت دەريا سىدىن ياراتقان نجاتلىق سۈيىنى، ھىممىتىدىن ياراتقان

زېمىن - تۇپراقنى، قەھر - غەزىپىدىن ياراتقان ئاتەش - ئوتنى قەتىرە قىلىپ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىغا قوشقان ۋە ئادەمدىكى ئەقىل - ئىدراك، ھېس - تۇيغۇ، ئارزۇ - نەپىس، ھاۋايۇ ھەۋەس قاتارلىق تۆت نەرسىنىڭ ھەربىرىنى بىر شەيئىدىن ئالغان. يەنى، سۇدىن ھېس - تۇيغۇنى، يەل - ھاۋادىن ھاۋايۇ ھەۋەسنى، زېمىن - تۇپراقتىن ئەقىل - ئىدراكنى، ئاتەش - ئوتتىن ئارزۇ - نەپسىنى ئالغان. شۇڭا، ھېس - تۇيغۇ جاھاننىڭ روشەن ئەينىكى، ئالەمنى غايىبنىڭ گۇۋاھچىسىدۇر. ھاۋايۇ ھەۋەسنى ئالەمنى غايىبتىن ئۆزىگە بەندىچىلىك قىلىشقا قويدى. زېمىن - تۇپراققا قانداق رەڭ بەرسە، خۇددى شۇ رەڭنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغاندەك، ئەقىل - ئىدراكمۇ نېمىنى ئۆگەنسە، شۇنى ئۆزىگە قوبۇل قىلىۋالىدۇ. ئاتەش - ئوت كۆيدۈرىدۇ. ھەركىم ئارزۇ - نەپسىنىڭ كەينىگە كىرسە، ھاۋايۇ ھەۋەس ئۇنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ تاشلايدۇ. بۇ ئالەمدىكى جىمى مېھنەت - مۇشەققەت ئارزۇ - ھەۋەستىن تۇغۇلىدۇ. ئاخىرەتتىكى ئازاب - ئوقۇبەتمۇ ھەم شۇنىڭدىن كېلىدۇ ① ! ...

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆزىنى تۈگىتىپ، گۈلخانىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرغان ھەمراھلىرىغا قاراپ قويدى. ئوتى ئۆچۈشكە ئازلا قالغان گۈلخانىنىڭ ئاجىز يورۇقىدا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مۈگدەپ ئولتۇرغان، يەنە بەزىلىرى ئۇخلاپ قالغانىدى. ئۇلار ھەقىقەتەن ھارغانىدى.

ئۇ يۇلتۇز چاراقلاپ يانغان تۇن ئاسمىنىغا قاراپ قويدى. بۇ ئېغىر ياتقۇ بولغان مەھەل ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ۋادا تەرەپتىن باش توخۇنىڭ چىللىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەمراھلىرىنى ئويغىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتتى ۋە بىر - بىرىگە چېتىپ

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، رابىغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دېگەن كىتابنىڭ 14 - ، 15 - بەتلىرىگە قارىڭ. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1999 - يىلى 10 - ئاي 2 - نەشرى.

باغلاپ قويۇلغان ئاتلارنىڭ يېنىغا كەلدى. ئاتلار توۋرىدىكى يەم ـ خەشەكلەرنى يەپ ئاللىقاچان قۇرۇقداپ قويۇشقانىدى. ئۇ توۋرىغا يەم ـ خەشەك سېلىپ بەرگەندىن كېيىن، غول ياقىسىدا تاھارەت يەڭگۈشلىۋالدى ـ دە، ئاندىن ئورنىغا كېلىپ تەھەججۇد① نامىزىنى ئوقۇشقا باشلىدى ...

ئەتىسى تاڭ سەھەر ۋاقتىدا يۇقىرىدىن ئاڭلانغان جاراڭلىق ئەزان ساداسى پۈتۈن تاغ باغرىنى چاڭ كەلتۈردى:

«ئاللاھۇئەكبەر، ئاللاھۇئەكبەر، ئاللاھۇئەكبەر ! ...»

تۇنۇگۈن ئاخشام غول بويىدىكى ھېلىقى بىر تۈپ قارىياغاچنىڭ ئاستىدا تۇنىگەن بۇ يولۇچىلار يۇقىرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان يېقىملىق ئەزان ساداسىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ ئويغىنىشتى.

«ئەشھەدۇ ئەن لائىلاھە ئىللەللا، ئەشھەدۇ ئەن لائىلاھە ئىللەللا ! ...»

يولۇچىلار بېشىنى كۆتۈرۈشۈپ سۈبھى سادىق ۋاقتى② بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىشتى ـ دە، ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇشۇپ، تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن غول بويىغا قاراپ مېڭىشتى.

ئەزان ئاۋازى يەنە ئاڭلاندى.

بۇ چاغدا تاغ باغرىغا خېلىلا يورۇق چۈشكەن بولۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى نەرسىلەرنى ئىلغا قىلغىلى بولاتتى. يولۇچىلار ئۆزلىرى قونغان غول بويىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە جايلاشقان ھېلىقى دۆڭنىڭ ئۈستىدە بىر ئادەم تۇرغانلىقىنى كۆرۈشتى. ئەزاننى ئاشۇ ئادەم توۋلاۋاتقانىدى.

ـــ قاراڭلار، دۆڭنىڭ ئۈستىدە ئەزان ئېيتىۋاتقان غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىكەن ! ـــ دېدى يولۇچىلاردىن بىرسى ھەيران بولۇپ، ـــ قاچانلاردا ئويغىنىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ

---

① تەھەججۇد نامىزى ـــ كېچىلىك ئىبادەت نامىزى.

② سۈبھى سادىق ۋاقتى ـــ تاڭ سەھەردە كۈنچىقىش تەرەپتە كۆرۈنگەن روشەن يورۇقلۇق.

كەتكەندۇ ئۇ؟

ــ ھەسەن ئاكا، سىزنى ئاجايىپ قىزىق پاراڭ قىلىسىز جۇمۇ، ــ دېدى يولۇچىلارنىڭ ئارىسىدىن بىرسى، ــ كېچىدە ئويغىنىپ ئاتقا بوغۇز بېرەيچۇ دەپ قارىسام، ئاتلارنىڭ توۋرىسىدىكى يەم ـ خەشەك شۇ پېتى تۇرۇپتۇ. ھەيران بولۇپ قايتىپ كەلسەم، غوجىزادە تەھەججۇد نامىزىنى ئوقۇۋاتىپتىكەن. ئۇ ماڭا: «ئاتقا بوغۇز بەردىم. سىز ئۇخلاۋېرىڭ» دېدى. غوجىزادە ئەنە شۇنداق كېچىنى ئىبادەت بىلەن كىرپىك قاقماي بىدار ئۆتكۈزۈپتۇ.

ــ مەن تېخى غوجىزادە ئەرشىدىننى نېمانچە سەھەر تۇرۇپ كەتتىكىن دېسەم، كېچىچە ئىبادەت بىلەن ئۆرە ئولتۇرۇپ چىققانىكەن ـ دە ! ــ دېدى «ھەسەن» دەپ ئاتالغان ھېلىقى يولۇچى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ، ــ شۇ چاغدا مېنىمۇ ئويغىتىۋەتسىڭىز بوپتىكەن، ھۈسەنجان ئۇكام !

ــ قارىسام ئاكا، سىز شۇ چاغدا قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتىكەنسىز. شۇڭا، ئويغاتقۇم كەلمىگەنىدى، ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن «ھۈسەنجان» دەپ ئاتالغان بۇ يولۇچى. ئۇلارنىڭ گېپىدىن قارىغاندا، ھەسەنجان بىلەن ھۈسەنجان ئاكا ـ ئۇكىدەك قىلاتتى.

يەنە ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۇ چاغدا يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى بىردەك: «لائىلاھە ئىللەللا !» دەپ تەكرارلاشتى.

ئەزان توختاپ بىرپەستىن كېيىن، دېگەندەك ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دۆڭ تەرەپتىن چۈشۈپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە جانباز، ئىسكەندەر، نىزامىدىن ۋە ھەسەن ـ ھۈسەن قاتارلىق بۇرادەرلەر تاھارەتلىرىنى ئېلىشىپ، بامدات نامىزىغا تەييارلىنىپ تەخ بولۇشۇپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلار غول ياقىسىدىكى بىر ئوچۇقچىلىققا جاينامازلىرىنى سېلىشىپ نامازگاھ راسلاشتى. شۇنداق قىلىپ، كەيگەنغول ياقىسىدىكى تۇنجى بامدات نامىزى

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئىمامىلىقىدا مانا مۇشۇنداق باشلاندى ...

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالار كەيگەنغول بويىدىكى ئاشۇ بىر تۇپ قارىياغاچنىڭ ئاستىنى ماكان تۇتۇپ، ئۆزلىرىگە ئىستىقامەتگاھ قىلغانغا ھەش - پەش دېگۈچە قىرىق كۈن بولاي دەپ قالدى. ئاتەشتەك ئىسسىق يازمۇ ئاخىرلىشىپ كۈزنىڭ سالقىن ئايلىرىمۇ كىرىپ قالدى. تاغنىڭ ھاۋاسى كۈندىن - كۈنگە سوۋۇپ كېتىۋاتاتتى.

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن مۇلاقاتتا بولۇش ئارزۇسى تا ھازىرغا قەدەر ئىشقا ئاشماي كەلدى. مۇبادا خان ئۆزبىنىڭ تاغتۇرادىكى يازلىق ئوردىسىدىن ئالمالىقتىكى ئوردىسىغا كۆچۈپ كەتسىلا، ئۇنىڭ خان بىلەن كۆرۈشۈشى تېخىمۇ قىيىنغا توختاپ، ئارزۇ - ئارمانلىرى كۆپۈككە ئايلىنىدۇ - دە، ئاتىسىنىڭ ئۇزاق يىللىق مېھنەت - ئەجرىمۇ شامالغا سورۇلىدۇ. بۇ ئىشنى ئويلىغانسېرى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئىچى سىقىلىپ، ئىزتىراپ ئىلكىدە تىت - تىت بولاتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ قەلبىدىكى ھەسرىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى يېگى كۈچ بىلەن ئەزمەكتە ئىدى.

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە دۆڭنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ خانىنىڭ يازلىق ئوردىسىغا قاراپ ئەزان توۋلىغاندا، چېدىرلار ئارىسىدا ئالدىراش مېڭىپ يۈرۈشكەن ئادەملەرنى ئاران ئىلغا قىلاتتى. ئۇ ئۆزبىنىڭ تاقەتسىزلىك، تەشۋىش ۋە ئىزتىراپ ئىلكىدە پۈچىلىنىپ كېتىۋاتقان ئەلەملىك كۆزلىرىنى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئاشۇ يازلىق ئوردىسى دائىرىسىدىكى سان - ساناقسىز چېدىر - ئاقئۆيلەرگە تىكەتتى. بۇ چېدىر - ئاقئۆيلەردە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان مىڭلارچە ئادەملەر ياشايتتى. بۇ چېدىر - ئاقئۆيلەرنىڭ بىرسىدە چوقۇم تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ بار ئىدى.

ئاشۇ چېدىرلاردا ياشايدىغان مىڭلارچە ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆزىنىڭ دەردىگە، ھەسرىتىگە، نىداسىغا، ئۇنىڭ قالماق خانى بىلەن بىرەم بولسىمۇ مۇلاقاتتا بولۇشتىن ئىبارەت ئىلتىجاسىغا قۇلاق سالىدىغان بىرەرى زادىلا چىقماسمۇ؟ بىراق بۇ ئادەملەر خۇددى نە ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن، نە ئۇنىڭ ئىلتىجاسى بىلەن كارى بولمىغاندەك ئالدىراش يۇرۇشمەكتە ...

شۇنداق، مۇبادا ئۇنىڭ يۇرىكى مۇشۇ تاپتا يېرىلغان بولسا ئىدى، قەلبىدىكى ھەسرەت قىيانى موڭغۇل خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يازلىق ئوردىسىدىكى ئاشۇ مىڭلىغان چېدىرلارنى، ئاقئۆيلەرنى ئاللىقاچان بېسىپ كەتكەن بولاتتى ! ... ھالبۇكى، ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنداق ئىرادىسىز ئادەملەردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەسرىتىنى ئەزەلدىن ئىچىگە تىنىپ، باشقىلارغا بىلدۈرمەي كەلگەن. باشقىلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى ۋە ھۆرمىتىگە ئەنە شۇنداق قەتئىي ئىرادىلىك مىجەزى بىلەن نائىل بولۇپ كەلگەن. چۈنكى، ئۇ ھەرقانداق بىر قىيىن ئىشىنىڭمۇ بىر ئاسانچىلىقى بولىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنەتتى ...

بىر كۈنى بۇرادەرلەردىن نىزامىدىن تۇيۇقسىز ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ يېقىنقى كۈنلەردىن كەم سۆز بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىپ قالدى. ئۇ «غوجىزادەم قالماق خانىنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىشتىن يالتىيىپ قالغان بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلاپ، خالىي بىر ۋاقىتنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشتى:

— غوجىزادەم، سىز كۆڭلىڭىزدىكى ئويلىغانلىرىڭىزنى بىزگە ئېيتمايۋاتىسىز. مەن ئويلايمەنكى، شۇنچىۋالا ئۇزاق مەنزىللەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، شۇنچىۋالا جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، مۇراد ـ مەقسەت مەنزىلىگە يېتىشكە ئاز قالغاندا، قىلغان ئىشلىرىڭىزغا پۇشايمان قىلىۋاتامايدىغانسىز ـ ھە؟

— ياق، ئى بۇرادەر نىزامىدىن، مەن بۇ يولدا كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىمىزغا ھەرگىز پۇشايمان قىلغان

ئەمەسمەن، ــ دېدى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئويچان كۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تىكىپ، ــ بىراق، مېنىڭ ئويلايدىغانلىرىم شۇكى، سىزنى ۋە باشقا بۇرادەرلەرنى ئەنسىرەتكەن ئىش خۇددى مېنىمۇ ئوخشاشلا ئەنسىرەتمەكتە. بىز قالماق خانى، مەجۇسىي تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دىلىدىكى ئاشۇ نۇرلۇق چىراغنى ياندۇرۇپ، ئۇنى جانابىي ھەقنىڭ دىنىغا دالالەت قىلىش ئۈچۈن، چۆل ـ باياۋانلارنى كېزىپ، تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، بۇل دىيارغا كېلىش ئۈچۈن بىھىساب جاپا ـ مۇشەقەتلەرنى چەكتۇق. بىراق، مەن بىرەر كۆچلۈكرەك مەجۇسىي ياكى ناسارا ئۆلىماسىنىڭ ئۇل قالماق خانىنىڭ دىلىنى ئازغۇن تەلىماتلىرى ئارقىلىق ئازدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە بەند قىلىۋېلىشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيمەن.

ــ شۇنداق، بۇزرۇكۇار پەدەرىگىز مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇل قالماق خانى، مەجۇسىي تۇغلۇق تۆمۈرنى جانابىي ھەقنىڭ ھىدايەت يولىغا باشلاش ئۈچۈن ساقمۇساق ئون يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئەلھال، قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئەردەۋېلىدىن ئىلى دىيارىغا قايتىپ چىققىلى بۇ يىل ساقمۇساق بەش يىل بوپتۇ. بىز ئۇنىڭ بۇ بەش يىلدىن بېرىقى ئىشلىرىدىن بىخەۋەرمىز. شۇڭا، غوجىزادە سىزنىڭ ئەندىشىگىزنىڭمۇ ئاساسى يوق ئەمەس، ئەلۋەتتە!

ــ ھەر نە ئىش بولسا، جانابىي ئاللانىڭ ئىزنىسىز قىل تەۋرىمەس، ئى بۇرادەر نىزامىدىن! ــ دېدى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تولۇق ئىشەنچ بىلەن، ــ مەن قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ رەھمەتلىك پەدەرىمگە قىلغان ئەھدۇپەيمانىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغانمەن. شۇڭا، مەن ئۇنىڭ ئۆز ئەھدىگە چوقۇم ۋاپا قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن!

ئۇلارنىڭ سۆھبىتى بۇرادىرى جانباز تەرىپىدىن ئۇزۇپ قويۇلدى:

ــ غوجىزادەم، ھاي غوجىزادەم!

ــ ھە، مەن بۇ يەردە! نېمە ئىش بولدى، جانباز؟ ــ دەپ

سوربدی ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا.

ـــ خان ئۆزىنىڭ يازلىق ئوردىسىدىن ئالمالىقتىكى خان ئوردىسىغا كۆچىدىغان ئوخشايدۇ!

ـــ قانداق بىلدىڭىز؟

ـــ يازلىق ئوردىسىنىڭ ئالدىدا يۈك ـ تاق ئارتىلغان ئات، تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەر پاتماي قاپتۇ! ـــ دېدى جانباز تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يازلىق ئوردىسى جايلاشقان تاغتۇرانى كۆرسىتىپ، ـــ قالماق خانىنىڭ تامام ۋەزىر ـ ۋۇزرا، ئەمىر ـ ئۆمەرا، باخشى ـ ئۆلىما، ئەكابىر ـ ئەشرەپ، سىپاھى ـ رەئىيەلىرىنىڭ ھەممىسى خان بىلەن بىللە شەھەرگە قايتىش تەرەددۇتىغا چۈشۈپتۇ.

ـــ ئى جانباز، بۇ ئىشلارنى سىز بىرسىدىن ئاڭلىدىڭىزمۇ ياكى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن كۆردىڭىزمۇ؟ ـــ دەپ سوربدى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا يەنىلا ئىشەنچ قىلالماي.

ـــ مەن ئايلىنىپ كېلەي دەپ تاغتۇرا تەرەپكە ئۆتكەنىدىم، خانىنىڭ يازلىق ئوردىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قاپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن ئوردىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئۇل قالماق خانىغا سىزنىڭ بۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن مۇلاقاتتا بولۇش ئۇچۇن كۆتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىڭىزنى ئۆز ئاغزىم بىلەن يەتكۈزمەيمۇ، دېگەن خىيال بىلەن چاقسا ئالدىغا كەلدىم ۋە: «ئى سىپاھلار، ماڭا رۇخسەت قىلسىڭىزلار، خاقانغا ئەرزىم بار ئىدى، ئۇنىڭ بىلەن مۇلاقاتتا بولسام!» دەپ ئىلتىماس قىلىۋىدىم، ئۇلار ماڭا: «ئۆزۈڭ كىم بولسەن، نەدىن كەلگەن ئادەم سەن؟» دەپ ماڭا قاتتىق غەزەپ قىلىشتى. مەن: «غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دېگەن ئۇلۇغ ئۇمنىڭ ھەمراھلىرىدىن بولىمەن. ئەردەۋىلىدىن كەلگەنمەن!» دەپ جاۋاب بېرىۋىدىم، ئۇلار زادىلا چىنپۇتمەي: «بىز سېنىڭدە ئۇلۇغلارنىڭ ھەمراھلىرىغا خاس ئالامەتلەرنى بايقىمىدۇق. سەن ئېلىپقاچار، ئايغاقچى ئوخشايسەن» دەپ ماڭا كۆپ ئىزا ـ ئاھانەتلەر قىلىشتى. مەن: «ئى ئادىل سىپاھلار، بىز ھەرگىز ئۇنداق كىشىلەردىن ئەمەسمىز. ئېلىپقاچارلىق،

ئايغاقچىلىق قىلىش بىز ئۈچۈن نومۇستۇر !» دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇلار: «سىلەر زادى قانچە ئادەم؟» دەپ سورىدى، مەن ئۇلارغا: «بىز جەمئىي ئالتە ئادەم ...» دەپ جاۋاب بېرىۋاتقانىدىم، ئۇنىڭغىچىلىك يازلىق ئوردىنىڭ ئىچىدىن بىر ئادەم چىقىپ چاقسا ئالدىغا كەلدى. ئۇ قېرىسال بىر ئادەم ئىكەن. سىپاھلاردىن: «نېمە ئىش بولدى؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇلار بايىقى ئىككى ئوتتۇرىدا بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەرنى ئۇنىڭغا باشتىن ـ بوي سۆزلەپ بەردى. ئۇ سىپاھلارنىڭ سۆزىگە ئەستايىدىل قۇلاق سېلىپ ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاندىن قېشىمغا كېلىپ، مېنىڭدىن گەپ سورىدى. ئۇ مۇئامىلىسى ئىنتايىن سىلىق ـ سىپايە بىر ئادەم ئىكەن. بىر قارىسام تونۇشتەكلا قىلدى. ئويلاپ ـ ئويلاپ ئاخىر ئۇنى تونۇپ قالدىم. غوجىزادەم، قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ، مەن زادى كىمنى ئۇچراتقاندىمەن؟

جانبازنىڭ باش ـ ئايىغى يوق بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تېڭىرقاپ تۇرۇپلا قالدى ۋە:

ـــ كىم ئىكەن ئۇ؟ ـــ دېدى ھەيران بولۇپ.

ـــ قۇمباش كېچىكىدە پۇتۇكچىلىك قىلىدىغان ھېلىقى قاراقىتان باخشىسى يادىڭىزدىمۇ، غوجىزادەم؟

ـــ ھەئە، سىز ھېلىقى يەللىغ تايىشىنى دەيسىزغۇ، ئۇنىڭغا نېمە بوپتۇ؟

ـــ چاقسا ئالدىغا كېلىپ مېنىڭدىن گەپ سورىغان بۇ قېرىسال كىشىنىڭ ئاشۇ قۇمباش كېچىكىدە پۇتۇكچىلىك قىلىدىغان يەللىغ تايىشى ئىكەنلىكىنى ھەرگىزمۇ ئويلاپ كۆرمىگەن بولغىيدىڭىز؟

ـــ ياق، ئويلاپ باقمىغانىكەنمەن، بىراق مەن پۇتۇكچى باخشىنىڭ ئالمالىققا كەتكەنلىكىنى، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ھۇزۇرىدا مۆھۈردار بولۇپ ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغانمەن. مېنىڭ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىمنى ئۇنىڭغا ئېيتقانسىز؟ ـــ دەپ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا روھلىنىپ ئورنىدىن تۇردى. بۇرادەرى

جانباز ئەكەلگەن بۇ خەۋەر ئۇنىڭغا خۇددى مەجۇندەك تەسىر قىلغاندى!

ــ ئېيتتىم. ئۇ ماڭا: «خان شىكارغا چىقىپ كەتتى، شىكاردىن قايتىپ كەلسىلا، مەن سىلەرنىڭ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىڭلارنى خانغا مەلۇم قىلاي. ئۇنىڭغىچىلىك غوجىزادە ئەرشىدىن ئۇرنىدىن مىدىرلىماي تۇرغاي!» دەپ قايتا ــ قايتا جېكىلىدى.

روھلىنىپ كەتكەن ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ كۆزلىرىدىن شادلىق ئۇنچىلىرى تۆكۈلدى. ئۇ ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ نىدا قىلدى:

ــ ئى ھەممىنى پەيدا قىلغۇچى، بارلىق دىشۋارچىلىقنى تۇگەتكۈچى، دۇئالارنى ئىجابەت قىلغۇچى، بالالارنى كۆتۈرگۈچى، سۇنۇق دىللارنى ساقايتقۇچى، مۇشكۈللەرنى ئاسان قىلغۇچى، تەنھالارغا ھەمدەم ۋە ھەمنەپەس بولغۇچى، سىر ــ ئەسرالارنى بىلگۈچى ئۇلۇغ ئاللا، سەندىن بۆلەك ھېچبىر پەرۋەردىگار يوق. سەن بارلىق ئەيىبلەردىن پاك سەن، بىز سېنىڭدىن بىر كۆشادلىقنى، چىقىش يولىنى تىلەيمىز. ئۇنى بىزنىڭ دىلىمىزغا سالغىن، سەن كۆرسەتكەندىن بۆلەك بىزنىڭ چىقىش يولىمىز يوق. ئىلاھا، بىزنىڭ قەلبىمىزدە سېنىڭدىن باشقىنىڭ زىكرى يوق. ئۆز رەھمىڭ بىلەن بىزنى ئامان قىلغايسەن. ئى رەھىم قىلغۇچىلارنىڭ رەھىم قىلغۇچىسى بولغان جانابي ئاللا! ...

خۇددى ئۇلۇغلار: «ھەر راھەتنىڭ ئاخىرى مۇشەققەت، ھەر مۇشەققەتنىڭ ئاخىرى راھەتتۇر؛ ھەر شادلىقنىڭ ئاخىرى غەم، ھەر غەمنىڭ ئاخىرى شادلىقتۇر» دەپ ئېيتقاندەك، بۇ خەۋەر ھەقىقەتەن كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان بىر خۇشاللىق ئىدى!

بۇرادىرى جانباز يەتكۈزگەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ باشقا بۇرادەرلەرمۇ خۇددى غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللادەكلا خۇشلۇقى ئىچىگە پاتماي قېلىشتى. بۇ گەپ ھازىرچە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن.

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ غول بويىدىكى يالغۇز دۆڭدە ئەزان ئېيتىۋاتقىنىغا مانا بۇگۈن ساقمۇساق بىر كەم قىرىق كۈن بولدى. بىراق، تا مۇشۇ كۈنگە قەدەر، تاغتۇرادىكى يازلىق ئوردىسىدا تۇرۇۋاتقان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈردىن ھېچقانداق خەۋەر بولمايۋاتقانىدى.

ئەتىگەنلىك ناشتا ۋاقتىدا، ئىسكەندەر تۇيۇقسىز:

— غوجىزادەم، سىز ئەزان توۋلاۋاتقان ئاشۇ دۆڭنىڭ نامى نېمە دەپ ئاتىلىدىغاندۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى. ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— كىشىلەرنىڭ بۇ دۆڭنى نېمە دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلىمىدىم، — دەپ جاۋاب بەردى.

— ئۇنداق بولسا بىز ئۇنى «ئەزاندۆڭ» دەپ ئاتايلى! — دېدى ھەمراھلارنىڭ ھەممىسى تەڭلا.

— مەيلى بولمىسا، — دېدى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كۈلۈمسىرەپ، — دۆڭنىڭ نامى بۇگۈندىن باشلاپ «ئەزاندۆڭ» بولغاي!

بۇ چاغدا شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان غولغا قاراپ تۇرغان جانبازنىڭ يادىغا بىرنەرسە كەچتى:

— بۇ غولنىڭ نامى نېمە دەپ ئاتىلىدىغان بولغىيدى؟ — دەپ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللادىن سورىۋىدى، ئۇ:

— بۇ يەردىكى كىشىلەر غولنى كەيگەنسايىنىڭ نامى بىلەن «كەيگەنغول» دەپ ئاتىشىدىكەن، — دەپ جاۋاب بەردى، — بۇ يەردىكى كىشىلەر ئارىسىدا كەيگەنغول توغرۇلۇق بىر رىۋايەت تارقالغانىكەن.

— ئۇ قانداق رىۋايەت ئىكەن؟ — دېدى قالغان بۇرادەرلەر خۇددى ئۇششاق بالىلاردەك تەڭلا، — قېنى سۆزلەپ بېرىڭچۇ، بىزمۇ ئاڭلاپ باقايلى!

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇلارغا قاراپ كۈلۈۋەتتى ۋە:

ـــ ماقۇل، مەن بۇ رىۋايەتنى سىلەرگە سۆزلەپ بېرەي، ـــ دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى، ـــ بۇ يەردىكى كىشىلەر ئارىسىدا كەيگەنغول توغرىسىدا مۇنداق بىر قەدىمكى ئوغۇز رىۋايىتى كەڭ تارقالغانىكەن. قەدىمكى زامانىدا كەيگەنغول بويىدا كۆپنى كۆرگەن خىزىر سۈپەت بىر بوۋاي ياشىغانىكەن. كەيگەنغول ئۇ چاغلاردا ھازىرقىدەك «كەيگەنغول» دەپ ئاتالماستىن، بەلكى «تىلەكغول» دەپ ئاتىلاتتىكەن. بوۋاي غولدىكى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈيىگە قاراپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرىدىكەن. بىر كۈنى بۇ يۇرتنىڭ پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى شىكار قىلىپ مۇشۇ غولنىڭ بويىغا كېلىپ قاپتۇ ۋە غول ياقىسىدا ئولتۇرۇپ چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ھېلىقى خىزىر سۈپەت بوۋاينى كۆرۈپتۇ. ئۇ:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، بوۋا، ھارمىغايلا، ـــ دەپ يىراقتىن سالام قىپتۇ بوۋايغا، ـــ نېمىنى ئويلاپ ئولتۇرىدىلا. بوۋا؟

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، خۇش كەپسەن، ئوغلۇم ! ـــ دەپ ئۇنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئاپتۇ بوۋاي، ـــ مەن بۇ غول بويىدا كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ سىر ـ ئەسرالىرىنىڭ ئاچقۇچى ئۇستىدە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپتىمەن.

ـــ بۇ سىر ـ ئەسرالارنىڭ ئاچقۇچى نېمە ئىكەن، ئويلاپ تاپالىدىلمۇ، بوۋا؟

ـــ ھەئە، تاپقاندەك قىلىمەن.

ـــ ماڭا ئېيتىپ بەرمەمدىلا؟

ـــ بولىدۇ، سۆزۈمگە قۇلاق سال، ئوغلۇم ! ـــ دەپتۇ خىزىر سۈپەت بوۋاي، ـــ مەن كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ سىر ـ ئەسرالىرى ئۈستىدە بىر ئۆمۈر ئويلاندىم. مانا بۇگۈن ئۇنى مۇنداق تۆت ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلىدىم.

ـــ ئۇ تۆت ئېغىز سۆز قايسى سۆز ئىكەن؟

ـــ بۇ تۆت ئېغىز سۆزنىڭ بىرىنچىسى، تەپەككۇر قىلىش، ـــ دەپتۇ بوۋاي شاھزادىگە چۈشەندۈرۈپ، ـــ يەنى ئادەم كىشىلىك

تۇرمۇشىدا ھەممىدىن ئاۋۋال جەزمەن چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان تۇرلۇك رەھنەما ـ قىممەت قارىشى ئۇستىدە تەپەككۇر قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىسى، ئۆزىدە ئىشەنچ ـ ئىرادە تۇرغۇزۇش لازىم، يەنى ئادەم ئۆزىگە ئىشەنچ قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئادەم تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىدا جەزمەن چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان تۇرلۇك رەھنەما ـ قىممەت قارىشىنى تېپىپ چىقالايدۇ؛ ئۇچىنچى، ئادەمدە گۇزەل ئارزۇ ـ ئىستەك بولۇشى لازىم. ئادەم تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق كىشىلىك تۇرمۇشتا جەزمەن چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان رەھنەما ـ قىممەت قاراشلىرىنى تېپىپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ مەقسەتكە يېتىدىغان گۇزەل ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى تۇرغۇزالايدۇ؛ تۆتىنچى، ئىجتىھات ـ تىرىشچانلىق. ئادەم ئۆزىگە ئىشەنچ باغلىغان ۋە كىشىلىك تۇرمۇشتا ئۆزى چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ قارىغان تۇرلۇك رەھنەما ـ قىممەت قاراشلىرىنى تاللىۋالغاندىن كېيىن، بۇ مەقسەتكە يېتىدىغان گۇزەل ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يەنە ئىجتىھات ـ تىرىشچانلىق كۆرسەتمەيدىغان بولسا، ئۇنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك رەھنەما ـ قىممەت قاراشلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى، بۇ رەھنەما ـ قىممەت قاراشلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى گۇزەل ئارزۇ ـ ئىستەك دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز جايىدا قېلىۋېرىدۇ ...

شاھزادە ھېلىقى خىزىر سۈپەت بوۋاينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ چوڭقۇر خىيالغا چۆمۈپتۇ، بىرھازادىن كېيىن، بوۋاي ئېيتقان ھېلىقى «تەپەككۇر قىلىش»، «ئۆزىگە ئىشەنچ باغلاش»، «گۇزەل ئارزۇ ـ ئىستەك» ۋە «ئىجتىھات ـ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش» دېگەن تۆت ئېغىز سۆزنى تەكرارلاپتۇ ...

ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كىشىلەر ئارىسىدا تارقالغان قەدىمكى ئوغۇز رىۋايىتىنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، بۇرادەرلەرمۇ

چوڭقۇر خىيالغا چۆمدى، ئەتراپتا تومۇزغىلارنىڭ «جىڭ ـ جىڭ» قىلغان يېقىمسىز ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق ئىدى.

ـــ بۇ ھەقىقەتلەرنىڭ مەنىسى ئىنتايىن تېرەن ئىكەن، ـــ دېدى بۇرادەرلەردىن نىزامىدىن ئارىلىقتىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ـــ ئۇلارنى كىشىلىك تۇرمۇشتا رەھنەما قىلىۋالسا بولغۇدەك.

ـــ شۇنداق، بۇرادەر نىزامىدىن ھەق گەپنى قىلدى. بۇ ھەقىقەتلەر تۇرمۇشتا رەھنەما قىلىۋالغۇدەك ھەقىقەتلەر ئىكەن! ـــ دېيىشتى قالغان ھەمراھلارمۇ تەڭلا.

ئەتىگەنلىك ناشتا ۋاقتىدا باشلانغان سۆھبەت مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاخىرلاشتى ...

* * *

ئاسمان ئاقىرىپ، يەر ـ جاھان غۇۋا يورۇشقا باشلىدى. ئاسماندا ئاندا ـ ساندا كۆرۈنۈۋاتقان يۇلتۇزلار ئارانلا پىلىلداپ قالغانىدى. كۆك تومۇرنىڭ رەڭگىگە ئوخشاپ قالغان ئاسمان گىرۋىكىنىڭ ئەكس نۇرىدا تەڭرىتاغلىرىنىڭ قاراڭغۇ كۆلەڭگىسى يىراقتىن غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تاغ باغرى تېخىچىلا قاپقاراڭغۇ، ئاسمان غۇۋا بولۇپ، يەر يۈزىدىكى گىياھلار تاغ تەرەپتىن سوقۇۋاتقان سەھەر شامىلىدا يېنىك تەۋرىنىپ تۇراتتى. شەپەق تەرەپتە خىرە يورۇپ تۇرغان زۆھرە يۇلتۇزى خۇددى تاغ چوققىسىغا ئېسىپ قويۇلغان يېغى توگەپ ئۆچۈشكە ئاز قالغان جىنچىراغدەك پىلىلداپ تۇراتتى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بۇگۈن سەھەردىمۇ يەنە ھەر كۈندىكىدەك يىراقتىن ئاڭلىنىدىغان ھېلىقىدەك يېقىملىق ئاۋازنىڭ ساداسىدىن ئويغىنىپ كەتتى!

«ئاللاھۇئەكبەر، ئاللاھۇئەكبەر! ...»

تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ يىلقى تومۇز ئىسسىقىدىن پاناھلىنىش

ئۇچۇن ئۆزىنىڭ تاغ باغرىدىكى ھاۋالىق يازلىق ئوردىسىغا كۆچۈپ چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، كەيگەنغول تەرەپتە بىرسى ھەر كۈنى تاڭ سەھەردىكى مۇشۇ ۋاقىتتا، مۇشۇنداق يېقىملىق ئاۋازى بىلەن توۋلايدىغان بولۇۋالغانىدى. دەسلەپتە ئۇ: «بۇ بەلكىم ھەمراھىنى يىتتۈرۈپ قويۇپ تاپالماي يۇرگەن سەييياد ياكى مالچى بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ، بۇ ئاۋازغا ئانچە كۆڭۈلشمىدى، ئەمما ھەر كۈنى ئاشۇ يېقىملىق ئاۋازدا ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدىغان بولدى.

يەنە ئەزان ئاۋازى.

مانا بۇگۈن ئۇنىڭ ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە بۇ ئاۋازنى ئاڭلاۋاتقىنىغا ساقمۇساق قىرىق كۈن بولدى. ئۇ ھەر كۈنى مۇشۇنداق تاڭ سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇۋېلىپ توۋلايدىغان كىشىنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى بىلىپ باققۇسى كېلىپ، ناشتىدىن كېيىن مۆھۈردار يەللىغ تايشىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرتتى.

ـــ ھەر كۈنى تاڭ يورۇماستا تۇرۇپ، ـــ دەپ سوردى خان يەللىغ تايشىدىن، ـــ ۋارقىراپ مېنى ئويغىتىۋېتىدىغان كىشىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز، ھۆرمەتلىك مۆھۈردار؟

ـــ بۇ ئادەمنىڭ ھەر كۈنى سەھەردە تاڭ يورۇماستىلا مۇشۇنداق ۋارقىراپ خان ئالىيلىرىنىڭ ئارامىنى بۇزۇۋاتقانلىقىدىن مېنىڭمۇ خەۋىرىم بار، ـــ دېدى يەللىغ تايشى خانغا جاۋاب بېرىپ.

ـــ ئۇنىڭ نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاپ باقتىڭىزمۇ، جانابىي تەخسىر؟

ـــ ئېنىقلاپ كۆردۈم، بۇ كىشىنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرى توغرىسىدا ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا خان ئالىيلىرىغا جاۋابىنى بەرگەيمەن. بىراق، ئۇنىڭدىن بۇرۇن پېقىرنىڭ ئۆزلىرىگە دەيدىغان بىر گېپىم بار ئىدى. ئىجازەت بەرگەيلا!

ـــ ئىجازەت بەردىم، جانابىي مۆھۈردار، ـــ دېدى خان، ـــ

قانداق گېپىڭىز بولسا تارتىنماي ئېيتىۋېرىڭ، ئاڭلاپ تۇرۇپتىمەن!

— تۇنۇگۈن كەچقۇرۇن چاقسا ئالدىغا چىققانىدىم. «خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىدۇق» دەپ بىرسى چاقسا ئالدىدا سىپاھلار بىلەن سۆزلىشىۋاتقانكەن. مەن بېرىپ ئۇنىڭدىن: «نەدىن كەلگەن ئادەم سەن؟» دەپ سورىسام، ئۇ: «مەن ئەردەۋىلدىن كەلدىم، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ھەمراھلىرىدىن بولىمەن» دەپ جاۋاب بەردى ...

— غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا؟ كىم ئىكەن ئۇ؟ — دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر دەرھال، — ئەجەب تونۇشلۇققۇ بۇ ئىسىم ماڭا!

— ھەسسىنات! مانا، مانا، خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك ئېسىدە بار ئىكەن، — دېدى يەللىغ تايشى كۈلۈپ تۇرۇپ، — ئۇ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا پۈتۈكچى بولۇپ ئىشلىگەن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئوغلى بولىدۇ. مەزكۇر شەيخ جالالىدىن كېتىكى مېنىڭ ئەردەۋىلدىكى بۇرادىرىم ئىدى!

— مۇنداق دەڭ! — دېدى خان خۇشال بولۇپ، — ئاشۇ غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھازىر قەيەردە تۇرۇۋېتىپتۇ؟

— ئۇ ھازىر ئالمالىقتا ئىكەن. خان ئوردىسىغا كېلىپ جانابىي ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشەلمەي، يازلىق ئوردىغا ئۆزلىرىنى ئىزدەپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ كەيگەنغولدا تۇرۇۋاتقىنىغا قىرىق كۈندەك بولۇپ قاپتۇ.

— شۇنچە كۈنلەردىن بېرى مەن ئەجەب خەۋەر تاپماپتىمەن. يازلىق ئوردامغا كېلىپ مېنى ئىزدىسە بوپتىكەن! — دېدى خان كۆڭلى يېرىم بولۇپ.

— خان ئالىيلىرىنىڭ زىممىسىدىكى مەملىكەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرغاندا، — دېدى يەللىغ تايشى خانىنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، — بۇنداق ئاددىي ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلگۈدەك نەدە ۋاقىتلىرى بار سىلىنىڭ؟ ھېچ ۋەقەسى يوق.

غوجىزاده ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خان ئالىيلىرى بىلەن ئەمدى مۇلاقاتتا بولسىمۇ ھەرگىز كېچىككەن بولمايدۇ ! مەن ئۇققان ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ئەزان توۋلاپ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئارامىنى بۇزغۇچىمۇ دەل ئاشۇ غوجىزاده ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىكەن ئەمەسمۇ !

ـــ شۇنداقمۇ تېخى؟ ! ـــ دېدى خان ھەيران بولۇپ، ـــ نېمىشقا ھەر كۈنى ئەتىگەندە ۋارقىرايدىكەن ئۇ؟ ئۇنداق قىلغۇچە ئۇدۇل ئوردىغا ئىزدەپ كەلسىلا، مېنىڭ بىلەن كۆرۈشەتتىغۇ؟

ـــ ئوردا ئالدىغا كەپتىكەن، ئەمما ياساۋۇللار ئۇنى تونۇمىغاندىكىن، ئەلۋەتتە ئۇنى ئوردىغا يېقىن يولاتمايدۇ ـ دە ! شۇڭا، ئۇ: «ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە مۇشۇنداق ۋارقىراپ بەرسەم، خان ئاخىر ئاڭلاپ مېنى ئالدىغا چاقىرتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ مۇشۇ ئامالنى ئويلاپ تېپىپتۇ !

ـــ قاراڭ ئۇنىڭ ئەقلىگە ! ـــ دەپ تاشلىدى خان قايىللىقىنى باسالماستىن، ـــ ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ئۆزىنىڭ يېقىملىق ۋە جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ، مېنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتقان كىشى، ئەسلىدە ئاشۇ مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىكەن ـ دە !

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ھاياجىنىنى باسالماي ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە:

ـــ ئۇنى دەرھال چاقىرتىپ كەلگەيسىز ! ـــ دەپ ئەمر قىلدى يەللىغ تايشىغا، ـــ ئۇنىڭ بىلەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە كۆرۈشۈپ دىدارلاشقايمەن !

ـــ پەرمانبەردارمەن، ئى پۇشتىپاناھ ! ئۇ ھازىر كەيگەنغولدىكى ئۆز ئوتاغىدا جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەن دەرھال تەۋاچى ئەۋەتىپ، ئۇنى خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ كەلگەيمەن ! ...

چاشگاھ ۋاقتى بىلەن خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى تۇغلۇق

تۆمۈرخاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ ئوردا ئالدىدا خانىنىڭ ئۆزلىرىنى قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

ــ ئۇلارنى دەرھال ئالدىمغا باشلاپ كىرىڭ، ــ دېدى خان، ــ مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشەي، مەۋلانام بىلەن مۇلاقاتتا بولاي !

يەللىغ تايشى خانىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن دەرھال چاقسا تېشىغا چىقىپ مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا:

ــ ئەي غوجىزادەم، مېنىڭ بىلەن بىللە خانىنىڭ ھۇزۇرىغا مەرھەمەت قىلغايسىز ! ــ دېدى كۈلۈمسىرەپ، ــ ھەمراھلىرىڭىزمۇ ھەم سىز بىلەن بىللە كىرگەي. خان سىزلەرنى ئۆز چېدىرىدا كۈتۈپ، سىزلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇلاقاتتا بولۇشقا ئىنتىزار بولۇپ تۇرۇپتۇ.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆزىنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن بىللە يەللىغ تايشىنىڭ ئارقىسىدىن خان چېدىرىغا قاراپ ماڭدى.

ئۇلار قولىدىكى نەيزىلىرىنى قايچىلاشتۇرۇپ ئىككى تەرەپتە سۇرلۇك قېتىپ تۇرۇشقان تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئوتتۇرىسىنى يېرىپ ئۆتۈشتى، خان چېدىرىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ چېدىرنىڭ ئىچىگە كىردى ــ دە، كۆزلىرى قاراڭغۇلۇققا كۆنمىگەنلىكتىن ئىككى قەدەم ماڭمايلا بىرپەس تۇرۇپ قېلىشتى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۆردىكى ئۇستىگە يولۋاس تېرىسى تاشلانغان تۆت پۈتلۈق پاكار چېرگىن ئۇستىدە ئولتۇرغان كەڭ يەلكىلىك، قەددى كېلىشكەن، كۆزلىرىدىن تاغ بۇركۇتىنىڭكىدەك ئۆتكۈر نۇر چاقناپ تۇرغان ياش بىر موڭغۇلنى كۆردى ۋە ئۇنىڭ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئىكەنلىكىنى دەرھال ئىلغا قىلالىدى.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئەي خاقانىي جاھان ! ــ دەپ سالام قىلدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن، ــ تەن ــ سەھەتىڭىز ياخشى، تەخت ــ بەختىڭىز مەڭگۈ ئامان ــ ئېسەن بولغاي، تۇمەنىمىڭ يىللار ياشىغايسىز !

ـــ ئېيتقىنىڭىز كەلگەي ! ئەي سائادەتمەن كىشى، ئات ـ جونۇڭىز كىم، ئۆزىڭىزنى نەدىن سورايمىز؟ ـــ دېدى خان ئالدىدىكى بۇ كىشىنىڭ ھەقىقىي مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ياكى ئەمەسلىكىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن.

ـــ ئىسمىم غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بولۇرمەن، ئۆزۈم ئەردەۋېلدىكى ئايكۆل دېگەن مەۋزەئىدىن. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئەھلى پەرزەنتىدۇرمەن. بۇ يەرگە ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، كەلگەندۇرمەن ! ...

ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تۇمۇرلىرىدىكى قانلار مەۋج ئۇرۇپ ئۆركەشلەشكە باشلىدى. بىراق، ئۇ ئۆزىنى بېسىۋالدى ۋە داۋاملىق سىناش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن:

ـــ رەھمەتلىك پەدەرىڭىز سىزگە قانداق ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ئاتام رەھمەتلىك جاننى خۇداۋەندى رەھمانغا تاپشۇرۇپ، ئەبەدىيلىك سارىيىدا ئارام تېپىش ئۈچۈن، ئۆلۈم ھارۋىسىدا ئولتۇرۇپ باقي ئالەمگە سەپەر قىلار ۋاقتىدا، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدۇردى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كۆز يېشىنى يېڭى بىلەن ئېرتىپ تۇرۇپ، ـــ «مەن ئىماندىن پىلىك سېلىپ، ئېتىقاد يېغىنى قۇيۇپ بىر چىراغ تەييارلىغانىدىم. بۇ چىراغ يانداۋرۇلغاندىن كېيىن پۈتۈن چاغاتاي ئېلىنىڭ ئاسمىنىنى قاپلىغان جاھالەت تۇنىنى يورۇتىدىغان نۇرلۇق چىراغ بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس ! سىز بېشىڭىزغا تاغدەك قىينىچىلىقلار كەلگەن تەقدىردىمۇ ئىلى تامان بارغايسىز ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قەلب تەكچىسىدىكى مەن پىلىك سېلىپ تەييارلىغان ئاشۇ چىراغنى يورۇتقايسىز ! ...» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. مۇبارەك تەختىتائالا ئاسمانىنى ۋە زېمىنىنى يورۇتىدىغان نۇرلۇق چىراغدۇر. ئاللانىڭ مۆمىن بەندىلىرىنىڭ قەلبىدىكى ئىمان چىرىغى ئېتىقاد شېشىسىنىڭ ئىچىدىدۇر، ئۇل

شېشه گويا نۇرلۇق يۇلتۇزدۇر، ئۇل چىراغ مۇبارەك ئاللاغا بولغان سەمىمىي ئېتىقاد دەرىخىنىڭ يېغى بىلەن يورۇتۇلغان بولىدۇ. جانابىي خان ئالىيلىرى، بىلەمسىز؟ بۇ ئېتىقاد دەرىخى سەھرادا ئوچۇقچىلىقتا ئۆسكەچكە، كۇن نۇرى ئۇنىڭغا چۇشۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مېۋىسى پىشىپ يېتىلىدۇ. بۇنداق ئېتىقاد دەرىخىنىڭ يېغى ئەڭ سۇزۇك بولىدۇ. سۇزۇكلۇكىدىن ئوت تەگمىسمۇ يورۇپ كېتەيلا دەپ قالىدۇ. مۇبادا بۇنداق ئېتىقاد يېغىدا سۇغۇرىلغان ئىمان پىلىكى ئوت بىلەن ياندۇرۇلسا، بىردىنلا لاۋۇلداپ، نۇر ئۇستىگە نۇر قوشۇلىدۇ!

ـــ يەنىچۇ، ئۇ زات يەنە نېمىلەرنى دېگەنىدى؟

ـــ سىز جەننەت ماكان پەدەرىم بىلەن خوشلىشىپ قايتىدىغان چېغىڭىزدا مېنى جانابىي ئالىيلىرىغا ئالايىتەن تونۇشتۇرۇپ: «... مۇبادا مېنىڭ ئۆمرۇم ئىلىغا بېرىشقا يەتمىسە ... ھۇزۇرۇڭىزغا ئوغلۇم مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ماڭا ۋەكىل بولۇپ بارسۇن!» دېگەنىدى.

ـــ ئى مەۋلانام، تولىمۇ ھەق گەپ قىلدىڭىز، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى تۇغلۇق تۆمۇرخان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ چىرايىدا شاد ـ خۇراملىق جىلۋىلىنىپ، ئارقىدىنلا تەبەسسۇمغا ئايلاندى، ـــ ئىلىمگەر ئۇستاز ھايات ۋاقتىدا: «ئاللا ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلغان كىشىلەرنى خۇددى بۇرۇنقىلارنى زېمىندا ھۆكۈمران قىلغاندەك، ئۇلارنىمۇ چوقۇم ھۆكۈمران قىلىشنى، ئۇلار ئۇچۇن تاللىغان ئېتىقادنى چوقۇم مۇستەھكەم قىلىپ بېرىشنى ۋەدە قىلغان» دېگەنىدى. پەزىلەت ۋە كامالەت دەرياسىنىڭ غەۋۋاسلىرىدىن بولغان ئاشۇ جەننەت ماكان ئۇستازىم غۇرۇر بورانلىرى ۋە جاھالەت دولقۇنلىرى ئىچىدە جان تالاشقان، ئەقىلسىزلىك ئېقىنىدىن ئىقتىدارسىزلىق ساھىلىغا چىقىرىپ تاشلانغان مېنىڭدەك بىر قارا تاپان مالچىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى قىلىپ، ئەقىل ـ پاراسەت سۇيىدە چۆمۇلدۇردى. مەن قاچانكى ئەقلىمگە كەلسەم، دىللىرىدا

يۇزسىزلىك ئىللىتى بولغان، ۋۇجۇد ـ كوكۇلىلىرى گۈناھ ـ كەبىر بىلەن بۇلغىنىپ قەساۋەتلىشىپ، ياخشى پىكىرلەرگە دىلى ئېرىمەس بولۇپ كەتكەن چاغاتاي ئۇلۇسى پۈتۈنلەي ئىلگىرىكى كونا قائىدە ـ يوسۇنلار بىلەن ياشايدىكەنسىدۇق. ئۇلار شەھەر ۋە كەنتلەردىن بەك ئېھتىياتچىلىپ قاچار ئىكەن. باشقا خالايىقلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسى دېگەن ئېتى بار ـ يوقنىڭ ئارىسىدا ئىكەنسىدۇق. پۈتكۈل چاغاتاي ئاھالىسىنى ھەممە ۋىلايەتلەردە باشقا مەجۇسىيلارغا ئوخشاش قۇل قىلىپ سېتىشار ئىكەنسىدۇق. مەرھۇم خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان بۇ چاغاتاي ئۇلۇسى ئۈچۈن بارلىق ھەممەتلىرىنى سەرپ قىپتۇ. بىراق، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن ھەممە تىرىشچانلىقلىرىنىڭ پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا سورۇلۇپتۇ. بىراق، چاغاتاي زېمىنىدا ھاكاۋۇرلۇقىدىن خۇددى ئايىغى بىلەن يەرنى تېپىۋەتكۈدەك مەغرۇرانە يۈرۈشكەن ئاشۇ چاغاتاي خانلىرى ھەرقانچە گىدىيىشكىنى بىلەنمۇ ئېگىزلىكتە تاغلار بىلەن تەڭلىشەلمەپتۇ. ئۇلار قەدىمدىن قالغان موڭغۇل ئادىتى بويىچە ئاتىسىدىن قالغان مال ـ مىراسىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلىشەلمەي كېلىشىپتۇ، ئۇلارنى ئەزىز ۋە تەۋەررۈك دەپ بىلىشمەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەرتىپ ـ ياساقلىرىغا كۆپ زىيانلار يېتىپتۇ. بىر توپ رەزىللەر چاغاتاي خانلىرىغا يېقىن مەھرەم بولۇشۇۋېلىپ، ناچار پىكىرلىرى ۋە ناتوغرا تەدبىرلىرى بىلەن ھەممەتلىك ياخشى كىشىلەرنى نابۇت قىلىشىپتۇ. سەلتەنەتنىڭ كونا دۈشمەنلىرى ئۆزلىرىنى چاغاتاي خانلىرىغا يېقىن دوست قىلىپ كۆرسىتىپ غەلىبە قىلىشىپتۇ. نەتىجىدە ئىش ئاخىر شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، ئۆتكەنكى چاغاتاي خانلىرى بۇ تەخت دۈشمەنلىرىنى يوقىتالماستىن، بەلكى ئۆز سەلتەنەتىنى مۇھاپىزەت قىلىشقىمۇ ئاجىز كەپتۇ.

ـــ شۇنداق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ

گەرچە ئۆرە يۇرگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادەم دېگىلى بولسىمۇ، بىراق ھەممىلا تەندە مەنىۋى روھ بولمۇھرمەيدۇ. مۇبادا ھەربىر شەبنەم دانىسى ئۇنچە بولغان بولسا ئىدى، بازار ئۇنچە - مەرۋايىت بىلەن تولۇپ كەتكەن بولاتتى ! كوللى ئىنسان بەختسىزلىككە مۇپتىلا بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەڭ بەختسىز سانلىدىغىنى يەنىلا ئۆزىنى ئاشۇ بەختسىزلىك ئىچىگە دەپنە قىلىۋەتكەن كىشىلەردۇر !

ــ ئەي مەۋلانام، مەن ئاشۇ چاغدا بىلىمگەر ئۇستازىم مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن خوشلىشىپ ماڭاي دېۋىدىم، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ــ ئۇستازىم خۇددى ھازىرقىدەكلا سىزنىڭ قولىڭىزنى مېنىڭ قولۇمغا تۇتقۇزۇپ تۇرۇپ، ماڭا: «غوجىزادەم ئىلمۇ ئېرپاندا كامالەتكە يەتتى. مەن بولمىساممۇ، ئۇ خۇددى مەن بار چاغدىكىدەكلا ساڭا رەھنەما بولغۇسى !» دېمىگەنمىدى؟ مەن بىلەتتىم، سىزنى قاچان ئىزدەپ كېلۇركىن، دەپ ئۇزاقتىن بېرى يولىڭىزغا قاراپ تەشنا بولۇپ، كۆزۈم تېشىلگۈدەك بولۇپ تۇرغانىدى. مانا ئەمدى ياخشى بولدى، ئىلىمگەر ئۇستازىم مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىغا بەرگەن ئەھدۇپەيمانىمنىڭ ھۆددىسىدىن ئاخىر چىقىدىغان بولدۇم !

ــ ماشائاللا، ئەي خاقانىي ئەزەم، ئاللاتائالا سىزگە ئەجىر-ئەزىم بەرگەي ! ــ دېدى خانىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تىنغان مەۋلانا غوجا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ مەملىكەتتە ھېچبىر كىشىنىڭ سىزدىن دىلى رەنجىپ، كۆڭلى شېكەستە بولغان يېرى يوق. سىزدىن پۇقرائى - پېقىرلىرىگە شەپقەت ۋە مەرھەمەتتىن باشقىسى يەتكىنى يوق. سىز داۋاملىق مەملىكەت خەلقىنىڭ پاراۋانلىقى، بەخت - سائادىتى ۋە تىنچ - ئاسايىشلىقى ئۈچۈن ئەجىر - مېھنەت سىڭدۈرۈپ، تەر تۆكۈپ كەلمەكتىسىز. ئاۋامغا شەپقەت، ئادالەت يەتكۈزدىڭىز. ئاللاتائالا سىزگە بۇنىڭ تۆھپە - ئەجرىنى بەرگەي !

ـــ مېنىڭ كېچە ـ كۈندۈز ئۇغان تەڭرىگە تېۋىنىپ قىلغان ناله ـ پەريادىم بىكارغا كەتمەپتۇ. دۇئا ـ تىلاۋىتىم ئىجابەت بوپتۇ، مۇبادا بۇ كۈنلەردە تاش ۋە ياغاچنىڭ پۇت ـ قولى بولغان بولسا، ئۇلارمۇ ئۆزىنى ئۇغان تەڭرىنىڭ ھىممىتىگە ئايىمىغان بولاتتى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان تولىمۇ تەسىرلىنىپ، ـــ ئەلھەمدۇلىللا ! ئۇغان تەڭرىدىن ماڭا رەھنەما يەتكۈزۈپ بېرىشنى تىلىگەنىدىم. ئۇغان تەڭرى ماڭا بىسيار مەدەت قىپتۇ. مېنىڭ كېچەيۈكۈندۈز ئويلايدىغىنىم ئىسلام ھەقىقىتىنى چاغاتاي ئېلىدە جارى قىلدۇرۇش ئىدى. ئەلھال، بۇ مەقسىتىم مانا ئەمدى ئاخىر ئىشقا ئېشىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. مەملىكەت مىقياسىدا دىن ئىسلاھاتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، مەجۇسىيلىق خاراب بولغاي، ئىلاھىم ! ئۇغان تەڭرىگە مىڭ قەتلە شۈكۈر !

ـــ ئەي خاقان ئالىيلىرى، ـــ دېدى مەۋلانا غوجىزاده ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانغا تەسەللى ئېيتىپ، ـــ سەۋر قىلغايسىز، خاتىرجەم بولغايسىز، غېرىب ـ مىسكىنلەرنىڭ ئىگىسى بىر ئاللادۇر. ئاللا خالىسا ئازغىنا لەشكەرنى كۆپ لەشكەرنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىشكە نېسىپ قىلىدۇ. ئاللا سەۋر قىلغۇچىلارنى ئۆزىگە يېقىن دوست تۇتىدۇ !

بۇ چاغدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئەرشىدىن ۋەلىيۇللادىن:

ـــ ئى مەۋلانام، سىزنىڭ تاڭ سەھەردە ئاشۇ يېقىملىق ئاۋازىڭىز بىلەن توۋلاۋاتقىنىڭىزغا بۈگۈن نەچچە كۈن بولدى؟ ـــ دەپ سورىۋىدى، ئۇ:

ـــ خاقان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، مەن ئەزاندۆڭگە چىقىپ مۇشۇنداق ئەزان توۋلىغىلى بۈگۈن ساقمۇساق قىرىق كۈن بولدى ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

ـــ ئۇنداق بولسا ھۆرمەتلىك مەۋلانام، سىزنىڭ ئاۋازىڭىزنى ئىلگىرىكى بىر كەم قىرىق كۈن ئىچىدە بىر قېتىم بولسىمۇ ئېنىق ئاڭلىيالماي، ھالا قىرىق كۈن بولغان بۈگۈن ئەتىگەن

ئېنىق ئاڭلىغىنىمىنىڭ سەۋەبى نېمە؟

ــ ئاللاتائالادىن ئىزىنسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، جانابىي خان ئالىيلىرى! ــ دېدى مەۋلانا غوجا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىۋېتىپ، ــ چۈنكى ئادەم پەرزەنتىنى جانابىي ئاللا شەرق، غەرب، شىمال ۋە جەنۇب ــ پۈتۈن يەر يۈزىنى قاپلىغان قارا تۇپراقتىن يارىتقان، ئاندىن بەھرۇلئەھزانغا ئەمر قىلىپ بىر كەم قىرىق يىل غەم يامغۇرىنى ياغدۇرغان، ئاندىن بىر يىل شادلىق يامغۇرىنى ياغدۇرغان. شۇ سەۋەبتىن ئادەم پەرزەنتىگە غەم ـ قايغۇ، غاپىللىق كۆپ، شاد ـ خۇراملىق، هوشيارلىق ئاز بولىدۇ. جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئالدىنقى بىر كەم قىرىق كۈننىڭ ئىچىدىكى تاڭ سەھەر ۋاقتىدا مېنىڭ ئەزان ئاۋازىمنى ئېنىق ئاڭلىيالماي، ئاخىرقى بىر كۈن ئىچىدىكى تاڭ سەھەر ۋاقتىدا ئېنىق ئاڭلىيالمىغىنىڭ سەۋەبى مۇنداق: مەن ھەر كۈنى تاڭ قاراڭغۇسىدا ئورنۇمدىن تۇرۇپ تاھارەت ئالغاندىن كېيىن، كەيگەنغولنىڭ ئۇستىدىكى دۆڭگە چىقىپ ئەزان توۋلاپ، جانابىي ئالىيلىرىنى غاپىللىق ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىشقا تىرىشقان بولساممۇ، ئەمما ئالدىنقى بىر كەم قىرىق كۈن ئىچىدە سىزگە ئېنىق ئاڭلانماسلىقى دەل دىلىڭىزنى غەم ـ قايغۇ قەساۋىتى بېسىۋېلىپ، سىزنى غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق قىلىۋەتكەنلىكتىن بولغان. ھالبۇكى، بۇگۈن سەھەردە مەن يەنە ئاشۇ دۆڭنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ توۋلىغان ئەزانىنىڭ ساداسىنىڭ سىز جانابىي ئالىيلىرىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن خالاس قىلىپ، غاپىللىق ئالىمىدىن بىدارلىق ـ ھوشيارلىق ئالىمىگە يەتكۈزگەنلىكى دەل ئۆزىڭىز بىلىپ ـ بىلمەي سادىر قىلغان گۇناھ ـ مەئىسىيەتلەرنى تونۇپ، توۋا قىلىشقا باشلىغانلىقىڭىزدىن، ئاللاتائالانىڭ لۇتپى ـ كەرەمى بىلەن بۇل لەۋھۇل قەلەم، بېھىش، دوزاخ، تامامىي ئالەم، سۇ، ئوت، يەل، تۇپراق، كائىنات، ئۇلۇغلۇق دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ رەسۇلى بولغان مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىممىتىنىڭ

تۇپەيلىدىن ۋە دۇئاسىنىڭ بەرىكاتىدىن بولغان ! ...

بۇ چاغدا پېشىن ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دەرھال سۆزىنى توختاتتى، خانغا نامازنىڭ ئۆزرىسىنى ئېيتىپ ئۇنىڭدىن ئىجازەت ئالدى. ئاندىن بۇرادەرلىرى بىلەن بىللە تاھارەت ئېلىشتى. بۇرادەرلەردىن ئىسكەندەر پېشىن نامىزىغا تەكبىر ئېيتىشقا باشلىدى.

تەكبىر ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭ، ئۇلار پېشىن نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە تەييارلانغان نامازگاھتا قىبلىگە قاراپ قىيامدا تۇرۇشتى ـ دە، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ رىياسەتچىلىكىدە پېشىن نامىزىنى باشلىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەمىر ـ ئۆمەرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى خان چېدىرىدا ئوقۇلۇۋاتقان بۇ پېشىن نامىزىنىڭ پۈتۈن جەريانىنى كۆرۈپ تۇردى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاۋۋال ئۆز ئىچىدە ئاللاغا ھەمدۇ سانا ئېيتىپ، ئاندىن رەسۇلىللاغا نەئىت ـ سانا ئوقۇدى، ئاندىن چاھاريارلارنىڭ ئىسمىنى بىر ـ بىرلەپ ئاتاپ مەدھىيەلەپ ئۆتتى، ئارقىدىن سۈرە پاتىھەنى ئۈنلۈك قىرائەت قىلىپ، قىسقا ئايەتتىن بىرنى قوشۇپ ئوقۇغاندىن كېيىن «ئاللاھۇئەكبەر !» دەپ رۇكۇغا ئېگىشتى ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى مەرتەم سەجدە قىلدى، ئۇنىڭ كەينىدە قىيامدا تۇرۇشقان باشقا بۇرادەرلەرمۇ ئۇنىڭ مۇشۇ ھەرىكىتىنى تەكرارلاشتى ...

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار پېشىن نامىزىنىڭ پۈتۈن سۈننەت، پەرزلىرىنى مۇشۇنداق تولۇق بەجا كەلتۈرۈشكەندىن كېيىن، ئاندىن سەجدىگاھتىن قوپۇشتى ...

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى پۈتۈن بىر كۈننى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يازلىق ئوردىسىدىكى خان چېدىرىدە ئۆتكۈزدى. ئۇلار خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇشقاندىن كېيىن، خان مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بىلەن

ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرى ۋە ئۇنىڭ قائىدە ـ تۈزۈكلىرى ئۇستىدە كەڭ ـ كۇشادە سۆھبەتلەشتى. خان چېدىرىدا بولۇنغان بۇ سۆھبەتكە خان ئىنىسى، يارغۇچىبەگ تۆمۇر مەلىك، تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ تۇمەنبېگى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر، ماۋەرائۇننەھر نائىبى، ئەمىر بۆكە پايەندە جوراس، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايىدات، نائىب ئۇلۇسبېگى، ئەمىر تۆلەك دوغلات ۋە ئون ئىككى جايساڭدىن تەركىب تاپقان پۇتۇن مەۋكەبتىكى بارلىق ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگات، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرنىڭ بىرسىمۇ قالماستىن تولۇق قاتناشتى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانى مەۋكەبتىكى بەگ ـ ئەمىرلەرگە تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ئىسلامىيەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا داۋام قىلدى.

ـــ ھۆرمەتلىك مەۋلانام، ـــ دەپ سورىدى خان ئۇنىڭدىن، ـــ ئىسلامىيەت دىنىي ئېتىقاد بىلەن مەئىشەتلىك ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ قايسىسىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ؟

ـــ ئىسلامىيەت دىنىي ئېتىقاد بىلەن ئائىلە تۇرمۇشىغا تەڭ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، ـــ ئىسلامىيەت دىنىي ئېتىقادنى دەپ ئائىلىۋى تۇرمۇشنى تەرك ئېتىشكە، ئۇنىڭدىن چەتنەشكە قارشى تۇرىدۇ. يەنى، نوقۇل ئېتىقادنى دەپ مەئىشەت ـ ئائىلىنى تاشلاپ، تەركىدۇنيا بولۇپ كېتىشكە قارشى تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسلام دىنىدا ناسارالارنىڭكىدەك مونастىرلار يوق؛ مەجۇسىي دىنىدىكىدەك راھىب ـ راھىبەلەر يوق. مېنىڭ بۇ سۆزۈمنى قىيامەتنىڭ يورۇق چىرىغى، جانابىي ھەقتائالانىڭ پۇتۇن دۇنياغا قىلغان رەھمىتى، سەككىز ئۇچماقنىڭ ئاچقۇچى، جىمى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملارنىڭ تۇگۈنچىسى ۋە ئاچقۇچى ـــ مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى

ۋەسەللەمنىڭ ئىسلام دىنى ھەققىدە ئېيتقانلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاش مۇمكىن.

ـــ مەسىلەن؟

ـــ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شۇنداق دېگەنكى: «ئىسلام دىنى بەش نەرسە ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئۇ بولسا: بىر ئاللادىن باشقا ھېچ مەبۇد يوق. مۇھەممەد (ئەلەيھىسسالام) ئاللانىڭ بەرھەق پەيغەمبىرى، دەپ ئىمان (كەلىمە ـ شاھادەت) ئېيتىشتىن، پەرز نامازلارنى ئادا قىلىشتىن، زاكات بېرىشتىن، ھەج قىلىشتىن، رامىزان روزىسىنى تۇتۇشتىن ئىبارەت»[1]. بۇ ھەدىستە مۇسۇلمانلار جەزمەن ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مۇنداق ئۇچ تۈرلۈك قالان ـ تۇزۇك ئوتتۇرىغا قويۇلغان: بىرسى، ھەممىدىن ئاۋۋال چىن ۋە توغرا ئېتىقادنى تۇرغۇزۇش؛ يەنە بىرسى، مەئىشەت ـ ئائىلىۋى تۇرمۇشتىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ مىزانلار؛ ئۇچىنچىسى، ئۆزىنى تونۇش، ئۆز ـ ئۆزىنى تەربىيەلەش يولى...

ـــ ئەي مەۋلانام، مۇسۇلمانلار جەزمەن ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بۇ ئۇچ قالان ـ تۇزۇكنى يەنىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەرسىڭىز قانداق؟ ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان مەۋكەبتىكى جايساڭلارغا قاراپ قويغاندىن كېيىن.

ـــ باش ئۈستىگە، ئى خاقانىي ئەزەم! ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قول باغلاپ تۇرۇپ، ـــ ئاللاغا، ئاللانىڭ پەرىشتىلىرىگە، ئاللانىڭ پەيغەمبەرلىرىگە ۋە ئاللا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان كىتابلارغا، مەھشەرگاھ كۈنىدىكى سوئال ـ سوراقلارغا ئىمان كەلتۈرۈش ـــ ئىسلامىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھى» دېگەن كىتابقا قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ، 1981 ـ يىلى 1 ـ نەشرى 27 ـ بەت.

تۇرالمشىدىكى ئەڭ ئالدىنقى ۋە ئەڭ ئاداققى شەرت ھېسابلىنىدۇ؛ ھەر كۈنى سەھەردىن باشلاپ تاكى ئېغىر يېتىقۇ بولغانغا قەدەر ۋاقتى ـ قەرەلىدە ئوقۇلىدىغان بەش ۋاخ، ئون يەتتە رەكەت پەرز نامازلىرى بىلەن ھەر يىلى بىر قېتىم تۇتۇلىدىغان ئوتتۇز كۈنلۈك رامىزان روزىسى ـــ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى تەربىيەلەپ، ھەقىقىي مۇسۇلمان بولۇپ يېتىشىپ چىقالىشىدىكى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان يولىدۇر. بۇ يول ئۆزلۈكىنى تونۇشنىڭمۇ مۇقەررەر يولى ھېسابلىنىدۇ. ئاللانى تونۇشمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. تەڭرىتائالانى ھەركىم ئاۋۋال ئۆزىدىن ئىزدىسۇن. «ئۆزىنى تونۇغان، رەببىنى تونۇيدۇ !» ئۆزلۈكىنى تونۇش ـــ ئىلىم ـ مەرىپەتتۇر، مەرىپەت يولى سىددىقۇ ۋەپا، قەلب كۆزىنىڭ ئېچىلىشىدۇر؛ ئەمدى زاكات، پىتىر ـ سەدىقە بېرىش مەسىلىسىگە كەلسەك، كەمبەغەل، غېرىب ـ غۇرۋالارنى، ناتۋان ـ مىسكىنلەرنى قۇتقۇزۇش، ئۇلارغا يار ـ يۆلەكتە بولۇش ـــ ھەربىر مۇسۇلماننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىدۇر ! ...

بۇ چاغدا پۇتۇن خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە ئېغىر سۈكۈنات ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. جايساڭلار مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ سۆزلىرىنى چۈشەنمەيۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما خاندىن ئەيمىنىشىپ جىم ئولتۇرۇشاتتى.

ـــ ھۆرمەتلىك مەۋلانام، سىز بىزگە شۇنى سۆزلەپ بەرگەيسىزكى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئارىلىقىدىكى سۈكۈناتنى بۇزۇپ، ـــ مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر كۈنى تاڭ سەھەردىن باشلاپ ئېغىر يېتىقۇغا قەدەر كۈنىگە ۋاقتى ـ قەرەلى بىلەن بەش ۋاخ نامار ئوقۇشى نېمىگە ئاساسەن پەرز قىلىنغان؟

ـــ بۇ گەپنى ياخشى سوريدىڭىز، ئى كەرەملىك خاقان ئالىيلىرى، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىنىڭ بۇ

سۆزىگە جاۋابەن، ــ ئىسلام دىنى بەرپا بولغاندىن تارتىپلا، مۇسۇلمانلار ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامازغا ئوقۇش ئارقىلىق جانابىي ھەقنىڭ ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان بەش خىل ئالىي نېمىتىگە ئۆز تەشەككۇرىنى بىلدۈرۈپ كەلمەكتە!

ــ ئۇ قايسى بەش خىل نېمەتتۇر؟

ــ ئىنسان بالىسى تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا كۆرۈش سېزىمى، تېتىش سېزىمى، پۇراش سېزىمى، ئاڭلاش سېزىمى ۋە سىلاش سېزىمىدىن ئىبارەت بەش خىل سېزىم ئادەم بەدىنىدىكى كۆز، تىل، بۇرۇن، قۇلاق ۋە قول قاتارلىق مۇچىلەردە تەدرىجىي پىشىپ يېتىلىدۇ. دېمەك، ئادەم ئۆز بەدىنىدىكى بۇ بەش خىل مۇچە ئارقىلىق ئېرىشىدىغان بەش خىل سېزىمنى مۇسۇلمانلار ئالالا ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان بەش تۈرلۈك ئالىي نېمەت دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا، ھەر كۈندىكى بامدات، پېشىن، دىگەر، شام ۋە خۇپتەن سائەتلىرىدە بەش قېتىم جايىنامازغا كېلىپ، ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىللاسىغا بولغان رەھمەت ـ تەشەككۈرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر كۈنىدىكى ئاشۇ بەش قېتىملىق نامازلىرىدا ئادا قىلىدىغان ئىبادەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ بەش ۋاخ نامازنىڭ پەرز بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەردۇر...

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا شۇ تەرىقىدە ئىخلاس بىلەن سۆزلەپ، ھەربىر ۋاخ نامازدىكى رەكەت سانىنىڭ قانداق مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى، نامار ئۆتەشنىڭ خاسىيىتى، مۇسۇلماندارچىلىقنىڭ قائىدىلىرى قاتارلىقلارنى ئىنچىكە چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ــ ھۆرمەتلىك مەۋلانام، يۇقىرىدا سىزنىڭ قىلغان مەسائىل ـ مەرۇپلىرىڭىزدىن بىز ئىسلامىيەتنىڭ تۈپ قائىدە ـ ئەھكاملىرىدىن خەۋەر تاپتۇق، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆز ئالدىغا بىر يۇرۇش تەلىماتى بولغان ئۇلۇغ دىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ سۆزى ئاياغلىشىشىغا، ــ

شۇنداق بىلەن بىللە، ئىسلام ئېتىقادىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇش ئۈچۈن جەزمەن ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدە ـ مىزانلار ھەققىدىمۇ ھەم ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇق. بۇ چۈشەنچىلەر سەلتەنەتمىزنىڭ مەملىكەت مىقياسىدا يولغا قويماقچى بولغان دىن ئىسلاھاتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە ! بىراق، ھازىر بىز ئۈچۈن يەنىلا نائېنىق بولۇۋاتقان بىر نۇقتا شۇكى، ناسارالار ئېتىقاد قىلىدىغان ئەيسا مەسىھ بىلەن يەھۇدىيلار ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسا پەيغەمبەرگە سىلەرمۇ ئىمان كەلتۈرىسىلەر ـ يۇ، نېمە ئۈچۈن ناسارالار بىلەن يەھۇدىيلار مۇسۇلمانلار ئىمان كەلتۈرۈشىدىغان مۇھەممەد پەيغەمبەرنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدۇ؟ بۇ ئۇچ دىن ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ ئىختىلاپ نېمە؟ مەۋلانام، بۇ مەسىلىنى بىزگە قىسقا ھەم ئېنىق قىلىپ يېشىپ بەرسىڭىز قانداق؟

ـــ باش ئۇستىگە، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خان ئوتتۇرىغا قويغان بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، ـــ ناسارا دىنى، يەھۇدىي دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ ئىختىلاپنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلاپ ئېيتىدىغان بولساق، «ۋەھدانىيەت»، يەنى ئاللانىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى تەلىماتنى ئېتىراپ قىلىش ـ قىلماسلىق، ئاللانىڭ ئالەمنى باشتىن ـ ئاياغ تەرتىپكە سالىدىغان روھىي بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ـ تۇرماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ؛ يەھۇدىي دىنى، ناسارا دىنى ۋە ئىسلام دىنى تازىلارنىڭ ۋەتىنى بولغان ئەرەبىستان چۆللۈكىدە دۇنياغا كەلگەن. بۇ ئۇچ دىندا زىكرى قىلىنىدىغان پەيغەمبەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاشۇ ئەرەبىستانلىق تازىلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرى ھېسابلىنىدۇ. بىراق، يەھۇدىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى ئۇزەيرە

ئەلەيھىسسالامنى «خۇدانىڭ ئوغلى» دەپ دەۋا قىلىشىدۇ ۋە ئەيسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى تۆپتىن ئىنكار قىلىشىدۇ؛ ناسارالار بولسا «ئۈچلۈك خۇدا» ــ «پەرۋەردىگار، مەسىھ، روھۇل قۇددۇس» قارىشىنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ؛ مۇسۇلمانلار بولسا «ئاللا بىر، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ رەسۇلى» دېگەن قاراشتا باشتىن ـ ئاياغ چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، يەھۇدىيلار ۋە ناسارالارنىڭ پەيغەمبەرلىرىگە ۋە ئاللا تەرىپىدىن ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن ئىلاھىي كىتابلارغىمۇ ئىمان كەلتۈرۈشىدۇ. بۇ ھەقتە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كالامى «قۇرئان كەرىم»دە مەخسۇس ئايەتلەر نازىل بولغان، ــ دېدى، ئاندىن ئۇ «قۇرئان كەرىم»دىن سۈرە ـ ئايەتلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ ئىنچىكە چۈشەندۈردى.

ــ ناھايىتى چۈشىنىشلىك قىلىپ يېشىپ بەردىڭىز، رەھمەت سىزگە مەۋلانام ! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان تولىمۇ مەمنۇن بولۇپ، ــ مالال كۆرمىسىڭىز، يەنە مۇنداق بىر مەسىلىگە چۈشەنچە بەرگەن بولسىڭىز بەك ياخشى بولاتتى !

ــ ئىنشائاللا، جانابىي خان ئالىيلىرى، بىمالال سوراڭ، مەن بىلگەنلىرىمنى ھەرگىز ئايىمايمەن !

ــ بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، يەھۇدىيلار كىشىلەرنى سېناگوگ①قا كېلىپ ئىبادەت قىلىشقا ئۇندەش ئۈچۈن بۇرغا چالىدىكەن؛ ناسارالار بولسا كىشىلەرنى چېركاۋغا ئىبادەتكە چاقىرغاندا قوڭغۇراق چالىدىكەن؛ مۇسۇلمانلار كىشىلەرنى مەسچىتكە نامازغا كېلىشكە ئۇندىگەندە نېمە ئۈچۈن ئەزان توۋلايدۇ؟

ــ بۇ سوئالنى ناھايىتى ياخشى سورىدىڭىز، جانابىي خان

① سېناگوگ ــ يەھۇدىيلارنىڭ ئىبادەتخانىسى، چېركاۋ.

ئالىيلىرى، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىمنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، ــ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللا بۇيرۇغان ئىشلارنى قىلىپ، نەھى قىلىنغان[1] ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىشى ئۇچۇن، ئاللاتائالا مۇسۇلمانلارغا بەش ۋاخ نامازنى پەرز قىلدى. چۇنكى، «نامار ھەقىقەتەن قەبىھ ئىشلاردىن ۋە گۇناھلاردىن توسىدۇ.»[2] بەش ۋاخ نامار ــ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تەربىيەلەش، جىن ئېتىقادلىق ھەقىقىي مۇسۇلمان بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىدىكى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان بىر يولدۇر. ئىسلامىيەت تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، نامار پەرز قىلىنغاندىن كېيىن، ھەربىر ۋاخ نامازنىڭ ۋاقتى بولغاندا، غاپىللارنى ئويغىتىدىغان، بىخۇدلارنى ئەسلىتىدىغان، ھەممىنى مەسچىتكە كېلىشكە ئۇندەيدىغان بىر خىل تۇزۇمنى يولغا قويۇش توغرۇلۇق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ساھابىلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە، بەزىلەر مۇسۇلمانلارنى نامازغا چاقىرغاندا يەھۇدىيلارغا ئوخشاش بۇرغا چېلىشنى تەكلىپ قىلغانىكەن؛ يەنە بەزىلەر مۇسۇلمانلارنى مەسچىتكە نامازغا چاقىرغاندا، ناسارالارغا ئوخشاش قوڭغۇراق چالساق، دېيىشىپتۇ. بىراق، بۇ ئىككى خىل تەكلىپنىڭ ھەممىسىلا رەت قىلىنىپتۇ. ئەڭ ئاخىردا نامار ۋاقتىدا ئەزان توۋلاش ئارقىلىق مۇسۇلمانلارنى مەسچىتكە كېلىپ نامار ئۆتەشكە چاقىرىش قارار قىلىنىپتۇ. ساھابىلەردىن بىلال ئىسىملىك بىر ساھابىنىڭ زۇۋانى باشقىلارغا قارىغاندا ھەم جاراڭلىق، ھەم يېقىملىق ئاڭلىنىدىكەن. شۇڭا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنى نامازغا ئەزان ئېيتىشقا بەلگىلەپتۇ.

---

① نەھي قىلىنغان ــ مەنئى قىلىنغان.

② «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ئەنكەبۇت. 45 ـ ئايەت. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 403 ـ بەت.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن بىز مۇسۇلمانلار قوللانغان ئۇسۇلنىڭ نېمە ئۈچۈن يەھۇدىيلارنىڭكىگىمۇ ياكى ناسارالارنىڭكىگىمۇ ھەرگىز ئوخشىمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ــ شۇنداق، سىز يۇقىرىدا ئېيتقانلاردىن بىزمۇ بۇ ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىنى چۈشەنگەندەك بولدۇق، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر، ــ ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىشلاردا ئىسلامىيەتنىڭ مەجبۇرىي دىنىدىمۇ، يەھۇدىي دىنىدىمۇ ۋە نېستورىيان دىنىدىمۇ ھېچقاچان مەۋجۇت بولمىغان بىر ھادىسە ــ ئىنسانلارنىڭ ئۇغان تەكرى ئالدىدا باباراۋەر ئىكەنلىكى، ئىنسانلارنىڭ باباراۋەرلىك روھى ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەنىكەن!

ــ سۆزىڭىزگە ھەسسىنات، ئى جانابىي پۈشتىپاناھ! ــ دەپ خىتاب قىلدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئارقىدىن ئۇلاپلا، ــ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقانداق بىر مۇسۇلمان يەنە بىر مۇسۇلماننىڭ غوجىسى ئەمەس! چۈنكى، كۇللى مۇسۇلمان قېرىنداشتۇر، ئاللا ئالدىدا باباراۋەردۇر. ئۇلار پەقەت ئاللا ئالدىدا قىلىدىغان ئىش ـ ئەمەللىرى ۋە بۇ ئىش ـ ئەمەللىرىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدىغان نىيەت ـ ئەقىدىلىرىغا قاراپ، ئاللا تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۆزىگە تالىق ئەجرىگە ئىگە بولۇشىدۇ! دېمەك، ئىسلامىيەت بەرپا بولغان تۇنجى كۈندىن باشلاپلا كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك ھوقۇق ـ مەنپەئەت، ئەجىر ـ مەجبۇرىيەتلىرىنى ئوخشاش ئورۇندا قويۇپ كەلدى، بۇ خىل روھنى مۇسۇلمانلارغا خاس مەزمۇن بىلەن ئىزاھلاپ ۋە بېيىتىپ ماڭدى.

ــ بۇنى يەنىمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ يېشىپ بەرسىڭىز؟

ــ ئى كەرەمەلىك خاقان ئالىيلىرى، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ ئىسلامىيەت تارىخچىلىرىنىڭ دەللىلىشىدىن قارىغاندا، ھىجرىيە ئونىنچى يىلى زۇلقەئدە

ئىيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى① مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىدىكى كەبىنى ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ماڭغان يۈز مىڭ مۇسۇلماننى باشلاپ مەدىنىدىن يولغا چىققان. ئۇلار زۇلھىججەنىڭ سەككىزىنچى كۈنى② مەككىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى مىنا دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشكەن. ئەتىسى مىنانىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئارافات تېغىغا چىقىقان. زۇلھىججەنىڭ توققۇزىنچى كۈنى③ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئارافاتتا ئۆزىنىڭ مەشھۇر «ھەج ۋىدا نۇتقى»نى سۆزلىگەن. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شۇنداق دەپ ئېيتقانكى: «ئىنسانلار تاغاقنىڭ چىشىدەك باباراۋەر !»، «ئى خالايىق ! سىلەرنىڭ رەببىڭلار بىر، ئاتاڭلار بىر ! ھەممىڭلار بىر ئادەمئاتىدىن، بىر ھاۋا ئانىدىن ئاپىرىدە بولغان. ئۆزئارا تونۇشۇپ، دوست ـ ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈش ئۈچۈن سىلەرنى نۇرغۇن مىللەت ـ ئۇلۇس ۋە قەبىلە ـ ئۇرۇق قىلغان. سىلەرنىڭ ئاراڭلاردىكى ئەڭ تەقۋادارىڭلار ئاللانىڭ نەزىرىدە ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر. رەببىڭلارنىڭ ئالدىدا تازىي بولغانلىرىڭلار غەيرىي تازىيلاردىن ئەۋزەل ئەمەستۇر؛ ئاق تەنلىكلەر زەڭگىلەردىن ئەۋزەل ئەمەستۇر؛ زەڭگىلەر ئاق تەنلىكلەردىن ئەۋزەل ئەمەستۇر !»، «ئى خالايىق ! تاكى رەببىڭلارنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭلارغا قەدەر بىر ـ بىرىڭلارنىڭ جېنىغا، مېلىغا ۋە شۇنىڭدەك نامىشەرىپىڭلارغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش خۇددى مۇشۇ ئاينىڭ، مۇشۇ كۈنىنىڭ، مۇشۇ جايىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلمىغانغا ئوخشاش ھارامدۇر !»، «ئى خالايىق ! مۆمىنلەر بىر ـ بىرىگە قېرىنداش، قېرىندىشىنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن بەرمىگەن مېلى ھېچكىمگە ھالال ئەمەس !»،

① مىلادىيە 632 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.
② مىلادىيە 632 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى.
③ مىلادىيە 632 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

«ئى خالايىق ! سىلەر رەببىڭلارنىڭ دەرگاھىغا بارىسىلەر، بەلكى ئۆزۈڭلارنىڭ ئىش ـ ئەمەللىرىڭلاردىن ھېساب بېرىسىلەر !...»

دېمەك، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئارافاتتا سۆزلىگەن ئاشۇ «ھەج ۋىدا» نۇتقىدا، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ــ ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلغىنىدىن تارتىپلا جانابىي ھەقنىڭ ئالدىدا بابباراۋەر ئىكەنلىكى ۋە مال ـ مۇلكىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزسىز ئىكەنلىكىدەك ئاددىي، ئەمما يۇكسەك بىر ھەقىقەتنى ئىنتايىن ئاددىي تىل بىلەن چۈشىنىشلىك قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. «ئىنسانلار ياراتقۇچىسى ئالدىدا بابباراۋەر» دېگەن بۇ چۈشەنچە يەھۇدىي دىنىدىمۇ، ناسارا دىنىدىمۇ تاكى شۇ چاغقىچە ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغان بىر تۇرلۇك يېپىيېڭى چۈشەنچە ھېسابلىنىدۇ !

ــ ناھايىتى توغرا دېدىڭىز، مەۋلانام، «ئىنسانلار ياراتقۇچىسى ئالدىدا بابباراۋەر» دېگەن چۈشەنچىنى مەجۇسىي دىنىدىمۇ مۇشۇ چاغقىچە ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغان بىر خىل يېپىيېڭى چۈشەنچە دېيىشكە بولىدۇ، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن، ــ بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر باھادىر، سىز ئەتىدىن باشلاپ مەۋكەبنى ئالمالىقتىكى ئوردىغا كۆچۈرۈش تەييارلىقىنى قىلغايسىز ! جانابىي دۆلەتخاھلار، بىز ئالمالىقتا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، دىن ئىسلاھاتى توغرۇلۇق مەخسۇس كېڭەش ئۆتكۈزىمىز ! شۇ كېڭەشتە سىزلەرنىڭ پىكرىڭىزلەرنى ئاڭلىغايمىز !

ــ باش ئۇستىگە، جانابىي خان ئالىيلىرى ! ... ــ دەپ قۇللۇق بىلدۇرۇشتى مەۋكەبتىكى ئەئيانى ـ ئەركانلار تەڭلا.

* * *

مىزان ئېيىنىڭ سوۋرۇن ئاسمىنى ئاستىدىكى پايانسىز قۇياس دالاسى جىمجىتلىققا چۆمگەنىدى. ئۇدا ئىككى ئاي داۋام قىلغان يازنىڭ تومۇز ئىسسىقى ئەمدى يانغان بولۇپ، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدىن كېيىنكى دالادا سالقىن كۈز مەزىرىسىنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. تاقىر ئېتىزلىقلاردا چېچىلىپ ياتقان بۇغداي ئۇنچىلىرىنى ۋە باشاقلارنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرگىلى بولاتتى. چۆپلىرى چېپىلىپ بولۇنغان ئوتلاقلاردا مال ـ ۋارانلار ئېرىنچەكلىك بىلەن ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. دانلىرى قېتىشقا باشلىغان كۆممىقوناقلىقلاردا قۇرۇشقا باشلىغان قوناق پاساڭلىرى سالقىن كۈز شامىلىدا شالدىرلايتتى. توپ ـ توپ بولۇشۇپ ئۇچۇشۇپ يۈرۈشكەن قۇشقاچلار ئېڭىزلىقلاردىن خۇددى بىر پارچە قارا بۇلۇتتەك ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى ـ دە، ئارقىدىن يەنە زېمىنغا چۈشكەن مۆلدۈردەك توپا ـ چاڭلىق يولنىڭ ئۈستىگە قونۇشاتتى. يازىچە تازا سەمرىگەن بۆدۈنلەر چۆپلەرنىڭ ئاستىغا تىقىلىشىۋالغان بولۇپ، ئازراق شەپىنى سەزسىلا، چۆپلىرى ئورۇۋېلىنغان چۆپلۈكنىڭ ئۈستىدە گۈررىدە قىلىپ پەس ئۇچۇپ ئۆتۈپ، يەنە باشقا بىر جايغا قونۇشۇپ، قورايلىقنىڭ ئاستىغا مۆكۈشەتتى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ تاغتۇرادىكى يازلىق ئوردىسىدىن ئالمالىقتىكى خان ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پۈتۈن بوش ۋاقىتىنى تازىي تىلى ۋە تازىي يېزىقىنى ئۆگىنىپ، قۇرئان ساۋاتىنى چىقىرىشقا سەرپ قىلىدىغان بولدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ سەۋرچانلىق بىلەن ئۆگىتىشى ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىهات بىلەن ئۆگىنىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ دەسلەپكى دىنىي ساۋاتىنى چىقىرىشقا ئانچە ئۇزاق ۋاقىت كەتمىدى. نامازنىڭ پەرز، سۈننەت رۇكۇنلىرىنى، غۇسۇل تاھارەت

ئېلىش قائىدىلىرىنى مەرھۇم ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ئولگە كۆرسىتىپ ئۆگىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈنمۇ، بۇ ئىشلار تۇغلۇق تۆمۈرخانغا بەكمۇ قىيىن توختاپ كەتمىدى. بىراق، «قۇرئان كەرىم» ئىلگىرى ئۇ ئېرتىش بويلىرىدا قوي بېقىۋاتقان چاغلىرىدا مەرھۇم ھاسان باخشىدىن ئۆگىنىۋالغان ئۇيغۇرچە يېزىق بىلەنمۇ، ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا ئۇ ئەردەۋېلدە تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىدىن ئۆگىنىۋالغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەنمۇ تۆپتىن پەرقلىنىدىغان تازىيچە تىل ـ يېزىقتا پۈتۈلگەن بولغاچقا، دەسلەپتە ئۆگەنمەك قىيىن كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈر كىچىكىدىن تارتىپلا بىر كۆرگىنىنى ئېسىدە مەھكەم تۇتالايدىغان زېھنى ئۆتكۈر، زېرەك بولغاچقا، بارا ـ بارا «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەت، سۈرىلەرنى ئۆز ئالدىغا ئوقۇپ، مەنىسىنى چۈشىنەلەيدىغان بولدى. بۇنىڭغا بىر مەزگىل ۋاقىت كەتتى، ئەلۋەتتە!

بىر كۈنى ئوردىدىكى قوبۇل مۇراسىمى تامامىلانغاندىن كېيىن، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ساۋاق بېرىش ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ خابگاھىغا كىردى. بۇ چاغدا خان رېيىل ئۇستىدە ئېچىقلىق تۇرغان «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەتلەرنى يادلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ مەۋلانانى كۆرۈپ، ئۇنى يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ـــ مەۋلانام، مەن بىرنەرسىنى چۈشىنىپ كېتەلمىدىم، ـــ دېدى ئۇ ئالدىدىكى رېيىل ئۇستىدە ئېچىقلىق تۇرغان «قۇرئان كەرىم»دىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ، ـــ سىزنىڭ چۈشەندۈرۈپ قويۇشىڭىزغا بەكمۇ موھتاج بولۇپ ئولتۇراتتىم ...

ـــ قېنى سوراڭ، خاقانىي ئەزەم، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ قىلچىمۇ تۇزۇت قىلمىغايسىز، بىلگىنىمنى سىزدىن قىلچىمۇ ئايىپ ئولتۇرماسمەن!

ـــ مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىكەت مىزانى بولغان «قۇرئان كەرىم» نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىدا نازىل بولمىغان؟

ـــ بۇنى ناھايىتى ئوبدان سوربدىڭىز، خاقانىم! ـــ دېدى ئۇ ۋە بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالدى ـ دە، ئاندىن خانغا قاراپ جىددىي تەرزدە جاۋاب بەردى:

ـــ «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇيغۇر تىلىدا نازىل قىلىنماستىن، بەلكى تازىيلارنىڭ تىلىدا نازىل قىلىنغانلىقى قىلچىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس، چۈنكى ئىسلامىيەت ئەڭ دەسلەپتە تازىيلارنى نىشان قىلغانىدى. «قۇرئان كەرىم» ئەڭ دەسلەپتە ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغاندا، تازىيلار چۈشىنەلەيدىغان تىل بىلەن نازىل بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە تازىيلارنىڭ تىلىدا نازىل بولغان «قۇرئان كەرىم» تازىيلارنىڭ تىل ئادىتىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلەتتى. «قۇرئان كەرىم»نىڭ تىلى ساپ تازىي تىلىدىكى قاپىيىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇنى يادقا ئالماق ئوڭاي ئىدى. گەرچە ئۇنىڭ ئىچىدە باشقا تىللاردىن كىرگەن بەزى سۆزلەر بولسىمۇ، ئەمما ناھايىتى ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سۆزلەر تازىيلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا تازىي تىلىغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا نازىل بولماسلىقى تەبىئىي. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام جانابىي ھەق تەرىپىدىن تازىيلارغا ھىدايەتكە باشلىغۇچى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن. شۇڭا، «قۇرئان كەرىم»نىڭ تازىيلارنىڭ تىلى ۋە تازىيچە يېزىقتا نازىل بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. مۇبادا دۇنيادا تاسادىپىيلىق بار دېيىلىدىغان بولسا، بۇنداق تاسادىپىيلىقنىڭ ئارقىسىدا چوقۇم بىر مۇقەررەرلىك بولغان بولىدۇ!

ـــ ئى مەۋلانام، بۇ گېپىڭىزغۇ چۈشىنىشلىك بولدى، بىراق، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان خىجىل بولغىنىدىن بېشىنى قاشلاپ تۇرۇپ، ـــ سىز بەزى ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى شەرھلەپ بىرنەچچە قېتىم تەبلىغ قىلىپ بەرگەن بولسىڭىزمۇ، مەن يەنىلا مەنىسىگە تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەيۋاتىمەن!

— «قۇرئان كەرىم»دىكى بەزى ئايەتلەرنىڭ مەنىسى تولىمۇ تېرەندۇر، — دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭغا سەممىيلىك بىلەن چۈشەندۈرۈپ، — شۇڭا، دەسلەپتە بىر - ئىككى قېتىم ئوقۇش بىلەن ئۇنى تولۇق چۈشىنىپ كەتمەك ھەقىقەتەن قىيىن. شۇڭا، فىقھىشۇناسلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» ئۈستىدە ئۆمۈرۋايەت ئىلىم تەھسىل قىلىشىدىكى سەۋەبمۇ مانا مۇشۇ يەردە. بىراق، كەرەمىلىك خاقانىم، سىز ناھايىتى ئىجتىھاتلىق، دانا خاقاندۇرسىز. يەنىمۇ تىرىشىڭىز، چوقۇم چۈشىنەلەيسىز ! ...

— ئىجتىھات قىلىشىمدىن ھەرگىز شۇبھىلەنمىگەيسىز، ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانام ! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى خان كۈلۈپ تۇرۇپ، — بەلكىم خۇددى سىز ئېيتقاندەك «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەتلەرنىڭ مەنىسى ئىنتايىن تېرەن بولغاچقا، بەلكىم دەرھال چۈشىنىپ كېتەلمىگەندۇرمەن ! بىراق، كەلگۈسىدە چوقۇم ئىسلامىيەت ئىلمىدە سىزگە ئوخشاش كاتتا مەۋلانا بولۇپ يېتىشىپ چىقىشقا كۆزۈم يېتىپ تۇرۇپتۇ !

— غەيرىتىڭىزگە ئاپىرىن ! ئى خاقانىي ئەزەم ! — دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خۇشال بولۇپ، — ساھىب زېمىنلىقىڭىزغا يەنە ساھىب ئىلىملىكىڭىز قوشۇلسا، ئىلىم دۇنياسىدا، جاھاندا يېگانە ساھىبكالان بولغايسىز ! بايا سىز ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز. «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەتلەر پۈتۈنلەي تازىي تىلىدا نازىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن تازىيلاردىن بولغان ساھابىلەرمۇ ئەڭ دەسلەپتە ئاڭلىغاندا، بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى دەرھال چۈشىنىپ كېتەلمىگەن. چۈنكى، مەيلى قانداق تىل بىلەن پۈتۈلگەن نوم - پۈتۈكلەر بولسۇن، شۇ تىلنى بىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسىلا ئۇنى دەرھال چۈشىنىپ كېتەلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەتلەرمۇ تازىيلارنىڭ تىلىدا نازىل بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ سۆز - جۈملىلىرىنى تازىيلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ چۈشىنىپ

كېتەلمىشى ناتايىن ئىدى. «قۇرئان كەرىم»دىكى ئايەتلەر بىر ۋاراقى نازىل بولۇشقا باشلىغاندا، تازىيلار ئومۇمەن ئالدى بىلەن بىرەر سۈرە ياكى بىرقانچە ئايەتنى يادلاپ ئېسىگە ئېلىۋېلىپ، مەنىسىنى چۈشىنىۋالغاندىن كېيىن، يەنە يېڭى سۈرە ـ ئايەتلەرنى يادلاشقا باشلايدىكەنمىدۇق. «قۇرئان كەرىم»نى يادلىغۇچىلارنىڭ كۆپ سانلىقى ساھابىلەر ئىكەنىدۇق. ئۇلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن «قۇرئان كەرىم»دىكى ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغان سۈرە ـ ئايەتلەرنى يادلاپ ئۆگەنگەندە، ھەر قېتىمدا ئون ئايەتنى يادلاپ ئۆگەنگەنىكەن. ئۇلار بۇ ئون ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن يېڭى ئايەتنى ئۆگىنىشكە كىرىشەتتىكەن. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئەينى ۋاقىتتا «قۇرئان كەرىم»دىكى «سۈرە بەقەرە» بىلەن «سۈرە ئال ئىمران» نى يادقا ئوقۇيدىغانلار ساھابىلەر ئارىسىدا ئالاھىدە قەدىرلىنىدىغان كىشىلەر ھېسابلىناتتىكەن. ئىبنى ئۆمەر ئىسىملىك بىر ساھابە ئاشۇ «سۈرە بەقەرە»نى يادلاشقىلا ساقمۇساق سەككىز يىل ۋاقىت سەرپ قىلغانىكەن. شۇڭا، ساھابىلەر «قۇرئان كەرىم»دىكى ھەربىر ئايەتنى يادقا ئالغاندا، ئۇنىڭ چۈشىنىشىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، ھەرگىز ئىككىنچى بىر ئايەتكە ئۆتمەيدىكەنمىدۇق.

ـــ ناھايىتى توغرا دېدىڭىز، مەۋلانام! بۇنى مەنمۇ چۈشىنىپ ھېس قىلدىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ھېسسىياتلىق سۆزلەپ، ـــ «قۇرئان كەرىم»دىكى بەزى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى بىر ـ ئىككى قېتىم ئوقۇش بىلەنلا چۈشىنىش ئۇچاي ئەمەس ئىكەن. بەلكى بىرنەچچە قېتىم قايتا ـ قايتا ئوقۇش ئارقىلىقلا بۇ سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنىڭ تېگىگە ئاندىن يەتكىلى بولىدىكەن!

ـــ بەرھەق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ، ـــ شۇنداق، «قۇرئان كەرىم»دە ئىسلامىيەت قائىدە ـ ئەھكاملىرىغا

دائىر مەنسى ئىنتايىن روشەن بولغان نۇرغۇن سۆزە ـ ئايەتلەر بار. مەسىلەن، مەككىدە نازىل بولغان «سۆزە ئەنئام»غا ئوخشاش بىرقانچە سۆرىلەردە ئىسلامىيەتنىڭ قائىدە ـ ئەھكاملىرى ئاددىي سۆزلەر بىلەن ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن. شۇڭا، بۇ خىلدىكى سۆزە ـ ئايەتلەرنى ئەينى چاغلاردا تازىيلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىر ئوقۇپلا چۈشىنەلىگەن؛ بىراق «قۇرئان كەرىم»دە پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەرلا ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان مەنىسى ناھايىتى تېرەن ۋە مەۋھۇم، چۈشەنمەك قىيىن بولغان بىرقانچە سۆزە ـ ئايەتلەر بار. بۇ سۆزە ـ ئايەتلەرنى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئوقۇپ چۈشىنەلىشى بەسىي قىيىنغا توختايدۇ!

ـــ ئى مەۋلانام، قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ، بۇنداق مەنىسى تېرەن، چۈشەنمەك قىيىن بولغان مەۋھۇم سۆزە ـ ئايەتلەرنى قانداق قىلغاندا ياخشى چۈشەنگىلى بولىدۇ؟

ـــ بۇنى ناھايىتى ياخشى سورىدىڭىز، ئى خاقانىي ئالىم، ـــ دېدى ئۇ خانىنىڭ سورىغان سوئالىغا جاۋابەن، ـــ بۇنداق مەنىسى تېرەن، چۈشەنمەك قىيىن بولغان مەۋھۇم ئايەتلەرنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن، يەنە «تەپسىر» دەپ ئاتىلىدىغان نوم ـ پۈتۈكلەرگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ـــ «تەپسىر» دېگەن قانداق نوم ـ پۈتۈك ئۇ؟

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بىرپەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن:

ـــ «تەپسىر» دېگەن سۆز تازىيلارنىڭ تىلى بويىچە «چۈشەنمەك»، «يەشمەك»، «ئىزاھلىماق»، «شەرھلىمەك» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، ـــ دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى، ـــ ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە ساھابىلەر ئارىسىدا «قۇرئان كەرىم»گە تەپسىر ئېيتالايدىغان كىشىلەر ناھايىتى ئاز بولغان. ئۇلارنىڭ «قۇرئان كەرىم»دىكى سۆزە ـ ئايەتلەرنى شەرھلەشتە نۇرغۇن مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىلىشىدە ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تازىي تىلىنى پىششىق بىلگەنلىكى، تازىي

تىلىنىڭ نەھۋى ئۇسلۇبى بىلەن پىششىق تونۇشلۇق بولغانلىقتىن باشقا، ئۇلارنىڭ يەنە «قۇرئان كەرىم» نازىل بولۇشقا باشلىغان ۋاقىتتىكى تازىيلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى، بۇ ئايەتلەرنىڭ نازىل بولۇش سەۋەبى توغرىسىدىكى تارىختىن تولۇق خەۋەردار بولغانلىقىمۇ ناھايىتى زور رول ئوينىغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەل جارۇد ئىسىملىك بىر ساھابە خىلافەت دەۋرىنىڭ ئۇچىنچى خەلىپىسى ھەزرىتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇغا قۇدامە دېگەن بىرەيلەننى «ھاراقكەش» دەپ ئەرز قىلغانلىكەن. ھەزرىتى ئۆمەر ئۇنىڭدىن: «بۇ سۆزۈڭگە كىم ئىسپات بولالايدۇ؟» دەپ سورىغاندا، ھېلىقى ئەل جارۇد دېگەن ساھابە ئەبۇ ھۇرەيرە دېگەن يەنە بىر ساھابىنى ئىسپاتلىققا تارتقان. ھەزرىتى ئۆمەر دەرھال ئارقىسىغا بۇرلىپ، قۇدامەگە: «مەن سېنى قامچىغا باسمەن!» دېگەندە، قۇدامە: «ئاللا بىلەن قەسەمكى، ئەمرۇلمۇئمىن! مەن شاراب ئىچكەن تەقدىردىمۇ سىز مېنى ھەرگىز ئۇرالمايسىز!» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. ھەزرىتى ئۆمەر ئۇنىڭدىن: «نېمە ئۈچۈن» دەپ سورىغاندا، قۇدامە: «شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئاللا ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئەملەرنى قىلغان كىشىلەر (ھارام قىلىنمىغان نەرسىلەرنى) يېسە، ئىچسە ھەم گۇناھ بولمايدۇ. قاچانكى ئۇلار (ھارام نەرسىلەردىن) ساقلانسا، ئىمانىدا ۋە ياخشى ئەملىرىدە ئىزچىل بولسا، ئاندىن (ھارام قىلىنغان نەرسىلەردىن داۋاملىق) ساقلانسا ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلسا، ئاللا ياخشى ئىش قىلغۇچىلارنى دوست تۇتىدۇ»① دېگەن. مەن ئاللاغا ئېتىقاد قىلغان ھەم ياخشى ئەملەرنى قىلغان ئادەم؛ مەن دەسلەپتە ئاللادىن تەپ تارتاتتىم. ئاللاغا ئېتىقاد قىلدىم. كېيىن يەنىلا ئاللادىن تەپ تارتىپ ياخشى ئىشلارنى قىلدىم؛ مەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەگىشىپ ياخشى ئەملەرنى قىلدىم، دەپ جاۋاب

① «قۇرئان كەرىم»: سۆرە مائىدە، 90 ـ ئايەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 124 ـ بەت.

بېرىپتۇ. ھەزرىتى ئۆمەر ئەتراپىدىكىلەردىن: «كىم ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە رەددىيە بېرەلەيدۇ؟» دەپ سورىغىنىدا، ئىبنى ئابباس دېگەن يەنە بىر ساھابە: «بۇ ئايەت ئۆتكەن ئىشلارغا كەڭ بولۇش، كېيىنكى ئىشلارغا قاتتىق بولۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى، ئاللا: ئى مۆمىنلەر ! ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، بۆتلار (يەنى چوقۇنۇش ئۈچۈن تىكلەنگەن)غا چوقۇنۇش، پال ئوقلىرى بىلەن پال سېلىش شەيتانىنىڭ ئىشى... دېگەن»[1]. دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھەزرىتى ئۆمەر: «گېپىڭ توغرا» دەپ ھېلىقى ھاراقكەش قۇدامەنى قامچىغا بېسىش جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلغان[2].

ــ ئۇنداق بولسا، «قۇرئان كەرىم»دە تەرغىب قىلىنغان تۈپ روھ نېمە؟

ــ بۇنى ناھايىتى ياخشى سورىدىڭىز، كەرەمىڭ خاقانىم، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئىسلامىيەتنىڭ تۈپ روھى ــ ئۆگىنىشتۇر. يەنى، ئۆزۈكسىز ھالدا ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىشتۇر. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ پىكىر ـ تەپەككۇرلىرى ۋە پۈتۈن ئىش ـ ئەمەللىرىنىڭ ئالىي مىزانى بولغان «قۇرئان كەرىم» ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن مەرىپەت تارىخىدىكى ئىلىم جەۋھەرلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن مۇقەددەس نوم ـ پۈتۈك بولغاچقا، ئۇنىڭدا تەبىئەت، كائىنات، ئاسمان جىسىملىرى، زېمىن ھېكمەتلىرى توغرىسىدا تەلىم بېرىلگەن؛ ئۇ ئىنسانلارنى ئىسلاھ قىلىدىغان ئاللانىڭ مۇقەددەس دەستۇرىدۇر؛ ئۇ رەسۇللىلانىڭ

---

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە مائىدە، 90 ـ ئايەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 124 ـ بەت.

② بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن مىسرلىق ئەھمەد ئەمىن يازغان «ئىسلامىيەتنىڭ سۈبھى دەۋرى» دېگەن كىتابقا قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى؛ يەنە مۇھەممەد خوزەرنى يازغان «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابقا قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ھەقىقىي ۋە راست پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدىغان ھۆججەتتۇر؛ ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەقىدە ـ ئىمان مەسىلىسى، پەيغەمبەرلەرنىڭ قىسسىلىرى، قىيامەت ئەھۋالى، ئىسلامنىڭ قائىدە ـ ئەھكاملىرى، ئەمەل ـ ئىبادەت مەسىلىلىرى، ئىقتىسادىي مەسىلىلەر، سەلتەنەت ـ ھاكىمىيەتچىلىك تۈزۈملىرى، قانۇن، ئەخلاق، ئۆزئارا مۇئامىلاتلار، نىكاھ، ئائىلە مەسىلىلىرى، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە باشقا نۇرغۇن مەسىلىلەر تولۇق بايان قىلىنغان. ھەرقانداق بىر كىشى قايسى ئىرق، قايسى ئۇلۇس ياكى قايسى جىنس، قايسى تەبىقىدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەتتا دۇنيانىڭ قەيىرىدە ياشايدىغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ مۇسۇلمانلا بولىدىكەن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆگىنىشى كېرەك. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئۆگىنىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، «چىندا بولساڭلارمۇ ئىلىم تەلەپ قىلىڭلار!» دېگەنىدى. شۇڭا، ئاللا تەرىپىدىن «قۇرئان كەرىم» پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا نازىل بولۇشقا باشلىغاندىكى تۇنجى ئايەت: «ياراتقان پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇغىن (1). ئۇ ئىنساننى لەختە قاندىن ياراتتى (2). ئوقۇغىن، پەرۋەردىگارىڭ كەرەملىكتۇر (3). ئۇ قەلەم بىلەن (خەت يېزىشنى) ئۆگەتتى (4). ئىنسانغا بىلمىگەن نەرسىنى بىلدۇردى (5)»[1] دېگەن بەش كەلىمە ئايەت بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» نازىل بولۇشقا باشلىغان تۇنجى كۈندىن باشلاپ، ئىنسان قەلبىنى ئىسلامىي ھەقىقەتنىڭ نۇر ـ زىياسى بىلەن يورۇتۇشنى ئۆزىنىڭ تۇپ مەقسىتى قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ـــ «قۇرئان كەرىم»دىكى سۈرە ـ ئايەتلەر قانداق نازىل بولغان؟ بۇ سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ بەزىسى ئۈزۈن، بەزىسى قىسقا بولۇشتىكى سەۋەب نېمە؟

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ئىلەق. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 604 ـ بەت.

— «قۇرئان كەرىم» ساماۋى نوم ـ بىتىكلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۈگەنچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ «سۈرە پاتىھە» بىلەن باشلىنىپ، «سۈرە ناس» بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. «قۇرئان كەرىم» ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى بىلەن ئۆزئارا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان جەمئىي 114 سۈرە، 6236 ئايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاللاتائالا ئۇنى ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئومۇمىي ۋەھىگۇ بولغان بىردىنبىر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا نازىل قىلىش ئارقىلىق، يەر يۈزىگە قايتا كىتاب نازىل قىلىشنى، ئىنسانلارغا قايتا پەيغەمبەر ئەۋەتىشنى توختاتقان. «قۇرئان كەرىم» پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا مىلادىيە 611 ـ يىلىدىن تارتىپ نازىل بولۇشقا باشلاپ، تەخمىنەن يىگىرمە ئىككى يىل ياكى يىگىرمە ئۈچ يىلدا تاماملانغان. بۇ ھەقتە ئاللاتائالا: «قۇرئانىنى كىشىلەرگە دانە ـ دانە ئوقۇپ بېرىشىڭ ئۈچۈن، ئۇنى بۆلۈپ ـ بۆلۈپ نازىل قىلدۇق. تەدرىجىي نازىل قىلدۇق.»[1] دېگەن. قۇرئان كەرىمدىكى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك تەرتىپى شۇ چاغلاردا ھەرگىزمۇ ھازىرقى تەرتىپ بويىچە بولغان ئەمەس. مەسىلەن، «قۇرئان كەرىم»نىڭ 96 ـ سۈرىسىدىكى 1 ـ ئايەتتىن 5 ـ ئايەتكىچە بولغان بەش كەلىمە ئايەت «قۇرئان كەرىم»دىكى تۇنجى قېتىم نازىل بولغان ئايەتلەر ئىدى؛ «قۇرئان كەرىم»نىڭ 2 ـ سۈرىسىدىكى 28 ـ ئايەت «قۇرئان كەرىم»دىكى ئەڭ كېيىن نازىل بولغان ئايەت ئىدى. شۇ دەۋردىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلىدىن مەككىدە نازىل بولغان مەككە سۈرە ـ ئايەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قىسقا، مەدىنىدە نازىل بولغان مەدىنە سۈرە ـ ئايەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزۇن بولغان[2].

---

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ئىسرا، 106 ـ ئايەت. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى، 293 ـ بەت.

② يۈقىرىقى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، دوكتور مۇھەممەد مەھمۇد ھىجازى، ئەبۇ بەكرى جابىل جەزائىرىلار تۈزگەن «قۇرئان كەرىم»نىڭ روشەن تەپسىرى»، 1 ـ پارە، «كىرىش سۆز» قىسمىغا قارالسۇن.

ـــ هۆرمەتلىك مەۋلانام، سىز «شۇ دەۋردىكى سىياسىي ۋەزىيەت» دېگەندە نېمىنى كۆزدە تۇتماقچى بولىسىز؟

ـــ ئىسلامىيەت ـــ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تازىيلارنىڭ باتىل ئېتىقادىنى، يامان ـ ناچار ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى، تۇرلۇك بۇزۇق ئەخلاق ـ خۇلقلىرىنى ۋە يېڭىلىققا قارشى تۇرىدىغان جاھالەتلىكلىرىنى ئۆزگەرتىش، ئىسلاھ قىلىش يولىدا بىر ئۆمۈرلۈك كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنىڭ بۇاستە نەتىجىسى ئىدى. شۇ دەۋردە مەككىدە ئىسلامىيەتكە دۇشمەنلىك قىلىدىغان قۇرەيىش مۇشرىكلىرىنىڭ كۈچى زور بولغاچقا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلامىيەتنى ئاشكارا تەرغىب قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى يوشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. شۇڭا، مۇسۇلمانلار تېز ئېسىگە ئېلىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ مەزگىلدە ئاللا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان سۇرە ـ ئايەتلەر ھەم قىسقا، ھەم ئىخچام نازىل بولغان؛ كېيىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەدىنەگە ھىجرەت قىلىپ بارغاندىن كېيىن، ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرى بىرقەدەر تىنچ، ئازادە بولغان سىياسىي مۇھىتتا تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغان سۇرە ـ ئايەتلەر ئۇزۇن ۋە مۇپەسسەلرەك بولغان. نىھايەت، ئىسلامىيەت مۇكەممەل بىر دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ شەخسىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق، ئىسلامىيەتنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، يەنە سەلتەنەتنىڭ ھاكىمىيەت سۇرىگە تايانماي بولمايدۇ ! كەرەملىك خاقانىم، مېنىڭ بۇ سۆزۈم توغرىمۇ؟

ـــ ناھايىتى توغرا سۆزلىدىڭىز، ھۆرمەتلىك مەۋلانام، چاغاتاي ئېلىدە ئىسلامىيەتنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىز دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان بۇيۇك ئىشلارنى باشلاشقا ئاللىقاچان تەييارلىنىپ بولدۇق !

ـــ هـممـمـتـكـــزگه هەسـسـنات، ئـی كەرەمـلـمـك خاقانـي ئەزەم ! ـــ دېدی تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سۆزىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ ئىزىن بەردىڭىز، جەننەت ماكان بۇزرۇكۋار پەدەرىم مۇبادا بۇ بۇيۇك ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرەلمگەن بولسا قانچىلىك ياخشى بولاتتى ـ هە !

ـــ شۇنداق، بۇ ھەقىقەتەن كىشىنى خۇشال قىلىدىغان زور بىر ئۆزگىرىش ! ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ـــ بىز مەۋكەبتە دىن ئىسلاھاتى توغرىسىدا بىر قانچە قېتىم بەس ـ مۇنازىرە ئۆتكۈزۈشنى ئويلاشتۇق. مۇبادا سىز ئاشۇ بەس ـ مۇنازىرىدە مەۋكەبتىكى جاھىللارنىڭ كاتتىبىشى دوندۇپ لامانى يېڭىلىسىڭىزلا، بۇ يېڭىلىقنى باشلاش تېخىمۇ ئوڭايغا توختىغان بولاتتى.

ـــ باش ئۇستىگە، ئىسلامىيەتنى جارى قىلدۇرىدىغان بۇنداق يېڭىلىق ئۇچۇن ھېلىغۇ بەس ـ مۇنازىرە ئىكەن، ھەتتا ئوت دېڭىزىغا كىر، دېسىڭىزمۇ ھەرگىز ئارقىمغا يانمايمەن ! ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قەتئىيلىك بىلەن !

ـــ باركاللا، ھۆرمەتلىك مەۋلانام، مېنى خاتىرجەم قىلدىڭىز ! ئۇنداق بولسا بەس ـ مۇنازىرىگە تەييارلانغايسىز. مەن سىزگە مۇستەھكەم ئارقا تىرەك بولۇرمەن، خاتىرجەم بولغايسىز. سىز بۇ بەھس ـ مۇنازىرىلىرىدە چوقۇم يېڭىپ چىقىسىز. سىزگە ئەمدى ئىجازەت !

ـــ پەرمەنبەردارمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى ! ...

بەشىنچى باب

ئاخىرقى قورغان

«ھەقىقەت ئېتىغا مىنگەن ھەممىنى يېقىتۇر.»
ـــ ئاتىلار سۆزىدىن

مىلادىيە 1354 ـ يىلى كۈز پەسلى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، مەجۇسىيلارنىڭ سېرىق تونلۇق مەزھىپىنىڭ گېگەنى، ئوردىدىكى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ كاتتىبېشى دوندۇپ لاما باشچىلىقىدىكى مەجۇسىي راھىبلار بىلەن مۇسۇلمان ئۆلىماسى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئوتتۇرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرە بۇگۈن خان ئوردىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىك سارايدا ئۆتكۈزۈلدى.

بەس ـ مۇنازىرە ئەتىگەنلىك ئوردا مۇراسىمىدىن كېيىن باشلاندى. تۈرلۈك ئوردا مۇراسىملىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ھۆدەيچىلىك ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆز ئۈستىگە ئالغان دوغلاتلارنىڭ نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر تۆلەك دوغلات رەھبەرلىكىدە خانىنىڭ داستىخانچىلىرى مېھمانلارنى تېگىشلىك ئورۇنغا جايلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈچىنى ئايمای خىزمەت قىلىشتى. ئەلۋەتتە، بۇ ھەم جاۋابكارلىقى بولغان، ھەم كۆڭۈلسىزلىك پەيدا قىلىدىغان خىزمەت ئىدى. چۈنكى، ئولتۇرغۇزۇلغان ئورۇنلىرىغا ئەمرلەرنىڭ ھەممىسىلا رازى بولۇشۇپ كېتىشمەيتتى. ھەربىر قەدەمدە مەنمەنلىك ۋە ماختانچاقلىقلار پەيدا بولۇپ تۇراتتى. بۇگۈنكى بۇ بەس ـ مۇنازىرىنى ئاڭلىماقچى بولغانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئىش

باشقۇرغۇچىلار مېھمانلارغا ناھايىتى مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا تىرىشاتتى. بىراق، بۇنىڭغا ھەممىلا ئادەم رازى ئەمەس ئىدى. بۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈن مەۋكەبنى باشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادى بولغان بۇددا دىنىدىن چىقىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى قارار قىلغاندىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق ئوردا مۇراسىمى ئىدى. شۇڭا، خانغا قوشۇلۇپ ئىمان ئېيتىپ، چىن دىلىدىن مۇسۇلمان بولۇشنى خالايدىغان ئەركانىي دۆلەتخاھلار، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر، ئەمىر ـ ئۆمەرالار ئەلۋەتتە شاھسۇپىدىكى خانغا يېقىن مەرتىۋىلىك ئورۇنلارغا جايلاشتۇرۇلغانىدى. خانىنىڭ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشىنى ياقلىمايدىغان ياكى بۇ جەھەتتىكى ئىپادىسى قىزغىن بولمىغان ئەمىر ـ بەگلەر، گېگەن ـ لامالار شاھسۇپىغا يىراق بولغان پەگاھتىكى ئورۇنلارغا جايلاشتۇرۇلغانىدى. بۇگۈنكى بۇ ئوردا مۇراسىمىغا ئوردىدىكى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ كاتتىبېشى، سېرىق تونلۇق بۇرھان مەزھىپىدىكى دوندۇپ لاما باشچىلىقىدىكى راھىبلارنىڭ ئورنى پەگاھتىكى مەرتىۋىسىزلەر قاتارىدا ئىدى. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكلىرىدىن بولغان بۇ مەرتىۋىلىك گېگەن ـ لامالار خانىنىڭ دىن ئىسلاھاتى تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنىڭ مەرتىۋىسىزلەر قاتارىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرگەندە نارازى بولماي تۇرالايتتىمۇ!

خانىنىڭ ئىجازىتى بويىچە، سۆز ھەممىدىن ئاۋۋال مۇسۇلمان ئۆلىماسى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا بېرىلدى. ئۇ قولىنى پاتمەگە كۆتۈرۈپ:

ـــ ئەلھەمدۇلىللا رەببىيەلئالەمىن، ئەررەھمانىر رەھىم... ـــ دەپ قىرائەت بىلەن سۆزىنى باشلىدى، ـــ توغرا يولغا ئەگەشكەن خەلىفەئىي رەھمان، ئالىيجاناب بۈيۈك خاقانۇل خاقان تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرىغا، جامىئۇل خەيرات خاقانىنىڭ ئائىلىسىگە، سەلتەنەتنىڭ يۆلەكلىرى بولغان سادىق ئەمىر ـ ئۆمەرالارغا سالامدىن سوڭرە بىسيار سەممىي ھۆرمىتىمىزنى ۋە

ساداقىتىمىزنى بىلدۇرمەكنى ئەلا ئەيلەيمىز. جانابي قادىر مۇتلەق خاقانىي تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانۇل دۆلەتخاھلىرىنى ئۆزىنىڭ سائادەت تەختىدە داۋاملىق ھەر تۈرلۈك ئاپەتلەردىن ۋە بالا ـ قازالاردىن مۇھاپىزەت قىلغاي ۋە ئۇنىڭغا خىزمەتكە ئۆزۈن ئۆمۈرلەر نېسىپ بولغاي !...

ـــ ھەي ئۇيغۇر باخشىسى ! ـــ دەپ دوق قىلدى يېڭىنى شمايلاپ، كاساياسىنىڭ ئۆزۈن پەشلىرىنى بېلىگە قىستۇرۇپ ئوتتۇرىغا چۈشكەن دوندۇپ لاما چىشى قالمىغان كومۇك ئېغىزىدىن شالىنى چاچرىتىپ تۇرۇپ، ـــ سەن ھازىر كىمنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىڭنى بىلەمسەن؟ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، يەرنى ئۆپمايدىغانغا نېمە ھەددىڭ بار؟ جانابي تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىلىرىنىڭ پۇتۇن دۇنيانىڭ ئىختىيارلىق تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئالغان بۈيۈك يولباشچى چىڭگىزخاننىڭ كۆكۈن نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا پۇتۇن چاغاتاي مەملىكىتى بويسۇنىدىغانلىقىنى ئۇنتۇغان بولساڭ كېرەك. سەن تولا گەدەنكەشلىك قىلماي، دەرھال خان ئالىلىرىنىڭ پۇتىغا يىقىلىپ، ئۇنىڭ تەخت ـ پايىسىنى سۆيمىكىڭ لازىمدۇر !

ـــ شالىڭنى چاچرىتىپ سۆزلەۋاتقان سەن ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟ ـــ دەپ دەرھال رەددىيە قايتۇردى ئۇنىڭغا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللامۇ بوش كەلمەستىن، ـــ سەن ھەرقانچە يوغىناپ كەتكەن بولساڭمۇ، ھەيكەلگە باش ئۇرىدىغان مەجۇسىيغۇ شۇ ! ھالا بۇگۈنمۇ يەنە خان ئالىلىرىنىڭ چاپىنىدا تەرلىمەكچىمۇ سەن !؟ بىز مۇسۇلمانلار ئىنسانىنىڭ پۇتىغا يىقىلىپ سەجدە قىلمايمىز. ئەگەر سەجدە قىلىشقا توغرا كەلسە، كۆكتە تۇرۇپ ئۇستىمىزدىن ھەممىمىزنى كۆرۈپ تۇرغۇچى جانابي ئاللاغىلا سەجدە قىلىمىز !

بۇ چاغدا شاھنشىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇشقان ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۇ يەر ـ بۇ يەرلەردىن كۆسۈلداشقان

ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

ــ ئەجەبمۇ يامان ئىكەن بۇ ئۇيغۇر باخشىسى !...

ــ خان ئالىيلىرى گەپ قىلمىسا، ماۋۇ دوندۇپ لامانىڭ ئەزۇەيلەپ كېرىلىپ كېتىۋاتقىنىنى قارا !...

ــ ئى مۇسۇلمان باخشىسى، مۇبادا بۇ سۆزۈڭ راست بولىدىغان بولسا، ــ دېدى دوندۇپ لاما گىدىيىپ تۇرۇپ، ــ سەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئاشۇ «ئاللا» دەپ باش قويۇشىدىغان كۆك تەڭرىڭ ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا كۆكتىن زېمىنغا بىر خەزىنە ۋە ياكى كۆك تەڭرىڭنىڭ بەرھەقلىكىگە ھۆكۈم قىلالايدىغان ۋاجىرا ـ ئارخات① تىن بىرەرىنى چۈشۈرۈپ باقمىسۇنمۇ قېنى؟

ــ ھا ـ ھا ـ ھا !... ــ مۇنازىرىلىشىۋاتقان گېپىگە ـ لامالار مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانى زاڭلىق قىلىپ قاتتىق كۈلۈشتى.

ـ ئى، ئۆزگە ئېتىقادنىڭ ئىنسانلىرى، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەمكىنلىك بىلەن، ــ ئىنسانلار ئەسلىدە بىر دىندا ئىدى. كېيىن ئۇلار تەپرىقە ـ ئىختىلاپ قىلىشىۋەرگەنلىكتىن، دىنلار كۆپەيگەن، بۆتلارغا چوقۇنىدىغان بولۇشقان. سەنلەر بايىاتىن مېنىڭدىن ئاللانىڭ بەرھەقلىكىگە ھۆكۈم قىلالايدىغان بىرەرىنى كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىشتىڭ. مۇبادا پەرۋەردىگارىمنىڭ تەپرىقە ـ ئىختىلاپ قىلىشقان ئىنسانلارنى جازالاشنى قىيامەتكە قالدۇرۇشتىن ئىبارەت تەقدىرى ئەزەل ھەققىدە ئالدىنئالا ئېيتقان ھەق سۆزى بولمىغان بولسا ئىدى، ھەقتائالا ئۇلارنىڭ تەپرىقە ـ ئىختىلاپ قىلىشقانلىرى ئۈستىدە بۇ دۇنيادىلا جازا بېرىش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەلۋەتتە ھۆكۈم چىقارغان بولاتتى. بىراق، غايىبنى بىلىش پەقەت ئاللاغىلا خاستۇر. چۈنكى، مۆجىزىلەرنى بارلىقا كەلتۈرۈش ــ پەقەت ھەقتائالاغىلا خاستۇر. مەن پەقەت تەبلىغ قىلغۇچىمەن.

---

① ۋاجىرا ـ ئارخات ــ بۇددا ئاتالغۇسى. بۇددا دىنىنىڭ كېچىك كۆلەڭگۈ مەزھىپىدىكى بۇزھاننىڭ نامى.

سىلەر تەڭرىتائالانىڭ ئارىمىزدا ھۆكۈم چىقىرىشىنى كۈتكەيسىلەر. شۇبھىسىزكى، مەنمۇ ھەم سىلەر بىلەن بىللە شۇنى كۈتكۈچىلەردىنمەن!

— ئى مۇسۇلمان باخشىسى، سەن بىر ئۆزۈڭ يالغۇز بىز بىلەن مۇنازىرىلىشىۋاتسەن، — دېدى دوندۇپ لاما مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئالدىغا دېۋىلەپ كېلىپ، — سەن بىزنى كۆكتەڭرىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى بىلەن كۆپ قورقۇتۇۋاتسەن. ئەگەر مۇشۇ سۆزۈڭنىڭ راست ئىكەنلىكىگە بىزنىڭ ئىشىنىشىمىزنى خالىساڭ، قېنى ئاشۇ «ئاللا» دەپ ئاتىغان كۆكتەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، بىزنى جازالىتىپ باقمامسەن؟

— گېپىڭنى جانابلىرى راست ئېيتتىڭ! — دەپ چۈرقىراشتى ئەتراپتىكى باشقا راھىبلارمۇ تەڭلا، — ئەگەر شۇ گېپىڭ راست بولسا، بايىاتىن سەن بىزنى قورقۇتقان ئاشۇ ئازابنى كۆكتىن چۈشۈرۈپ باققىن قېنى!...

بۇ چاغدا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇلارغا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى ـ دە، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئى شۇبھىدىكى ئىنسانلار، بىلىمسىلەر، ئەگەر پەرۋەردىگار بۇ ئازابنى چۈشۈرۈشنى خالىسا چۈشۈرەلەيدۇ! سىلەر بۇنىڭدىن يىگىرمە يەتتە يىل ئىلگىرى قۇم توپانىدا قېلىپ قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ھالاك بولغان شەھىرى كېتىكلىكلەرنىڭ ئاچچىق ساۋىقىنى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشايسىلەر؟ شەھىرى كېتىكلىكلەر گەرچە ھەقتائاللانىڭ ھىدايىتىنى قوبۇل قىلىشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىمانى سۇس، ئېتىقادى سۈيۇق بولغانلىقتىن ۋە ئاللانىڭ نوم ـ پۇتۇكلىرىنى ئىنكار قىلغانلىقتىن، قۇلىقى ھەقنى ئاڭلاشتىن مەھرۇم بولغان ساغرۇ ـ گاسلارغا، تىلى ھەقنى سۆزلەشتىن مەھرۇم بولغان كېكەچ ـ گاچىلارغا ۋە كۆزى ھەقنى كۆرۈشتىن مەھرۇم بولغان ئەما ـ كورلارغا ئايلىنىپ قېلىشتى. شۇڭا، ئۇلار كۈفرىنىڭ قاراڭغۇلۇقى ئىچىدە

قېلىشىپ، ھەدايەتتىن ئازدى. ئاللاتائالا تەكلىماكان قۇملىرىغا تەجەللىي قىلىش بىلەن ئاسماندىن زېمىنغا شىپالىق يامغۇرنى ياغدۇرۇشنىڭ ئورنىغا ھالاكەتلىك قۇم يامغۇرىنى ياغدۇرۇش ئارقىلىق كۇنپاتاردىن كۇنتۇغارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قىرىق بىر شەھەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كاتتىسى بولغان شەھىرى كېتىكنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ تاشلىدى. مانا بۇ ئاللانىڭ جازاسى بولماي نېمە؟ ! دېمەك، ئاللا خالىغان ئادەمنى ئازدۇرىدۇ ھەم خالىغان ئادەمنى ھىدايەتكە باشلايدۇ !

بۇ چاغدا پۇتۇن شاھىنشىنىڭ ئىچى چۈشۈن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە جىمجىتلىقلا چۆمگەنىدى. چۇنكى، بۇنىڭدىن يىگىرمە يەتتە يىل ئىلگىرى يۇز بەرگەن ئاشۇ قېتىمقى دەھشەتلىك قۇم توپانى ئاستىدا قېلىپ ئىزى مەڭگۇ يىتكەن شەھىرى كېتىك ھەقىقىدىكى قورقۇنچلۇق رىۋايەت بۇ يەردە ئولتۇرغانلارنىڭ ئېسىدە ھېلىغىچە تېخى تۇنۇگۇن يۇز بەرگەندەكلا تۇرۇپتۇ. دوندۇپ لامانىڭ شەھىرى كېتىكتە قاراخان بولۇپ تۇرغان لامجاپ دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغىسىمۇ ئاشۇ قېتىمقى دەھشەتلىك قۇم كۆچكۈنىنىڭ ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەنىدى. بۇ ئىش ئۇزاق يىللاردىن بېرى خۇددى قاباھەتلىك چۈشتەك ئۇنىڭ ئېسىدىن مەڭگۇ چىقماي كېلىۋاتاتتى.

ـــ تەڭرىتائالا ئىنسانىنى بىر جان قىلىپ ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتتى ۋە ئۇنىڭغا دوست ـ ئۇلپەت بولسۇن دەپ، يېتىم قوۋۇرغىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ـــ ھاۋا ئانىنى ياراتتى، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئالدىرماي سۆزلەپ، ـــ ئادەم ئەلەيھىسسالام خوتۇنى ھاۋائانا بىلەن يېقىنچىلىق قىلىشقاندىن كېيىن، ھاۋائانا قورساق كۆتۈرۈپ ئېغىر بوي بولۇپ يۈردى. ئەلھال، ئۇ توققۇز ئاي، توققۇز كۇن قورساق كۆتۈرۈپ، ئاي ـ كۇنى توشقاندىن كېيىن كۆزى يورۇدى. ئۇلار پەرۋەردىگارى تەڭرىتائالاغا: «ئەگەر بىزگە بارلىق مۇچە ـ ئەزالىرى تولۇق يېتىشكەن بىجىرىم پەرزەنت ئاتا

قىلساڭ، نېمىتىڭگە ئەلۋەتتە شۇكۇر قىلغۇچىلاردىن بولىمىز !» دەپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشتى. ئۇلارنىڭ دۇئاسى تەڭرىتائالا ئالدىدا مەقبۇل بولدى. پەرۋەردىگارى ئۇلارغا تەندۇرۇس، بېجىرىم ۋە قاۋۇل بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى مەردۇدلۇق قىلىپ، ئاللاغا شېرىك كەلتۈرۈپ، بۇتلارغا چوقۇندى. ئى مەجۇسىيلار، ئويلاپ بېقىڭلارچۇ، سىلەر ئۆزۈڭلار تەرىپىدىن يارىتىلغان، ئەمما ھېچ نەرسىنى يارىتالمايدىغان ئاشۇ بۇتلاردىن شاپائەت تىلەمسىلەر؟ «بۇ بۇتلار بىزگە يارىدەم بېرىدۇ، بىزنىڭ دەۋىتىمىزگە جاۋاب قايتۇرۇشقا قادىر» دەپ ئويلامسىلەر؟ سىلەر تەڭرىتائالانى قويۇپ، ئىبادەت قىلىپ باش ئۇرغان ئاشۇ بۇتلار خۇددى سىلەرگە ئوخشاشلا مەخلۇقلاردۇر. مۇبادا دەۋايىمىز راست، دەيدىغان بولساڭلار، قېنى ئۇلارغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ كۆرۈڭلارچۇ، دۇئايىڭلار ئىجابەت بولامدىكەن، يوق؟ ! مۇبادا سىلەر ئۆزۈڭلار چوقۇنىدىغان ئاشۇ بۇتلارغا: «ھەق يولدا ماڭمىدۇ؛ ھەقنى كۆرمىدۇ، ھەقنى ئاڭلايدۇ ۋە بىزنى ھەق يولغا يېتەكلەيدۇ !» دەپ دەۋا قىلىدىغان بولساڭلار، ئۇلارنىڭ ماڭمىدىغان پۇتى قېنى؟ كۆرمىدىغان كۆزىچۇ؟ ئاڭلايدىغان قۇلىقى قېنى؟ سىلەرنى يېتەكلەيدىغان قولىچۇ؟ ئالا «قۇرئان كەرىم»دە شۇنداق دەپ ئېيتقانكى: «ئاللانى قويۇپ بۇتلارنى مەبۇد قىلىۋالغانلارنىڭ مىسالى ئۆي ياسىغان ئۆمۈچۈكنىڭ مىسالىغا ئوخشايدۇ...»[1] خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ توردىن توقۇغان ئۆيى ئۇنى ئىسسىق ـ سوغۇقتىن ئىھاتە قىلالمىغانغا ئوخشاش، سىلەر چوقۇنۇۋاتقان بۇتلىرىڭلارمۇ سىلەرگە ھېچقانداق مەنپەئەت يەتكۈزەلمەيدۇ !

ـــ بىراق، ئى مۇسۇلمان باخشىسى، سەن ئېيتىپ باقە، ـــ دېدى دوندۇپ لامانىڭ ئارقىسىدا تۇرغان راھىبلاردىن بىرسى، ـــ سەن مۇسۇلمانلارنىڭ بۇرھانى تەرىپلىنىدىغان مەسچىت بىلەن

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ئەنكەبۇت، 41 ـ ئايەت. مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ناسارالارنىڭ بۇرھانى ئەيسانىڭ مۇناستىرى ۋە يەھۇدىيلارنىڭ بۇرھانى مۇسانىڭ سېناگوگى ئارىسىدا زادى قانچىلىك پەرق بار؟

ــ ئى، شۇبھىدە قالغان ئىنسان، بۇنى ناھايىتى ئوبدان سوراپدىڭ، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، ــ ئالاتائالا يەھۇدىيلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇسا ئەلەيھىسسالامغا «تەۋرات»نى، ناسارالارنىڭ پەيغەمبىرى ئەيسا ئەلەيھىسسالامغا «ئىنجىل»نى چۈشۈرگەندە، بىز مۇسۇلمان قوۋمىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللامگە «قۇرئان كەرىم»نى ئاشۇ ساماۋى نوم ـ پۈتۈكلەر بىلەن بىللە نازىل قىلغان. بىراق، يەھۇدىيلار بىلەن ناسارالار كۆرۈنۈشتە بىز مۇسۇلمانلار بىلەن بىللە دېيىشسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاللاغا شېرىك كەلتۈرگەنلىكتىن، ئۇلار بىزگە ئوخشىمايدۇ.

ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۆزىنى توختىتىپ، دېۋىلىشىپ تۇرۇشقان راھىبلارغا مەنستىمگەندەك باشتىن ـ ئاياغ قاراپ قويغاندىن كېيىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ ئۇلار ھالال مەسلەكتىن شۇبھىلەنگەنلىكى ۋە ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، پەرۋەردىگارىمىز ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىزغا ئىچى تەرىپىدە راھەت، تېشىدا ئازاب ـ ئوقۇبەت، ئون ئىككى يېرىدە تۆمۈردىن قۇۋۇقى بولغان قېلىن سېپىل سوقۇپ بىزنى ئۇلاردىن ئايرىۋەتكەندى. دېمەك، مۇسۇلمانلار مەسچىتتە كۈنىگە بەش ۋاخ نامازدا ئاللاغا سىغىنىپ تائەت ـ ئىبادەت قىلىپ تۇرغاچقا، ئاللانىڭ رەھمەتلىرىگە ئېرىشتى؛ ھالبۇكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ سېناگوگلىرى بىلەن سىركىپ ـ مۇناستىرلىرىدا پەرۋەردىگارىمىزغا شېرىك كەلتۈرۈشۈپ، گۇناھى ـ كەبىرگە پاتقانلىقتىن، ئاللا ئۇلارنى باقىي ئالەمدىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك دوزاخقا مەھكۇم قىلدى.

ــ ئى مۇسۇلمان باخشىسى، مەن قارىسام، سەن ئاشۇ سېھىرگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كارامەتلەر ئىگىسى ئوخشايسەن، ــ دېدى دوندۇپ لاما ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، ــ

ئەمدى سەن بىزگە ئۆزۈڭ توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگىن، كارامەتلىرىڭنى كۆرسىتىپ، سەن ئېيتىۋاتقان ئاشۇ ئاللانىڭ «غايىب خەزىنىلىرى»نى بىزگە كۆرسىتىپ باققىنچۇ؟ بەلكىم سەن بۇ كارامەتلىرىڭ ھېسابىغا جانابىي خان ئالىيلىرىدىن ھەق تەلەپ قىلىدىغانسەن؟

— ئى، ئەھلى مەجۇسىي، بىلەمسەن؟ — دەپ دەرھال ئۇنىڭ دەككىسىنى بەردى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، — مەن سىلەرگە ھەقتائالانىڭ ھەق يولىنى تەبلىغ قىلغانلىقىم ئۈچۈن خاندىن ياكى سىلەردىن ھەرگىز مال - چارپاي، پۇل - دۇنيا تەلەپ قىلمايمەن. چۈنكى، مېنىڭ ئەجىر - تۆھپەمگە تۇشلۇق ھەققىمنى بېرىشنى جانابىي ئاللا ئۆز ئۈستىگە ئالغان ! مەن پەقەت سىلەرنى مەجۇسىيلىقىنى تەرك ئېتىپ، ھەقتائالانىڭ توغرا يولىغا قايتىشىڭلارنى دەۋەت قىلىمەن. مەن سىلەرگە: «مېنىڭدە ئاللانىڭ غايىب خەزىنىلىرى بار» دېيەلمەيمەن. «غايىبنى بىلىمەن» دەپمۇ ئېيتالمايمەن، مەن ھەم ئۆزۈمنى ئاللانىڭ ۋەكىلى دەپمۇ ئېيتمايمەن. مەن پەقەت سىلەرنىڭ خاتا يولدىن قايتىپ، ھەق يول ئارا ھىدايەت تېپىشىڭلارغا تىلەكداشمەن. كىمكى ھەقتائالانىڭ يولىدا مېڭىپ ھىدايەت تاپىدىكەن، ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ پايدىسى ئۈچۈنلا ھىدايەت تاپقان بولىدۇ؛ مۇبادا كىمكى ھەقتائالا كۆرسەتكەن توغرا يولدىن ئازىدىكەن، ئۆزىنىڭ زىيىنى ئۈچۈن ئازغان بولىدۇ. چۈنكى، مەن سىلەرگە ھەرگىز ھامىي بولالمايمەن ! قىيامەت كۈنى ئالدى - ساتتىمۇ، دوستلۇق - بۇرادەرلىكمۇ بولمايدىغان كۈندۇر. بۇ كۈندە ھەممە ئادەم پەرۋەردىگارغا ئۆزىنىڭ ئىش - ئەمەللىرىدىن بىر - بىرلەپ ھېساب بېرىشىدۇ !

ئەتىگەندىن بېرى ئىككى تەرەپنىڭ بەس - مۇنازىرىسىنى ئاڭلاپ جىمجىت ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر تەخت ئۈستىدە ئورنىدىن قىمىلداپ قويدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بۇ بەس - مۇنازىرىنى ئاياغلاشتۇرۇش ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنى

سەزدى ـ دە، دوندۇپ لامانىڭ كۆزىگە مىختەك قادىلىپ تۇرۇپ ئېيتتى:

ـــ ئى نادان، بىلەمسەن، بۇ دۇنيادا ھېچقانداق «غايىب خەزىنە» ياكى «كارامەتلەر ئىگىسى» دېگەنلەر ئەسلا مەۋجۇت ئەمەستۇر ! مەۋجۇت نەرسە پەقەت ئىنساننىڭ تىرىكچىلىكى، خالاس ! شۇڭا، دۇنيادا تىرىكچىلىكتىنمۇ مۇشكۇل ھۇنەر ـ سەنئەت بولمىسا كېرەك. «غايىب خەزىنە» ياكى «كارامەتلەر ئىگىسى» دېسە، مانا ئاشۇ تىرىكچىلىكتىن ئىبارەت ھۇنەر ـ سەنئەتنى دېسە بولىدۇ. بىراق، بۇ دۇنيانىڭ تىرىكچىلىكى كىشىلەرنى غەپلەتتە قالدۇرىدىغان «ئاجايىبات ـ غارايىبات»، «كارامەتلەر»دىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇ شۇنداق نەرسە ئىكەنكى، بىرەر قېتىم زېمىنغا يېغىش بىلەن ئۆستۈرگەن ئۆسۈملۈكى ئارقىلىق دېھقانىنى خۇش قىلىدىغان يازنىڭ يامغۇرىغا ئوخشايدۇ. يامغۇر ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قارىساڭ، ھېلىقى ئۆسۈملۈك قۇرۇپ، سارغىيىپ قالغانلىقىنى كۆرىسەن، ئاندىن ئۇ ئاياغ ئاستىڭدا يانجىلغان چۆپكە ئايلىنىپ قالىدۇ !

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان تەخت ئۈستىدىن تۇرۇپ، شاھسۇپىنىڭ لېۋىگە كەلدى ـ دە، شاھىنشىندىكىلەرگە بىر قۇر تەكشى نەزەر سېلىپ قاراپ چىقتى، ئاندىن سالماق سۆزلىدى:

ـــ شۇنداق، مەۋلانام ناھايىتى توغرا ئېيتتى. بۇ دۇنيادا تىرىكچىلىكتىنمۇ مۇشكۇل بولغان ھۇنەر ـ سەنئەت بولمىسا كېرەك. چۈنكى، باشقا ھەرقانداق بىر ھۇنەرنى ئۇستا كۆرۈپ ياكى مەكتەپتە ئوقۇش ئارقىلىق ئۆگىنىۋالغىلى بولىدۇ. بىراق، تىرىكچىلىك سەنئىتىنى پەقەت تۇرمۇش مۇشەققىتىنىڭ چوڭقۇر قاينامىلىرىغا شۇڭغۇش ئارقىلىقلا ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپ، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا «سۆزىڭىزنى داۋاملاشتۇرغايسىز !» دېگەندەك قىلىپ قاراپ قويدى، ئاندىن ئۆزى تەخت ئۈستىگە بېرىپ ئولتۇردى.

ـــ خاقانۇل خاقان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى

تامامەن توغرا، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خاندىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، ــ ئەي كىشىلەر، سىلەر ئۆزۈڭلارنىڭ تەن ـ سەھەتىڭلارنى قانداق ئاسراشنى بىلمىسىلەرغۇ؟ بەدىنىڭلارنى كىر ـ قەساۋەت باسقان بولسا، غۇسۇل تاھارەت ئېلىش ئارقىلىق تېنىڭلارنى پاسكىنا ـ چىركىنلىكتىن ئادالىساڭلار بولىدۇ؛ جەڭگاھلاردا ئۇرۇشۇپ ھارغان ـ چارچىغان چېغىڭلاردا بارگاھقا قايتىپ ئارامىڭلارنى ئېلىپ ھاردۇقۇڭلارنى چىقارساڭلار بولىدۇ؛ ئۇرۇشتا تېنىڭلارغا شېكەستە يەتسە، يارىڭلارغا شىپالىق مەلھەم سۈرتۈپ، تېڭىپ قويساڭلار بولىدۇ. بىراق، شۇنى ئېسىڭلاردىن ھەرگىز چىقارمىغايسىلەركى، مەنئۇيىتىڭلارنىمۇ ئەنە شۇنداق ئاسراشنى بىلسەڭلار ئىدى، ئۇ ھالدا ھەرگىزمۇ پايدىسىز «كارامەتلەر»گە مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ، ۋۇجۇدۇڭلارنى كاردىن چىقارمىغان بولاتتىڭلار ! سىلەر زېمىنىدىكى مەخلۇقلارنى ئۆزۈڭلارغا مەبۇد قىلىۋالغانسىلەر. قېنى جاۋاب بېرىڭلارچۇ، سىلەر چوقۇنىدىغان ئاشۇ مەبۇدلار ھايات ـ ماماتلىقنىڭ كاپالىتىمۇ؟ ئۇلار سىلەرگە قانداق ئەزگۈلۈك ئاتا قىلىدۇ؟ پەرۋەردىگار ئاسمان ـ زېمىننىڭ ھاممىسىدۇر. كۆك بىلەن زېمىن ئەسلىدە بىر ـ بىرىگە تۇتاش ئىدى. پەرۋەردىگار قۇدرىتى بىلەن ئۇلارنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋەتتى؛ پەرۋەردىگار ئۆزىنىڭ زەھى قۇدرىتى بىلەن ھەممە جانلىق ـ جانسىز مەۋجۇداتنى يارال، دېۋىدى، ئۇلار يارالدى. سىلەر تەڭرىتائالانىڭ قۇدرىتىگە راستلا چىنپۇتمەمسىلەر؟ يەر تەۋرەپ، ئىنسانلارنى خەۋپسىرەتمىسۇن دەپ زېمىنغا تاغلارنى باسۇروق قىلدى؛ ئىنسانلارنى سەپەردە كۆزلىگەن مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىۋالسۇن دەپ، تاغ ـ دالادا ھەم كەڭ، ھەم داغدام يوللارنى بىنا قىلدى؛ كۆكنى زېمىن ئۈستىگە بىخەتەر ئۆگزە قىلدى. ئى، ئىنسانلار، ئاللانىڭ ئاسماندىكى كۇن، ئاي ۋە يۇلتۇزلارنى ئۆزىگە خاس ئېگىزلىكتە ۋە ئۆزىگە خاس ئورىتىدا سەيىر قىلدۇرغان قۇدرىتى ۋە كارامىتىنى تونۇڭلار ! شۇبھىدىن

خالىي بولۇپ ھىدايەت تەپسىلا !...

— ...

شۇنداق قىلىپ، ئالتۇن قۇببىلىك سارايدا ئۆتكۈزۈلگەن بۇ قېتىمقى بەس ـ مۇنازىرىدە جاھىللار گۇرۇھى بولغان دوندۇپ لاما باشچىلىقىدىكى راھىبلار مەۋلانا ئەرشىدىن ژەلىيۇللاغا زادىلا مۇقابىل كېلەلمەي ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىشتى، ئاندىن ئەسلىدىكى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئېتىقادنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ گەپ ھازىرچە مۇشۇ يەردە تۈرۈپ تۇرسۇن.

خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، خان مۇھۇرداری يەللىغ تايشى مەۋكەبتىكى بارلىق ئەمىر ـ بەگلەر، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر ژە ئەركانىي دۆلەتخاھلارنىڭ قىرىق كۈنگىچە باشلىرىدىكى ئۇزۇن چاچ، جالالىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقاللىرىنى قىردۇرۇپ، غۇسۇل ـ تاھارەت ئېلىپ، بەدىنىنى پاكلاپ، خەتنە ـ سۈننەتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە خانغا ئەگىشىپ ئاللاتائالاغا ئىمان ئېيتىش ئۈچۈن ئىراده قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ، ئەلۋەتتە كېيىنكى گەپ ئىدى. بىراق، ئۇلار بۇ ئەھكاملارنى ئادا كەلتۈرۈۋاتقان مەزگىلده، ئۇلارنىڭ ئەھلى خوتۇنلىرى ئوردىغا بېسىپ كىرىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشتى. ئوردىدا پاراكەندىچىلىك باشلىنىپ، خاتىرجەملىك بۇزۇلدى.

ئەسلىده بۇ ئىشنىڭ جەريانى مۇنداق ئىدى:

مەۋكەبتىكىلەر ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىشنى خالىغاندىن كېيىن، مەۋلانا ئەرشىدىن ژەلىيۇللا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە: «ھەرقانداق بىر كىشى ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىشنى نىيەت قىلسا، ئۇ ئەر كىشىلا بولىدىكەن، ئۇ ھالدا ھەممىدىن ئاۋۋال خەتنە قىلدۇرغان بولۇشى شەرت. بۇ ھەربىر مۇسۇلمان ئادا قىلمىسا بولمايدىغان بىر

سۇننەت ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلاردا ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلدۇرۇپ سۇننەتنى ئادا قىلىدۇ، بۇ شەك ـ شۇبھىسىز. بىراق، سىز باشلىق چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ئەرلەر يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغىلىۋاتىسىلەر، شۇڭا سىلەر ئۈچۈن سۇننەتنى ئادا قىلىش ـ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشۇڭلاردىكى بىرىنچى قەدەم ھېسابلىنىدۇ !» دەپ ئېيتىۋىدى، خان: «مەيلى بولمىسا ئى مەۋلانام، مېنىڭ خەتنەمنى سىز قىلغايسىز. مەۋكەبتىكى قالغان ئەمىر ـ بەگلەر، جايساڭلارنىڭ خەتنىسىنى بۇرادەرلىرىڭىز قىلغاي !» دەپ ئىزىن بەردى.

بۇرادەرلەر ئوردىدىكى چاغاتاي ئەرلىرىنىڭ خەتنىسىنى قىلىدىغان چاغدا، ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى: «ئەرلىرىمىزنىڭ بۇ نەرسىسىنى كېسىۋەتسە، قىسقىراپ كېچىكىپ كەتسە قانداق بولىدۇ؟» دەپ، ئۆز ئەرلىرىنى خەتنە قىلدۇرغىلى قويمىدى. ئائىلاج مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئەرلەرنىڭ خەتنىلىكىنى پەقەت بۇغدايچىلىك ئۇزۇنلۇقتا كېسىدىغانلىقىنى ئېيتىپ خوتۇنلارنى خاتىرجەم قىلدى. ئۇلار رازىلىق بەرگەندىن كېيىن، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىسكەندەر باشلىق بۇرادەرلىرىگە ئوردىدىكى ئەرلەرنى خەتنە قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۆزى بولسا تۇغلۇق تۇمۇرخانىڭ خەتنىسىنى قىلدى. پۇقرالارمۇ بىر ـ بىرىدىن ئۆگىنىپ، ئۆزئارا خەتنە قىلىشتى. شۇنداق قىلىپ، خوتۇنلار چىقارغان بۇ پاراكەندىچىلىك ئاخىر بېسىقىپ، خاتىرجەملىك ئەسلىگە كەلدى.

* * *

كەچ كۇز پەسلى.

يازدىن بېرى بىر تامچىمۇ يامغۇر تامدۇرمىغان بېخىل ئاسمان شۇ كۇنى كېچىدىن باشلاپ بىردىنلا ئاينىشقا باشلىدى. قۇرۇپ

كەتكەن ھاۋا ھۆل - يېغىن پۇرىقى بىلەن نەپەس ئېلىشقا باشلىدى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، ئاسمان ئۆز ئەلگىكىنى تاسقاشقا باشلىدى، ئاسماندىن زېمىنغا قويۇلۇۋاتقان يامغۇر بارغانسېرى كۈچەيگىلى تۇردى. يامغۇر سۈيى ئۇزاقتىن بۇيان بىر تېممۇ سۇ كۆرمەي چاڭقاپ كەتكەن يەرنىڭ يۈزىنى ئاۋۋال ھۆللىدى، ئاندىن يەر بېتىگە سىڭىپ بارا - بارا ئۇنىڭ قەلبىدىكى چاڭقاقنى بېسىشقا باشلىدى. ئۇچىنچى توخۇ چىللىقىدىن تارتىپ يېغىۋاتقان يامغۇر قارغا ئايلاندى. پايتەخت ئالمالىقنىڭ كوچىلىرىغا قاردىن ئاپپاق پايانداز سېلىندى. تاڭ يورۇغاندا ئاسمانىنىڭ يۈزى پۈتۈنلەي تازىلانغاندى. كېچىدىكى سوغۇق ھاۋادا قېتىپ قالغان قار ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئاستىدا غاچىلداپ يېقىملىق ئاۋاز چىقىراتتى.

كۈن شەرقتىن قىزىرىپ كۆتۈرۈلگەندە، پۈتۈن شەھەر ئاياغقا تۇرغاندى. بۈگۈن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ قۇدرەتلىك خاقانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇزاقتىن بېرى مەملىكەت مىقياسىدا پەيدىنپەي يۇرگۈزۈلۈۋاتقان دىن ئىسلاھاتى توغرىسىدا پۈتۈن مەملىكەتكە پەرمان جاكارلىماقچى، يەنى بۈگۈندىن ئېتىبارەن مەملىكەت بويىچە كونا ئېتىقادنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا كۆچكەنلىكىنى جاكارلىماقچىدى. بۇ خەۋەر ئاللىقاچان پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىغچە تارقىلىپ پۈر كەتكەن بولغاچقا، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى مەجۇسىي، ناسارا ۋە مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولۇشقانىدى. شۇڭا، «خاقان تۇغلۇق تۆمۈر ئەمىر - ئۆمەرا، جايساڭ - بەگلىرىنى باشلاپ ئىمان ئېيتىدىكەن !» دېيىشىپ، تەرەپ - تەرەپتىن گۈرۈلدىشىپ كەلگەن كىشىلەر ئالمالىقنىڭ ھەرقايسى كوچىلىرىدىن شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى خانلىق ئوردا ئالدىدىكى رېگىستان مەيدانىغا قاراپ سۈدەك ئاقماقتا ئىدى.

ئالمالىقتىكى ھەرقايسى مەجۇسىي بۇتخانىلىرى، ناسارا چېركاۋلىرى، يەھۇدىيلار سىناگوگلىرى ۋە مۇسۇلمانلار

مەسچىتلىرىنىڭ ئىشكىلىرى ئوردىنىڭ پەرمانى بويىچە كوچىلارغا قارىتىلىپ داغدام ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىشىدىغان ئادەملەر بۇتخانا، چېركاۋ ـ سىركىپ، سېيناگوگ ۋە مەسچىتلەردىن كوچىلارغا دەۋرەپ چىقىشماقتا ئىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىن ھەر خىل ئىلاھقا تېۋىنىدىغان، مىللەت، ئۇلۇسى خىلمۇخىل بولغان ھەر خىل ياشتىكى ئەفھال ـ مەۋقەسى بىر ـ بىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان، خىلمۇخىل تەبىقە ـ دەرىجىلەرگە مەنسۇپ ئون تۆمەندىن ئارتۇقراق قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئايال مۇخلىسلار پايتەخت ئالمىلىقنىڭ ئالتە قۇۋۇقىدىن شەھەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان خان ئوردىسى ئالدىدىكى رېگىستان مەيدانىغا توپ ـ توپ بولۇپ كەلمەكتە ئىدى. چۈشكىچىلىك بولغان ئارىلىقتا رېگىستان مەيدانى ھەر خىل كىيىنگەن، ھەر خىل ئېتىقادتىكى ئەر ـ ئايال مۇخلىسلار بىلەن لىق تولدى. مەيداننىڭ شۇ چاغدىكى ئاجايىپ تەنتەنىلىك مەنزىرىسىنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ تومۇرىدىكى قانلىرى مەۋج ئۇرماي، قەلبى ھاياجانغا تولماي تۇرالمايتتى. ئۇلارنىڭ ئۇستىباشلىرى ھەر خىل ئىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا بېشىغا پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇشقا تەمشىلىۋاتقان لاچىنى ئەسلىتىدىغان ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئۇچىسىدىكى كەڭ يېپەك تونلىرىنى زۇننار① بىلەن باغلىۋالغان نېستورىيان دىنىدىكى ئۇيغۇر ناسارالىرىمۇ، بېشىغا موڭغۇلچە دەك قالپاق، ئۇچىسىغا يان ئىزمىلىك ئۇزۇن موڭغۇلچە تون كىيىشىپ، ئۇزۇن چاچلىرىنى قاپتۇرغىغا سېلىپ، بېلىنى خام تاسما كەمەر بىلەن باغلىشىۋالغان مەجۇسىي موڭغۇللارمۇ، چىگىچلىشىپ كەتكەن قاپقارا چاچلىرىنى قىيىقچا ياغلىق بىلەن چىگىۋېلىپ، ئۇچىسىغا ياقىسىز تون كىيىشىۋالغان مانى باسمىللارمۇ ۋە

① زۇننار ــ خرىستىيانلارنىڭ بېلىنى باغلىۋالىدىغان چۇچىلىق ئۇزۇن شوينىسى.

باشقا ئىنسان تائىپىلىرىمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى خىلمۇخىل بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئۇستىباشلىرىدىكى كەڭ چىلتەكلىك تون، تار چىلتەكلىك تون، ئىبادەت ـ مۇراسىملاردا كىيىدىغان چاپان ـ نىمچە، ئۇزۇن چاچلىرىنى سىلىۋالىدىغان چىلتەكلىك ۋە چىلتەكسىز قاپتۇرغىلار، ئايالىلارنىڭ گۈل كەشتىلەنگەن ئۇزۇن پەرىجىلىرى ۋە يېپىنچىلىرى مانا بۇ رەڭگارەڭ ئۇستىباشلارنىڭ ھەممىسى بىر ـ بىرى بىلەن ئارىلىشىپ گىرەلىشىپ كەتكەن ۋە ئاچايىپ چىرايلىق، كۆركەم بىر مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى؛ مەيداندىكى ئالامانىڭ ژاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى گويا شىددەت بىلەن ئېقىپ كېتىۋاتقان ئىلى دەرياسىدىكى سۇ شاۋقۇنلىرىغا ئوخشايتتى. مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن باشلارنىڭ مىدىرلاشلىرى، قوللارنىڭ پۇلاڭلاشلىرى، مەيداندىكى ئادەملەرنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرى خۇددى تاشتىن ـ تاشقا سەكرەپ ھەممىنى گۈلدۇرلەپ ئېقىتتىپ كېتىۋاتقان دەھشەتلىك تاغ كەلكۇنىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى خانلىق مەيدانغا يىغىلغان مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن چاغاتاي پۇقرالىرى ئۇچۇن مەيداننىڭ كۇنىپېتىش تەرىپىگە، مۇسۇلمانلارنىڭ سەجدىگاھى بولغان مەككىدىكى كەبە تەرەپكە ـــ قىبلىگە مېھرابلىق رولىنى ئۆتەيدىغان ئېگىز بىر ياغاچ شاھسۇپا ياسالغانىدى. شاھسۇپىنىڭ ئوستىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆرە تۇراتتى. ئۇ بۇگۇنكى مۇراسىمدىن كېيىنكى پېشىن نامىزىغا ئىمامىلىق قىلماقچىدى. شاھسۇپىنىڭ يېنىدىكى ئېگىز ياغاچ شەببە ئوستىدە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بۇرادەرلىرىدىن ئىسكەندەرنىڭ پۇتۇن مەيداندىكىلەرنى مۇسۇلمانلارنىڭ پېشىن نامىزىغا چاقىرىپ سوزۇپ ئېيتقان ئەزان ئاۋازى پايتەخت ئاسمىنىدا ياڭرىماقتا ئىدى.

بۇ چاغدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان جايساڭ ـ تۆرىلىرى باشلىق مەۋكەبتىكى جەمئى ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلار شاھسۇپىتىڭ ئاستى تەرىپىدە ئالدىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ئۆرە تۇرۇشقانىدى. ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ئۇزۇن چاچلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدە ـ تۈزۈكلىرى بويىچە پۈتۈنلەي چۈشۈرۈلگەنىدى. ئۇلارنىڭ چىرايى مۇشۇ تاپتا ئىنتايىن سۈرلۈك ھەم جىددىي ئىدى. بۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى كۆرۈپ، كىشىلەر خۇددى ئۆزلىرىنى چۈش كۆرۈۋاتقاندەك ھېس قىلىشماقتا ئىدى. ئۇلار ئۆز ـ ئۆزىگە: «بۇگۈنكى بۇ يىغىلىشقا مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتىدىكىدەك ئەزان توۋلاشنىڭ نېمە ھاجىتى بارىدۇر؟ خاقانىنىڭ خاتۇنلىرىدىن بىرەرسى يېڭىدىن يورۇق دۇنياغا ئوغۇل بالا تەۋەللۇت قىلدىمۇ يا؟ مۇسۇلمانلار ئەتىگەندە بىر داپقۇر تامىزىنى ئوقۇپ بولۇشقان تۇرسا، بۇ يەنە قانداق بولغىنى؟ ياكى خاقانىمىز مۇسۇلمان بولۇپ ئىمان ئېيتقان بولسا، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ئۇدۇم ـ رەسمىيەتلىرىنى مۇشۇنداق ئادا قىلامدىغاندۇ يا؟ ئەزان شۇنىڭدىن دېرەك بېرىۋاتامدىكىن؟...» دېيىشىپ ھەيرانۇھەس بولۇشۇپ قولىنىڭ دۇمبىسىنى چىشلەشمەكتە ئىدى.

ئىسكەندەر ئەزان ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، خانىنىڭ ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا چاغاتاي خەلقى يېڭىدىن بەيئەت قىلماقچى بولغان ئىسلامىيەت ۋە مۇسۇلمانچىلىق قائىدە ـ ئەھكاملىرى ھەققىدە خالايىققا تەبلىغ قىلدى:

ـــ ئى مۆمىنلەر، ـــ دېدى ئۇ جاراڭلىق ئاۋازدا، ـــ ئىسلامىيەتنىڭ تۈپ ئاساسى ئىماندۇر. ئىمان دېمەكلىك، ئاللا دەپ ئاتىلىدىغان ئۇغان تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىشىنىش ۋە ئۇنى ئېتىراپ قىلىش؛ ئۇغان تەڭرىنىڭ مالائىكىلىرىنى ئېتىراپ قىلىش؛ ئۇغان تەڭرىنىڭ ساۋچىلىرىنى ئېتىراپ قىلىش؛ ئۇغان تەڭرىنىڭ بىز ئىنسانلارغا چۈشۈرگەن نوم ـ بېتىكىلىرىنى ئېتىراپ قىلىش، قىيامەت كۈنى ئۇ دۇنيادا ئۆلگەنلەرنىڭ قايتا

تىرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىش ـ ئەمەللىرىدىن قايتا ھېساب بېرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش؛ جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش، دېگەنلىكتۇر. ئىسلامىيەت ئەڭ ئاۋۋال تازىيلار دەپ ئاتىلىدىغان ئەرەب ئۇلۇسى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن. شۇ چاغلاردا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇتقا باش ئۇرۇشاتتى. ئۇلار بۇتقا چوقۇنۇشنى ئۇغان تەڭرىگە يېقىنلىشىش ياكى ياخشى كۆرۈنۈشنىڭ بىر خىل شەكلى قىلىۋالغانىدى. تازىيلار ئارىسىدا بۇتقا چوقۇنىدىغانلاردىن باشقا، يەنە يەھۇدىيلار، ناسارالارمۇ بار ئىدى...

مەۋلانانىڭ سۆزى تۆۋەندە ئۇنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلاپ تۇرۇشقانلارنىڭ ئارىسىدىكى بەزىلەرنىڭ ۋارقىراپ تۇرۇپ سورىغان سوئالى بىلەن ئۇزۇپ قويۇلدى:

ــ بىز موڭغۇللاردا: «باخشىنىڭ يۇز گېپى تىلەك، بىر گېپى كېرەك!» دېگەن ماقال بار، ــ دېدى توپنىڭ ئىچىدە بىرسى چاڭ قاغىدەك چاڭىلداپ سۆزلەپ، ــ سېنىڭ بىزگە بىر ئېغىز راست گېپىڭ كېرەك. خەلقنىڭ كۆپچىلىكى بۇگۈن مانا مۇشۇ يەردە! «ئىككى ئات تېپىشسە، ئارىدا قالغان ئېشەك ئۆلىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. سەنمۇ گەپنى سوزماي، راست سۆزۈڭنى سۆزلە. ئېيتقىنا، سەن بىزنى زادى نېمە قىلسۇن دەيسەن؟

ــ ئۇ راست دەيدۇ! بىزنىڭ مەشھۇر چىڭگىزخان دەيدىغان ئەجدادىمىزنىڭ ئالدىدا سەن قانچىلىك نېمە ئىدىڭ؟ چېلىشىشنى ھەۋەس قىلساڭ، مانا مەن سۇنقۇي بۇغا بىلەن چېلىشىپ كۆرچۇ. مەن سېنىڭ بېلىڭنى ئوبدان قايرىپ قويايي. ئاۋۋال مېنىڭ بىلەن چېلىشىپ يېقىتالىساڭ، ئاندىن ھەممىمىز سەن ئاللا دەپ ئېيتقان ئاشۇ ئۇغان تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرەيلۇق! ۋايتوۋا، بۇ باخشىنىڭ گەپتانلىقىنى قارا!... يەنە ئۆزىنى بىلمىگەردەك كۆرسىتىۋاتىدۇ تېخى!

ــ ئى گۇناھكار ئازغۇن، بىلەمسەن؟ ــ دەپ دەرھال رەددىيە بەردى ئۇنىڭغا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ سىلەرنىڭ

ئىنسانلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشۈڭلار ھەرگىزمۇ ئۆزۈڭلارنىڭ مەشھۇر ئۆتكەن ئەجدادىڭلار بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز تىرىشچانلىق ـ ئىجتىھاتىڭلار بىلەن، ئۆزۈڭلارنىڭ ئۇغان تەڭرىگە تائەت ـ ئىبادەت قىلىشىڭلار ئارقىلىق قولغا كېلىدۇ. دەرۋەقە، نەسەب بىلەن پەخىرلىنىش ئېكى ھەممە يەردە بار. باشقا ئەللەردە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندا دىنىي ۋە دەھرىي مەنسەپلەر شۇ ۋەزىپىگە لايىق كېلىدىغان ئادەملەرنىڭ قولغا تاپشۇرۇلماي، نەسەب سۈرۈشتۈرۈلۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ ئەھلى بولمىغان نالايىق ئادەملەرنىڭ قولغا تۇتقۇزۇلغانلىقتىن، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ خاتا يولغا مېڭىپ، گۇمراھلىشىشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇڭا، ھەرقانداق يەردە خەلقىگە باشلامچىلىق قىلىش ئىشى نادانلارنىڭ، جاھىللارنىڭ قولغا چۈشۈپ قالسا، دانىشمەن، پازىل ۋە قابىلىيەتلىك ئادەملەر ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، شۇ يەردىكى ئاۋام خەلقنىڭ گۇمراھلىشىشىغا، گۇناھى ـ كەبىرگە پېتىپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

ـــ ئى باخشى، بۇ گېپىڭىزغۇ توغرا، ئاۋام خەلق گۇناھ ـ كەبىرگە قانداق پېتىپ قالىدۇ؟ بىزگە ھەممىدىن ئاۋۋال شۇنى سۆزلەپ بەر ! ـــ دەپ لوقما تاشلىدى خالايىق ئارىسىدىن بىرەيلەن.

ـــ ناھايىتى ياخشى سوراپسىلەر، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دەرھال، ـــ پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شۇنداق دېگەنكى: «ئاللاتائالا ئىلمنى كىشىلەردىن تارتىۋالمايدۇ. بەلكى (ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى) ئىلىم ئېگىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئۆز دەرگاھىغا ئەكېتىش ئارقىلىق تارتىۋالىدۇ. ئەلدە ئىلىم ئېگىلىرى قالمىغاندا، كىشىلەر ئۆزلىرىگە جاھالەت ئېگىلىرىنى باش قىلىۋالىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇ جاھالەت ئېگىلىرىدىن سوئال سورالسا، ئىلىمسىز پەتۋا بېرىپ، ئۆزلىرىمۇ ئازىدۇ ۋە باشقىلارنىمۇ ئازدۇرىدۇ !» دېمەك، تەڭرى گۇمراھلاشقان بىر ئۇلۇسنى جازالىماقچى بولغاندا، بۇ ئۇلۇسنىڭ ئىچىدىكى ئىلىم

ئىگىلىرىنىڭ قورسىقىدىكى ئىلىمنى ئېلىۋېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى جاھىل، بىلىمسىز قىلىپ قويماستىن، بەلكى شۇ ئىلىم ئىگىلىرىنى ئۆزىنىڭ دەرگاھىغا بىر - بىرلەپ ئەكېتىش ئارقىلىق، بۇ ئۇلۇسنى نادانلىقتا قالدۇروپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇلۇس جاھىل، نادان ئادەملەرنى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋالىدۇ، ئۇلارنى يۇرت چوڭلىرى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لېكىن، بۇنداق كىشىلەر مەيلى دىنىي ئەھكاملاردا بولسۇن، مەيلى كىشىلىك تۇرمۇشقا ئالاقىدار مەسىلىلەردە بولسۇن، ھېچقانداق بىر ئىشنى توغرا بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇلۇس ئاستا - ئاستا ئۆز ئىچىدىن چىرىپ، زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ.

— ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز، ھۆرمەتلىك ئۇستاز ! — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — بىز بارلاس، سۇلدۇز قوۋملىرىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قۇدرىتىنى سۇندۇردۇق؛ خان ئەتكەسى، مەرھۇم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ قوللىشىنىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا قولغا كەلتۈردۇق؛ ئەڭ ئاخىرىدا پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسنى ۋە پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنى ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخاننىڭ قارچىغا سۈرەتلىك مۇقەددەس تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولۇپ، ئۆزىمىزنىڭ مۇراد - مەقسەتلىرىمىزگە يەتتۇق. لېكىن، ھازىر قارايدىغان بولساق، بىزنىڭ بۇ ئويىمىز خاتا ئىكەن، بىز چۆچۈرىنى خام ساناپ يۈرگەنىكەنمىز...

تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سۆزىنى توختىتىپ، تۆۋەندە قاراپ تۇرۇشقان ئەمىر - ئۇمەرالىرىغا، خالايىقىغا بىر قۇر نەزەر سالدى - دە، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— مەن گەرچە مەرھۇم خان ئاتام ئېسەن بۇغاخاننىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە، مەرھۇم ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن بولساممۇ، ئەمما ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ قوللىدا

قورچاق بولۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولغانىدىم. خاقانلىق سەۋلىجانى چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. ھازىر قارايدىغان بولسام، ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ بۇنداق ئىش - ھەرىكەتلىرى ھەرگىزمۇ چاغاتاي سەلتەنەتىنى قۇدرەت تاپتۇرۇش ئۈچۈن بولماستىن، بەلكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شىللىسىگە مىنىۋېلىش ئۈچۈن ئىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسى ئىچىدىكى ئىمتىياز - ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆزى بەگ - ئۆزى خان بولۇۋېلىشتى. بارلاس، دوختەۋى قوۋمىنىڭ ئەمىر - بەگلىرى بىر تۇتۇندىن بىر لەشكەر ئالغان بولسا، سۇلدۇز، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرىمۇ بىر تۇتۇندىن بىر لەشكەر ئالدى. مەسىلە ئادەملەرنىڭ لەشكەرلىككە ئېلىنىشىدا ئەمەس. لەشكەرسىز تەخت - سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىراق، بۇ ئۇلۇسبەگلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى زورايتىش ھېسابىغا ئادەملەرنى ئۆز خاھىشىغا قارشى ئۆزئارا قىرغىنغا باشلىماقچى، ئەلنى تەپرىقىچىلىك ئازابىغا گىرىپتار قىلماقچىدى. خوش خالايىق، قېنى ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، بىزنىڭ ئاساسلىق سەۋەنلىكىمىز زادى نەدە؟

مەيداندىكىلەر چوڭقۇر سۈكۈتكە پاتتى. باياتىن خۇددى پورۇقلاپ قاينىۋاتقان قازاندەك بولۇپ كەتكەن مەيدان، ھازىر يەرگە يېڭنە چۈشسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە تىمتاسلىققا چۆمدى.

— سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار، خالايىق، — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — بىزنىڭ سەۋەنلىكىمىز شۇ يەردە ئىكەنكى، بىزنىڭ كۆزىمىز ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تەخت - سەلتەنەتىدىن نېرىسىنى كۆرمىگەنكەن! بىزنىڭ بىرىنچى سەۋەنلىكىمىز ھەرقايسى ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ چاغاتاي تەختىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشىدىن ئىنسىرەپ، بىزنى سەلتەنەتنى قۇدرەت تاپتۇرۇش، خەلقنى بەخت - سائادەتلىك قىلىشتەك ھىدايەتكە باشلايدىغان يېپىڭى

ئېتىقاد ــ ئىسلامىيەتنى تا ھازىرغىچە تونۇمىغانلىقىمىز بولسا؛ ئىككىنچى سەۋەنلىكىمىز، ئۇلۇسبەگلىرىنىڭ تاتلىق گەپلىرىگە ئىشىنىپ، يېپىيېڭى ئېتىقادنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىمىز بولدى. مەن ئاتامدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، دوختەۋى خەلقى ئارىسىدا مالچىلىق قىلىپ يۈرگەن چاغلىرىمدا ئۇغان تەڭرىنى تونۇغان بولسام، بۈنچىۋالا ئەگرى يول بىسىپ يۈرمىگەن بولاتتىمىكىنتاڭ؟ ئەلھال، مەن ئىسلامىيەت ئارقىلىقلا مەملىكەتنى قۇدرەت تاپتۇرالايدىغانلىقىمغا، خەلقنى بەخت ـ سائادەتلىك قىلالايدىغانلىقىمغا مانا بۈگۈن چىن دىلىمدىن ئىشەندىم!

ــ ئىلگىرى ئۆتكەن مۇرسەل ـ پەيغەمبەرلەرنىڭ تولىسى خۇددى سىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىدەك قوي بېقىش مۇشەققىتىنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن! ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا، ــ مەسىلەن، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامۇ خۇددى جانابىي تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىدەك ئاتا ـ ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قالغاندىن كېيىن، كىچىكىدە بىر مەزگىل ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ قويلىرىنى باققانىكەن. كىچىكىدە قوي بېقىش بىلەن شۇغۇللانغان پەيغەمبەر بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىزلا ئەمەس، ئەلۋەتتە. بەلكى، پەيغەمبەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى كىچىكىدىنلا قوي بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇلارنىڭ بالىلىق دەۋرىنىڭ قوي بېقىش بىلەن ئۆتۈشىدىكى سىر ــ ھەممىسىنىڭ ئۇغان تەڭرى تەرىپىدىن ئىنسانلارنى ئاقارتىپ، تۇغرا ۋە ھەق يولغا باشلاش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن خاس بەندىلىرى بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلار چارىپاي ھايۋانلار ئارىسىدىكى ئەڭ رايىش ـ ياۋاشلىرىدىن بولغان قويلارنى بېقىش ئارقىلىق باشقىلارنى تەربىيەلەش، ئاقارتىش مەكتىپىنى كىچىكىدىنلا ئۆزلىرىگە سىڭدۈرۈپ، ئىنسانىيەتنى ھىدايەتكە باشلايدىغان مۇرسەل ـ پەيغەمبەرلەردىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان!

ـــ مەن دوختەۋى ئېلىمدە قوي بېقىپ يۈرگەن چاغلىرىمدا، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ غوجايىنىم بىلەن بىللە بازارغا بارغانىدىم، شۇ كۈنى ھاۋا سوغۇق ئىدى. ئاسمانىنى قارا بۇلۇت قاپلىۋالغان، بۇلۇتلار ئارىسىدىن بازارغا توپلانغان ئادەملەرگە ماراپ تۇرغان قۇياش ئۆزىنىڭ ھارارەتسىز نۇرىنى تەكشى سەپمەكتە ئىدى. بازاردىكى ئادەملەرنىڭ ئۈستباشلىرىغا قارىغىلى بولمايتتى. ھەممىسىنىڭ ئەتلى يالاڭ ـ يوپۇق، جۇل ـ جۇل بولۇپ، تولىسى يېرىم ـ يالىڭاچ ئىدى. ئادەملەرنىڭ ئېچىلىپ قالغان ئەتيېنىنى سىرتىدىن ئاچچىق سوغۇق يالىسا، ئىچىنى ئاچلىق ئازابى تاتىلايتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە جايغا يوغان داش قازانلار ئورنىتىلغان بولۇپ، ئاستىدىكى ئوچاقلاردا ئۇلۇغ ئوت گۈرۈلدەپ كۆيەتتى. قازاندا بولسا زىغىر يېغىدا پاژىلدىتىپ گۆشلەر قورۇلماقتا ئىدى. چۆرىسىدە قازاندا پىشۇاتقان مەززىلىك تاماقلارنىڭ شېرىن پۇراقلىرىغا مەست بولۇشۇپ، تەلمۈرۈپ ئايلىنىپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا ئەرمۇ، ئايالمۇ، قېرىمۇ، ياشمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتكەن ئەتلىلىرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قوۋۇرغىلىرىنى سانىۋالغىلى بولاتتى. بىراق، ئۇلارغا رەھىم قىلمىدىغان، ئىچ ئاغرىتمىدىغان بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى. شۇ ئەسنادا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرسى پورۇقلاپ قاياۋاتقان شورپىغا قولىنى سېلىپلا قازاندىكى گۆشتىن بىر پارچىسىنى ئالدى ـ دە، ئارقىسىغا قاراپ بەدەر قاچماقچى بولدى. ئۇنىڭغىچىلىك قازاننىڭ ئىگىسى ئۇنىڭغا تاشلاندى ـ دە، يەردە پوملاقلىشىپ كەتتى. غوجايىن ئېچىرقاپ كەتكەن ھېلىقى ئادەمنى پۇتلىرى بىلەن تەپكىلەپ، بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن مۇشتلاپ ھالىدىن كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ھېلىقى ئاچ ئادەم ھېچ پەرۋا قىلماي، تاياق يەپ، ئاياغ ئاستىدا چەيلىنىپ ياتقىنىنى سەزمەي، قولىدىكى ئۈستىخاننى داۋاملىق غاجىلاۋەردى. ئاخىر ئۇ قولىدىكى غاجىلاۋاتقان سۆڭەكنىڭ تەمىدىن بىرئاز بولسىمۇ

هۇزۇر ئالدىمۇ قانداق، ئۆزىگە كەلگەندەك بولدى ـ دە، خۇنى قاچقان نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن ماڭا تىكىلىپ بىردەم قاراپ تۇردى. ئاندىن بېشىنى ئىككى قولىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ يۇم ـ يۇم يىغلاپ كەتتى. شۇ چاغدا مەن كۆرگەن بۇ ئېچىنىشلىق مەنزىرە يۈرەك ـ باغرىمنى ئېزىپ تاشلىغانىدى. مەن: «خەلقىمنى ئۇرغاندا، ساۋۇغاندا، ھەتتا دوزاخ ئوتىغا سېلىپ ئازابلىغاندىمۇ ئۇنىڭ ئوغلانلىرى ئارىسىدا نامەردلىك نىشانىنى كۆرسىتىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى. بىراق، قاششاقلىق ۋە ئاچلىق ئادەمنى مانا مۇشۇنداق لالما ئىتتىنىمۇ بەتتەر ئېچىنىشلىق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ !» دەپ ئويلاپ قاتتىق ئازابلاندىم. ئاسماندىكى بۇدساتۇا، قۇتقۇزغۇچى قۇنشىئىم بۇرھان ۋە باشقا پۇسارلاردىن زېمىندىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتكە چۆككەن خەلقىمنى دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلدۇرغايسەن، دەپ قولۇمنى سوزغان بولسامۇ، ئەمما زېمىندىكى ئاشۇ بىچارە خەلقىنىڭ ئاھ ـ زارلىرىدىن باشقا سادانى زادى ئاڭلىمىدىم ! ئاباغا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ ئامىتابا بۇرھان، قۇتقۇزغۇچى قۇنشىئىم بۇرھان، چىراغچى بۇرھان ۋە دورىگەر بۇرھانلار ھالا بۇگۈن خەلقىمىزنىڭ مۇشۇنداق ئاياغ ئاستى قىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ، ئۇلارنى چەكسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت دېڭىزىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشقا ھەرگىز قادىر بولالمىدى. بىز موڭغۇللاردا: «ئاياغدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ئاغزىڭغا كىرىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. مەن ئەمدى سىلەرنى ئازاب ـ ئوقۇبەت دېڭىزىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشقا زېنھار قادىر بولالمىغان ئاشۇ نائىنساب بۇدساتۇالارغا يەنە داۋاملىق باش ئۇرۇپ، سەجدە قىلىشىڭلارنى ھەرگىز خالىمايمەن !

ـــ خاقان ئالىيلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق ! ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ـــ ئادەم بالىسى تۇغۇلغىنىدىلا ئۇغان تەڭرى تەرىپىدىن ئىززەت ـ ھۆرمەت سۈيى بىلەن يۇيۇنىدۇرۇلغان بولىدۇ... ـــ ئۇ

ئەتراپتىكىلەرگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزنى يەنە داۋاملاشتۇردى، ــ شۇڭا، ھەدىس شېرىفتە: «ئىنسانلار تارغاقنىڭ چىشىدەك باببارلاۋەردۇر» دېيىلگەن. دۇنيا بەجايىكى چوڭ ئائىلىدۇر. بۇ ئائىلىدە ياشايدىغانلار ئەسلىدىنلا بىر ـ بىرى بىلەن باببارلاۋەر ياشىشى كېرەك ئىدى. نىھايەت، بۇ ئائىلىدە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىنىڭ ھەر خىل بولۇشى، زوۋزۇلىسىنىڭ تەكشى ئۇزۇلمەسلىكى تۈپەيلىدىن، بىرلىرى يەنە بىرلىرى تەرىپىدىن ئەتىۋارسىزلىنىپ، كەمسىتىلىپ، خارلىنىپ ۋە بوزەك ئېتىلىپ كېلىنمەكتە.

ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەن كۈندىن تارتىپلا «كۇللى ئىنسان باببارلاۋەر» دېگەن تۈپ ئەقىدىنى تەرغىب قىلىپ كەلدى. ۋاھالەنكى، ئوغان تەڭرىنىڭ مۇمىن بەندىلىرى ياشايدىغان بۇ دۇنيادا ئىنسانلار ئەزىز ـ ھەقىر، باي ـ گادايى، ھوقۇقدار ـ پۇقرا دەپ ئىككى چوڭ تائىپىگە ئايرىۋېلىتىلدى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى نۇرغۇن ئەل ـ خالايىق كەمبەغەللىك، خارۇزارلىقنىڭ دەردىنى تارتىپ كەلدى. ئى خالايىق! ھەربىرىمىز ئۇچۇن ياكى ئىمان ـ ئېتىقاد، غۇرۇر ـ ئىززىتىمىز بىلەن بېشىمىزنى تىك تۇتۇپ ياشاش ھەرقانداق قىيىن ـ مۇشكۇللۇكلەرگە باش ئەگمەسلىك ياكى ئىمان ـ ئېتىقاد، كىشىلىك ئىززەت ـ ھۆرمىتىمىزنىڭ پايمال قىلىنىش ھېسابىغا قۇلدەك باش ئېگىپ ياشاشتەك ئىككى يول تۇرۇپتۇ! بەس، ھالا بۇگۈن بىزلەر ئۇچۇن بۇنداق تەڭسىز ئاقىۋەتنى ئاخىرلاشتۇرىدىغان پەيت ئاخىر يېتىپ كەلدى! بىزلەر ئۇچۇن ئۆتمۈش بىلەن خوشلىشىپ، كونا ئېتىقادتىن ئۇزۇل ـ كېسىل ۋاز كېچىپ، يېپىيېڭى ئەقىدە ـ ئېتىقاد ــ ئىسلام ئېتىقادى بىلەن قورالىنىپ، پارلاق ئىستىقبالىمىزنى كۆتۈۋالىدىغان پەيت ئاخىر يېتىپ كەلدى! ئىشىنىمەنكى، بىزنىڭ ئەتىمىز چوقۇم پارلاق بولىدۇ! بىز چوقۇم تەڭسىزلىكنى تۈگىتىدىغان ئورتاق تونۇشنى ھاسىل قىلالايمىز. بىز چوقۇم تەڭسىزلىكنىڭ قالدۇق زەھەرلىرىنى،

قەساۋەتلىرىنى تازىلايدىغان ئورتاق بىر يولنى تاپالايمىز...

ــ مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا توغرا ئېيتىدۇ! ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر، ــ ئۆتمۈشتە چاغاتاي ئۇلۇسىدىن خان بولۇپ كۆتۈرۈلگەن كىشىلەر، بەگ ـ ئەمىرلەر، ئاچارى ـ باخشىلار توغرا يولىنى تاشلاپ، بىدئەت، خۇراپاتلىققا ئەگەشكەنلىكتىن، سىلەرنى مانا مۇشۇنداق خار ۋە زەبۇنلۇققا دۇچار قىلغانىدى. بىزنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىمىز خۇددى ئۇزاق ۋاقىت كېسەل ئازابىنى تارتقان ئاغرىق كىشىگە ئوخشاپ قالغانىدى. هەممىمىزگە مەلۇم، كېسەل بەدەن قىينىچىلىقلارغا چىدامسىز، سەمەرىلىك ئىشلارنى بېجىرىشكە قابىلىيەتسىز بولغىنىدەك، كېسەل روھىمۇ ئەڭ يوكسەك ۋە پايدىلىق نەرسىلەرنى ئۆزئارا پەرقلەندۇرەلمەيدۇ ۋە تالىغۇالالمايدۇ. ئادەملەردىكى قاششاقلىق تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈشمەيدىغان ئاڭقاۋ ئادەملەرگە ئايلىنىپ قېلىشىدۇ. تۆرمۇشنىڭ تۈيۇق يولىغا كىرىپ قېلىپ، بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ قېلىشقان بۇ ئادەملەرنىڭ جىسمىسىز جىن ـ شايتانلاردىن نېمە پەرقى بولسۇن؟!

ــ ئەلھال، خاقانىي تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرى سىلەرنى ئەنە شۇنداق خارۇزار قىلغان ئاشۇ كونا ئېتىقادىڭلاردىن تەرك ئەتكۈزۈپ، دىلىڭلارنى پاكلىماقچى، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا، ــ ئابائىي ئەجدادىڭلاردىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان خۇراپاتلىق، پەس ھاۋايۇ ھەۋەسكە بېرىلىش ۋە زۇلۇم ـ ستەم، رەھىمسىزلىك ـ ئىستىبدادلىقتىن قۇتۇلدۇرماقچى. شۇڭا، ئۇ «قۇرئان كەرىم»دە ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغان: «ئاللاتائالا ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغان كىشىلەرگە، ئۇلارنى زېمىنىدا خەلىپە قىلىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى» دېگەن ئايەتنىڭ بۇيۇك ھېكمىتىگە سازاۋەر بولدى. ئى چاغاتاي ئۇلۇسى، جانابىي تۇغلۇق

تۆمۇرخان ئالىيلىرى ئاللاتائالا تەرىپىدىن سىلەرگە ئەۋەتىلگەن ئەمىر ئىسلام، خەلىپەئى رەھماندۇر ! ئۇ ئېگىز كۆتۈرگەن ئىسلام تۇغى سىلەرنى گۈمراھلىق ئىچىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئاللانىڭ ھىدايىتى يولىغا باشلايدۇ !

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر پەلەمپەي ئارقىلىق يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ، مېھرابلىق رولىنى ئۆتەۋاتقان شاھسۇپىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئۇ مەيدانغا توپلانغان مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن، ھەر خىل تائىپە ـ ئۇلۇستىن بولغان خالايىققا ئۇلۇغۋارلىق نەزىرى بىلەن بىر باشتىن تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنى تېتىك تۇتۇپ، سالماق ۋەزىندە پەرمان جاكارلىدى:

ـــ بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم، ئەلھەمدۇ لىللاھى رەبىيەل ئالەمىن !

مەنكى مەلىك تۇغلۇق تۆمۇر ئىبنى ئېسەن بۇغاخاندۇرمەن، ھۆكۈمالار ماڭا: «بىر مىڭ ئالتە يۈز يىلدىن كېيىن يافەس ئىبنى نۇھ ئەلەيھىسسالام ئەۋلادىدىن، موڭغۇل جامائەسىدىن بىر كىشى كۆتۈرۈلۈپ چىقۇر. ئۇ ئىسكەندەر سانى بولۇر» دەپ بېشارەت بەرگەنىدى. ئەلھال، ئۇل بېشارەت ھالا بۇگۈن ئايان بوپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن مېنىڭ ئىسمى ـ جىسمىمغا لايىق ئاتاق ئىكەن. مەن سىلەرگە شۇنى جاكارلايمەنكى، مۇشۇ يەرنىڭ ۋە مۇشۇ سائەتنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، ھەممىڭلار بېشىڭلاردىكى ئۈزۈن چېچىڭلارنى پاكىز قىردۇرغايسىلەر، ساقال ـ بۇرۇتۇڭلارنى تەكشى قىرقىغايسىلەر، ئىسلامىي شەرئىتكە خىلاپ كېلىدىغان ئېگىن ـ ئەڭلىكلەرنى دەرھال دەريانىڭا تاشلىغايسىلەر ! غۇسۇل تاھارەت ئېلىپ، مەجۇسىيلىقنىڭ كىر ـ قەساۋەتلىرى باسقان تېنىڭلارنى پاكلىغايسىلەر. ئىسلامىي سۈننەت ـ خەتنەڭلەرنى قىلدۇرۇپ، ئىسلامىيەت ئەھكاملىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرگەيسىلەر. مەنكى ئەمىر ئىسلام، خەلىپەئى رەھمان تۇغلۇق تۆمۇرخان سىلەرنى ھىدايەتكە ـــ ئىسلامىيەت يولىغا دەۋەت قىلىمەن!

ئىلاھا، ساڭا ئىمان كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرغان، ھەق يولۇڭنى

تونۇشقا باشلىغان چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كۆڭۈللىرىدىن ئىسلامىي شېرىنىڭ نۇرىنى ۋە مۇھەببىتىنى مەڭگۈ يىراق قىلمىغايسەن ۋە ئۇلارنى باشقا مۇسۇلمان جامائىتى بىلەن جەم قىلغايسەن ! ئىلاھىم، بىزنى مۇسۇلمانلار ۋە مىسكىنلەر، يوقسۇللار قاتارىدا تەييار قىلغايسەن. نەبى ۋە مۇرسەل پەيغەمبەرلەرنىڭ ھۆرمىتى بىلەن ئامىن !

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر پەرمانىي ئالىينى جاكارلاپ بولۇپلا ئىككى قولىنى دۇئاغا ئېچىز كۆتۈردى. بۇ چاغدا خانىنىڭ ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى، تاشتۆمۇر باھادىر، خان ئىنىسى تۆمۇر مەلىك، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى ھەمدە مەۋكەبتىكى جايساڭ ـ تۆرلەر باشلىق ئەمىر ـ ئۆمەرا قاتارلىق دۆلەت ئەركانلىرىمۇ خان بىلەن بىللە قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈردى. كىشىلەر:

ـــ خاقانىمىز ئىرادە قىلغان بولسا، بىزلەرگە نېمە ئامال، ئەمىسە بىزلەرمۇ ئىرادە قىلدۇق ! ـــ دېيىشىپ، بىردىن، ئىككىدىن، ئۇچتىن... ئاخىر مەيداندىكى خالايىقنىڭ ھەممىسى قوللىرىنى دۇئاغا ئېچىز كۆتۈرۈپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا «ئامىن !» دېيىشىپ، خانغا جور بولۇشۇپ، ئىرادە قىلىشقا باشلىدى...

مەيداندىكى ئادەملەرنىڭ ژاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى، خان ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئىمامىلىقىدا ئوقۇلۇۋاتقان نامازدا قىلىنىۋاتقان دۇئا ـ تىلاۋەتلەر خۇددى ئۆركەشلەۋاتقان دېڭىز دولقۇنىنى ئەسلىتەتتى. ژارقىراۋاتقان، جارقىراۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى بەئەينى ئاسمانغا تەڭ كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۇركۈگەن ئاۋازىغا ئوخشايتتى. ئادەملەر بىر ـ بىرىدىن تەپ تارتىشماستىن كۆز ياشلىرىنى يۇزلىرىگە سۈرتۈشۈپ، ھۆڭرەپ يىغلىشاتتى، گاھى بىرلىرى ھوشىدىن كېتىپ يىقىلاتتى. ئارزۇلاپ كۈتۈلگەن بۇ ھاياجانلىق مۇھىتتا، ئەسلىدىكى كونا ئېتىقادتىن ژاز كېچىپ، مەلىكەتنىڭ بۇلۇڭ ـ

پۇچقاقلىرىدىن بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشكەن ھەر خىل ئېتىقادتىكى ئادەملەر بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئارىلىشىپ، بىر گەۋدە بولۇپ كېتىۋاتقان ئاشۇ تەسىرلىك دەقىقىلەردە، بۇ مۆجىزىدىن كېيىن ھەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشى شەرت ئىدى...

*　　*　　*

كاتولىكلارنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى رىچاردنىڭ كۆڭلىدە ئۆمرىگە كېلىپ تۇنجى قېتىم ئۆچ ئېلىش تۇيغۇسى پەيدا بولدى. ناسارالارنىڭ دۈشمىنىدىن ئۆچ ئالماسلىق ھەققىدىكى ئەقىدىسى رىچاردنىڭ دىلىدىكى بۇنداق ئىنتايىن زەھەرلىك تۇيغۇنىڭ زەربىسىدە ئاللىقاچان پاچاقلىنىپ كەتكەنىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلغانلىقى رىچاردنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېراتورلۇقىدىن تاكى ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان چاغاتاي مەملىكىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ بىپايان كەڭ زېمىندا خۇددى كاتولىكلار ياۋروپاسىغا ئوخشاش يېڭىدىن بىر كاتولىكلار قىتئەسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتەك شېرىن خىيالىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغانىدى. ئۇ بۇ توغرۇلۇق ئويلىغانسېرى غەزەپلىنىپ، خۇددى بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئادەمدەك تىترەيتتى. ئاخىر ئۇ قاراڭغۇغا قارىماستىن، ھەتتا تالادا ئاق يېغىن بولۇۋاتقىنىغا قارىماستىن، كوچىغا چىقىپ ئايلىنىپ كېلىش ئۈچۈن سان فىرانسىسكا چېركاۋىدىن چىقتى.

كەچ كۈزنىڭ مەشئۇم قاراڭغۇ كېچىسى ئېپىسكوپ رىچاردنى ئۆز قوينىغا ئالدى. تالا بەكمۇ سالقىن ئىدى. ئۇنىڭ غەزەپتىن يېرىلىپ كېتەي دەپ قالغان يۈزىگە يامغۇرنىڭ سوغۇق تامچىلىرى خۇددى نەشتەردەك ئۇرۇلماقتا ئىدى. ئۇ بېشىدىكى قىرلىق قىزىل بۆكىنى قولىغا ئېلىپ، ئۈستىدىكى يامغۇر

تامچىلىرىنى سىلكىپ ـ سىلكىپ چۇشۇرۇۋەتكەندىن كېيىن يەنە بېشىغا كىيىۋالدى.

ئۇ تېخى ئالدىنقى كۆنلەردە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىنى مەملىكەت دىنى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن تۇغۇلغان تۇرلۇك تەشۋىشلىك خىيالىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلالماي تۇرۇۋاتقاندا، ئوردىنىڭ سان فىرانسىسكا چېركاۋىنى مۇسۇلمانلار ئۇچۇن مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتىشنى قارار قىلغانلىق توغرىسىدىكى پەرماننى تاپشۇرۇۋالدى. بۇ پەرماندا: «ناسارالار ئېتىقادىدىن ۋاز كەچمىسە ئىختىيار، بىراق بۇ ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشى بولۇشى، چېركاۋ ـ سىركىپلاردا ئاشكارا تەبلىغ قىلماسلىقى كېرەك. ناسارالارنىڭ چېركاۋ ـ سىركىپلىرى مۇسۇلمانلار ئۇچۇن ناماز ئوقۇيدىغان مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. مۇبادا مۇخلىسلار پەرمانغا بويسۇنمىسا، ئەنە تون ـ كەش، مانا ھاسا، ئالسۇن ـ دە، شەھەرنى بىكارلاپ، ئۆزلىرى خالىغان يەرگە چىقىپ كەتسە رۇخسەت!» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى. بىر كۈن ئىچىدىلا ئۆزگىرىپ كەتكەن بۇ ئاجايىپ ـ غارايىپ شۇم تەقدىردىن ئۇنىڭ بېشى گاڭگىراپ ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭغا مۇشۇ تاپتا پۈتۈن ئاسمانىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلغانىدەك تۇيۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ بۇ ئىشنى ئويلىغانسىرى پەيمانى توشۇپ، غەزەپلەنگىنىدىن جالاقلاپ تىترەپ كېتەتتى. ئاخىر ئاچچىقىدا بېشىنى بىر سىلكىپ ۋارقىرىۋەتتى:

ــ مۇسۇلمانلارغىلا يول بار، بىز قاتاللارغا زادى يول يوقمۇ؟ چېركاۋدىن قوغلايدۇ، تېخى! مۇشۇمۇ ئىسلاھات ئىمىش، قېنى كىمنىڭ كىمنى قوغلايدىغانلىقىنى كۆرىمىز. قاتاللارنى تەقىب قىلغىنىڭغا ھەزرىتى پاپا گرىگورى جانابلىرى ھەرگىزمۇ تاقەت قىلىپ قاراپ تۇرمايدۇ. قاتاللار كۆڭۈل ئاغرىتقان ئادەمنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ. كاتولىكلار دۇنياسى چوقۇم مۇسۇلمانلار دۇنياسى

ئۇستىدىن غالىب كېلىدۇ ! بۇنى ئۇقۇپ قوي، تۇغلۇق تۆمۈر !...

ئۇ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قوۋۇقلارغا ئېسىلغان پانۇسلارنىڭ يورۇقىدا يىراقتىن گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇرغان خان ئوردىسىغا چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقان هالدا هومىيىپ قاراپ قويدى.

قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن بىرسىنىڭ ئالدىراش كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى. چۆچۈپ كەتكەن رىچارد ئۆزىنى دەرهال دەرەخنىڭ ئارقىسىغا يوشۇردى.

يېقىنلا بىر يەردىن بىرسىنىڭ:

— ئېپىسكوپ جانابلىرى، بۇ سىزمۇ؟ — دېگەن ۋەهىمىلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. رىچارد ئاۋازىدىن ئۇنىڭ پوپ پاسخالىس ئىكەنلىكىنى تونۇدى:

— هەئە، بۇ مەن ! — دەپ جاۋاب بەردى دەرەخنىڭ كەينىدە تۇرۇپ.

سان فىرانسىسكا چېركاۋىنىڭ پوپى پاسخالىس يېتىپ كەلدى. تېز ماڭغانلىقىدىنمۇ ئۇ ئېغىر هاسىرايتتى.

— جانابلىرى، بىلدىلىمكىن، ئوردا بىزگە چېركاۋلارنى بوشتىپ بېرىشىمىزنى بۇيرۇپتۇ، — دېدى ئۇ هاسىراپ تۇرۇپ.

— بۇ ئىشتىن خەۋىرىم بار، ئوردا ماڭمۇ ئېتىقادىمىزدىن ۋاز كېچىپ، مۇسۇلمان بولۇشنى، يا بولمىسا ئالمالىق يېپارخىيە[1] سىدىن چىقىپ كېتىشىمىزنى بۇيرۇپتۇ.

— ئۇنداق بولسا ئۆزلىرى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

— بۇ جاهىل مۇسۇلمانلار بىلەن بىر ئېلىشىپ كۆرسەكمىكىن، دەپ ئويلايمەن. بىزگە بۇنىڭدىن باشقا يول قالمىدى. سۆز بىلەن هېچقانداق مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئەمەلىي هەرىكەت قىلىش لازىم.

— مەنمۇ خۇددى سىلى ئويلىغاندەك ئويلىغانىدىم، ئېپىسكوپ جانابلىرى، — دېدى پوپ پاسخالىس، — مۇبادا كۆرەش قىلماي

---

① يېپارخىيە — چېركاۋ مەمۇرىي رايونى.

تۇرۇپلا چېركاۋنى مۇسۇلمانلارغا بوشىتىپ بەرسەك، ئۇ چاغدا مەركىزىي ئاسىيادا بۇيۇك كاتولىك دۆلىتى قۇرۇشتەك ئۇلۇغ‌ۋار پىلانىمىز نېمە بولماقچى؟ جانابلىرى تېخى كەلگۈسىدە بىز قۇرماقچى بولغان بۇ كاتولىك دۆلىتىگە كاردىنال① بولماقچى ئىدىلىغۇ؟

ــ ئەلھال، بۇ ھازىر مۇمكىن بولمايدىغان ئوخشايدۇ، ــ دېدى ئېپىسكوپ رىچارد غەزەپلەنگىنىدىن چىشىنى غۇچۇرلىتىپ، ــ نەپرەتلىك يېتىم ئوغلاق، لەنىتى قاراتاپان مالچى، پەس تەبىئەتلىك تۇغلۇق تۆمۇر ئىپلاس مۇسۇلمانلار سېپىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۇزاق يىللاردىن بېرىقى ئەجرىمىز شامالغا سورۇلدى. شۇڭا، بۇ مەسىلىنى يېڭىباشتىن ئويلاپ، پۇختا پىلان تۈزمەك كېرەكتۇر. جانابىي پاسخالىس، قارىغاندا پاپا جانابىي ئالىيلىرىغا ئۇل دىنسىزلارنى جازالاش ئۈچۈن يېڭى ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىللەش ھەققىدە تەكلىپ بەرسەك بولىدىغان ئوخشايدۇ ! جانابلىرى، مېنى بىر ئىش بىلەن ئىزدەپ كەلدىلىمۇ؟

ــ شۇنداق، ئېپىسكوپ جانابلىرى، بىر بۆلەك قاتاللار سان سىمون مۇناستىرىغا يىغىلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى، مەن جانابلىرىنى تەبلىغ قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنىدىم...

پوپ پاسخالىسنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى تېخى ئاياغلاشمايلا تۇراتتى. يېقىنلا بىر يەردە ئىت قاتتىق قاۋاپ كەتتى. يېقىندىن بېرى ھەرقايسى دىنلارنىڭ مۇخلىسلىرى ئارىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق بىردىنلا كۈچەيىپ، ئاستانەنىڭ ۋەزىيىتى جىددىيلىشىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئوردا ئاستانە ئالمالىقتا جىددىي ھالەت پەرمانىنى جاكارلاپ كېچىدە يول يۈرۈشنى قەتئىي مەنئى قىلغانىدى. ئىتلارنىڭ ئەنسىز قاۋىشى كوچىلارنى چارلاپ يۈرۈشكەن ياساۋۇللارنىڭ يېقىنلا يەردە ئىكەنلىكىدىن دېرەك

① كاردىنال ــ خىرىستىيان دىنىدا بىرنەچچە يېپارخىيەلەرنى باشقۇرىدىغان كىشى، ئارخىپىسكوپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بېرەتتى. شۇڭا، ئېپىسكوپ رىچارد دەرھال پوپ پاسخالىسنى باشلاپ، سان سىمون موناستىرىغا قاراپ ماڭدى.

ئۇلار موناستىرنىڭ يان ئىشىكىگە يېتىپ كەلگەندە، ئىككى قاتال رىچاردلارنى كۆتۈپ تۇرغانىكەن. ئۇلار ئىشىكنى ئېچىپ بۇ ئىككىسىنى كىرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، ئىشىكنى يېپىپ ئىچىدىن قۇلۇپلاپ قويدى.

ئېپىسكوپ رىچارد، پوپ پاسخالىسلار موناستىرنىڭ تۇۋرۇكلۇك يۆلىكىدىن ئۆتۈپ ئۇدۇل مەسسەھ① زالىغا قاراپ ماڭدى. زالدا مۇخلىسلار چېركاۋ ئومۇمىي خوررىنى ئېيتىۋاتقانىدى. زالنىڭ ئىچى كاتولىك مۇخلىسلىرى بىلەن لىق تولغانىدى. مەسسە زالى قەندىللاردىكى شام بىلەن يوپيورۇق يورۇتۇلغانىدى. چېركاۋ ئومۇمىي خورىغا ئالېكساندرىيەلىك لاۋرېنتىي دېگەن بىر مىسسىيونېر رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقانىدى. ئۇ كاتولىكلارنىڭ پۈتۈن ئالمالىق يېپارخىيەسى بويىچە ئەڭ ياخشى تەرغىباتچىلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئومۇمىي خور ئاياغلاشقاندىن كېيىن، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي تەبلىغ قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى خۇددى يالغۇز كىشىلىك ناخشا كېچىلىكىدىكى ناخشىچىنىڭ ئاۋازىدەك يېقىملىق ئىدى. مۇخلىسلار مۇنبەردىكى تەرغىباتچىنىڭ قان تېمىپ تۇرغان قىپقىزىل دۇگلەك يۈزىدىن كۆزلىرىنى ئۇزمەي، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇ ئىللىق چىراي، يېشى ئوتتۇز بەشلەرگە كىرگەن، چىشلىرى ساپلا ئالتۇن بىلەن قاپلانغان، سېمىزرەك، لېكىن ناھايىتى چاققان ئادەم ئىدى.

لاۋرېنتىي بۇ چاغدا «ئىنجىل. لۇقا بايان قىلغان خۇش خەۋەر»دىكى «ساداقەتلىك بولۇش كېرەكلىكى ھەققىدە» دېگەن

---

① مەسسە ــ ئىبرانىي تىلىدا «سۈرتۈلگەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئىسرائىلىيەدە پادىشاھلار تەختكە ئولتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ بېشىغا ياغ سۈرتۈلەتتى. بۇ «پەرۋەردىگارنىڭ تاللىغىنى» دېگەنلىك بولاتتى. شۇڭا، ئەيسا پەيغەمبەر «قۇتقۇزغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «مەسسە» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان.

سۇرىنى تەبلىغ قىلىۋاتقانىدى:

«ئۇ چاغدا ھەزرىتى ئەيسا پايتەخت يېرۇسالىمغا يېتىپ كېلىشكە ئازلا قالغانلىقى ئۈچۈن، جامائەت خاتا ھالدا ئۇنىڭ خۇدانىڭ پادىشاھلىقىنى ئىگىلىشىگە ئاز قالدى، دەپ قارايتتى. بىراق، ھەزرىتى ئەيسا ئۇلارغا مۇنداق بىر تەمسىلنى ئېيتىپ بەردى:

بىر ئاقسۆڭەك پادىشاھلىق تەختىگە ئىگە بولۇپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق بىر يەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ئون چاكىرىنى ئالدىغا چاقىرتىپ ھەربىرىگە بىردىن تىللا بېرىپ: ‹مەن قايتىپ كەلگۈچە بۇنىڭ بىلەن تىجارەت قىلىڭلار، قېنى قانچىلىك پۇل تاپىدىكەنسىلەر› دەپتۇ.

بىراق، يۇرتىدىكىلەر بۇ ئاقسۆڭەككە ئۆچ بولغاچقا، كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ: ‹بۇ ئادەمنىڭ بىزگە پادىشاھ بولۇشىنى خالىمايمىز› دەپتۇ. ئاقسۆڭەك پادىشاھ بولۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دەرھال ھېلىقى چاكارلىرىنى چاقىرتىپ، ئۇلارنىڭ ئوقەت قىلىپ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك پۇل تاپقانلىقىنى بىلمەكچى بوپتۇ. باشتا كەلگىنى:

‹غوجايىن، مەن سىز بەرگەن تىللانى ئىشلىتىپ ئون تىللا تاپتىم› دەپتۇ. ‹ناھايىتى ياخشى ! سەن ياخشى چاكار ئىكەنسەن. مەن ساڭا ھاۋالە قىلغان كىچىككىنە ئىشتا ئىشەنچلىك بولۇپ چىققانلىقىڭ ئۈچۈن، مەن سېنى ئون شەھەرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەيمەن› دەپتۇ غوجايىن. ئىككىنچى چاكار كېلىپ: ‹غوجايىن مەن سىز بەرگەن تىللانى ئىشلىتىپ، بەش تىللا تاپتىم› دەپتۇ. ‹سەنمۇ بەش شەھەرنى باشقۇرىسەن› دەپتۇ غوجايىن.

بىراق، ئۈچىنچى چاكار كېلىپ: ‹غوجايىن، بەرگەن تىللايىڭىز مانا تۇرۇپتۇ ! مەن ئۇنى قول ياغلىقىمغا يوگەپ ئۆيدە ساقلىدىم. مەن سىزدىن قورقىمەن. چۈنكى، سىز قاتتىق قول ئادەم، تېرىمايلا تۇرۇپ يىغىۋالىسىز. ئۆزىڭىزنىڭ بولمىغان

نەرسىنىمۇ ئېلىۋالىسىز، دەپتۇ.

«ئەي يامان چاكار، سېنى ئاغزىڭدىن چىقىقان سۆزلىرىڭ بويىچە جازالايمەن! سەن مېنىڭ تېرىماي تۇرۇپ يىغۋالىدىغان، ئۆزۈمنىڭ بولمىغانىنى ئېلىۋالىدىغان قاتتىق ئادەم ئىكەنلىكىمنى بىلىپ تۇرۇپ، يەنە نېمە ئۈچۈن پۇلۇمنى خەزىنىچىلەرگە ئامانەت قويمىدىڭ؟ مەن قايتىپ كەلگەندە ئۆسۈمى بىلەن ئالماسمىدىم؟» دەپتۇ غوجايىن. كېيىن ئۇ يېنىدىكىلەرگە: «ئۇنىڭدىكى تىللانى ئېلىپ، ئون تىللا تاپقان چاكارغا بېرىڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. «غوجايىن، ئۇنىڭ ئون تىللاسى تۇرسا!» دېيىشىپتۇ ئۇلار. «شۇنداق» دەپتۇ غوجايىن: «ئامانەتتە ئىشەنچلىك بولغانلارغا كۆپرەك بېرىلىدۇ. ئامانەتكە خىيانەت قىلغانلارغا كەلسەك، ئۇلاردا بارلىرىمۇ ئېلىپ كېتىلىدۇ. مېنىڭ پادىشاھ بولۇشۇمنى خالىمىغان دۈشمەنلىرىم بولسا، ئۇلارنى ئالدىمغا ئەكېلىپ كاللىسىنى ئېلىڭلار!»

تەبلىغدىن كېيىن يەنە ئومۇمىي خور باشلاندى. ئاندىن كېيىن مۇخلىسلار توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇشقا باشلىدى. مۇخلىسلارنىڭ ئارىسىدا بىرمۇنچىلىرى ئۆز گۇناھلىرى توغرىسىدا تۇنجى قېتىم ئاشكارا توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇپ تۇرغانلىقتىن، بەك تارتىنىپ سۆزلەيتتى. بىر قېرى مۇخلىس ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئۆتكەن هاياتىغا ناله ـ پەريات قىلىپ بۇقۇلداپ يىغلاشقا باشلىغانىدى، باشقىلارغا شۇنداق قاتتىق تەسىر قىلىپ كەتتىكى، ئۇلارمۇ بىرسىنىڭ ئارقىسىدىن بىرسى توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇپ، بارغانسېرى تېخىمۇ قاتتىقراق سۆزلەپ، ئۆز گۇناھ ـ مەئسىيەتلىرىنى يوشۇرماي ئاشكارا قىلىپ، دەرد تۆككىلى تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەيىبلەپ بوغۇلۇشۇپ كېتىشتى. مەسىھ زالىنىڭ ئىچى مۇخلىسلارنىڭ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىغان يىغا ـ زارىغا تولدى.

ـــ ئى گۇناھكار، ئازغۇن بەندىلەر!...

مەسىھ زالىنىڭ ئىچىدە ئېپىسكوپ رىچاردنىڭ ئاۋازى ياڭرىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن مەسىھ زالىنىڭ ئىچى تىمتاس بولۇپ قالدى. ئېپىسكوپ رىچاردنىڭ ئاۋازى بىر قېتىم يۇمشاق ئاڭلىنىۋاتاتتى. ئۇ كاتولىكلارنىڭ ئالمىلىق يېپارخىيەسىنىڭ مۇسۇلمان موڭغۇللارنىڭ بېسىمى بىلەن تاقالغانلىقىنى، شۇڭا دىنىي تەرغىبات ئىشلىرىنىڭ بارغانسېرى قىيىنلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايان قىلدى، ئاندىن مۇخلىسلارنى دىنىي تەرغىبات ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپلەپ پۇل سەدىقە بېرىشكە چاقىردى. پاسخالىس بىلەن لاۋرېنتىي ئىككىسى قوللىرىغا پەتنۇس تۇتۇپ، زالدىكى مۇخلىسلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ سەدىقە يىغدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئېپىسكوپ رىچارد كاتولىكلارنىڭ ھازىر چاغاتاي مەملىكىتىدە ئېچىنىشلىق زۇلۇمغا ئۇچراۋاتقانلىقى ھەققىدە ئۇزۇن ـ ئۇزۇن شىكايەت قىلىپ زادى ئاغزى بېسىقمىدى.

ـــ بارلىق ئىشلارغا ئاقچا كېرەك، نۇرغۇن ئاقچا كېرەك. ئاقچىسىز ھېچبىر ئىشنى بىر باشقا ئاچقىش مۇمكىن ئەمەس! ـــ دېدى ئۇ پەتنۇستىكى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان ئاقچىلارغا كۆز قىرىدا قاراپ قويۇپ، ـــ قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئاللىقاچان مۇسۇلمانلارنىڭ غالچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇ ھەممە ئىشتا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئىش قىلىپ، قاتاللارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە زورلىماقتا. ئارىمىزدىكى مەيدانى مۇستەھكەم بولمىغان بىرمۇنچە مۇخلىسلىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقى ئاشۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سۈيىقەستىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدۇر. سان سىمون مۇناستىرى قاتال قېرىنداشلارنىڭ ئالمىلىق يېپارخىيەسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قورغىنى ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا بۇ ئەڭ ئاخىرقى قورغانمۇ قولدىن چىقىپ كەتسە، بىزگە باش تىققۇدەك ماكان، پۇت قويغۇدەك زېمىنمۇ قالمايدۇ. ھالبۇكى،

قاتاللار يېپارخىيەدىن ئايرىلىپ قالسا، ھېچ ئىشنى بىر باشقا ئاچمقالمايدۇ. شۇڭا، بىز بۇ ئاخىرقى قورغاننى چىڭ ساقلىشىمىز، كاتولىك ئىشلىرىنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تايىنىپ تۇرۇپ بۇ لەنىتى مۇسۇلمانلار بىلەن ھايات ـ ماماتلىق كۈرىشى قىلىشىمىز لازىم. بۇ كۈرەشكە كاتولىك يېپارخىيەسى رەھبەرلىك قىلىدۇ. بۇ كۈرەش قاتاللارنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسى بىلەن مۇسۇلمانلارغا سېتىلغان چاغاتاي ئوردىسى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ، مۇبادا بۇ كۈرەشتە بىز يېڭىپ چىقالىساق، كاتولىك دىنى پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتى مىقياسىدا كەڭ جارى بولىدۇ ـ دە، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ كاتولىك دۆلىتىگە ئاساس سالغان بولىمىز !

ـــ ئېپىسكوپ جانابلىرى، بىز نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ ـــ دەپ سورىدى پوپ پاسخالىس، ـــ ئىلتىپات قىلىپ، شۇنى بىزگە ئېيتىپ بېرىڭ !

ـــ بىز ئۇزاق يىللاردىن بېرى، ئالمالىق يېپارخىيەسىدە پاپا گىرىگورى ھەزرەتلىرىنىڭ يوليورۇقىنى ساداقەت بىلەن ئىجرا قىلىپ، پەرۋەردىگارىمىز زىممىمىزگە يۈكلىگەن مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ كەلمەكتىمىز. ھالا بۇگۈن بۇ زېمىندا مۇسۇلمانلار سۇيىقەست ئىشلىتىپ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىۋالدى، يەنە بىزنى بۇ زېمىندىن قوغلاپ چىقارماقچى بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا، بىز قولىمىزغا قورال ئېلىشىمىز، مۇخلىسلىرىمىزنى قوراللاندۇرۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇلارغا ئۇنۇملۇك تاقابىل كېلەلەيمىز ! ـــ دېدى ئېپىسكوپ رىچارد ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ.

ـــ سىز بىزنى ئوردىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە دەۋەت قىلىۋاتمايدىغانسىز، ئېپىسكوپ جانابلىرى؟ ـــ دەپ سورىدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي.

ـــ شۇنداق، مىسسىيونېر جانابلىرى، بۇ نەپرەتلىك تۇغلۇق تۆمۈر بىزنى چاغاتاي ئوردىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە

مەجبۇرلىماقتا !

ــ ئەجەبا ئېپىسكوپ جانابلىرى، سىز مۇشۇ ئالتە توك ـ توك مۇخلىسلىرىمىز بىلەنلا ئالدىراپ ئىسيان كۆتۈرسەك غەلىبە قازانغىلى بولمايدىغانلىقىنى، بۇنداق قىلىشنىڭ تولىمۇ تەنتەكلىك بولىدىغانلىقىنى، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىمىزنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىمەكتىن باشقا نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويغان بولسىڭىز ـ ھە؟ !

ــ قورقماڭ، بىزنىڭ ئوردىدىكى قالماق خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىقىشنى كۆزلەپ يۈرگەن دوستلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇنۇشلىرىنى بىر مۇنۇتمۇ توختاتقىنى يوق. مۇبادا خانىنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈۋەتكىلى بولسىلا، ئىشىمىزنىڭ يېرىمى پۈتتى، دەپ ھېسابلاۋېرىڭ. قالغان يېرىمىغا يەنە پەرۋەردىگارىمىز بار !

ــ ئېپىسكوپ جانابلىرى دانادۇر، ــ دېدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي، ــ ئۇزاقتىن بېرى، بىز قاتاللارمۇ مەجۇسىيلارنىڭ بىتچىت بولۇشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدۇق. پەرۋەردىگارىمىزمۇ ئۇل نەجىس بۇتپەرەسلەرنىڭ كۈنىنى ئۇزۇن قىلمايتتى. چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قاتاللار تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغانلىقى پەرۋەردىگارىمىزنىڭ بىز بەندىلىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان تەقدىر ـ قىسمىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىزمۇ پەرۋەردىگارىمىزغا ئىبادەت قىلىمىز؛ مۇسۇلمانلارمۇ پەرۋەردىگارغا ئىبادەت قىلىدۇ. ئۇلار پەرۋەردىگارنى يەككە ـ يېگانە دەپ قارايدۇ. پەيغەمبەر رەسۇللىلاغا ئىمان كەلتۈرۈشىدۇ؛ ياخشىلىق قىلىش بىلەن ئەيسا ۋە بۇۋى مەريەمنى ئەسلەپ تۇرىدۇ. بىراق، مۇسۇلمانلاردا بولغان ئاشۇنداق كەڭ قورساقلىق بىز قاتاللاردا يوق ! بىز ئەسلىدە مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ مەملىكەتتىكى غەلىبىسى ئوخشاشلا قاتاللارنىڭمۇ غەلىبىسى، دەپ قارىساق توغرا قىلغان بولاتتۇق ! چۈنكى، ئۇلارنىڭ غەلىبىسى

بىز قاتاللار ئۇچۇن ئىلھام ۋە مەدەت ـ رىغبەت بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ئۆز ئېتىقادىمىز، ئۆز ئابرۇيىمىز ۋە قەدىر ـ قىممىتىمىزنى ساقلاپ قالغان ھالدا مۇسۇلمانلار بىلەن سۇلھىلىشىشنى، ئۇلار بىلەن تىنچلىقتا بىللە ياشاشنى تەشەببۇس قىلىمەن ! ئەلھال، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر جانابي ئالىيلىرى بۇ ھەقتە بىزگە ئۆز ئاغزى بىلەن كاپالەت بەرگەن. شۇڭا، بۇ ھالدا بىزنىڭ داۋاملىق تۇرده ئوردا بىلەن قارشىلىشىشىمىزنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى قالمىغان بولىدۇ.

ـــ ئېپىسكوپ جانابلىرى، بۇ ئىشقا بەك ئالدىراپ كېتىۋاتامدۇق، نېمە؟ ـــ دېدى بایاتىن رىچاردنىڭ سۆزىدىن تاسادىپىيلىق ھېس قىلىپ تۇرغان پوپ پاسخالىسمۇ، ـــ ئەگەر مۇمكىن بولسا، ئاشۇ دوستلىرىمىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولامدىكىن؟

ـــ بۇ ھەقتە تەخسىر، ۋاقتى كەلگەندىلا بىلىپ قالىسىز. ھازىرچە سىزنىڭ بۇ ھەقتە ئارتۇقچە سوئال سورىشىڭىز بىھاجەت ! ـــ دەپ ئۇنى قوپاللىق بىلەن سىلكىپ تاشلىدى ئېپىسكوپ رىچارد.

ـــ بۇ سوئال ئەمەس ئىدى، ئېپىسكوپ جانابلىرى، ـــ دېدى پوپ پاسخالىس خىجىل بولۇپ. قول ئاستىدا ئىشلىگەندىن بېرى، ئۇ رىچاردنى زادىلا بۇنداق ھالەتتە كۆرمىگەنىدى، ـــ مەن ئويلايمەنكى، بىزنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىمىزنى مۇقەددەس رىم قوللامدۇ، يوق؟ ! مەن پەقەت ئىشنىڭ مۇشۇ تەرىپىنى ئۇقسامىلا بولدى. مەن ئۆزىمىز ئۈچۈن ئەڭ خەۋپسىز يولنى تاللىشىمىز كېرەك، دەپ ئويلايمەن.

ـــ رىم ۋاتىكانىنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىش ئىدى. بىلەمسىز، جانابي پاسخالىس، پاپا ھەرزەتلىرى كاتولىك يېپارخىيەلىرىنىڭ قولدىن كېتىشىگە قاراپ تۇرالمايدۇ !

ـــ چۈشەندىم ! ـــ دېدى پوپ پاسخالىس ۋە شۇنىڭدىن كېيىن باشقا گەپ قىلمىدى.

ئېپېسكوپ ريچاردنىڭ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىۋاتقانلىقى مىسسىيونېر لاۋرېنتىيگە ناھايىتى ئېنىق ئىدى. «مانا ئەمدى مەنمۇ بۇ سۈيىقەستچىلەر سېپىگە قوشۇلۇپ قالدىم» دەپ ئويلىدى ئۇ، «توپتوغرا رېگىستاندىكى دار ئاستىغا ئېلىپ بارىدىغان بۇ سۈيىقەستتىن قانداق قۇتۇلسام بولاركىن؟ تۇغرا، بۇ سۈيىقەستتىن دوستۇم تاشتۆمۈر باھادىرنى بۇرۇنراق ئاگاھلاندۇرۇپ قويماقلىق لازىم، قالغىنىنى ئۇلار ئۆزلىرى جۆندىۋالسۇن...»

بىراق، ئېپېسكوپ ريچارد ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ نامىنى زادىلا تىلغا ئالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى قاچان، قەيەردە ۋە قانداق ئۇسۇل بىلەن قەستلىمەكچى بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا ئازراقمۇ بېشارەت بەرگىنى يوق. شۇڭا، بۇ سۈيىقەستنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ چىقىشتىن بۇرۇن، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئۆزىنى يەنىلا جانابىي ئېپېسكوپ ريچاردنىڭ سادىق قوللىغۇچىسى قىلىپ كۆرسىتىشكە مەجبۇر ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا سەۋر ـ تاقەت قىلماقتىن باشقا يول يوق ئىدى.

ئۇ سەدىقىگە يىغىلغان ئاقچىنىڭ ھەممىسىنى ئېپېسكوپ ريچاردقا بەردى. ريچارد بۇ ئاقچىلارنىڭ ھەممىسىنى ھەمىينغا سېلىپ يېنىغا ئوبدان بېكىتىۋالغاندىن كېيىن، زالدىكى مۇخلىسلىرىغا:

ــ كېسەل ئېغىرلاشقاندىن كېيىن، ئاغرىق كىشىنىڭ ئەھۋالىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، ــ دېدى، ــ ياكى ئۇ كېسەل ساقىيىشقا باشلايدۇ ۋە ياكى كېسەل ساقىيالماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھەرقانداق يامان يارىمۇ ئېغىز ئالماي قالمايدۇ. ھەرقانداق مەشئۇم قاراڭغۇلۇقتىن كېيىن يورۇق تاڭ ئاتىدۇ. نىھايەت، لەنىتى مۇسۇلمانلار بىزگە چاغاتاي زېمىنىدا ئارامىلىق بەرمىگەنىكەن، بىزمۇ ئۇلارنى بۇ زېمىندا تىنچ ياشىغىلى قويماسلىقىمىز كېرەك. بىز موناستىرنى چاڭ بېكىتىش

ئۇچۇن، پۈختا تەييارلىق كۆرەيلى. تۆۋەنگە دومىلىتىدىغان تاش، كۆتەكلەرنى، قاياناق مومىلارنى قاينىتىدىغان داش قازانلارنى تەييارلاپ قويۇڭلار، ئوق ـ دورىلارنى ياخشى ئىدىتلاپ قويۇڭلار، بولمىسا ۋاقتى كەلگەندە تەمتىرەپ قالىسىلەر!

ئۇ ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن يەنە مۇنداق قوشۇمچە قىلدى:

ــ بىز ئالمالىق يېپارخىيەسى تەۋەسىدىكى بارلىق قاتالىلار نامىدىن مۇقەددەس رىمغا ئەھلىسىلىپ قوشۇنى ئەۋەتىپ، مۇسۇلمانلارنى جازالاپ، مۇقەددەس سىركىپ، موناستىرلىرىمزنى قوغداشنى تەلەپ قىلىپ ئايغاقچى ماڭدۇرىمىز. پاپا گىرىگورى ھەزرەتلىرى بىزگە چوقۇم ئارقا تىرەك بولىدۇ. ئۇ كاتولىك مۇخلىسلىرىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپسىلا، چوقۇم قۇدرەتلىك ئەھلىسىلىپ رېتسارلىرىنى ئەۋەتىپ، بىزنى مۇسۇلمانلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ! مەن ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى بولۇش سۈپىتىم بىلەن سىلەرگە ــ كاتولىك ئوغلانلىرىغا شۇنى چاقىرىق قىلىمەنكى، كاتولىك ئەقىدىسىنىڭ ساپلىقىنى جان تىكىپ قوغدىشىمىز، مۇقەددەس رىمدىن يېتىپ كېلىدىغان ئەھلىسىلىپ رېتسارلىرىنى ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن كۆتۈۋېلىشىمىز كېرەك! سان سىمون موناستىرىنى پولات ئىستىھكامغا ئايلاندۇرايلى! موغۇلستاندىكى ئاخىرقى قورغاننى جان تىكىپ قوغدايلى!...

* * *

كېچىسى پايتەخت ئالمالىقتا سوغۇق شامال قۇتراشقا باشلىغانىدى. بۇ قېتىم پەسلىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. لېكىن، بۇنداق شامال ئادەتتە تاغ تەرەپتىن چىقىپ، ئەتىگەندە كۈن كۆتۈرۈلۈشى بىلەن تەڭلا بېسىقىپ قالاتتى.

بۇگۈن ئەتىگەن خان ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق ناشتا قىلدى ۋە

مۇلازىمغا تاشتۆمۈر باھادىر، تۆمۈر مەلىك ۋە يەللىغ تايشىلارنى دىۋانخاسقا چاقىرىشنى بۇيرۇدى. خان ناشتىنى قىلىپ بولۇپ دىۋانخاسقا چىققاندا، ئۇلار ئاللىقاچان ئۇ يەردە خاننى كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى.

خاننى كۆرۈپ تاشتۆمۈر باھادىر قولىدىكى پېچەتلەنگەن بىر پارچە مەكتۇپنى ئۇنىڭغا ئۇزارتتى. بۇ مۇقەددەس رىم پاپاسى گىرىگورى XI غا ئەۋەتىلگەن بىر پارچە مەكتۇپ بولۇپ، چۆرىسى قىزىل سۇرۇخ بىلەن پېچەتلەنگەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان پېچەتنى يىرتىپ خەتنى ئاچتى. خەتتە: «... چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىدى. ئۇ ئالمالىق يېپارخىيەسىدىكى كاتولىكلارنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشقا زورلىماقتا. سىركىپ، مۇناستىرلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، كاتولىكلارنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئالمالىق يېپارخىيەسىدىكى كاتولىك قېرىنداشلار ھازىر ئوت بىلەن سۇنىڭ ئىچىدە جان تالاشماقتا. ئۇلارنى زۇلۇم ـ سىتەم ئوچاقلىرىدىن، خار ـ زارلىق قۇدۇقلىرىدىن قوتۇلدۇرۇپ چىقىش ئەھلىسەلىپ رېتسارلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچىدۇر. ئەھلىسەلىپ رېتسارلىرى مۇبادا قولىدا گۈل بولسا پۈرىماي، پۇتى لاي بولسا يۇماي، ھەتتا بىر پۇتىغا ئۆتۈك كىيىپ بولۇپ، بىرسى قالغان بولسا، كىيىمىيلا كەلگەي، مۇسۇلمانلاردىن قانلىق قىساس ئالسۇنلار !...» دەپ يېزىلغانىدى.

ـــ سىلەر بۇ ئىشقا قانداق قارايسىلەر؟ ـــ دەپ سورىدى خان قولىدىكى مەكتۇپنى ئوقۇپ بولۇپ، ـــ ئالمالىق يېپارخىيەسىدىكى ئېپىسكوپ رىچاردنىڭ ئوردىغا قارشى نالايىق ئىشلىرىدىن بىز ئاللىبۇرۇنلا خەۋەر تاپقانىدۇق. بىراق، دىن ئىسلاھاتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش

ئۇچۇن، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى نازارەتنى كۆچەيتىش، ئەمما ۋاقىتنىچە تەگمەسلىكنى قارار قىلغانىدۇق. ئەمدى ھازىرقى مەسىلە، بۇ ئىش رىچاردنىڭ پۈتۈن سۈيىقەستىنىڭ بىر قىسمىمۇ ياكى قاتاللار ئىسيانىنى تىنچىتساقلا ئىش شۇنىڭ بىلەن تۈگەمدۇ؟ بىزگە مانا شۇ توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات كېرەك!

ــ خان ئالىيلىرى، دانادۇر، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر خانىنىڭ سۆزىگە جاۋاب بېرىۋېتىپ، ــ بىز ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنىڭ كەينىدە چوڭ بىر سۈيىقەست يوشۇرۇنغان! ئەمما، بىز تېخى ئۇنى تولۇق ئىگىلەپ بولالمىدۇق.

ــ ھاكىمىيەتچىلىك داۋانلىرىدا بۇنداق ۋەقەلەر بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ــ دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، ــ بىرلىرى غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن ئېلىشىپ، بۇ ئېلىشىشقا ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلىپ، ئېقىمغا قارشى باتۇرلارچە ئۈزۈپ ماڭسا، يەنە بىرلىرى ئۇنىڭغا قارشى چىقىشىدۇ ۋە ئۆزلىرىنى خۇددى دولقۇن ئىچىدە ئەركىن ئۈزۈۋاتقان ھېسابلاپ، تەمەننا قويۇشىدۇ. نەگە، قانداق تەقدىرگە قاراپ ئۈزۈپ كېتىۋاتقانلىقى ئۇلارنى ھەرگىز تەشۋىشلەندۈرمەيدۇ. چۈنكى، تاغنىڭ ئۇستىدىن تۆۋەنگە قاراپ دومىلىماق ھەممىدىن ئاسان. شۇڭا، قەدىمكىلەر: «چىرىپ كەتسە بىر دەرەخ، كۆكلەۋېرەر باشقىسى؛ چۆكۈپ كەتسە بىر كىمە، كېتىۋېرەر باشقىسى» دەپ ئوبدان ئېيتقان.

ــ بىزنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىدىن ئالغان سىرتقىمىزدىن قارىغاندا، ــ دەپ مەلۇم قىلدى تۆمۈر مەلىك خانغا، ــ خان ئالىيلىرى ئىسلام دىنىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، تۇرپان ئىدىقۇتى كۈنچۆك دەرھال پۈتۈن گۈمرۈك ـ ئۆتكەللەرنى تاقاپ، قورغان ـ سېپىللارنى بېكىتىپ، سەلتەنەتىمىز بىلەن بولغان پۈتۈن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى ئېلان قىپتۇ، سەلتەنەتىمىزنىڭ ئۇ يەردىكى

داروغاچلىرىنىڭ ھەممىسىنى ھەيدەپ چىقىرىپتۇ.

ــ سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ يېرىكلىشىپ قالغانلىقىغا خېلى بولدى، ــ دېدى خان جەددىي سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ بۇ مەسىلىگە جەددىي قارىماي بولمايدۇ. بۇ ھەقتە مەخسۇس كېڭەشمىكىمىز لازىم. بىراق، نۆۋەتتە قاتاللارنىڭ ئىسيانىنى تېز بېسىقتۇرۇپ، مۇقەددەس رىمنىڭ بۇ تەرەپكە ئۇزارتماقچى بولغان قارا قولىنى كېسىپ تاشلاش ھەممىدىن مۇھىم. بىز مۇنداق قارارغا كەلدۇق: تاشتۆمۈر باھادىر بىر ھەزارە تۇرغاۋۇتلار قوشۇنى بىلەن دەرھال سان سىمون مونىستىرىنى قورشاڭ، ئاندىن ئىسيانچى قاتاللارغا تەسلىم بولۇش ئۇچۇن ئاخىرقى سۆزۈكنى بېكىتىپ بېرىڭ. مۇبادا ئۇلار ياخشىلىقچە قورال تاشلاپ، مونىستىرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتسە، ئۇلارنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغانلىقىنى، بولمىسا مونىستىرغا تەخىرسىز ھۇجۇم باشلايدىغانلىقىڭىز ھەققىدە جەڭ خېتى تاپشۇرۇڭ. «مۇقەددەس رىمدىن ئەھلىسەلىپ رېتسارلىرىنى چاقىرىپتۇ» ئىمىش. مەيلى كېلىشۇەرسۇن، بۇرۇنمۇ كېلىشكەن ئۇلار. ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى تازىيلارنىڭ ئاببىاسىيە سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغاندا، سالاھىدىن ئايۇبى① ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرىنىڭ ۋەتۇەرىكىنى چىقىرىۋېتىپ، پەرەڭ كورۇلى رىچاردنى ئۇرۇش توختىتىش شەرتنامىسىگە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇرلىغان. شۇڭا، سۇغا چۆكۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەبجەق كېمە ئۇچۇن دولقۇنىنىڭ كۇچلۇك بولۇشى ياكى كۇچسىز بولۇشىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق!

ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە تۆمۇر مەلىككە قاراپ

---

① سالاھىدىن ئايۇبى (1138 ــ 1193) ــ كۇرد. مىسىر ئايۇبىلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. ياۋروپا كاتولىكلىرىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ئەھلىسەلىپ يۇرۇشلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، مىلادىيە 1192 ـ يىلى ئىنگلىز كورۇلى رىچارد I نى ئۇرۇش توختىتىش شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلغان.

مۇنداق دېدى:

ــ سىز كېلەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھودۇد ـ چېگرالىرىنى تەكشۈرۈپ كېلىڭ. ئۇلار ئاساسلىق قوشۇن ـ كۈچلىرىنى قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرغان، بىز ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ ھەقتە ئېنىق بىر مەلۇماتقا ئىگە بولمىقىمىز زۆرۈر. ئۇ يەرگە قاچان قوشۇن تارتىپ بېرىش مەسلىسىگە كەلسەك، بۇنى ئوردا كېڭىشىدە بېكىتەيلى!

ــ پەرمانبەردارمىز، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دەپ قۇللۇق بىلدۈرۈشتى تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن تۆمۈر مەلىك ئىككىسى تەڭلا.

* * *

بۇ كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ، ھاۋا ئوچۇق ئىدى. دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ئاللىقاچان تۆكۈلۈپ يالىڭاچلىنىپ قالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىچى قاقاسلىشىپ كەتكەن، ئەتراپ ئاق قىروۋ بىلەن قاپلانغانىدى. رەھىمسىز كۈز تەبىئەتنىڭ گۈزەل لىباسلىرىنى پۈتۈنلەي سالدۇرۇۋالغان، يىراق ـ يېقىندىكى ھەممە نەرسىنىڭ ئۈستىدە پەقەت كەچ كۈز پەسلىدىلا كۆرگىلى بولىدىغان بىر خىل سىرلىق مەنزىرە چېلىقاتتى.

سان سىمون موناستىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆپىلىك ئۈستىدە بىر سەركەردە ئېگىز قورغان تېمى بىلەن قورشالغان موناستىرغا قاراپ تۇراتتى. ئۇ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئىدى. تۇرغاۋۇتلار ھەزارەسى موناستىرنى قاتمۇقات ھالقىدەك قورشۋالغان بولۇپ، تۆپىلىك ئۈستىدە رەتلىك تىزىلغان ئاتلىق لەشكەرلەر قىلىچلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بۇرغا ـ كانايلىرىنى ياڭرىتىپ، موناستىرنىڭ كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان ئېگىز ھەم قېلىن قورغان تېمىنىڭ كۈنگۈرىلىرىدىن مارىشىپ تۇرغان

ئادەملەرگە يىراقتىن ھەيۋە كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئىچىدىكىلەر ئۇچۇن بۇ پەيت قورقۇنچلۇق ئىدى. قورغانغا بېكىنىۋالغانلار بۇنچىۋالا كۆپ لەشكەرنى كۆرۈپ ئالاقزەدە بولۇشۇپ، نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرۇشاتتى.

خانىكا پەرمانى بويىچە، تاشتۆمۈر باھادىر موناستىردىكىلەرگە دەرۋازىنى ئېچىپ، قورال تاشلاپ، تەسلىم بولۇش توغرىسىدا سۇرۇكى قاتتىق بولغان جەڭ خېتى تاپشۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار جاھىللىق قىلىپ، ۋاقىتنى كەينىگە سۇرۇپ، تەسلىم بولغىلى ئۇنىمايۋاتاتتى. تاشتۆمۈر باھادىر خانغا ئىشنى تېز ھەل قىلىش تەكلىپىنى بەردى. خان بىرپەس ئويلىنىپ تۇردى ـ دە:

ـــ باھادىرلار ! سان سىمون موناستىرنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىشقا تەييارلىنىڭلار ! تۇغچىلار تۇغلارنى قېپىدىن چىقىرىڭلار ! ـــ دەپ پەرمان چۇشۇردى جاراڭلىق ئاۋازدا، ـــ مەن سىلەردىن ئۆزۈڭلارنى ئاللاغا بېغىشلىشىڭلارنى تەلەپ قىلىمەن ! ئاللانىڭ نامى بىلەن ئاتلىنىڭلار، ئاللانىڭ دۇشمەنلىرىنى ئەدەپلەپ قويۇڭلار ! قورال تاشلىغان ناسارالارنى ئۆلتۇرمەڭلار، پاناھلىنىش ئۇچۇن ئىبادەتخانىغا كىرىۋالغانلارنى، ئاياللارنى، بالىلارنى، قېرى ـ چۇرلەرنى ئۆلتۇرمەڭلار ! ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى بۇزماڭلار ! دەل ـ دەرەخلەرنى كەسمەڭلار !

بۇ چاغدا ھەزارە قىسمىنىڭ ھەرقايىسى دەھچىلىرىدىن تۇزۇلگەن ئىلغار، چىرىنغار ۋە بېرىنغار سەپلەرنىڭ تۇغ ـ ئەلەملىرى يۇقىرىغا كۆتۇرۇلۇپ، شامالدا جەۋلان قىلىشقا باشلىدى. ھەر دەرىجىلىك ئەمرلەشكەرلەر ۋە بەگ ـ سىپاھىلار ئۆز سەپلىرىنىڭ ئالدىغا چېپىپ كېلىشتى. تەرەپ ـ تەرەپلەردىن بوغۇق ئاۋاز بىلەن «ھەممە يۇگۇرۇپ ئالغا !» دېگەن قىسقا بۇيرۇقلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى. تاشتۆمۈر باھادىر تۆپىلىكتىن موناستىرنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىغا ئات سېلىپ ماڭدى. لەشكەرلەرمۇ نەيزە ـ قىلىچ، تۇفەڭ ـ مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ،

تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ كەينىدىن سۈرەن سېلىشقان ھالدا مۇناستىرغا قاراپ ئات سېلىشتى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئەمىر ـ ئۆمەرالىرى بىلەن بىللە كۆل بويىدىكى تۆپىلىكتە جەڭنى كۆزىتىپ تۇردى.

لەشكەرلەر مۇناستىرنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا توپلىشىپ ۋارقىراپ ھەيۋە كۆرسىتىپ، بېكىنىۋالغانلاردىن دەرۋازىنى ئېچىشنى تەلەپ قىلىشتى. بىراق، مۇناستىرنى بېكىتكۈچىلەر ئۇلارغا تاش ـ كۆتەك دومىلىتىش، قاينىاق مومنى شارقىرىتىپ تۆكۈش ۋە يامغۇردەك ئوق بىلەن جاۋاب بېرىشتى. بۇ چاغدا مۇناستىرنىڭ ئالدىدىكى مەيداندا خۇددى چۈمۈلىلەردەك ئۇيۇاق ـ بۇياقتا يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشكەن لەشكەرلەر نېمە قىلىشنى بىلەلمەي مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشتى. تاشتۆمۈر باھادىر قولىدىكى قامچىسى بىلەن بىر چەتتە دۆۋىلەنگەن لىم ياغاچلارنى لەشكەرلەرگە كۆرسەتتى. لەشكەرلەردىن بىرسى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئىشارىتىنى دەرھال چۈشەندى ۋە:

ـــ قېنى يىگىتلەر، يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ئىرادەت قىلىشى، تۆۋەندىكىلەرنىڭ ئىتائەت قىلىشى ھەقلىق! ـــ دەپ ۋارقىرىغىنىچە دۆۋىلەنگەن لىم ياغاچلارغا قاراپ ئېتىلدى.

ـــ ئاللاھۇ ئەئلەم![1] ئاتاڭغا رەھمەت! ـــ دەپ ۋارقىرىدى تاشتۆمۈر باھادىر ھېلىقى لەشكەرگە قايىل بولۇپ، ـــ ئات ـ جونۇڭ كىم ئىدى سېنىڭ؟

ـــ باسا ئارسلان، ـــ دەپ جاۋاب قىلدى ھېلىقى لەشكەر ۋە، ـــ ھەي ياساۋۇل، ئاتتىن چۈشۈپ ياردەم قىل! ـــ دەپ تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان نۆكەرگە ۋارقىرىدى. ھېلىقى نۆكەرمۇ ئۇنىڭ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلاپ، ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، يەردە ياتقان بىر تال لىم ياغاچنىڭ باش تەرىپىنى كۆتۈردى. ئۇنىڭغا يەنە بىرنەچچە لەشكەر كېلىپ

---

① ئاللاھۇ ئەئلەم ـــ «ئاللا ھەممىگە قابىل».

قوشۇلدى. لەشكەرلەر بىر قېلىپتا ۋارقىرىشىپ، لىم ياغاچنىڭ يوغان بېشىنى موناستىرنىڭ دەرۋازىسىغا قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. قېلىن تىلىنغان قېيىن ياغاچلىرىدىن تۆمۈرلەر بىلەن چەمبەرلەپ پۇختا ياسالغان ياغاچ دەرۋازا غىچىلداپ كەتتى. موناستىرنىڭ ئىچىدىن ۋارقىراشقان ئاۋازلار ئاڭلاندى.

ـــ ھە يەنە بىر قېتىم، ھە ! يەنە ئازراق، ھە، يەنە بىر قېتىم ! ـــ دەپ ۋارقىرايتتى ھېلىقى نۆكەر. قالغان لەشكەرلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا ھە ـ ھۇ دېيىشىپ، ئۇنىڭ چاقىرىقىغا بىردەك ئاۋاز قوشۇشۇپ، ھېلىقى لىم ياغاچنىڭ يوغان بېشىنى يىراقتىن كۆتۈرۈپ كەلگەنچە موناستىرنىڭ دەرۋازىسىغا شىددەت بىلەن ئۇراتتى. دەرۋازىنىڭ قېلىن تاختايلىرى چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۇپ، ئاز ـ ئازدىن پارچىلىنىپ يەرگە چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما دەرۋازا يەنىلا مەزمۇت تۇراتتى.

لەشكەرلەر قاياقتىندۇر بىر ئۇزۇن شوتىنى تېپىپ كېلىشتى ۋە ئۇنى موناستىرنىڭ ئېگىز قورغان تېمىغا يۆلەپ قويۇپ تامغا ياماشتى.

بۇ چاغدا موناستىرنىڭ بىر بۇلۇڭىدىكى ئېگىز مۇنارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان قوڭغۇراقتىن تېز ـ تېز ئۇرۇلغان ۋەھىمىلىك سادا ئاڭلاندى. ئەمما، قوڭغۇراق ساداسىغا جاۋابەن شەھەرنىڭ قايسىبىر بۇلۇڭىدىن بىر ـ ئىككى قېتىم جاراڭلاپ ئۇرۇلغان قوڭغۇراق ساداسىدىن باشقا ھېچقانداق سادا ئاڭلانمىدى. موناستىرنى بىكىتكۈچىلەرگە ھېچكىمۇ يارەمگە كەلمىدى. موناستىرنىڭ قېلىن ھەم پۇختا دەرۋازىسى پاچاق ـ پاچاق بولۇپ ئاخىر غۇلاپ چۈشتى.

كۆل ياقىسىدىكى تۆپىلىك ئۈستىدە بۇ ئىشلارنى كۆزىتىپ تۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ياساۋۇللار ئېتىنى يېتىلەپ ئەكېلىپ بەردى. ئۇ قىلىچىنى بېلىگە ئېسىپ، ئېتىغا مىندى ـ دە،

ئېتىنى مۇناستىرنىڭ دەرۋازىسى تەرەپكە يورغىلاتتى. بۇ چاغدا دۇمباقچىلار سېپىدىكىلەر دۇمباقلىرىنى چېلىپ مېڭىشقا باشلىدى. دۇمباقچىلار سېپىنىڭ ئارقىسىدىن تۇغ ـ ئەلەملىرىنى لەپىلدىتىپ تۇغچىلار ماڭدى. لەشكەرلەرمۇ لەشكىرىي سەپلەر بويىچە سەپراس بولۇشۇپ سەلدەك قوزغالدى.

مۇناستىرنىڭ ئىچىدە پىتىراپ كەتكەن قارا قوڭغۇزدەك ئىسيانچى قاتاللار يۇگۇرۇشۇپ يۇرۇشەتتى. مەسىھ زالىنىڭ ئىچىدە مىسسىيونېر لاۋرېنتىي باشچىلىقىدىكى تولۇق كىيىنگەن، قوللىرىغا كىرىست تۇتۇشقان بىر بۆلەك قاتاللار تىترىشىپ تۇرۇشاتتى. خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن لەشكەرلەر ئۇلارغا قىلچىمۇ دەخلى ـ تەرۇز قىلمىدى. قالغان قوراللىق قارشىلىق بىلدۇرگەن قاتاللارنى چېپىپ تاشلاشتى. بىراق، ئېپىسكوپ رىچارد بىلەن پوپ پاسخالىسلار ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەنىدى.

سان سىمون مۇناستىرنىڭ بىر بۇلۇڭىدىكى قوڭغۇراق مۇنارىدىن بايات چېلىنىۋاتقان قوڭغۇراق تېخىمۇ قاتتىق جاراڭلاپ چېلىنىدى. تۇغلۇق تۆمۇرخان قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ:

ـــ ھەي كىمسەن ! قوڭغۇراقنى توختات ! بولمىسا جازاغا گىرىپتار بولىسەن، ھەي، كىمسەن! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئەمما، قوڭغۇراق جاراڭلاشتىن توختىمىدى.

لەشكەرلەر قوڭغۇراق مۇنارىغا باستۇرۇپ كىرىپ كېتىشتى. ئارقىدىن ئۇزاق ئۆتمەي قوڭغۇراقنىڭ ئۇرۇلۇشى توختىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاۋازى ئۇزاق ۋاقىتقىچە جاراڭلاپ تۇردى. تۇغلۇق تۆمۇرخان قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ قويدى. مەسىھ زالىغا پاناھلاپ كىرىۋالغان قاتاللار تېخىچىلا تىترىشىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار خانىنىڭ قىلىچىنى قىنىغا يانداۋرىغانلىقىنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى ئەمىن تېپىشتى ـ دە، تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن يوشۇرۇن چوقۇنۇشۇۋالدى.

لەشكەرلەر قوڭغۇراق مۇنارىنىڭ ئىچىدىن بايقىغان ۋەھىمىلىك قوڭغۇراق چالغان ئادەمنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ چىقىشتى. ئۇ ئۇچىسىغا كاتولىك راھىبەلىرىنىڭكىدەك باشتىن - ئاياغ قارا كىيىم كىيگەن، بېشىغا قارا لېچەك سالغان بىر ناسارا قىز ئىدى ! ئۇ چىرايىدىن ئۇيغۇر قىزلىرىغا ئوخشايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ سارغۇچ چىڭگىلەك سۇمبۇل چاچلىرى ئوراپ تۇرغان سۇزۇك ماڭلىيىنى كاتولىك راھىبەلىرىنىڭ قارا لېچىكى ئىچىگە يوشۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مەجنۇنتالدەك زىبا قەددى - قامىتى، جازىبىدار چىرايىدىكى بىلىنەر - بىلىنمەس قىزىللىق يۇگۇرگەن ئالمەدەك ئىككى مەڭزى، ئەقىل - پاراسەت ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان بادام قاپاقلىق يوغان قارا كۆزلىرى كىشىدە بىردىنلا يېڭىپ بولمايدىغان كۈچلۈك ئىنتىلىش تۇيغۇسىنى قوزغايتتى. قىياقتەك ئېقىپ چۈشكەن سەل - پەل قاڭشارلىق كىچىككىنە بۇرنى بۇ قىزنىڭ بېتىدىكى جەسۇرلۇق ئىپادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قىزىرىپ پىشقان قەشقەر گىلاسدەك سەل - پەل ئېچىلىپ تۇرغان لەۋلىرى ئارىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان سەدەپتەك ئاپئاق چىشلىرى خۇددى ئۇنىڭ ئىككى مەڭزىدىكى مەپتۇنكار زىننىخلىرى بىلەن ھۆسن تالىشىۋاتقاندەك قىلاتتى. قىزنىڭ ئۇچىسىدىكى قارا پەرەنجىسىنى سەل - پەل كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىككى كۆكسى تازا تولغان بولۇپ، ئۇستىدىكى قارا رەڭلىك راھىبەلەر كىيىمىمۇ ئۇنى يوشۇرالمىغانىدى. ئۇ نازۇك قوللىرىنى پەرەنجىسىنىڭ يەڭلىكى ئىچىگە يوشۇرغانىدى.

تاشتۆمۇر باھادىر لەشكەرلىرىنىڭ مونастىرىنىڭ قوڭغۇراق مۇنارىدىن بىر ناسارا راھىبەسىنى تۇتۇۋالغانلىقىنى تۇغلۇق تۆمۇرخانغا خەۋەر قىلدى. بايقىغان قوڭغۇراقنى توختىماستىن جاراڭلىتىپ چېلىپ ئالمالىق ئاسمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگۈچىنىڭ زادى قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ باقماقچى بولغان خان ئۇنى دەرھال مونастىرنىڭ مەسىھ زالىغا

ئەكىرىشكە بۇيرۇق قىلدى.

خان مىسسىيونېر لاۋرېنتىي قويۇپ بەرگەن يېشىل دۇخاۋا بىلەن قاپلانغان يۇمشاق ئورۇندۇقتا ئەمدى ئولتۇرۇشىغا، سىرتتىكىلەر ئوپۇر - توپۇر بولۇشۇپ كېتىشتى. خان بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى، لەشكەرلەرنىڭ ئۆزى ئۇزاقتىن بېرى ئاشىق - بىقارار بولۇپ يۈرگەن ھېلىقى كاتولىك راھىبەسىنى ئىشكتىن ئېلىپ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن كۆرۈشتى ۋە:

— بۇ سىزمۇ؟ — دەپ سورىدى. ھېلىقى ناسارا قىزمۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپلا ئۆزىدىن كۈلۈپ گەپ سوراۋاتقان بۇ ئىللىق چىراي يىگىتنى دەرھال تونۇدى: ئۇ قايسى كۈنى كۆل بويىدا ئۇچراتقان ھېلىقى يىگىت ئىدى ! ناسارا قىز:

— سىز؟ ! چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر؟ !... — دەپ تەئەججۇپلەنگەن پېتى تۇرۇپلا قالدى.

بۇ چاغدا مەسىھ زالىدىكى لەشكەرلەرمۇ، مىسسىيونېر لاۋرېنتىيمۇ، باشقا كاتولىك مۇخلىسلىرىمۇ ھېلى قىزغا، ھېلى خانغا قاراپ ھېچنېمىنى چۈشەنمەي ھاڭۇڭقىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

ناسارا قىزنىڭ ئوتلۇق كۆزلىرىدىن ئىپادىلىنىۋاتقان ھەيرانلىق نەزىرى تېزلا ئازابلىنىش ئىپادىسىگە، ئاندىن ئاستا - ئاستا غەزەپلىنىش ئىپادىسىگە ئۆزگەردى.

قىزنىڭ چىرايىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى دەسلەپتە بىرئاز تەمتىرىتىپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالدى - دە، ئاۋۋالقى مەغرۇر ھۆكۈمدار ھالىتىگە قايتىپ، قىزغا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى.

ناسارا قىز نۆكەرلەر ئۇنىڭغا قويۇپ بەرگەن ئورۇندۇقتا ئولتۇرمىدى، ئۆزىنى بۇرۇنقىدەكلا تەمكىن تۇتۇپ، مەردانە قىياپەتتە ئۆرە تۇردى.

— سىلەر ناسارالار قۇدرەتلىك چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى

چىقىپ چوڭ گۈناھ ئۆتكۈزدۈڭلار ! ـــ دېدى خان قىزغا ھەمدە زالدىكى كاتولىك مۇخلىسلىرىغا.

ـــ لەشكەر بىلەن كېلىپ، قاتاللار موناستىرىنى ئىشغال قىلىۋالغىنىڭلار چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ؟ ـــ دەپ قايتۇرۇپ سوئال سورىدى ناسارا قىز خانىنى مەسخىرە قىلىپ، ئۇنىڭ چىرايلىق بىر جۈپ كۆزىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى ئۇچقۇنلاۋاتاتتى، ـــ بىزنىڭ ئۆز ئېتىقادىمىزنى ھىمايە قىلغانلىقىمىز گۈناھ بولىدىغان بولسا، سىلەرنىڭ قاتاللار موناستىرىغا زورلۇق بىلەن باستۇرۇپ كىرگىنىڭلارنى نېمە دەپ ئېيتىش كېرەك؟

ـــ ئېتىقادىڭلارنى ھىمايە قىلغانلىقىڭلار ئىلگىرىكى چاغلاردا گۈناھ ھېسابلانماس ئىدى. بىز ئىسلام دىنىنى مەملىكەت دىنى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىنمۇ تاللاش ئەركىنلىكىنى يەنىلا ئۆزۈڭلارنىڭ قولۇڭلارغا بەرگەنىدۇق. بىراق، ئېپىسكوپ رىچارد ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇخلىسلارنى ئالداپ، چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. سىز بۇنى گۈناھ ھېسابلىمامسىز؟

ـــ مەن مۇقەددەس كىرىست، بۇ موناستىرنىڭ ھۆرمىتى ۋە مۇقەددەس قاتال غايىسى نامىدىن قەسەم قىلىمەنكى، ـــ دېدى ناسارا قىز بىمالال سۆزلەپ، ـــ بىز پەقەت ئۆزىمىزنىڭ ئېتىقادىمىزنىڭ ساپلىقىنى قوغداش ئۈچۈنلا كۈرەش قىلدۇق. ئېپىسكوپ رىچاردنىڭ قارا نىيىتى بىلەن بىزنىڭ بۇ كۈرىشىمىزنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. چۈنكى، ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ. جازالىغۇچىز كەلسە، رىچاردنى تۇتۇپ جازالاڭ !

ـــ بۇ سۆزىڭىز خاتا ئەمەس. بىزنىڭ قولىمىزدا رىچاردنىڭ قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قوللانغان تۈرلۈك سۈيىقەستلىرىنى ئىسپاتلايدىغان يېتەرلىك دەلىل ـ ئىسپاتلار تۈرۈپتۇ، ـــ دېدى خان ھېلىقى ناسارا قىزغا ۋە زالدىكى كاتولىك

مۇخلىسلىرىغا چۈشەندۈرۈپ، ــ سىلەرنىڭ ئۆز ئېتىقادىڭلارنى ھىمايە قىلغانلىقىڭلار گۇناھ ئەمەس. بۇ سىلەرنىڭ ھوقۇقۇڭلار، ئەلۋەتتە. بىز چاغاتاي مەملىكىتى ھودۇدلۇقىدا ياشايدىغان خەلقىلەردىن مىللەت، ئۇلۇس، دىن، مەزھەپ، دەرىجە، مەرتىۋە جەھەتتىكى ئىختىلاپلارنى قايرىپ قويۇپ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشنى، مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى تەلەپ قىلىمىز. ھەر خىل دىن، مەزھەپتىكىلەر سەلتەنەتىمىزنىڭ قالاق ـ تۆزۈكلىرىگە رىئايە قىلىپ، ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسىلا، ئۇلارنىڭ ھەققانىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتى سەلتەنەتىمىز تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ !

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت ! ــ دېدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي تۇغلۇق تۆمۇر خانغا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ، ــ سەلتەنەتلىرى مەڭگۈ روناق تاپقاي ! مۇبادا خان ئالىيلىرى ئىجازەت بەرسە، مەن ۋەتىنىم ئالىكساندرىيەگە قايتىپ كەتسەم دەيمەن !

ــ تەخسىر، مۇبادا ئالمالىقتا داۋاملىق تۇرۇشنى خالىمىسىلا، بىز سىلىنى قەدىر ـ قىممەتلىرىنى قىلىپ چىرايلىق يولغا سېلىپ قويساق بولىدۇ، ــ دەپ ئىجازەت بەردى خان ئۇنىڭغا، ــ ئەسلىدە بىز ئېپىسكوپ رىچاردقىمۇ ئەنە شۇنداق ئىجازەت بەرگەنىدۇق. ئەمما، ئۇ بىزنىڭ بۇنداق خالىس نىيىتىمىزنى خاتا چۈشىنىپ، ئۆزىنى قالتىس، بىزنى ئاجىز چاغلاپ قالدى. چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپتى. سەلتەنەتىمىز كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى قوغدايدۇ. ئىسلامىيەتتە زورلاش يوق. بىزنىڭ مەقسىتىمىز بىھۇدە قان تۆكۈلۈشكە خاتىمە بېرىشتىن ئىبارەت. شۇڭا، لەشكەرلىرىمىز مۇناستىرغا بېسىپ كىرىشتىن ئىلگىرى، ئىبادەت قىلىۋاتقانلارغا چېقىلماسلىق ھەققىدە پەرمان چۈشۈردۈق.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ پاناھلىنىش ئۈچۈن

مەسىھ زالىغا كىرىۋالغان كاتولىكلارنىڭ دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ قالغان كۆڭلى خېلىلا تەسكىن تاپتى.

خانىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، لەشكەرلەر قاتاللارنىڭ ھەممىسىنى قويۇۋەتتى. ھېلىقى ناسارا قىزمۇ باشقا مۇخلىسلار بىلەن بىللە ئۆيىگە قايتىپ كەتمەكچى بولۇپ مېڭىشىغا، تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ قويدى ۋە:

ــ خان قىز، شاھسانىيە سىز بىلەن كۆرۈشمەكچى. ۋالىدىمىز نېمە دەيدىكىن، قېنى ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ ئاندىن ئۆيىڭىزگە كەتكەيسىز ! ــ دېدى كۇلۇپ تۇرۇپ. ئاندىن نۆكەرلىرىگە ناسارا قىزنى خان ۋالىدىسى، شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇنىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇق بەردى.

ئالتىنچى باب

چۈغلۇق ئۈنگەن كۆكدالا

«قولىدىن ئىش كەلمەيدىغانلار قابىلىيەتلىكلەرنى ھەرگىز كۆرەلمەيدۇ. خۇددى بازار ئىتلىرى ئوۋ ئىتلىرىنى كۆرسە قاۋاشقا باشلاپ، قېشىغا بارالمىغاندەك. پەس ئادەملەر ھۈنەر ـ پەزىلەتتە باشقىلار بىلەن تەڭ كېلەلمىسە، رەزىللىكى بىلەن ئارقىدىن غاجاشقا باشلايدۇ...»

ـــ شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1355 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

بۇ يىلقى زۇلھەججە ئېيى زېمىستان قىش پەسلىنىڭ ئاق قار مەۋسۇمىغا توغرا كەلدى. شۇڭا، ئاستانە ئالمالىق شەھىرىدە بۆلەكچىلا سوغۇق بولۇپ كەتتى. كۈن قىسقىراپ، بەرىكەتسىز بولۇپ قالغانىدى. كۈندۈزنىڭ نە ئىسسىق، نە نۇرلۇق، نە چۈش مەزگىلى يوق بولۇپ، ئەتىگەنگە ئۇلىشىپلا كېلىدىغىنى كەچقۇرۇن، ئېزىتقۇ تۇمان ۋە كېچە ئىدى. زېمىستان قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ھېچنېمىنى ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى. ئاسمان سۇس ۋە سوغۇق پارقىراپ تۇراتتى. قىشتا بەلكىم قۇياشمۇ كەمبەغەل بولسا كېرەك، جاھاندىكى سۇلار بىلەن كىشىلەرنىڭ قەلبىنى مۇزلىتىپ قويغانىدى.

كاتولىك مىسسىيونېرى لاۋرېنتىي ھەزرەت ئالمالىقتىكى قاتاللار مەخپىي ئىبادەت قىلىشىدىغان مەلۇم بىر كىچىك

چىركاۋنىڭ ھىم يېپىقلىق تۇرغان ئىككى قاناتلىق ئېغىر ئىشىكنى تەستە ئىتتىرىپ ئېچىپ زالنىڭ ئىچىگە كىردى.

كىچىك چىركاۋ تۆت چاسا بىر سەينانىڭ ئىچىدە بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا دېرىزە قاپقاقلىرى ھىم يېپىۋېتىلگەن يوغان بىر زال، بۇ زالنىڭ يان تەرىپىدە بولسا ئىشىك رولىنى ئۆتەيدىغان قېلىن يۇڭ پالاس بىلەن توسۇپ قويۇلغان بىر ئوچۇق جاي بولۇپ، ئۇ يەردىن ئون ئىككى ۋاخىنىلىك بىر پەلەمپەي ئارقىلىق زالنىڭ ئۈستىگە چىققىلى بولاتتى، زالنىڭ ئىچىدە ئارچا، ئادراسمان قاتارلىق گىياھلاردا سېلىنغان ئىسرىقنىڭ خۇشبۇي پۇرىقى گۇپۇلدەپ پۇراپ تۇراتتى. زالنىڭ تۆرىدىكى مېھرابنىڭ ئۈستىدىكى تامغا ئىنسان ئوغلى ئەيسانىڭ كرېستقا مىخلانغان ھالىتىدىكى بىر ياغاچ ھەيكىلى ئېسىپ قويۇلغان. زالنىڭ ئىچىدە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن قاتاللارنىڭ بەزىلىرى يۈكۈنۈپ، بەزىلىرى ئۆرە تۇرۇپ دېگەندەك ئىخلاسمەنلىك بىلەن چوقۇنۇشماقتا، ئىبادەت قىلماقتا ئىدى.

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت مېھراب تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتاتتى، ئۇچىسىغا جىگەر رەڭ ناساراچە تون، بېشىغا تەقىيە كىيىۋالغان ناتونۇش ياش بىر كىشى ئۇنىڭ ئالدىنى توستى. لاۋرېنتىي ئۇنى چىركاۋ خادىملىرىدىن بولسا كېرەك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا:

ــ مەن ئېپىسكوپ رىچارد جانابلىرىنى ئىزدەپ كېلىۋىدىم. ماڭا ئۇنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەمسىز؟ ــ دەپ ئىلتىماس قىلدى.

ــ ئۇ كىشى ھازىر ئالدىراش، سىلىنى قوبۇل قىلالمايدۇ. ئۆزلىرى كىم بولىدىلا؟ ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن ھېلىقى ياش كىشى قايتۇرۇپ سوراپ.

ــ مەن لاۋرېنتىي دېگەن مىسسىيونېر بولىمەن.

ــ ئېپىسكوپ جانابلىرىدا نېمە ئىشلىرى بار ئىدى؟

ــ مەن ئېپىسكوپ جانابلىرى بىلەن بىر جىددىي ئىش

توغروٴلوٴق سوٴزلەشمەكچىدىم.

ــ كەچوٴرگىەيلا، مىسسىيونىر جانابلىرى، پەقەت تەبلىغ تو‌گىگەندىن كېيىن، ئاندىن ئو‌ كىشى بىلەن كوٴروٴشەلمىشىلىرى مو‌مكىن. بىراق، ھازىر مو‌مكىن ئەمەس.

ھېلىقى چېركاۋ خادىمى ئو‌نىڭغا يېقىن كېلىپ قو‌لىقىغا پىچىرلىدى:

ــ ئېپىسكوپ جانابلىرى ھازىر مېھرابىنىڭ ئارقىسىدىكى مەخپىي ھو‌جرا ئىچىدە چاغاتاي بەگلىرىدىن بىرسى بىلەن مەخسو‌س سوٴھبەتلەشمەكتە. شو‌ڭا، مالال كوٴرمەسلە، ئو‌ كىشىنىڭ چىقىشىنى كو‌تو‌پ تو‌رغايلا. بولمىسا، ئەتە يەنە كېلىپ كوٴرو‌شسىلمو‌ بولىدو‌ !

مىسسىيونىر لاۋرېنتىي يانچو‌قىدىن بىرنەچچە كىبەكىي[1] ئېلىپ تەبەسسو‌م بىلەن ئو‌نىڭغا ئو‌زارتتى ۋە:

ــ رو‌خسەت قىلسىڭىز، مەن ئاشو‌ ھو‌جرىنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئېپىسكوپ جانابلىرىنىڭ خەيرخاھلىقىنى ئېلىۋېلىپ، ئاندىن ھو‌جرا يېنىدا ئىبادەت قىلسام، قانداق؟ ــ دېدى.

ھېلىقى ياش خادىم ئەتراپىغا خو‌دو‌كسىنىپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئو‌نىڭ قولىدىكى كىبەكىسىلەرنى يو‌لو‌پ دېگو‌دەكلا ئىتتىك ئېلىۋالدى ــ دە، يانچو‌قىغا سېلىۋالغاندىن كېيىن:

ــ بولىدو‌. لېكىن، ناھايىتى ئېھتىيات قىلغايلا، بىرسى كوٴرو‌پ قالمىسو‌ن يەنە، ــ دېدى.

مىسسىيونىر لاۋرېنتىي ھەزرەت بېشىنى لىڭشىتقىنىچە ئو‌دو‌ل مېڭىپ، مېھرابىنىڭ ئارقىسىغا ئو‌تتى ــ دە، ھېلىقى مەخپىي ھو‌جرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، پەنجىرىدىن ئوٴينىڭ ئىچىگە قارىدى. ھو‌جرا ئىچىدە ئو‌چ كىشى بار بولو‌پ، بىرسىنىڭ ئېپىسكوپ رىچارد، يەنە بىرسىنىڭ پوپ پاسخالىس ئىكەنلىكىنى

---

① كىبەكىي ــ چاغاتاي خانلىقىنىڭ كو‌مو‌ش پو‌لىنىڭ نامى.

تونۇدى. ئەمما، ئۇچىنچى كىشىنى كۆرۈپلا قورقۇنچىدىن پېشانىسىدىن سوغۇق تەر چىقىپ كەتتى: ئۇ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تۇڭرۇكلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىدى!

«پەرۋەردىگار! تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن بىرسى بولۇپ سانىلىدىغان مۇنۇ ئەمىر قەمەرىدىننىڭ كاردىنال رېچارد بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى باردۇ؟» دەپ ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلىدى. لېكىن، ئۇ يەنىلا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالماستىن، چوقۇنغان پېتى جايىدا قىمىرلىماي تۇرۇپ قالدى.

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي مۇشۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ئالمالىقتىكى كاتولىكلارنىڭ ھازىرقى مەخپىي ئىبادەتخانىسى بولۇپ سانىلىدىغان بۇ كىچىك چېركاۋنىڭ مەخپىي ھۈجرىسىدا مۇسۇلمان تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سەلتەنەتىنىڭ مۇھىم بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن كاتولىك كاردىنالى رېچاردنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۇ مەخپىي سۆھبەتنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىدىن خەۋەر تاپمىغۇچە، ئۇنىڭ كۆڭلى زادى ئەمىن تاپمايتتى. شۇڭا، ھۈجرا ئىچىدىكى بۇ سۆھبەتتە بولۇنۇۋاتقان گەپ - سۆزلەرنى بىر تىڭشاپ باقماقچى بولۇپ، قۇلىقىنى پەنجىرىگە ياقتى.

ئۇ پەنجىرە ئالدىدا بىرپەس تۇرغاندىن كېيىن، ھۈجرىنىڭ كەينىدىكى ئايۋانغا ئۆتكىلى بولىدىغان تار بۆلەك ئارقىلىق ئايۋانغا چىقتى. ئايۋاندا تۇرۇپ قارىسا ھۈجرىنىڭ ئىچىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدىغان، ئەمما ھۈجرىنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ سىرتىنى كۆرگىلى بولمايدىغان سالاسۇنلۇق بىر تۈگۈلۈك بار ئىدى. مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئەنە ئاشۇ تۈگۈلۈكنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، ھۈجرا ئىچىدىكى ئادەملەرگە باشقىدىن سەپسېلىپ قارىدى: كاردىنال رېچارد بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قېلىن زىلچا ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى. پوپ پاسخالىس بىر چەتتە قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۆرە تۇراتتى. كاردىنال رېچارد

ئۇستىگە ناساراچە ئۇزۇن قىزىل تون كىيىپ، بېلىنى چۇچىلىق يىپەك زۇننار بىلەن باغلىۋالغان، بېشىغا ناساراچە قىزىل تەقىيە كىيىۋالغانىدى. ئەمىر قەمەرىدىن بولسا بېشىدىكى ئۇچلۇق تەقىيە ئۇستىدىن سەللە ئورىۋالغانىدى. لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ بەلگىسى بولغان مەللە تون كىيىپ، كېيىنكى چاغلاردا مۇسۇلمانلارنىڭ جامە مەسچىتىگە ئۆزگەرتىلگەن سان فىرانسىسكا چېركاۋىدا ناماز ئوقۇپ يۇرگەنلىكىنى تولا كۆرگەنىدى. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭ كاتولىكلارنىڭ بۇ مەخپىي ئىبادەتخانىسىدا كاتولىك ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچارد بىلەن خۇددى بىر دىندىكىلەردەكلا قىزغىن ھەمسۆھبەتتە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران قالماقتا ئىدى.

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىنلا ئۇلارنىڭ سۆھبىتىگە قۇلاق سالدى.

ـــ پەرۋەردىگارىمىز ئاشۇ لەنىتى قاراتاپان مالچىنى يېڭىشىمىزگە شاپائەت قىلىدۇ، ـــ دەپ سۆزلەۋاتاتتى كاردىنال رىچارد، ـــ بىراق، بۇنىڭ ئۈچۈن بىز يەنىلا سەۋر ـ تاقەت قىلىشىمىز كېرەك. چۈنكى، پەرۋەردىگارىمىز سەۋر ـ تاقەتچان ئۈممەتلىرىدىن پۇرسەتنى ئەزەلدىن ئايىغان ئەمەس!

لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭ «قاراتاپان مالچى» دەپ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە دارىتمىلاۋاتقانلىقىنى چۈشەندى.

ـــ ئەلۋەتتە، ئاللادىن ئىزىنسىز قىل تەۋرىمەيدۇ! ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى چاغاتاي بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دەرھال، ـــ بىز سەۋرچان بەندىلەرمىز. بىز ئۇچۇن ئاشۇ پايدىلىق پۇرسەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن كۈتمەكتىن باشقا ئامال يوق. بىراق، بۇنداق سەۋر ـ تاقەتنىڭمۇ چېكى بولۇشى كېرەك ـ دە!

ـــ توغرا ئېيتتىڭىز، ئى ئەمىر قەمەرىدىن جانابلىرى، بۇنداق سەۋر ـ تاقەت قانچىلىك ئۇزاققا سوزۇلغان تەقدىردىمۇ سىز ھەم بىز زارىقىپ كۈتۈۋاتقان ئاشۇ پايدىلىق پۇرسەت يېتىپ

كەلمەسە، يەنىلا سىز بىلەن بىزنىڭ كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىمىزنىڭ ئەجىر ـ تۆھپىسى شامالغا سورۇلىدۇ ! پاپا گىرىگورى ھەزرەتلىرى سىزگە ۋەدىسىنى ئەسلىتىپ قويۇڭ، دەپ ئالاھىدە تەكىتلەپ خەت ئەۋەتىپتۇ.

ـــ تەشەككۇر... ئېھتىمال، ئۇ كىشى مېنىڭ بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى سان سىمون موناستىرىدا سىز بىلەن قىلىشقان ئەھدە ـ مىساق①لىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالدى، دەپ ئويلاپ قالغان بولسا كېرەك. كاردىنال جانابلىرى، مانا ئۆزىگىزمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسىز، مەن ئۆز لەۋزىمگە بىسيار سادىق ئادەممەن !

ئېپىسكوپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك قىلىپ بېشىنى قىمىرلىتىپ قويدى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ بۇ سۆزۈمگە جانابىي ئاللا گۇۋاھ بولغايكى، مەن ئاشۇ نەپرەتلىك قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىدىن ھەيدەش ئۈچۈن قولۇمدىن كېلىدىغانلىكى تىرىشچانلىقىنىڭ ھەممىسىنى كۆرسىتىشكە تەييارمەن. ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ بۇ ئىشتا مېنى تامامەن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت يېزىپتۇ تېخى ! ئۇ خېتىدە: «سىز ئىشنى باشلىسىڭىزلا، مەن پۈتكۈل سۇلدۇز ئۇلۇسىنى باشلاپ سىز تەرەپتە تۇرىمەن !» دەپ ئانت ـ قەسەم ئىچىپتۇ. ئۇ بەلكىم تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىدىن ھەيدەۋېتىپ، مۇستەقىل سۇلدۇز ھاكىمىيىتى قۇرۇش ئۈچۈن مېنىڭدىنمۇ بەكرەك ئالدىراۋاتسا كېرەك !

ـــ سىلەر قاچان ئىش باشلىماقچى؟ ـــ دەپ سورىدى ئېپىسكوپ ئەمىرنىڭ سۇلدۇزلار ھەقىقىدىكى سۆزلىرىگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمەي.

① ئەھدە ـ مىساق ـــ ئەھدە ـ پەيمان، لەۋز قىلىش، قەسەم قىلىش، سۆز بېرىش.

ـــ زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئارافات كۈنى[1] ھېيىت نامىزىدا تۇغلۇق تۆمۈر ھازىرقى جامە مەسچىتىگە خۇتبە ئوقۇغىلى كېلىدۇ...

ـــ سىزنىڭ جامە مەسچىتى دېگىنىڭىز بىز كاتولىكلارنىڭ ئاۋۋالقى سان فىرانسىسكا چېركاۋى شۇمۇ؟

ـــ ناھايىتى توغرا ئېيتتىلا، جانابىي كاردىنال ھەززەتلىرى، مېنىڭ جامە مەسچىتى دېگىنىم دەل سىلەرنىڭ ئاشۇ سان فىرانسىسكا چېركاۋىڭلارنىڭ ئۆزى شۇ ! ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن سىرلىق كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ـــ ئارافات كۈنى تۇغلۇق تۆمۈر دەل ئاشۇ جامە مەسچىتىدە ھېيىت نامىزىغا ئىمامىلىق قىلىپ، خۇتبە ئوقۇماقچى. شۇ چاغدا ئادەملىرىڭىز مەسچىتكە ئوت قويۇۋەتسىلا، تۇغلۇق تۆمۈرنى جامائەت بىلەن قوشۇپلا كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ تاشلىغىلى بولىدۇ. بىزمۇ ھەم ئۆزىمىزنىڭ كۈتكەن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىمىزغا يېتەلەيمىز !

ـــ تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ياساۋۇل ـ تۇرغاۋۇتلىرى بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنى يېقىنلىشىشقا يول قويمىسىچۇ؟

ـــ ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولغايسىز، كاردىنال جانابلىرى، شۇ چاغدا جامە ئەتراپىدىكى ياساۋۇل ـ تۇرغاۋۇتلۇققا مېنىڭ ئادەملىرىمدىن قويۇلىدۇ. ئادەملىرىڭىز شەرتلىك ئىشارەت بىلەن بەلگە بەرسىلا، ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ.

ئېپىسكوپ رىچارد پاسخالىسقا قاراپ مۇنداق دېدى:

ـــ بەگ جانابلىرى ناھايىتى ئەتراپلىق ئويلىشىپتۇ، پۈرسەتنىمۇ ناھايىتى توغرا تاللاپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن كۆڭگەن زېرەك كىشى. پاسخالىس جانابلىرى، سىز ئادەملىرىڭىزگە ئوبدان جېكىلەك، شەرتلىك بەلگىلەرنى چوقۇم ئېسىدە تۇتسۇن. مۇسۇلمانلارنىڭ ئارافات كۈندىكى بۇ ئىشتا ئادەملىرىڭىز بەگ جانابلىرىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئوبدان

---

[1] زۇلھەججەنىڭ ئارافات كۈنى ـــ مىلادىيە 1355 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

ھەمكارلاشسۇن. پەرۋەردىگاربىمىز ھەمىشە بەندىلىرىنىڭ كويىدا ئىنكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغايسىلەر. بىز ئۇزاقتىن بېرى زارىقىپ كۇتكەن نۇسرەت كۇنلىرىنىڭ بىزگە بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن!

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئوتتۇرىدا بولۇنۇۋاتقان بۇ گەپ ـ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ھاڭ ـ تاڭ بولغىنىدىن ھاڭۋىقىپ تۇرۇپلا قالدى. دېمەك، بۇ مەجلىس خانىنىڭ ئەتىۋارلىق بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن كاردىنال رىچارد جانابلىرى ئېچىۋاتقان مەجلىس ئىكەن. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ قەمەرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئارافات كۇنىدە تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ جامە مەسچىتىگە قۇربان ھېيىت نامىزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن سان ـ ساناقسىز نامازخانلارغا خۇتبە ئېيتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ مەسچىتكە ئوت قويۇش نىيىتىدە ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ يۇرۇپتۇ ـ دە! ئىش ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن!

ئۆزبىنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھۆكۈمدارى تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋە مىڭلىغان مۇسۇلمانىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا چېتىشلىق بولغان بۇ زور سۇيىقەستتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ قالغانلىقىدىن مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت ناھايىتى خۇرسەن بولدى.

ھۇجرىدىكىلەرنىڭ سۆھبىتى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاخىرلاشتى. ئۇلار مەجلىستىن تارقىماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇشتى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات باشقىلارنىڭ ئۆزىنى تونۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ سەللىسىنىڭ پەتلىسى بىلەن يۈز ـ كۆزلىرىنى مەھكەم چۇمكەپ ئورنۇالغاندىن كېيىن، ھۇجرىنىڭ بۇلۇڭىدىكى مەخپىي ئىشىك ئارقىلىق چېركاۋدىن چىقىپ كەتتى. ئېپىسكوپ رىچارد بىلەن پوپ پاسخالىمۇ ھۇجرىدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئىشىك تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

بايا تىن بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى كۆزىتىپ تۇرغان كاتولىك

مىسسىيونېرى لاۋرېنتىي ھەزرەت خۇددى ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئادەمدەك بىر ئەندىكتى ـ دە، ئالدىدا ئېپىسكوپ جانابلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن دەرھال زالنىڭ ئىچىگە قايتىپ كىردى...

* * *

ئۇلار كاتولىكلار ئىبادەت قىلىشىدىغان ئىبادەت زالىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يولدا مېھرابقا قاراپ كېتىۋاتاتتى. مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت يان ئالدى تەرەپتە ماڭغان بولۇپ، سەل ئارقىدىراق پۈتۈن بەدىنىنى قارا پۈركەنجە بىلەن ئورىۋالغان ئوتتۇرا ياشلاردىكى زىلۋا بويلۇق بىر ئايال ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېتىۋاتاتتى. لاۋرېنتىي ھەزرەت كېتىۋېتىپ بۇ ئايالنىڭ زىلۋا قەددى ـ قامىتىگە، تولۇق ئىشەنچ بىلەن قەدەم تاشلىشىغا، ئۇنىڭ ئوشۇقىغا قەدەر ئەركىن يېيىلىپ تۇرغان ۋە ئۇنىڭغا ئۆزگىچە بىر خىل ئۇلۇغۋارلىق بېغىشلاپ تۇرغان قارا رەڭلىك يىپەك لىباسىغا نەزەر سېلىۋىدى، بۇ ئايالنىڭ ۋۇجۇدىغا بىر تۇرلۇك كۈچ ـ قۇدرەت، ئالىيجانابلىق ۋە نازاكەتلىكنىڭ مۇجەسسەملەنگەنلىكىنى ھېس قىلدى.

بۇ مەخپىي چېركاۋ ھازىر چوقۇنغۇچى، ئىبادەت قىلغۇچىلاردىن خالىي بولۇپ، ئىنتايىن جىمجىت ۋە پىنھان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، زالنىڭ ئىچى ئۇلارغا ئىنتايىن ھەيۋەتلىك بىلىنىپ تۇراتتى. زالنىڭ ئوستىدىكى پەنجىرىلەردىن زالنىڭ ئىچىگە قىيپاش چۈشۈۋاتقان ئاق شولىنىڭ يورۇقىدا مېھرابنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تامغا ئورنىتىلغان مەسىھ ئەيسانىڭ ياغاچ ھەيكىلى قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئاقىرىپ كۆرۈنەتتى.

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت بۇ ئوتتۇرا ياشلىق زىلۋا ئايالنىڭ توۋا ـ ئىستىغپارىنى ئاڭلاش ئۈچۈن ئەتراپى قويۇق پەنجىرە بىلەن بېكىتىلگەن مېھرابنىڭ ئىچىگە كىرىپ

ئولتۇردى. ھېلىقى ئايال ئىككى قولىنى مېھرابنىڭ پەنجىرىسىنىڭ تەكچىسىگە قويۇپ ئېسىلىپ ئولتۇردى.

ــ خانىم، ــ دەپ خىتاب قىلدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭغا، ــ مەن پەرۋەردىگارىمغا ۋاكالىتەن سىلىنىڭ توۋا ـ ئىستىغپارلىرىنى قوبۇل قىلىشقا تەييارمەن!

ــ ئى قۇدرىتى چەكسىز پەرۋەردىگارا! ساڭا، ھەرنەرسىنى ئۇستىمىزدىن كۆرۈپ تۇرغۇچى ۋە كۇللى مەۋجۇداتلارغا رەھىم قىلغۇچى پەرۋەردىگارىمغا كۆڭلۈمدىكى زارىمنى تىلاۋەت قىلىپ ئېيتقايمەن! ــ دەپ چىن كۆڭلىدىن توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىشقا باشلىدى ھېلىقى ئايال، ــ ئىبارايا پاك پەرۋەردىگارا، مېنىڭدەك بىر ئازغان بەندىڭنى كەچۈرگەيسەن. سەن رەھىمۇ رەھمانسەن، مىنەللاھەقسەن، گۇناھكار ئۇممەتلىرىڭنى كەچۈرگەيسەن، سېنى ئەرز ـ شىكايەتلىرىم بىلەن ئاۋارە قىلماقتىمەن. ماڭا دۇنيانىڭ پۇچۇق يارماقىغا ئەرزىمەيدىغان راھەت ـ پاراغىتى لازىم ئەمەس. پەقەت ئادەم پەرزەنتىنىڭ گۇناھ ـ كەبىر قەساۋىتى بىلەن كىرلەشكەن ئازغۇن دىلىنى قۇتقۇزۇشۇڭنىلا ئىزدەيمەن. سەن جىمى ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارىسەن، بىزنى جاھالەت ۋە گۇمراھلىقتا قالدۇرما، ياخشىلىق ۋە يامانلىق بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بۇ بەش كۇنلۇك پانىي ئالەمدە بەندىلىرىڭنى گۇناھكار دۇنيانىڭ باھانە ـ سەۋەب زەنجىرلىرىدىن خالاس قىلغايسەن. ئادەملەرنىڭ قەلب كۆزىنى ئاچقايسەن.

ئى پەرۋەردىگارا، مەن سېنىڭ راھىبەئىي قۇلۇڭمەن، ئۇلۇغ كالامىڭنىڭ ئىخلاسكارىمەن، ساڭا بىرلا ئەرز ـ تىلاۋىتىم بار. ئۆزگە ئەرز ـ تىلاۋەت قىلماسمەن. دىلىمنى دۇنيانىڭ بىۋاپا بەخت ـ ھالاۋىتىدىن، قايغۇ ـ نادامەتتىدىن، ئۆتكۇنچى نېمەتلىرىدىن پاك ـ پاكىز ئادالىدىم ۋە سېنىڭ شاپائىتىڭگە ئېرىشىش ئۈچۈن داۋاملىق شۇنداق قىلماقچىمەن. ئى پەرۋەردىگارا، ئامىن!

ئايال دۇئا ـ تىلاۋىتىنى توگىتىپ تېز چوقۇنۇۋالدى ـ ده، ئاندىن ئەتراپىغا ئىنچىكە نەزەر سېلىپ چىققاندىن كېيىن، پەنجىرىنىڭ ئىچىدە ئۇزىنىڭ توۋا ـ ئىستىغپارىنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مىسسىيونېر لاۋرېنتىيدىن:

ـــ ئى ھەزرىتىم، سىلىنىڭ مېنى بۇ يەرگە چاقىرىشلىرىدىكى سەۋەب نېمىدۇر؟ مۇرەببىم ھازىر نەدە، ئۇ ئۆزى ياخشى تۇرۇۋاتامدۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ئايالنىڭ «مۇرەببىم» دەپ ئېيتقىنى كاردىنال رېچاردنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقىنى سەزگەن لاۋرېنتىي ھەزرەت:

ـــ ئى پۈتكۈل مەۋجۇداتلارنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان پاك پەرۋەردىگارا، ـــ دەپ پىغانلىق خىتاب قىلدى، ـــ بەندىلىرىڭنى گۇناھ ـ كەبىردىن مەغپىرەت قىلىشىڭنى، ئۇلارنى كىرىست ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇشۇڭنى ئىلتىجا قىلىمەن.

ئۇ چوقۇنۇپ بولۇپ، ئۇنىڭدىن:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك خانىم، ئېيتىپ بېقىڭچۇ، پەرۋەردىگارنىڭ ئىنسانلارنى يارىتىشى ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى قىرىشى، ئۆلتۈرۈشى، قاتىللىق قىلىشى ئۈچۈنمىدى؟ باشقىلارنىڭ ئىسىق قېنى، تاتلىق جېنى ھېسابىغا خۇشاللىق ئىزدىگۈچىلەر قانچىلىك خۇشاللىققا ئېرىشەلىدى؟ ئۇلار شۆھرەتپەرەسلىك ۋە تاش يۈرەكلىك قىلىشىپ، پەرۋەردىگاردىن قانچىلىك شاپائەتكە ئېرىشەلىدى؟ تەمەخورلۇق، ھەسەتخورلۇق ۋە ئاچ كۆزلۈك ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى تەشنالىقىنى قاندۇرالىدىمۇ؟

مىسسىيونېر ھەزرەتتىن ئېرى ـــ كاردىنال رېچارد توغرىسىدا ئېنىق بىر جاۋابقا ئېرىشىمەن دەپ ئويلىغان بۇ خانىم ئۇنىڭ بۇ ھەسرەتلىك نىدالىرىدىن ئۇنىڭ كىملەرگە قەھر ـ غەزەپ ياغدۇرۇۋاتقانلىقىنى ياكى كىملەرگە ئىنتىئاره قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەستىن تېڭىرقىغىنىچە تۇرۇپلا قالدى.

ـــ قۇلىقىم سىزدە، ھۆرمەتلىك تەخسىر، ـــ دېدى ئايال

ئىتائەتمەنلىك بىلەن.

ــ كاردىنال جانابلىرى بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدىكى ئىختىلاپ بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشمەكتە، ــ دېدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ بىز چاغاتاي مەملىكىتىدە پۇتۇنلەي مۇسۇلمانلارغا ئوتتۇرۇۋېتىۋاتىمىز. بىراق، پەرۋەردىگار ناسارالارغا مۇقەددەس كىتابنى چۈشۈرگەندە ئاشۇ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزغىمۇ كىتاب نازىل قىلغانىدىغۇ؟ بىز بۇ زېمىنىدا تەئىمىد ـ تەرغىبات خىزمىتىنى مۇسۇلمانلاردەك ئۇنۇملۇك ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىشلىيەلمىدۇق. بۇنىڭدىكى مەسئۇلىيەت تامامەن ئۆزىمىزدە. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاغاتاي مەئمۇرلىرى بىزگە خۇددى باشقا دىن مۇخلىسلىرى قاتارىدا ئىختىيارلىقنى ئۆزىمىزگە بەردى. شۇنداق ئىكەن، بۇ زېمىنىدا بىزگە پەقەت مۇسۇلمانلار بىلەن ئىناق ـ ئىتتىپاق ئۆتمەكتىن باشقا يول قالمىدى. بۇ نۇقتىنى كاردىنال جانابلىرىغا زادىلا ئېتىراپ قىلدۇرالماي كەلمەكتىمەن !...

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ ئالدىدا توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىۋاتقان بۇ ئوتتۇرا ياشلىق زىلۋا ئايال ئالمالىقتىكى كاتولىك يېپىسكوپى، كاردىنال رىچاردنىڭ رەپىقىسى ئىدى.

رىچارد «موناستىر ۋەقەسى»گە چېتىلىپ قالغانلىقتىن، ئوردا ئۇنى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقارغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوردىنىڭ تەقىبىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش ئۈچۈن، تا ھازىرغا قەدەر يوشۇرۇنۇپ يۈرەتتى. مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئۆتكەن كۈنى تاسادىپىي ئەھۋالدا ئۇنىڭ چاغاتاي بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەردىن بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، خاننى قەستلىمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى بۇ سۇيىقەستتىن توسۇش ئۈچۈن چارە ـ ئامال ئىزدەپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ دوستى، چاغاتاي ئوردىسىنىڭ ئەمىرى،

تۇمەنبېگى تاشتۆمۇر باھادىر مۇشۇ كۈنلەردە ئاستانە ئالمالنقتا بولمىغانلىقتىن، خانىنى بۇ سۈيقەستتىن قانداق ئاگاھلاندۇرۇش توغرىسىدا باش قاتۇرۇپ، ئاخىر كاردىنال رىچاردنىڭ رەپقىسى بولغان بۇ ئايال ئۆزىنىڭ ئالدىغا توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىش ئۈچۈن كەلگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا بۇ زور سۈيقەستنىڭ ئۆتمۈشىدىن بېشارەت بېرىپ قويۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئارزۇلۇق قىزى، خانىنىڭ سۆيۈملۈك خانىشى زەمۇران بىبىگە خەۋەر بېرىش قارارىغا كەلگەنىدى.

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلى.

ــ ھەزرىتىم، سىز زادى نېمە دېمەكچى؟ سىزنىڭ سۆزىڭىزنى زادىلا چۈشىنەلمىدىمغۇ؟ ــ دېدى ئايال، ــ مۇرەببىم يەنە بىرەر ئىش تەۋرىتىپ يۈرگەن بولمىسۇن يەنە؟!

ــ سۆزۈمگە ئوبدان قۇلاق سالغايسىز، ھۆرمەتلىك خانىم، ــ دېدى لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ، ــ بۇ يەردىكى ئىش مۇبادا ئادەتتىكىدەك بىر ئىش بولغان بولسا ئىدى، مەن ئۇنى تىلغا ئېلىپمۇ يۈرمىگەن بولاتتىم...

ــ زادى نېمە ئىش يۈز بەردى، ھەزرىتىم؟ ــ سورىدى ئايال جىددىيلىشىپ، ــ ئەجەبا بۇ ئىش راستلا مۇرەببىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا ـ ھە؟!

ــ ئىنسانىنىڭ ئوي ـ پىكرىنىڭ پاسكىنىلىقى ئىنسانىنىڭ روھىيىتىنى بۇلغايدۇ. كىشىدىكى تەمەخورلۇق ۋە ھەسەتخورلۇق ھەممىدىن ئاۋۋال شۇ كىشىنىڭ ئۆزىنى كاردىن چىقىرىدۇ! ئۇ پۈتۈن يامانلىقنىڭ يىلتىزى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەسىھ ئەيسا: «پەرۋەردىگارىڭنى سۈي. پەرۋەردىگارىڭ ھەممىنىڭ ئۇستىدىدۇر. باشقىلارنى خۇددى ئۆزۈڭنى سۆيگەندەك، پۈتۈن كۆڭلۈڭ، پۈتۈن روھىڭ، پۈتۈن پىكرىڭ بىلەن سۈي» دەپ ئېيتقانىدى.

ــ مەن ئۇنىڭ: «كۆز ئويغانىنىڭ كۆزىنى ئوي، چىش چاقماقنىڭ چىشىنى چاق» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان، ــ دېدى ئايال

ئۇنىڭغا، ــ لېكىن سىزنىڭ قارىشىڭىزچە، ئادەملەر ئۆزىگە ئۆچ ئادەمگىمۇ ياخشىلىق قىلىشى لازىم ئىكەن، شۇنداقمۇ ھەزرىتىم؟

ــ شۇنداق، ئەگەر سىز: «مېنى ياخشى كۆرىدىغان ئادەمنىلا ياخشى كۆرىمەن» دەيدىغان بولسىڭىز، بۇنىڭ سىز ئۈچۈن نېمە ئەھمىيىتى بولسۇن؟ ھەتتا يات دىندىكىلەر، يات تائىپە بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ئاق كۆڭۈل، ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىنى ئۆزى بىلىلەيدىغان، گۇناھ قىلغان بولسا توۋا قىلالايدىغان ئادەم بولسىلا، تەمەخور، ھەسەتخور ۋە ھاكاۋۇر ئادەمدىن كۆپ ئارتۇق تۇرىدۇ. چۈنكى، ئىنساندىكى تەمەخورلۇق، ھەسەتخورلۇق بەجايىكى يېنىپ تۇرغان بىر ئوت، ئېقىپ تۇرغان بىر دەريادۇر. ئۇنىڭغا يېقىنلاشقان ھەرقانداق ئادەم يا كۆيىدۇ، ياق ئاقىدۇ ــ دە، يا كۈلى كۆكىكە سورۇلىدۇ، يا تېنى لەھەڭگە يەم بولىدۇ. شۇڭا، ئادەم بۇنداق پەس ئارزۇ ــ ھەۋەسلەردىن خالىي بولۇشى، ئۇنداق پەس ئارزۇ ــ ھەۋەسلەرنىڭ ئارقىسىغا زادىلا كىرمەسلىكى لازىم.

ــ ھۆرمەتلىك ھەزرىتىم، بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟

ــ بۇنىڭ ئۈچۈن، باشقىلارغا سۆيگۈ ــ مۇھەببەت ئاتا قىلالايدىغان بولۇش كېرەك، ــ دېدى مىسسىيونېر ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ــ چۈنكى، سۆيگۈ ــ مۇھەببەتتىن مېھىر ــ شەپقەت تۇغۇلىدۇ...

ــ پەرۋەردىگار ئادەملەرگە سۆيگۈ ــ مۇھەببەت ئاتا قىلىپ تۇرۇپ، يەنە نېمىشقا قوشۇمچە شەرتنىمۇ پەيدا قىلىپ قويغانىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن سۆيگۈ ــ مۇھەببەتتە يەنە قوشۇمچە ئامىل ۋە شارائىتنىڭ تەسىرىنى، ئادەملەردىكى شۆھرەتپەرەسلىك، ئاچ كۆزلۈك ۋە تەمەخورلۇق تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان سۈنئىي توسالغۇلارنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان بولغىيدى؟ مۇشۇنداق قوشۇمچە ئامىل ۋە شارائىتنىڭ تەسىرىدىن ئادەملەر ئارىسىدىكى سۆيگۈ ــ مۇھەببەت ۋە مېھىر ــ شەپقەت ئازاب ــ ئوقۇبەتكە

ئايلىنىپ كېتىۋاتىدۇغۇ؟ نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ، قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ، ھەزرىتىم، بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟...

ـــ ھەقىقىي سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ـــ مەڭگۈلۈك سەۋر ـ تاقەتتۇر ! ـــ دېدى مەسىيونېر لاۋرېنتىي، ـــ چۈنكى، ھەقىقىي سۆيگۈ ـ مۇھەببەت دۇنيانى بۇيۇك بىرلىككە ئېلىپ بارسا، غەزەپ ـ نەپرەت تەپرىقچىلىككە سەۋەبچى بولىدۇ ! سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئىنساننى مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يەتكۈزسە، غەزەپ ـ نەپرەت ئىنساننى چۈشكۈنلەشتۈرۈپ، خار ۋە زەبۇن قىلىدۇ ! دېمەك، ئادەمدىكى سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئىنسانلىك قەلب چىرىغى بولغان كۆزىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرىدۇ. قەلب كۆزى روشەن بولسا، ئىنسانلىك ۋۇجۇدى نۇر ـ زىياغا تولىدۇ. مۇبادا ئىنسانلىك قەلب كۆزى كور بولسا، ئىنسانلىك ۋۇجۇدى قاراڭغۇ ـ زۇلمەت ئىچىدە قالىدۇ. نىھايەت، ئىنسانلىك ۋۇجۇدىدىكى نۇر ـ زىيا ئاجىزلىشىپ قاراڭغۇ ـ زۇلمەتكە ئايلىنىپ كەتسە، ئىنسان ئىبلىستىنمۇ بەتتەر ياۋۇزلۇشۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەرۋەردىگار «ئىنجىل»دا بىزگە: «ھەقىقىي پاسىقلىق ماددىي جەھەتتىكى پاسىقلىق بولماستىن، بەلكى مەنىۋىيەت جەھەتتىكى پاسىقلىقتۇر؛ مەنىۋىيەت جەھەتتىكى پاسىقلىق گۇناھ ـ كەبىرگە سەۋەبچى بولىدۇ. دېمەك، ئادەملەردىكى گۇناھ ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا سىرتتىن كىرگەن گۇناھ ـ كەبىر بولماستىن، بەلكى ئىنسانلىك قەلبىدىكى قاراڭغۇ ـ زۇلمەتتىن پەيدا بولىدىغان گۇناھتۇر !» دەپ ئېنىق بېشارەت بەرگەن !

ـــ ھەزرىتىم، تەئىمىد ـ تەلماتلىرىڭىزغا ھەسسىنات ! ـــ دېدى ئايال مەدھىيە ـ رەھمەتلەرنى ياغدۇرۇپ، ـــ مۇبادا مالال كۆرمىسىڭىز، ھەزرىتىم، سىزدىن يەنە بىر ئىشنى سورايى دېۋىدىم...

ـــ بىمالال، ھۆرمەتلىك خانىم، قانداق سوئالىڭىز بولسا تارتىنماي سورىغايسىز، ـــ دېدى مەسىيونېر لاۋرېنتىي ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇنىڭغا ئېيتىشقا تەييارلىنىپ، ـــ مەن

سىزنىڭ ھەرقانداق سوئالىڭىزغا جاۋاب بېرىشكە تەييارمەن!...

ــ ھەزرىتىم، سىز بۇگۈنكى تۇۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىش پەيتىدىن پايدىلىنىپ ھەقىقىي سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ماڭا تولىمۇ مۇپەسسەل تەئىمد ـ تەلىمات قىلىپ بەردىڭىز. بىراق...

ئايالنىڭ سۆزى تېخى ئاياغلاشمايلا تۇراتتى، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ئۇنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ بولدى.

ــ ھۆرمەتلىك خانىم، سىز بىلەن قىزىڭىز زەمۇران بىبى ئىككىڭلار ئىخلاسمەن كاتولىك مۇخلىسلىرى ھېسابلىنىسىلەر، ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ پەرۋەردىگارنىڭ شاپائىتى بىلەن زەمۇران بىبى بۇ دۇنياغا قىز بولۇپ يارالدى. قىز دېگەندىمۇ كۆزدىن چەتتە قالىدىغان ئادەتتىكى قىز بولماستىن، بەلكى ئاسماندىكى كۈن، زېمىنداكى گۈلدىنمۇ زىيادە گۈزەل بولۇپ يارالدى. ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىنى جەلپ قىلغان، بەلكى تۇنۇلۇقلا سالغان ئاشۇ گۈزەل ھۆسن ـ جامالى ۋە ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلىتى ئاخىر پەرۋەردىگارىمنىڭ تاللىشى بىلەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئۆزىنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تورىغا ئىلىندۇردى. گەرچە زەمۇران بىبى ناسارا، تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، بىراق ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۇلار ئىنسان بولغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىنسان ھاياتىنىڭ ئىمتىھان دەپتىرىدە تەڭ ـ باراۋەردۇر. پەرۋەردىگارىم ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تۇپەيلىدىن، بۇ ئالەمدە ئەرلەر ئايالالارسىز، ئايالالار ئەرلەرسىز ياشىيالمايدىغان بولۇپ يارالدى. نىھايەت، يەر ئۈستىدىكى ئۆسۈملۈكلەرمۇ يەر ئاستىدا يىلتىز تارتىپ، ھەر تەرەپكە قۇچاق يايمىسا، يەر ئۈستىدە شاخ ـ پۇتاقلىرى كۆپىيىپ، قۇياشتىن بەھرە ـ ئوزۇق ئېلىپ، گۈللەپ، چېچەكلەپ مېۋە بېرەلەمتى؟ ئەرلەر بىلەن

ئاياللارمۇ خۇددى پەرۋەردىگارىم ئۇلارغا ئاتا قىلغان ئاشۇ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تۇيغۇسىدىن مانا مۇشۇنداق بىرلىشىپ، كۆكلەپ مېۋە بېرىپ ـــ ئەۋلاد قالدۇرۇپ، ئاۋۇپ ياشاپ كېلىشمەكتە. پەرۋەردىگارىم «ئىنجىل»دا ئۇلارغا: «سىلەر بىر ـ بىرىڭلارنى ياخشى كۆرۈڭلار، خۇددى مەن سىلەرنى ياخشى كۆرگەندەك» دەپ ئېيتقان. شۇنداق، ئادەم ئەگەر ئۆزى چىن قەلبىدىن سۆيگەن ئادەمنى ئۇچۇن جېنىدىن كېچەلىسە، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئۇلۇغ مۇھەببەت بولمايدۇ. خانىم، بىلەمسىز، مانا مۇشۇ ئۇلۇغ مۇھەببەتكە نائىل قىلىش ئۇچۇن پەرۋەردىگارىم زەمۇران بىبىنى تاللىغان!

مىسسىيونېر لاۋرېنتىي بىرپەس ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ھازىر خاقان كۇيۇ ئوغلىڭىز، يەنى سۆيۇملۇك قىزىڭىز زەمۇران بىبىنىڭ خاقان ئېرىنىڭ ھاياتى قىل ئۇستىدە تۇرماقتا. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ زۇلھىججە ئېيىنىڭ ئارافات كۇنىدە نامازغا ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەئيانلىرىنى ئوت بىلەن كۆيدۇرۇپ ئۆلتۇرۇشنى قەستلىمەكتە. ئۇلارنىڭ ھايات ـ ماماتلىقى زەمۇران بىبىنىڭ قولىغا باغلىق بولۇپ قالدى. پەرۋەردىگارىمنىڭ قىزىڭىزنى تاللىغانلىقى پەقەت ئۇنى يالغۇز بەختىيار قىلىش ئۇچۇنلا ئەمەس!...

ئايال باش ـ ئايىغى بولمىغان بۇ ۋەھىمىلىك سۆزلەرنى ئاڭلاپ، لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ ئاغزىغا قارىغىنىچە تۇرۇپلا قالدى:

ـــ ھەزرىتىم، سىز زادى نېمە دېمەكچى؟... ـــ دېيەلىدى ئۇ ئارانلا.

ـــ يەر يۈزىدە سۆيگۈ ـ مۇھەببەت بۇلىقى سوغۇلدى. ئادەملەر سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تۇيغۇسىدىن گۇللەپ ـ ياشنىماستىن، بەلكى بىر ـ بىرىگە بولغان غەزەپ ـ نەپرەت، دىنىي ئاداۋەت تۇيغۇسىدىن كۆپرەك قىرىلىۋاتىدۇ. پەقەت زەمۇران بىبى خاقان ئېرى تۇغلۇق

تۆمۈرخانغا بولغان سۆيگۈ ـ مۇھەببىتى ئارقىلىقلا تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن كاتولىكلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئاداۋەت تۇپەيلىدىن يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ قىرغىنچىلىقنى چەك قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىناق ـ ئېجىللىقنى، سۆيگۈ ـ مۇھەببەتكە ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىشنى قادىردۇر ! ...

ئۇ كىرىستقا مىخلانغان مەسىھ ئەيسانىڭ ھەيكىلىگە قاراپ ئازابلىق ندا قىلدى:

ـــ ئى پەرۋەردىگارىم، بىزنىڭ قەلبىمىز بىلەن جىسمىمىزنى بىرلەشتۈرۈپ چىڭ چىگىۋەتكىن. بىزلەرنى بۈيۈك، ھەددى ـ ھېسابسىز، ئەبەدىي ھايات ئىگىلىرىگە ئايلاندۇرغىن. ئى قادىر ئىگەم، ناسارالارغا مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىدىن ئوزۇق بەرگەيسەن. ئۇلارنىڭ تومۇرلىرىدا بىز ناسارالارنىڭ ئىسسىق قېنى مەۋج ئۇرۇپ ئاققاي ! بىزنى گۈناھ ـ كەبىردىن ساقلىغايسەن !...

ـــ بىز ھەممىمىز پەرۋەردىگارىمىزنىڭ قۇلىمىز. ھەزرىتىم، ئىلاھىم سىز ئېيتقان ئاشۇ ئۇلۇغ ئىشلار بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىزدا ھاسىل بولغاي، ئامىن !

ئايال چوقۇنۇۋاتقاندا، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭغا:

ـــ ئارىمىزدا بەزىلەر تۇغلۇق تۆمۈر خانغا سۇيىقەست قىلماقچى، ـــ دېدى.

ئۇنىڭ بۇ سۆزى خۇددى تىنچ كۆل سۈيىگە چۈشكەن تاشتەك، ئايالنىڭ قەلبىدە قاتمۇقات دولقۇن ھاسىل قىلىپ، غەلىيان كۆتۈردى:

ـــ ئۇلار كىملەر؟

ـــ ئۇلار خۇددى ماڭا ئوخشاش مۇشۇ مېھرابنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ مۇخلىسلارنىڭ توۋا ـ ئىستىغپارىنى ئاڭلايدىغان مەرتىۋىلىك كىشىلەر !

بۇ كاتولىكلارنىڭ «بىز ناھايىتى يېقىن ئۆتكەن ئادەملەر»

دېگەنگە تەمسىل قىلىپ دېيىشىدىغان بىر ئېغىز سۆز ئىدى، شۇنداقلا بۇ ئايالنىڭ ئېرى، زەمۇران بىبىنىڭ ئاتىسى، ئالمالىق كاتولىك يېپىارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچاردقا قىلىنغان ئىما ـ ئىشارەت ئىدى !

بۇ چاغدا ئايالنىڭ يۈرىكى قارت قىلىپ ئەنسىز گۈپۈلدەپ سېلىپ كەتتى: «ھەزرىتىم مۇرەببىم رىچاردنى دەۋاتمايدىغاندۇ؟ ئۇ راستلا ئاشۇ سۈيىقەستنى پىلانلاشقا قاتناشقانمىدۇ؟» دەپ ئويلىدى ـ دە، سورىدى :

ـــ ھەزرىتىم، ئۇ زادى كىم؟ كاردىنال ھەزرەتلىرى بولمىسۇن يەنە؟

ـــ بىلەمسىز، ئادەملەر ئازراق مەنپەئەتىنى دەپ، ھەرقانداق يامانلىقلارنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولۇپ كەتتى. يەھۇدا قۇددۇس شەرىپتىكى زەيتۇن باغدا پەقەت ئوتتۇز تەڭگە ئۈچۈنلا مەسىھ ئەيسانى تۇتۇپ بېرىپ، پۈتۈن ئىنسانىيەتنى خاراب قىلغان ! ـــ دېدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي قاتتىق ھەسرەتتە، ـــ پەقەت ئوتتۇز تەڭگىگىلا !...

ئايال بىر پەس سۈكۈتتە تۇرۇپ قالدى. ئاندىن:

ـــ ئۇ كىشى مۇرەببىم رىچاردمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئىنتايىن ئازابلىنىپ.

ـــ شۇنداق، كاردىنال رىچارد بۇ سۈيىقەستنىڭ باش پىلانلىغۇچىلىرىدىن بىرسى ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى مىسسىيونېر لاۋرېنتىيمۇ ئىنتايىن ئازابلىنىپ.

ـــ ھەزرىتىم، سىز ھازىرنىڭ ئۆزىدە مېنى بۇ ئىشنىڭ پۈتۈن جەريانىدىن تولۇق خەۋەردار قىلغايسىز ! ـــ دېدى ئايال بىرپەس ئازابلىق تېڭىرقاشتىن كېيىن، بۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنى خېلىلا تۇتۇۋالغانىدى.

ـــ بولىدۇ، ھۆرمەتلىك خانىم، مەن بۇ ئىشنىڭ جەريانىنى سىزگە بىر باشتىن سۆزلەپ بېرەي، ـــ دېدى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ۋە كاتولىك مەزھىپى ئالمالىق يېپىارخىيەسىنىڭ

ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچاردىنىڭ قانداق قىلىپ چاغاتاي بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى قەستلىمەكچى بولغانلىقىنى ئۇنىڭغا تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى.

* * *

زەمۈران بىبى ئاپىسىدىن ئۆگەي ئاتىسى كاردىنال رىچاردىنىڭ ئۆزىنىڭ خاقان ئېرىگە قەست قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەيرانلىق ئىلكىدە قولىنىڭ كەينىنى چىشلەپ تۇرۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق ھەيرانلىق تېزلا ئۇنىڭ ئاتىسىغا بولغان ئاچچىق نەپرىتىنىڭ يېڭىباشتىن قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بولغانىدى.

ــ قىزىم، مەن سېنىڭ خاقان ئېرىڭنى چىن دىلىڭدىن سۆيىدىغانلىقىڭنى، ئۇنى ھەتتا جېنىڭدىنمۇ چاره ئەزىزلەيدىغانلىقىڭنى بىلىمەن، ــ دېدى ئاپىسى زەمۈران بىبىگە، ــ لېكىن بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلە بار ئىكەنلىكىنى ئويلاپ كۆردۈڭمىكىن؟

ــ قانداق مەسىلە ئۇ؟ ــ دېدى قىز.

ــ خاقان ئېرىڭ بولسا تەقۋادار مۇسۇلمان، سەن بولساڭ ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قاتال قىزى سەن...

ــ مېنىڭ ناسارا بولغانلىقىم خاقان ئېرىمنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇشىغا ھەرگىز توسالغۇ بولالمايدۇ ! ــ دەپ ئاپىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى ئۇ، ــ ئاپا، سىلى بۇنداق چوڭ ھەق ـ چوڭ ناھەقنىڭ ئالدىدا زادى قايسى تەرەپتە تۇرىدىلا؟

ــ مەن دېمەكچى بولىمەنكى، سەن قانداق قىلىپ بىز نەچچە ئەۋلادتىن بېرى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان ناسارا دىنىدىن ۋاز كەچمەكچى بولىسەن؟

ـــ مۇبادا ناسارا دىنى خاقان ئېرىم بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ ـ مۇھەببەتكە توسالغۇ بولىدىغان بولسا، مەن ئەلۋەتتە بۇنداق ئېتىقادتىن ۋاز كېچىشكە ھەر ۋاقىت تەييارمەن ! چۈنكى، مەن مەيلى بۇ ئالەمدە بولسۇن ياكى ئۇ ئالەمدە بولسۇن، ئۆزۈمنىڭ چىن كۆڭلىدىن سۆيگەن ئادىمىم بىلەن تاڭابەدكىچە بىللە ئۆتمەكچىمەن. بىراق، ئاپا، سىلى مېنىڭ سوئالىمغا تېخى ئېنىق جاۋاب بەرمىدىلە. سىلى زادى كىم تەرەپتە تۇرىدىلا؟ مەن تەرەپتىمۇ ياكى ئاشۇ سۈيىقەستچى كاردىنال ئاتام تەرەپتىمۇ؟

زەمۇران ببىنىڭ چىرايلىق كۆزلىرىدىن كۆز يېشى مەڭزىلىرىگە ئۇنچە ـ مارجاندەك تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

ئانا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا بايانتىن داۋاملىشۋاتقان بۇ سۆھبەت قانچىكى چوڭقۇرلاشقانسېرى، ئەھۋالنىڭ شۇنچە جىددىيلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن ئانا قىزىنى تىنچلاندۇرماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇردى:

ـــ مەيلى بولمىسا، مەن ئاشۇ كاردىنال ئاتاڭغا نەسىھەت قىلىپ كۆرەي، ـــ دېدى گەپنى باشقا تەرەپكە بۇراپ، ـــ ئۇ كىشى يامان نىيەتتىدىن يانسا ئەجەب ئەمەس. خاتىرجەم بولغايسەن، قىزىم، مەن ئىلگىرى ھەر ۋاقىت ھەقىقەت تەرىپىدە تۇرۇپ كەلگەنىدىم. ھېلىھەم پەنىلا ھەققانىيەت تەرىپىدە تۇرىمەن !...

زەمۇران ببى ئاتىسى كاردىنال ريچارد تەرغىب قىلىۋاتقان ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان روھانىي ئائىلىسىدە ناسارالارنىڭ ئادىتى ۋە ئەخلاق شارائىتىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ناسارالار ئەقىدىسىدىكى «پەرۋەردىگار»، «مۇقەددەس ئانا»، «ئىنسان ئوغلى»دىن ئىبارەت «ئۈچ تەرەپ بىر گەۋدە» بولغان كاتولىك تەئىمىدىنىڭ تەسىرى ئۇنىڭدا ئانچە كۈچلۈك ئەمەس ئىدى. كاتولىك مەزھىپىنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسىدە ئېپىسكوپ بولۇپ ئىشلەيدىغان كاردىنال

ئاتىسىنىڭ ئىنتايىن تەمەخور ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھازىرقى دىنىي ۋەزىپىدە ئىشلەشنى مال ـ مۈلۈك يىغىش ۋە خۇسۇسىي مەئىشىتى ئۈچۈن دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئانچە كۆزگە ئىلمىپ كەتمەيتتى.

شۇنداق، ئادەم بالىسى ئەزەلدىن ئاچ كۆزلۈك، تەمەخورلۇق ۋە شۆھرەتپەرەسلىك ئارىلىقىدا سەرسان بولۇپ چېپىپ يۈرىدۇ. ئېتىقادلار كونىرىغانسېرى ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قان بىلەن بىللە پەيدا بولىدىغان بۇنداق ناچار ئىللەتلەر بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئادەمنى يامان يولغا باشلايدىغان ئازدۇرغۇچىغا ئايلىنىپ قالىدۇ!

بىر قېتىم زەمۇران بىبى سان فرانسىسكا چېركاۋىغا يەكشەنبىلىك ئىبادەتكە بارغاندا، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ تەبلىغىنى ئاڭلىغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ مۇنۇلارنى ئېيتقانىدى: «ئاچ كۆزلۈك، تەمەخورلۇق ۋە شۆھرەتپەرەسلىك ئىنسانىنىڭ ئاڭ دېگىزىدا ئۇزۇپ يۈرىدىغان ئۇچ چوڭ لەھەڭدۇر. ھەرقانداق زاماندا ۋە ھەرقانداق ماكاندا ئىنسانلارنىڭ كىشىلىك ھاياتى ئەنە ئاشۇ ئۇچ چوڭ لەھەڭنىڭ ئىلكىدە بەقارار بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك جەبىر ـ جاپالار، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر ئەنە ئاشۇ ئۇچ چوڭ لەھەڭنىڭ پاجىئەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەتتا ئېتىقاد ۋە قاراشلارنىڭ قاششاقلىقى، ناچارلىقىمۇ ئەنە شۇلاردىن كەلگەن بولىدۇ. بۇنداق لەھەڭلەرنى يېڭىدىغان كۈچنى يەر يۈزىدىن تېپىش قىيىن. ھەتتا ناسارا دىنىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس!»

ئۇنىڭ چىن يۈرىكىدىن چىققان بۇ ھەسرەتلىك نىدالىرى زەمۇران بىبىنىڭ ھېلىمۇ ھازىرقىدەك ئېسىدە تۇرۇپتۇ.

زەمۇران بىبى دەسلەپتە ئاپىسىدىن ئۆگەي ئاتىسى رىچاردنىڭ ئەمىر قەمەردىن دوغلات بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەشكەنلىكىنى ئاڭلىغاندا، بىرەر شۇملۇقنىڭ شەپىسىنى سەزگەندەك كۆڭلى غەش ۋە پەرىشان بولغانىدى. چۈنكى، ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ

مەرھۇم ئاكىسى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۇلۇسىبىگىلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلمەي تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن نارازى بولۇپ يۇرگەنلىكىدىن ئۇنىڭ ئوبدانلا خەۋىرى بار ئىدى.

«مۇناسىر ۋەقەسى» يۈز بەرگەندىن بۇيان، ئۇ ناسارا روھانىيلىرىنىڭ ساددا قاتاللارنى ئۆزلىرىگە ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن يۇرگۈزۈۋاتقان تۇرلۇك تەئمىد ـ تەرغىباتلىرىغا ئانچە ئىشەنمەس بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادەتتىكى پوپلارنىڭ قولىدىن پەقەت ئادەتتىكىدەكلا ئىشلار كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنى چاغاتاي مەملىكىتىدە تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سەلتەنەتى ئۈچۈن تەھدىت ھېسابلىغىلى بولمايتتى. بىراق، كاتولىك مەزھىپىنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى بولغان كاردىنال ئاتىسىنىڭ چاغاتاي مەمۇرلىرىنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ يۇشۇرۇنۇپ يۈرگەن مەزگىللەردىمۇ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھوقۇقلۇق بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەردىن دوغلات بىلەن يۇشۇرۇن ئۇچرىشىپ يۈرگەنلىكىنى ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى ئىش قاتارىدا سانىغىلى بولمايتتى. زەمۇران بىبى نېمە ئۈچۈندۇر لەشكەرلىرى كۆپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئادىمى نۇرغۇن، سەلتەنەتتە مۇئەييەن ھۆرمەت ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بۇ ھوقۇقلۇق ئەمىردىن ئازراق ھېيىقاتتى.

دوغلات ئۇلۇسىبىگى ئەمىر بۇلاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دوغلات بەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەردىن خاندىن ئاكىسى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۇلۇسىبىگىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ئاشكارا تەلەپ قىلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، خانىنىڭ سەلتەنەتىنى غۇلىتىش ئۈچۈن ئاستىرتىن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر تەرەپتىن، مەۋكەبتىكى بارلاس، سۇلدۇز بەگ ـ ئەمىرلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ پىرقە ئۇيۇشتۇرغاندىن باشقا، يەنە ئىسلاھات تۈپەيلىدىن ئىلگىرىكى مەرتىۋە، ئىمتىيازلىرىدىن مەھرۇم بولغان قاتاللارنىڭ كاتتىبىشى، ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ

ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچارد بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ، گېزەندىلەر گۈرۈھىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا ئۇلگۈرگەنىدى. ئۇنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان تۇغلۇق تۆمۈرخان يېقىنقى مەزگىللەردىن بېرى ئۇنىڭغا بولغان ئىلتىپاتلىرىنى توختىتىپ، ئۇنىڭ مەۋقەبتىكى ئورنىنى پەيدىنپەي تۆۋەنلىتىشكە باشلىغانىدى.

زەمۈران بىبى خاقان ئېرىنىڭ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتىن ئانچە خاتىرجەم ئەمەسلىكىدىن خەۋىرى بولغاچقا، ئۆزىنىڭمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتىن شۈبھىلىنىدىغانلىقىنى خاقان ئېرىگە ئېيتىش قارارىغا كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەۋقەبتىكى ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر ئارىسىدا ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشىلارمۇ خانىنى ئەمىر قەمەرىدىن مەسلىسىنى كەسكىن بىر تەرەپ قىلىشقا دەۋەت قىلىپ كەلگەنىدى. بىراق، خان ئۇنىڭ ئىشىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىشتا ئاخىرقى بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانىدى.

زەمۈران بىبى يەللىغ تايشىنىڭ بىر قېتىم ئەمىر قەمەرىدىن توغرىسىدا خاقانغا مۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى:

ــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇلۇسى ئىچىدە ئۆزىنى ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايداتىنىمۇ ئۈستۈن تۇتىدىكەن، ــ دېگەنىدى ئۇ شۇ چاغدا، ــ مەن ھەتتا بەزىلەرنىڭ ئۇنى «ئۇلۇسبېگى» دەپ ئاتاشتىنمۇ يانمايدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمەن. خان ئالىيلىرى، بىلەمدىلا، ئۇنىڭ نوپۇز ـ ئىمتىيازى دوغلات ئۇلۇسى ئارىسىدا شۇنچىلىك ئۈستۈن بولۇپ كەتكەنكى، ئۇ بىرلا چاقىرىق قىلسا، سان ـ ساناقسىز ئادەملەر ئۇنىڭ ئالدىدا پەرمانبەردار بولۇپ قول باغلاپ تۇرۇشىدىكەن ! خان ئالىيلىرى، دەرھال بىر قارارغا كېلىپ، ئۇنىڭ بارلىق ئىمتىياز ـ ھوقۇقلىرىنى بىكار قىلمايدىغان بولسىلا، ئۇ چاغاتاي سەلتەنەتى ئۈچۈن ئاخىر ئىنتايىن زور زىيانلارنى ئېلىپ كېلىشى

مۇمكىن !

ئەلۋەتتە، ئەمىر قەمەر بىدىن دوغلات مەسلىسىدە تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ئەندىشىسى يوق ئەمەس ئىدى.

ــ شۇنداق، ئەمىر قەمەر بىدىن دوغلات ئۆز يۇرتىدا ئۆز بەگ ـ ئۆز خان، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ۋە يارەمچىلىرى تولۇق، ــ دەپ خان ئۆزىنىڭ ئۇ ھەقتىكى تەشۋىشىنى تۇنجى قېتىم ئۇلارغا ئاشكارىلىغانىدى، ــ ئۇنىڭ سەلتەنەتىمىزگە پەقەت مال ـ مۇلۇك توپلاش، بېيىش ئۈچۈنلا ئىشلەپ بېرىۋاتقانلىقىنى بىز ئوبدان بىلىمىز. بىز ئۇنىڭ ۋاقتى كەلگەندە باشباشتاق، ئىسيانچى ئۇلۇسلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى بىلەن تىل ـ بىرىكتۇرۇۋۇبلىپ، سەلتەنەتىمىزگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىنمۇ يانمايدىغانلىقىدىن خەۋەردارمىز. ئۇنىڭ ئىسلاھات داۋامىدا ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، مۇسۇلمان بولغانلىقىنى راست دېگەن تەقدىردىمۇ ھەرھالدا سىنالمىغان ـ دە، بىز ئۇنىڭغا قاتتىق قول بولساق، ئۇ دەرھال تېرىسىنى تەتۇر كىيىپ چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا ئۇ راستلا ئىسيانچى، باشباشتاق بارلاس، سۇلدۇزلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋالمىغان بولسا، ئۇ چاغدىكى ئىش سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك بولىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنىڭ بىلەن «سەن ياخشى، بىز ياخشى» دەپ ئۆتۈپ، ئۇنى ئالدىشىمىز، ئۇنى «سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەم سەن» دەپ ئۆزىمىزگە ئىشەندۈرۈشىمىز، بەلكى ئۇنىڭغا ھازىرقىدىنمۇ كۆپرەك مەرتىۋە ـ ئىمتىياز، مائاش ـ تەمىنات بېرىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ۋە لەشكەرلىرىنى سېتىۋېلىشىمىز لازىم. مۇبادا ئۇنىڭ سەلتەنەتىمىزگە خائىنلىق قىلغانلىقى راستلا ئىسپاتلانسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ جازاسىنى بېرىش تەس ئەمەس. چۈنكى، قىڭغىر يولغا ماڭغان ھامان بىر كۈنى ھەمايىسىز قالىدۇ ! مۇبادا ئۇنىڭ بىزگە ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىۋاتقانلىقى ئىسپاتلانسا، ئۇ ئەلۋەتتە تېگىشلىك ھۆرمەت، ئابرۇي ـ ئىناۋەتكە سازاۋەر بولۇپ يۇرىۋېرىدۇ !

شۇ چاغدا يەللىغ تايشى خانىڭ بۇ قارىشىغا دەرھال ئېتىراز بىلدۈرگەنىدى:

ــ خاقان ئالىيلىرى، سىلى بۇ دوغلات ئەمىرىگە ئارتۇقچە ئىلتىپات قىلىپ ئىشىنىپ كېتىۋاتىدىلا. باشتا كىچىك دۈشمەننى بەك تۆۋەن چاغلىغانلىق خۇددى ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغنى قالدۇرۇپ قويغانغا ئوخشاش بىر ئىش بولىدۇ!...

شۇ چاغدا خاقان ئېرى بىلەن يەللىغ تايشىلارنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسىگە بىر چەتتە قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان خانىش زەمۇران بىبىمۇ خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشىنىڭ ھەق سۆزلىگەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى قوللاپ مۇنداق دېگەنىدى:

ــ ھۆرمەتلىك مۆھۈردار ناھايىتى توغرا ئېيتتى، ھەزرىتىم، ئەمىر قەمەرىددىن پايدىلىنىمەن دېيىش خۇددى ئۇسسۇزلۇقنى ئوغا بىلەن قاندۇرغاندەك بىر ئىش...

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە ئېنىق جاۋاب بەرمەي، ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىردىن ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىنى سورىغاندا، ئۇ:

ــ خان ئالىيلىرى راست ئېيتىدۇ، ــ دېگەنىدى ئويلىنىپ تۇرۇپ، ــ دوغلات ئۇلۇسىبېگى ئەمىر خۇدايدات تېخى كىچىك. ئۇنىڭ دوغلات ئۇلۇسى ئارىسىدىكى ئىناۋەت ـ نوپۇزى ئۇنىڭ قالغان تاغلىرى ئەمىر تۆلەك دوغلات، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، ئەمىر شەمسىدىن دوغلات ۋە ئەمىر شەيخ دۆلەت دوغلاتلارنىڭكىدەك ئۇستۇن ئەمەس. ئەمىر تۆلەك دوغلات ھازىر گەرچە نائىب ئۇلۇسىبېگى بولغان بىلەن، ئۇنىڭ سۈيۈرغاللىقى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭكىدەك كەڭ ۋە ئاھالىسى كۆپ ئەمەس. قالغان دوغلات بەگلىرىنىڭ قولىدىكى سۈيۈرغاللىق ۋە ھوقۇق ـ ئىمتىيازلارمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭكىگە يەتمەيدۇ. ھالبۇكى، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئۆز خەلقى ئىچىدە قانچىلىك ئابرۇي ـ ئىناۋەتكە ۋە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا، لەشكىرىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايا خان ئالىيلىرى

مۇپەسسەل سۆزلەپ ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەمىر خۇدايىدات ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىشقا تېخى ئاجىزلىق قىلىدۇ. مۇبادا بۇ ئىشتا ئىسيانچى بارلاس، سۇلدۇز قوۋمى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تەرەپتە تۇرۇۋالمىغان بولسىدى، بىز ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتەكلەردىن نەچچىسى بولغان تەقدىردىمۇ ئەسلا پىسەنتىمىزگە ئېلىپ قويمىغان بولاتتۇق. خاقان ئالىيلىرى، سەن شىجائەتلىك ۋە تەدبىرلىك ھۆكۈمراندۇر سەن. ئۇغان تەخرى سېنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىڭنى ساقلايدۇ. مەن ئويلايمەنكى، سەن ھىيلىگەرلىكنى ۋە ئالدىراڭغۇلۇق قىلىشنى ياخشى كۆرمەيسەن. بىراق، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز: «ئۇرۇش ھىيلە ـ مىكىر بىلەن بولىدۇ» دەپ ئوبدان ئېيتقان. مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى گەپ شۇ. ھەممە ئىشتا قارار قىلغۇچى يەنىلا سەن ھېسابلىنىسەن. ھەممە رەئىيەتلىرىڭ قاتاردا مەنمۇ سېنىڭ ئىرادەڭگە بويسۇنمەن. سېنى ۋە سېنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىڭنى قوغداش يولىدا ئىسسىق قېنىمنى، ھەتتا تاتلىق جېنىمنىمۇ ھەرگىز ئايىماپ ئولتۇرمايمەن !...

*　　*　　*

بۇگۈن ئارافات كۈنى، يەنى تارىخىي ھەجرىيەنىڭ يەتتە يۈز ئەللىك ئالتىنچى يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئارافات كۈنى.

خابگاھنىڭ ئىككى قاناتلىق ئىشىكى بۇگۈن بامداتتىن كېيىن ئېچىپ قويۇلغانىدى. ئىشىكتە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان كۆرۈندى. خانىش ئايىم زەمۇران بىبى خاقان ئېرىنىڭ تولۇق كىيىنىپ بولغانلىقىنى، لەئەل ۋە دۇرلار بىلەن بېزەلگەن نەپىس ئاق يىپەك سەللىنى بېشىغا كىيمەستىن تېخىچە قولىدا تۇتۇپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. دەستارپېچ① دەرھال بېرىپ خانىنىڭ قولىدىكى سەللىنى ئالدى ـ دە، ئۇنىڭ بېشىغا ئەپچىللىك بىلەن

① دەستارپېچ ـــ خانىنىڭ كىيىنىشىگە مەسئۇل ھەرەمئاغىسى.

توغرىلاپ كىيدۇرۇپ قويدى. سەللىنىڭ ئۈستىگە قادالغان قىزىل ئوتۇغاتلىق تاج خانىنىڭ بېشىدا بىر ئىزدا توختىماي دىرىلداپ تىترەپ تۇراتتى.

خاقان ئېرىنىڭ ھېيىت نامىزىغا مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن زەمۇران بىبى:

ــ ھەزرىتىم، نېمە بولدۇمكىن، كېچىدىن بېرى يۈرىكىم ئېغىپلا تۇرىدۇ. ئۇيقۇم ياخشى ئەمەس. بۇگۈنكى ئارافات خۇتبىسىگە چىقمىغايلا، ــ دەپ ئۇنىڭغا ئىلتىماس قىلدى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان قوللىرى بىلەن ئامراق خانىشىنىڭ چىرايلىق مەڭزىنى سىلاپ تۇرۇپ:

ــ بېگىم، بۇ مېنىڭ تۇنجى قېتىم ئارافات خۇتبىسىگە چىقىشىم، ھازىر جامائەت نامازغا يىغىلىپ، مېنى كۈتۈپ تۇرۇشىدۇ. كېچىكىپ بارسام ياخشى بولماس. ئۇنىڭ ئۈستىگە دوغلات بېگى ئەمىر قەمەرىدىن جانابلىرى مېنى نامازغا ئۆزلىرى ئىملىق قىلمىسلا زادى بولمايدۇ، دەپ ئىلتىماس قىلىپ تۇرۇۋالدى.

ئەسلىدىمۇ تەشۋىش ـ ئەندىشە ئىچىدە بىئارام ـ پەرىشان بولۇپ تۇرغان خانىش ئايىم زەمۇران بىبى خاقان ئېرىنىڭ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئىسمىنى چىقارغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى خانغا ئېيتمىسا زادى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى ـ دە:

ــ ھەزرىتىم، سىلى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئۆزلىرىگە شۇنداق ساداقەتمەن دەپ ئىشىنەمدىلا؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ھازىرچە بىز ئۇنىڭدىن بىرەر شۇبھىلىك بىر ئىشنى سەزمىدۇق!

ــ ھەزرىتىم، گەپنى ئەگىتمەي تۇزلا قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئاجىزەلىرىنى كەچۈرگەيلا! ھازىر سىلىنىڭ مۇبارەك باشلىرى ئۈستىدە مەشئۇم ئەجەل بۇلۇتى ئەگىپ يۈرۈپتۇ!

تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭ سۆزىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلدى ـ دە:

ـــ بېگىم، سۆزىڭىزنى ھېچ چۈشىنەلمىدىم، ـــ دېدى كۈلۈمسىرەپ، ـــ بىزنىڭ بېشىمىز ئۈستىدە ئەگىپ يۈرىدىغان قانداق بۇلۇت ئىكەن ئۇ؟ دىن ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى بىز بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەن ئەنسىرىگەنىدۇق. ھالا بۇگۈن ئىسلاھاتنى ئوڭۇشلۇق تاماملاپ، سەلتەنەتىمىزنى ئىسلامىيەتنىڭ مۇستەھكەم ئاساسى ئۈستىگە ئورنىتىشقا مۇۋەپپەق بولالىدۇق...

زەمۇران بىبى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى شىپقاپ كېلىۋاتقان بۇ سۆيىقەستتىن خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن گەپنى ئوچۇق ئېيتىش قارارىغا كەلدى:

ـــ ھەزرىتىم، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئىسلامىيەتنىڭ مۇستەھكەم ئاساسى ئۈستىدە تۇرغانلىقى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەتتۇر، ـــ دېدى ئۇ، ـــ بىراق، ئاجىزەلىرى يېقىندا مەۋكەبتىكى سىلىنىڭ سەلتەنەت سۈرۈشلىرىگە نارازى بولۇپ يۈرگەن بىرسىنىڭ مەلۇم بىر قاتال روھانىيسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، خاقان ئالىيلىرىغا قەست قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. بۇ ھەقىقەتەن ئۇچىغا چىققان قەبىھ سۆيىقەست بولسىمۇ، ئەمما بۇ سۆيىقەستنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئويلىشىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەزرىتىمنىڭ ھايات ـ ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تولىمۇ قورقۇنچلۇق بىر ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالماق قىيىن ئەمەس ! شۇڭا، مەن يېقىندىن بۇيان كېچە ـ كۈندۈز ئىبادىتىمدە پەرۋەردىگارىمدىن سىلىنى بۇ بالا ـ قازادىن ئامان ـ ئېسەن قىلىشنى تىلەپ كەلمەكتىمەن !

خان زەمۇران بىبىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، ھەقىقەتەن بىرئاز جىددىيلەشتى. ئۇ بۇ ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىنى بىلىش ئۈچۈن ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۇنىڭغا:

ـــ بېگىم، سىزنىڭ ئېيتقانلىرىڭىز ئىنتايىن مۇھىم ئىش ئىكەن. نىھايەت، بېشىمىزغا تاغدەك بالا ـ قازا كېلىش خەۋپى تۇرغان ھالەتتىمۇ، ئەھۋالنى قىلچە يوشۇرماي بىزگە ئېنىق ئېيتقايسىز ! ـــ دەپ ئىجازەت بەردى.

ـــ هەزرىتىم، بىلەمدىلا، مۇبادا بۇگۇنكى ئاشۇ ئارافات خۇتبىسىنى دەپلا نامازغا چىقماقچى بولسىلا، ـــ دېدى ئۇ خاقان ئېرىنىڭ بۇ ئىشقا چىن كۆڭلىدىن ئەھمىيەت بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ـــ مۇبارەت ھاياتلىرى جەزمەن خەتەرگە ئۇچرايدۇ !...

سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، زەمۇران بىببىنىڭ چاقناپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىدىن كۆز ياشلىرى مارجاندەك تارامىلاپ تۆكۈلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخانغا مۇشۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئۇ زەمۇران بىبى بىلەن سۆزلىشىۋاتقان بولماستىن، بەلكى ئاسمان مالائىكى بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. ئۇنىڭ گەپنىڭ ئۇچىنى چىقىرىپ قويۇپلا، ئاخىرىنى ئېيتماي جىم بولۇۋالغانلىقىنى كۆرۈپ:

ـــ بېگىم، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ ـــ دەپ سورىدى ھەيران بولۇپ.

ـــ قاتال مىسسىيونېرى لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ ئاپامغا ئېيتىپ بېرىشىچە، ـــ دېدى زەمۇران بىبى ئازاب ئىچىدە پۇچىلىنىپ تۇرۇپ، ـــ ئالمالىق كاتولىك يېپارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچاردنىڭ ئادەملىرى بۇگۈن مۇسۇلمانلارنىڭ ئارافات كۇنىدىكى ھېيىت نامىزىدىن پايدىلىنىپ خاقان ھەزرىتىمگە قول سالماقچى بولۇۋاتىپتۇدەك.

ـــ ھۆرمەتلىك ئاپام مىسسىيونېر لاۋرېنتىي جانابلىرى بىلەن قاچان كۆرۈشكەنىكەن؟ ئۇ ئۆزى ھازىر قەيەردە؟

ـــ ئاپام ئۇلۇشكۇن قاتاللار ئىبادەت قىلىدىغان مەخپىي سىركىپكە توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتقىلى بارغاندا، مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ماڭا ئېيتىپ قويۇشنى، خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ ئېھتىيات چارىلىرىنى كۆرۈپ قويۇشنى تاپلىغانىكەن. ئەسلىدە لاۋرېنتىي ھەزرەت ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ، بۇ ئىشنىڭ ئۆتمۈشىدىن ئۇنى خەۋەرلەندۈرمەكچى بولغانىكەن، ئەپسۇسكى، بۇنداق پۇرسەتنى تاپالماپتۇ. ئۇ كىشى ئاپام بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال يوشۇرۇنۇۋاپتۇ.

ـــ كاردىنال رىچارد سىزنىڭ ئاتىڭىزغۇ؟...

ـــ شۇنداق، ئۇ مېنىڭ ئۆگەي ئاتام ئىدى. لېكىن، ـــ دېدى زەمۇران بىبى نەپرەتلىنىپ، ـــ پەرۋەردىگارىم ئۇنى مەڭگۈ لەنەتكەردى قىلغاي، ـــ ئۇ سەل سۇكۇت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ پەرۋەردىگارىم سىلىگە خىزىر[1]نىڭ يېشىنى، قارۇن[2] نىڭ بەختىنى ئاتا قىلغاي!

ـــ سىزگە رەھمەتلەر بولسۇن، بىزنى بۇ زور سۈيىقەستتىن ئاگاھلاندۇرغانلىقىڭىزدىن تولىمۇ سۆيۈندۇم. بىراق، سىز ئېيتقان بۇ ئىشنىڭ بىزنىڭ ئارامىمىزنى بۇزىدىغان بەھۇدە ۋەھىمە ئەمەسلىكىگە ھۆددە قىلالامسىز؟

ـــ بۇنىڭ چوقۇم سۈيىقەست ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى، بۈگۈنكى ئارافاتتا بۇ سۈيىقەستنىڭ پۈتۈن جەريانى تولۇق ئاشكارىلىنىپ ھەممىگە ئايان بولىدۇ. لېكىن، مەنمۇ پەرۋەردىگارىمنىڭ شاپائەت قىلىشى بىلەن بۈگۈن يۈز بەرمەكچى بولغان بۇ ئىشنىڭ ئالدىنئالا كۆڭۈل قويۇپ پىلانلانغان بىر سۈيىقەست بولماستىن، بەلكى بىر تۈرلۈك بەھۇدە ۋەھىمە بولۇپ قېلىشىنى تىلەيمەن! مۇبادا بۇ ۋەھىمە ھەزرىتىمنىڭ ئارامىنى بۇزىدىغان بىر تۈرلۈك بېھۇدە ئىش بولىدىغان بولسا، مەن ھەرقانداق جازاغا تارتىلىشقا تەييارمەن!

تۇغلۇق تۆمۈرخان كۆز ئالدىدىكى بۇ زىلۋا بويلۇق گۈزەل چوكانىنىڭ چوڭقۇر پىكىر ـ تەپەككۇر قىلالايدىغان، ئىنتايىن تەدبىرلىك ھەم ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان زېرەك، ھوشيار بىر مەھبۇبە ئىكەنلىكىنى مۇشۇ چاغدا تېخىمۇ ھېس قىلىپ يەتتى: «ياخشى خوتۇن يېرىم دۆلەت» دەپ بىكارغا ئېيتمىغانىكەن، كونىلار» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئۆمۈرلۈك مەھبۇپ قىلىپ تاللاپ ئىنتايىن توغرا قىلغانلىقىدىن بەكمۇ سۆيۈندى.

---

① خىزىر ئەلەيھىسسالام ـــ رىۋايەتلەردىكى ئابىھايات سۈيىنى ئىچكەن كىشى.

② قارۇن ـــ رىۋايەتلەردىكى ئەڭ باي كىشى.

خان دەستارپەچقا دەرھال مۆھۈردار يەللىغ تايشى، ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر، خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك ۋە ئۇستاز شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالارنى دۇئانخاسقا چاقىرىشنى بۇيرۇدى...

*　　*　　*

— بۇگۈنكى ئارافات خۇتبىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بولمايدۇ، — دېدى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر خانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — بىراق، خان ئالىيلىرى جامە مەسچىتىگە خۇتبە ئوقۇشقا بارماسلىقى لازىم. جامە مەسچىتىدىن باشقا مەسچىتتە خۇتبىگە چىقسا، مېنىڭچە، خان ئالىيلىرىغا قارىتىلغان بۇ سۇيىقەستتىن تامامەن ساقلىنىپ قالغىلى بولىدۇ.

— بىز ھازىر دۈشمەنلىرىمىزنىڭ قەيەردە خاقانۇل ئىسلامغا قول سالىدىغانلىقىدىن تېخى تولۇق خەۋەردار ئەمەسمىز، — دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ سۆزىنى لازىم تاپماي، — شۇڭا مېنىڭچە بولغاندا، خۇددى تازىيلار تارخىدىكى ئەبۇ ئابباس① بىلەن مەنسۇر②لار ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى پىنھانغا ئېلىپ

---

① ئەبۇ ئابباس (مىلادىيە 702 — 754) — ئەرەب ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە تۇنجى خەلىپىسى. قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ھاشىمىيلەر جەمەتىدىن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ پەينەۋرىسى. خۇراساندا پارتلىغان ئەبۇمۇسلىم قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلاتچىسى. ئۇمەييە خەلىپىلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ ئەبۇ ئابباس جەمەتىدىكىلەرنى تۇتماقچى بولغاندا، ئۇ يوشۇرۇنۇۋالغان.

② مەنسۇر (مىلادىيە 707 — 775)، يەنى ئەبۇ جەفەر. ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ 2 - خەلىپىسى، ئەبۇ ئابباسنىڭ ئاتا باشقا ئىنىسى. ئۇ مىلادىيە 754 - يىلى تۇنجى خەلىپە ئابباس ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاكى 775 - يىلىغىچە ئابباسىيە خەلىپىلىكىگە خەلىپە بولغان.

يوشۇرۇنۇۋالغاندەك، خاقانۇل ئىسلامنىڭمۇ ھازىرچە ئاشكارا سورۇنغا چىقماي تۇرۇشنى قۇۋۇەتلەيمەن. جانابي ئالىيلىرى تاقەت قىلىپ تۇرۇپ، تاكى ئىسلامىيەتنىڭ ئۇل دۇشمەنلىرى تولۇق پاش قىلىنىپ، سۇيىقەستنىڭ بېلى تولۇق ئوشتۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئاۋامغا كۆرۇنسە بىخەتەر بولىدۇ. ھازىر ئارافات نامىزىنىڭ ۋاقتى بولۇپ قالدى. بىز جامائەت بىلەن نامازغا چىقايلى...

شەيخۇلئىسلامنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇرۇۋېدى، مۆھۇردار يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا:

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەنمۇ ئۇنىڭ ئوردىدىن ئايرىلماسلىقنى قۇۋۇەتلەيمەن، ــ دەپ تەكلىپ قىلدى، ــ شۇبھىلىك بىرەر ئادەمنى ياكى بىرەر ئىشنى سەزگەن ھامان دەرھال تەدبىر قوللىنىش ئۇچۇن، تۆمۇر مەلىك جانابلىرى ئاستاندىكى ھەرقايسى مەسچىتلەرنى دەرھال قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئالسۇن. خان ئالىيلىرى بۇگۇنكى ئارافات خۇتبىسىنى شەيخۇلئىسلامنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوردىدىكى مەسچىتتە ئوقۇسۇن. نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر تۆلەك جانابلىرى بىر بۆلەك ئوردا ئەركانلىرى بىلەن بىللە جامە مەسچىتىگە نامازغا بېرىۋەرسۇن، بۇ ئىشلارنى شۇنداق مەخپي قىلايلىكى، بىزدىن باشقا ھېچقانداق كىشى ئۇقماي قالسۇن، شۇنداق قىلغاندا، ھەم خان ئالىيلىرىنىڭ ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇي ـ ئىناۋىتىگە نۇقسان يېتىپ قېلىشتىن ساقلانغىلى، ھەم دۇشمەنلەرنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خانغا قەيەردە قول سالماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلغىلى بولىدۇ. ھازىرقى ۋەزىيەت ئىنتايىن ئەنسىز. شۇڭا، مۇشۇنداق ئېھتىيات چارىلىرىنى قوللانمايدىغان بولساق، بۇگۇن ئاستانە ئالمالىقتا، بەلكى ئەتە پۇتۇن مەملىكەت مىقياسىدا بىردىنلا توپىلاڭ يۇز بېرىپ، بىر ـ بىرىنى قىرىپ، قىيما ـ چىيما قىلىپ تاشلايدىغان قانلىق ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقمايدىغانلىقىغا ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ !...

* * *

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئوردا مەسچىتىدە شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ھەمراھلىقىدا خۇتبىگە چىقىپ، قۇربان ھېيىت نامىزىدا جامائەت بىلەن مۇلاقاتتا بولغاندىن كېيىن، دۇئانخاسقا ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەردى. ئۇلار قىزغىن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغاندا، تالادا قاتتىق چۇقان ـ سۇرەن كۆتۈرۈلدى.

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر تۇرغاۋۇتلارغا دەرھال ئوردا دەرۋازىسىنى تاقاپ، ئوردىنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ، بىر بۆلەك تۇرغاۋۇتلارنى باشلاپ قوۋۇق ئۈستىگە چىقىپ سىرتتا نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى بىلمەكچى بولۇپ قارىۋىدى، تۆمۈر مەلىك ئەۋەتكەن بىر چاپارمەننىڭ ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدا: «ئەمىر كېبىر بىلەن كۆرۈشەتتىم» دەپ ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن جاڭجاللىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى. تاشتۆمۈر باھادىر مۇھاپىزەتچىلەرگە چاپارمەننى كىرگۈزۈۋېتىشنى بۇيرۇدى ۋە ئاندىن ئۇنى يېنىغا چاقىرىپ:

ــ سىرتتا نېمە ئىش يۈز بەردى؟ ــ دەپ سورىدى. قاتتىق يۈگۈرگەنلىكتىن ھېرىپ ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ تۇرغان چاپارمەن ئالاقزەدىلىك ئىچىدە:

ــ ئوت قويۇپ، ھەممىنى كۆيدۈرۈشتى ! ــ دەپ باش ـ ئايىغى يوقلا جاۋاب بەردى.

ــ ئۆزۈڭنى بېسىۋېلىپ، ئالدىرىماي سۆزلە، كىملەر، نەگە ئوت قويۇۋېتىشتى؟ ــ دەپ يەنە سورىدى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭدىن.

ــ جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇۋېتىشتى. بىرەر مىڭدەك ئادەمنى نابۇت قىلىشتى، ئەبلەخلەر !

جامە مەسچىتى ــ قاتاللار ئىبادەت قىلىشىدىغان سان فرانسىسكا چېركاۋنىكى ئىسلاھاتتىن كېيىن مۇسۇلمانلار جۇمە نامىزىنى ئوقۇيدىغان مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى نامى ئىدى.

ــ ئوت قويغۇچىلار كىملەر ئىكەن، ئۇلار تۇتۇلدىمۇ؟ تۆمۈر مەلىك ھازىر قەيەردە؟

ــ مەسچىتكە ئوت قويغان قاتىللاردىن بىرسى تۇتۇلدى. قالغانلىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرۇۋالغاچقا، ئوققا تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى. تۆمۈر مەلىك جانابلىرى تىرىك قولغا چۈشكەن ھېلىقى قاتىلنى ئۆزى سوراق قىلىۋاتىدۇ.

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر ھەزارە سەركەردىسىگە:

ــ سەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىر دەھچە تۇرغاۋۇتنى باشلاپ بۇ چاپارمەن بىلەن بىللە تۆمۈر مەلىكنىڭ يېنىغا بار ۋە ئۇنىڭغا: «ئەمىر كېبىر جانابلىرى ھېلىقى قاتىلنى پۈت ـ قولىنى يەرگە تەگكۈزمەستىن قارا دۇانغا يەتكۈزۈپ كەلسۇن!» دەيدۇ دەپ مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز! ــ دەپ ئەمر قىلدى. ھېلىقى ھەزارە سەركەردىسى «قوللۇق!» دېگىنىچە، بىر دەھچە تۇرغاۋۇتنى ئېلىپ ئوردا دەرۋازىسىدىن چىقىپ كەتتى.

جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسىدە تىرىك قولغا چۈشكەن قاتىل ئۇستىدىكى سوئال ـ سوراق قارا دۇانىنىڭ ئىچىدىكى پىنھان ھۇجرا ئىچىدە داۋاملاشماقتا ئىدى. دېرىزىلەر قېلىن پەردىلەر بىلەن چۈمكەپ تاشلانغاچقا، ھۇجرىنىڭ ئىچى غۇۋا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇجرىنىڭ ئىچىدە بىرنەچچىلا ئادەم بولغاچقا، سۇرلۇك كۆرۈنەتتى.

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر ئوت قويغۇچىنى بىر قاراپلا تونۇدى: ئۇ كاتولىك ياۋروپاسىنىڭ مەركىزى بولغان رىم ۋاتىكانلىقى تەرىپىدىن ئالمالىق يېپارخىيەسىگە ئېپىسكوپ

قىلىپ ئەۋەتىلگەن كاردىنال رىچاردنىڭ قولىدا ئىشلەيدىغان پاسخالىس دېگەن پوپ ئىدى.

سوراقخانىنىڭ ئىچىدە قاتتىق سۈكۈنات ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

ــ غوجايىنىڭ ھازىر قەيەردە؟ ــ دەپ سوردى ئۇنىڭدىن تاشتۆمۈر باھادىر ئارىلىقتىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ.

ــ ئۇ ئۆز ئېتىقادىغا سادىق ئىخلاسمەن مۇرىتلىرىنىڭ ئارىسىدا، ــ دەپ ناھايىتى توغۇلۇق بىلەن جاۋاب بەردى ئۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن.

ــ جامە مەسچىتىگە نېمە مەقسەت بىلەن ئوت قويۇشتۇڭ؟ ــ دەپ سوردى تاشتۆمۈر باھادىر ئارقىدىنلا ئۇنىڭغا ئويلىنىۋېلىش پۇرسىتىنى بەرمەسلىك ئۈچۈن، ــ بۇ ئوتنىڭ يەتتە يۈز يىگۈناھ مۇسۇلمانىنىڭ جېنىغا زامىن بولغىنىنى بىلەمسەن؟

ــ ...

ــ چاغاتاي بەگلىرى ئىچىدە قايسىسى بىلەن مۇناسىۋىتىڭ بار؟

ــ ...

ــ مەخپىي سىركىپنىڭ ئىچىدىكى ھۆجرىدا رىچارد ۋە سېنىڭ بىلەن مەخپىي سۆھبەتكە قاتناشقان چاغاتاي بېگى كىم؟ سىلەر ئۈچىلار نېمە ئىش توغرىسىدا سۆھبەتلەشتىڭلار؟

ئارقا ـ ئارقىدىن سورالغان بۇ سوئال ـ سوراق پوپ پاسخالىس ئۈچۈن ئەجەللىك زەربە ئىدى. ئۇ جىم تۇرۇۋېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى ـ دە، ئاخىر:

ــ بىز بۈگۈنكى ئارافات كۈنىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان نامازغا يېتىدىن پايدىلىنىپ، جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇپ بېرىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدۇق، ــ دەپ جىنايىتىنى ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ــ خانىنىڭ ئارافات كۈنى جامە مەسچىتىگە بارىدىغانلىقىنى

قانداق بىلدىڭلار؟

ـــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتىن ئاڭلىغان.

سوئال ـ سوراق بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىۋاتاتتى.

ـــ خان ئالىيلىرىنى ئۆلتۈرۈشتىكى مەقسىتىڭلار نېمە؟ خانغا بۇنچىلىك ئۆچمەنلىك قىلىشىڭلاردىكى سەۋەب زادى نېمە؟

ـــ بىر قېتىملىق تاسادىپىي ئۇچرىشىشتا، ئەمىر قەمەرىدىن ئۆزىنىڭ دوغلات ئۇلۇسىبىگلىك مەرتىۋىسىدىن قۇرۇق قالغانلىقىنى كاردىنال جانابلىرىغا ئېيتىپ بەرگەنىكەن. شۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈردىن نارازى ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ قويۇپتۇ. شۇڭا، كاردىنال جانابلىرى: «مۇبادا سىز بىزنىڭ بۇ زېمىندا خرىستىيان دىنىدىكى كاتولىك دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشىمىزغا ياردەم بەرسىڭىز، بىز سىزنىڭ ئۇلۇسىبىگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىشىڭىزگە، ھەتتا تۇغلۇق تۆمۈرخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىگە تەنھا ئىگە بولۇشىڭىزغا ياردەم بېرىمىز» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. بىراق، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئېلىپ بارغان دىن ئىسلاھاتى مۇقەددەس رىم ۋاتىكانلىقىنىڭ مەركىزىي ئاسىيادا قۇدرەتلىك بىر كاتولىكلار دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشتەك ئۇلۇغۋار پىلانىنى ھەش ـ پەش دېگۈچە كۆپۈككە ئايلاندۇرۇپ قويدى. شۇڭا، پاپا گىرىگورى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە، بۇ قېتىمقى جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسىنى پىلانلاپ، ئۇزاقتىن بېرى تەييارلىق كۆرۈپ كەلگەنىدۇق...

ـــ ئوت قويۇش ۋەقەسىگە ئەمىر قەمەرىدىننىڭ ئادەملىرى قاتناشتىمۇ؟

ـــ قاتناشتى. ئۇنىڭ ئادەملىرى بىزگە ئىچكى تەرەپتىن ماسلىشىپ بەرمىگەن بولسا، ئوت قويۇش ۋەقەسىنى ئۇنداق ئوڭاي ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان بولاتتۇق. باھادىر جانابلىرى، ـــ دېدى ئۇ كۇچۇكلىنىپ، ـــ مۇبادا ئەمىر قەمەرىدىن بىزنى كۆش ـ

كۆشلىمىگەن بولسا، بۇ قېتىمقى ئوت قويۇش ۋەقەسىمۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى...

ــ بەس. ئەمدى سۆزلىمە، سەن قاتاللارنىڭ بۇ ئىشتا ئازراقمۇ ھەسسىڭ يوق ئىكەن ـ دە؟ شۇڭا كونىلار: «يىقىلىپ چۈشسە ئۈجمىدىن، ئۈجمە تىككەن گۈناھكار؛ يىقىلىپ چۈشسە ئۆگزىدىن، بىناكارى گۈناھكار» دەپ راست ئېيتىپتىكەن. سەن جىنايىتىڭنى تولۇق تاپشۇرمىدىڭ، ھەمشېرىكىڭ كىم، ھازىر قەيەردە؟ ھەممىسىنى تولۇق تاپشۇرسەن ! ھەرقايسىڭ بۇ قەبىھ جىنايىتىڭ ئۈچۈن خان ئالىيلىرىنىڭ ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشىنى كۈتۈشكەيسەن !...

تاشتۆمۈر باھادىر سۆزلەپ بولۇپ، تۇرغاۋۇتلارغا قول شىلتىدى:

ــ مۇنۇنى ئاچىقىپ كېتىڭلار !

ئالمالىقتىكى جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى يۈز بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈن مەملىكەتكە يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ ۋەقەدە قازا قىلغان نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر تۆلەك قاتارلىق يەتتە يۈز مۇسۇلمانغا مەملىكەت بويىچە قىرىق كۈن ئومۇمىي خەلق قايغۇلۇق ماتەم تۇتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. يەتتىنچى كۈنى خان مەۋكەبتىكى ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەمىر ـ ئۆمەرالارنىڭ ھەممىسىنى باشلاپ ئەمىر تۆلەك دوغلات قاتارلىق يەتتە يۈز مۇسۇلماننىڭ ئومۇمىي مېيىت نامىزىغا قاتناشتى.

بۇ چاغاتاي مەملىكىتى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئىسلامىيەتكە كۆچكەندىن كېيىن، ئاستانە ئالمالىقتىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىنتايىن ئېغىر قايغۇ ـ مۇسىبەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن زور مېيىت نامىزى ئىدى.

دەھشەتلىك يانغىندا جامە مەسچىتىنىڭ پىششىق خىشتىن ياسالغان تاملىرى، كاھىشلىق ئۆگزىسى پۈتۈنلەي ئۆرۈلۈپ

چۇشكەن بولۇپ، ھەممە يەر ئاھاك، تاش، توپا ۋە خىش پارچىلىرىدىن ھاسىل بولغان ۋەيرانچىلىق دۆۋىسىگە ئايلانغانىدى. كىشىلەر مەسچىت خارابىلىكىنىڭ ئىچىدىن كۆيۈپ كەتكەنلەرنىڭ بىرسىنىڭمۇ پۈتۈنرەك تېنىنى تاپالمىدى، شىددەتلىك ئوت يالقۇنى بۇ يەتتە يۈز نەچەر بىگۇناھ مۇسۇلماننىڭ جىسمىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قوشۇپ بىراقلا يالماپ يۇتۇپ كەتكەنىدى.

ئىنسانىنىڭ قەلبىدىكى جاراھەتنى ساقايتىش ــ ۋاقىتنىڭ ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلدۇرۇشىدىن باشقا ھەرقانداق مەخلۇقنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ ! چۈنكى، ئادەمنىڭ كۆزىدىن بىمەھەل تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان كۆز يېشى ئىنسانغا ھەمىشە تەسەللى بولالمايدۇ ۋە ئىنسانىنىڭ قەلبىدىكى ئېغىر قايغۇ ـ ھەسرەتنى، ئاچچىق ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى ھەرگىزمۇ يەڭگىللىتەلمەيدۇ. بىراق، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئىنسان قەلبىدىكى بۇنداق قايغۇ ـ ھەسرەت، ئازاب ـ ئوقۇبەت پەيدىنپەي ئۇنتۇلۇپ، ئازىيىپ، يەڭگىللەپ باردۇ !

ھەش ـ پەش دېگۈچە يىل ئۆرۈلۈپ قىشى پەسلى ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كىرگەن باھار پەسلىمۇ ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. زېمىندىكى دەل ـ دەرەخلەر كۆكىرىپ، باراقسانلاپ، ئورمانلار قاراڭغۇلاشتى. كۆكالادا چۈغلۇق ۋە ياۋا ئەتىرگۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ يەر ـ جاھانىنى قاپلىدى. پايانسىز كۆكالا ياپيېشىل ئوت ـ چۆپ، مايسىلار بىلەن چۈمكەلدى. كاككۇكلار، بۇلبۇللار، سۈجە تورغايلار دەل ـ دەرەخلەر ئارىسىغا، ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ، بەس ـ بەستە سايرىشىپ، باھارغا تېخىمۇ ھۆسن قوشاتتى. پۈتۈن قۇياش ۋادىسى، پۈتۈن كۆكالا ئادەمنى مەپتۇن قىلارلىق دەرىجىدە گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى.

تېخى ئۆتكەن يىلنىڭ زۇلھىججە ئېيىدا ياغقان كۈلتۈك

قارنىڭ ئىچىدە چوقچىيىپ، غەمكىن مۇڭلىنىپ تۇرغان جامە مەسچىتىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە بۇ يىل ھەمەل ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە سېخىي باھار يامغۇرىدا ئەكچىگەن مۇنبەت تۇپراقتىن قويۇق چۈغلۇق گۈللىرى ئۇنۇپ چىقىشتى. گۈل بەرگىدە بىر - بىرى بىلەن ھۆسن تالىشىپ بەسلەشكەندەك ھۇپپىدە ئېچىلىپ كېتىشكەن ئوتقاشتەك چۈغلۇقلار كىشىگە تېخىمۇ ئىشەنچ ۋە ھاياتىي كۈچ بېغىشلاپ تۇراتتى①.

① ئالمالىقتىكى جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى يۇز بېرىپ ئالتە يۈز يىگىرمە ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىيە 1977 - يىلى چاغان بايرىمى مەزگىلىدىكى بىر كۈنى، بۇ خارابىلىك ئۈستىگە سېلىنغان كىنوخانىدا كىشىلەر كىنو كۆرۈپ ئولتۇرۇشقانىدى. كىنوخانىنىڭ سەھنىسىگە تىزىپ قويۇلغان گۈلچەمبىرەكلەر ئۈستىگە تۇيۇقسىز باشقىلار ئاتقان پوچاڭزا چۈشۈپ كېتىپ ئوت كەتتى. بۇ قېتىمقى تاسادىپىي ئوت كېتىش ۋەقەسىدىمۇ يەتتە يۇز نەپەر ئادەم ئوتتا كۆيۈپ ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ كىنوخانىنىڭ ئورنىغا ئارام ئالىدىغان چىرايلىق بىر ئىستراھەت باغچىسى بەرپا قىلدى.

يەتتىنچى باب

«تاغ ئارىلاپ كارۋان كەلدى...»

«بىلگىنىكى، دۇنيا بىر مەنزىلدۇر. يولدىن، مەنزىللەردىن ھەربىر ئادەم چوقۇم كېلىدۇ.»
«قىممەتلىك سائادەتلەر» ــ مۇھەممەد ئەل غەززالىي①

مىلادىيە 1356 ـ يىلى باھار پەسلى.

ئۆتكەن يىلى كۈزدىن باشلاپ، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ئۆزى قاراشلىق بولغان چاغاتاي ئوردىسىنىڭ پەرمان ـ بۇيرۇقلىرىنى كۆزگە ئىلماي قويدى. بولۇپمۇ قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۈك تەكرىتاغلىرىنىڭ سۇ بۆلگۈچ نۇقتىسىغا جايلاشقان بۇلاقبېشى دېگەن قەلئەدە زور قوشۇن تۇرغۇزۇپ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىغاندىن بۇيان، يۇز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئاخىرقى قارارغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان دۇانخاستا يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى پاكار شىرەنىڭ ئۈستىدە پېچىتى بۇزۇلغان بىر پارچە

---

① مۇھەممەد ئەل غەززالىي (مىلادىيە 1059 ــ 1111) ــ خۇراسانىنىڭ تۈس شەھىرىدىن. مەشھۇر پەيلاسوپ. ئۇنىڭ «تەھافۇت ئەل فەلاسىف» (پەيلاسوپلارغا رەددىيە)، «كىمىيائى سائادەت» (قىممەتلىك سائادەتلەر) دېگەن ئەسەرلىرى بار.

نامه تۇراتتى. بۇ ــ قوچۇ ئىدىقۇتى كۇنچۇكنىڭ بۇلاقبېشى بارگاھىنىڭ كۈتۈالى[1] تۇبەنچۇك بەگكە چۈشۈرگەن مەخپىي يارلىقى بولۇپ، بۇ يارلىقتا ئېيتىلغان مۇنداق سۆزلەر خانىنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويغانىدى:

«ئىچتىكى يارلىغ بۇلاقباشى كۇرەسىندە تۇبەنچۇك ئۆگەگە:

بېتىگدە نە ئۇكۇش يارلىغ يارلىقايۇ ئايتالىم سىز يەمەئىكى سوغدۇ توتغانىغ ئېلىچىڭىزتىن ئۆتۈنۇ ئايتىمىشسىز كەلىپ كۇزۇنتى بىتىگ ئۆتۈگۈڭۈزتەكى قۇياس ـ ئىلالىغ تىلىنتەكى قايا توغۇرلۇغ ساۋ سۆز ئەرتى ئەرسەر بارچا ئۇقا يارلىققا دىمىز قۇياس ـ ئىلالىغ قوچۇقا ئۆتەرتىسە ئانى ئۆزە تات يوللارىغ تۇتۇرۇڭ تىب يارلىغ ئايتۇ يارلىغتادىمىز ئەرتى تاتارتىن كۆز يەمەكەلتى تەگەن ئاپا ئىت قايا ئۇلار يەمە ئالىپ كەلتى تاتارلىغ تات يولۇغ بۇگۇز باردى يولۇغ يانا تۇتۇرغايسىز ئاپام كۇچ تەگۇزسەر تەڭرى بۇرھانىمىزدىن تۇگەشتۇرمىسە ياراشىش ھەقىنىدە ئۇزۇشىمىز يانا بىر تىل يېڭاق ئەشدىلگىنچە يولچا كىشى نە ئاڭىدىماڭ يارلىغىمىز ئات يىلى[2] ئون ئىككىنچى ئايغا يېگىرمە ئىدىقۇت كۇنچۇك»[3].

(بۇ مەخپىي يارلىق بۇلاقبېشى بارگاھىنىڭ ئەمرى تۇبەنچۇك باتۇرغا:

مەزكۇر مەكتۇپتا نۇرغۇن بۇيرۇقنى پەرمانلايمىز. سىز ئىككى نەپەر سوغداق جاسۇسى تۇغرىسىدىكى تەلىپىڭىزنى نۆكىرىڭىزدىن ئېيتىپ بېرىپتىكەنسىز. ئەۋەتكەن يازما مەلۇماتىڭىزدا بايان ئەتكەن قۇياس ـ ئىلى تەرەپنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى ھەرقاندىق دەل ۋاقتىدىكى گەپ ـ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇقۇپ خەۋەر تاپتۇق. شۇڭا، ئۇشبۇ يارلىقنى

---

① كۈتۈال ــ قەدىمكى ئەمەل نامى. كۇرە بېگى، قەلئە باشلىقى، گارنىزون قوماندانى، دېگەن مەنىدە.

② ئات يىلى ــ مىلادىيە 1354 ـ يىلى.

③ «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى»، خەنزۇچە نەشرى.

سىزگە ئەۋەتتۇق. قۇياس ـ ئىلى تەرەپتىكىلەر قوچۇغا لەشكەر تارتىپ كېلىش تەرەددۇتىدا بولۇۋاتىپتۇ. بۇ توغرىسىدا تات يولىنى مەھكەم ساقلاڭ، دەپ يارلىقىتا ئېنىق جېكىلەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدۇق. ئەلھال، جاسۇسىمىز بولمىش تەگەن ئاپا، ئىت قايالار كەپتۇ. ئۇلارمۇ بۇ ھەقتىكى ئۇچۇر ـ سىرتىقلارنى ئالغاچ كېلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، موغۇللار تات يولىنى بويلاپ جەنۇبقا كەلمەكچىمىش. شۇڭا، تات يولىنى كېچەيۈكۈندۈز مەھكەم بېكىتىپ تۇرغايسىز. مۇبادا ئېتىقادىمىز دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىمىسا، سۇلھى قىلىشنى ئويلىشىمىز. شۇڭا، يەنە بىر ئۇچۇر ـ سىرتىق ئۇقۇلغۇچە، ھەرقانداق ئادەمنى تات يولىدىن قەتئىي ئۆتكۈزمىگەيسىز. بۇ يارلىقىمىز ئات يىلى ئون ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى ئەۋەتىلدى. ئىدىقۇت كۈنچۇڭ ئالىيلىرى.)

تۇغلۇق تۆمۈرخان دىۋانخاسىنىڭ ئىچىدە قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتقىنىچە ئۇياق ـ بۇياققا ماڭغاچ خىيال سۈرۈشكە باشلىدى.

قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭ مەخپىي يارلىقىدىن ئۇنىڭ «ھەم ياراشماسلىق، ھەم ئۇرۇشماسلىق» يولىنى تۇتقانلىقىنى، شۇڭا دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسىدە چاغاتاي ئوردىسى بىلەن ھەرگىز مۇرەسسە قىلىشنى خالىمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. بىراق، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇختارىيات جاكارلىغانلىقى بىلەن ماۋەرائۇننەھردىكى باشباشتاق بارلاس ۋە سۇلدۇز ئۇلۇسىنىڭ تەپرىقىچىلىك غوۋغالىرى كۆرۈنۈشتە بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كەتكەندەك قىلغان بىلەن قوچۇ مەسىلىسىنى بارلاس، سۇلدۇز ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىشىنى ھەل قىلغاندا قوللانغان پەۋقۇلئادده چارە بىلەن ھەل قىلغاندا، چاغاتاي سەلتەنىتى ئۆزىگە ئىش تېپىۋالاتتى. شۇڭا، قوچۇ مەسىلىسىنى باشقىچە چارە بىلەن، يەنى بىرقەدەر مۆتىدىل چارە قوللىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. چاغاتاي مەملىكىتى قىزىل گۆش بولسا، قوچۇ

ئۇيغۇر خانلىقى بۇ گۆشتىن ئۆسۈپ چىققان قىزىل تىرناق ئىدى. تىرناقنى گۆشتىن زورمۇزور ئاجرىتىمەن دېسە، ئۇنىڭ ئازابىغا چىداش مۇمكىنمۇ؟ مۇبادا چاغاتاي سەلتەنەتى مەملىكەتتە ئۆزىگە يەنە يېڭى بىر بالايىئاپەتنى كۆپەيتىشنى خالىمىسا، يەنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىن چىقىرىۋەتمەي دەيدىغان بولسا ھەم چاغاتاي ئوردىسىمۇ، ھەم قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قوبۇل قىلالايدىغان بىر تۈرلۈك مۆتىدىل چارىنى تېپىش لازىم. چۈنكى، ئۆز قىنىدىن چىقىپ كېتىپ، ئەلنى بېسىپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان بۇ تەپرىقىچىلىك دەرياسىنى زورلۇق بىلەن ئۆز قىنىغا چېكىندۈرۈشنىڭ ئۇنچە ئاقىلانە چارە ئەمەسلىكى خانىنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان!

نىھايەت، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈن ئوي ـ پىكرىنى بىر نۇقتىغا يىغقاندىن كېيىن، ئەنە شۇنداق بىر خۇلاسىگە كەلدى ـ ده، ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر، خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى ۋە شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قاتارلىق تۆت كىشىنى دىۋانخاسقا كېچىكىشكە چاقىرتتى.

تۆمۈر مەلىك دىۋانخاسقا كىرىپ كەلگەندە، تاشتۆمۈر باھادىر، يەللىغ تايشى ۋە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالار خانىنىڭ ئالدىدا قول باغلاپ تۇرۇشقانىكەن. تۇغلۇق تۆمۈر ئىنىسى تۆمۈر مەلىكنى كۆرۈپ، ئالاھىدە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ ئورنىدىن تۇردى ـ ده، ئۇنىڭغا قولىنى ئۇزارتتى. تۆمۈر مەلىكمۇ قائىدىگە بىنائەن بېشىنى ئېگىپ خانىنىڭ قولىنى سۆيدى.

خان دىۋانخاستىكى خىزمەتكارلارنى چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلدى ۋە ئىشىك پەردىسىنى چۇشۇرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن تۆمۈر مەلىكە ئۆزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن، يەللىغ تايشى بىلەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ئۆزىنىڭ سول تەرىپىدىن ئورۇن كۆرسەتتى. ئۇلار جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، خان ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە سىنچىلاپ

قاراپ چىقتى ـ دە:

ـــ سىلەر مەن ئۇچۇن گويا قاراڭغۇ جاڭگالدا ئېزىپ يۈرگەندە يول كۆرسىتىدىغان رەھنەما ھېسابلىنىسىلەرا ـــ دېدى ئالدىرىماي سۆزلەپ، ـــ بىز پۈتكۈل چاغاتاي زېمىنىدا يېڭىباشتىن قۇدرەتلىك بىر يېڭى مەملىكەت بەرپا قىلمۇاتىمىز. سىلەرگە ئوخشاش ئىستېداتلىق، ساداقەتمەن، پىداكار ۋە كامىل ئادەملەرگە تايانغاندىلا، ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى چوقۇم ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بىز خۇددى بۇيۇك قۇملۇقنىڭ ئاقار قۇمىدەك چېچىلىپ كەتكەن چاغاتاي ئۇلۇسىنى يولباشچى بوۋىلىرىم چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايدىن قەدىرلىك ئاتام ئېسەن بۇغاخانغا مىراس قالغان، ھالا بۇگۈن ئاتامدىن ماڭا باقىي قالغان ئاشۇ قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغ ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا مۇۋاپىق بولالىدۇق. بىز ھەممىمىز چاغاتاي ئېلىدە تۇغۇلۇپ ئۆستۇق. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس سۆڭەكلىرىمۇ مانا مۇشۇ ئەزىز زېمىندا يەرلەشكەن. بىز ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قۇدرەتلىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۇلۇس ـ مىللەت، دىن ـ ئېتىقاد دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىن، پۈتۈن خەلقنى بىر تۇغ ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرۇش يولىدا ھارماي ـ تالماي كۈرەش قىلىپ كەلمەكتىمىز. ئەلھال، ھازىر قارايدىغان بولساق، مەيلى ئىلگىرىكى دىنىي ئاداۋەتلەر بولسۇن ياكى مىللىي نىزالار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ غەرەزلىك مەقسەت يولىدا ئويلاپ چىقىرىلغان بىر تۈرلۈك مەشئۇم سۇنئىيلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى كۆردۇق. شۇڭا، كۆپ خىل دىن، تۈرلۈك ئېتىقادلار ھۆكۈم سۈرگەن بىر ئەلدە ئىنسانلارنى ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئاساسىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئۆزئارا ياتلاشتۇرۇۋېتىدىغان ئەنە شۇنداق مەشئۇم سۇنئىي ئاداۋەتلەر تۇپەيلىدىن تەپرىقىچىلىك، يېغىلىق، ئاچارچىلىققا ئوخشاش كۆپلىگەن پاجىئەلەرنىڭ يۈز بېرىشى ھەرگىزمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىش

ئەمەس.

ــ ھەق سۆزلىدىلە، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ــ مەيلى مۇسۇلمان ياكى بىراخمان، ناسارا ياكى جوھۇت بولسۇن، ئاتەشپەرەس ياكى بۇتپەرەس بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە ئادەمئاتا بىلەن ھاۋائانىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. دۇنيا ئاپىرىدە بولغان كۈندىن تارتىپ ئۇلار ئىنتايىن تەۋازۇلۇق ۋە كەمتەرلىك بىلەن ياشاپ كېلىشكەنىدى. ئۇلار نە دەۋران سۈرۈشنى خالاپ كەتمەيدىغان ئاددىي ئىنسانلار ئىدى. بۇ دۇنيا، ئۇلار ئۈچۈن ھېچقانچىلىك جەلپكار ئەمەس ئىدى. ئۇلار داق يەردە ئولتۇرۇپ، ئېڭىشىپ تاماق ـ غىزا يېيىشەتتى، نېپىز بورا ئۈستىدە يېتىپ دەم ئېلىشاتتى. ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىمۇ خۇددى شۇلارنىڭ ئۆزىگە ئوخشاشلا تولىمۇ ئاددىي ھايات كەچۈرەتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مەرتىۋىلىكلىرى بىلەن مەرتىۋىسىزلىرىنى، قۇل بىلەن غوجايىنىنى پەرق ئەتمەك قىيىن ئىدى. شۇڭا، ئۇلار تېز روناق تېپىپ، تېز ئاۋۇغان ۋە بىر تۇغ ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، بىر ئەلدە، بىر مەملىكەتتە ئىناق ـ ئېجىل ياشاپ كېلىشكەنىدى...

بۇ چاغدا خان شىرە ئۈستىدە تۇرغان ھېلىقى پېچەتلىك نامەنى قولىغا ئالدى ۋە:

ــ قاراڭلار، مانا بۇ نامە قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۇكنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىگە چۈشۈرگەن مەخپىي يارلىقى، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ ئۇنى بىزنىڭ قوچۇدىكى ئادەملىرىمىز قولغا چۈشۈرۈپتۇ.

خان سۆزلەۋېتىپ، بۇ مەخپىي يارلىقنى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا ئۇزارتتى ۋە:

ــ بىز ئۆتكەن يىلى مەملىكەت مىقياسىدا دىن ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈپ، ئىسلامىيەتكە ئېتىقاد قىلغانلىقىمىزنى

جاكارلىغاندىن كېيىن، ــ دېدى ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ ئىدىقۇت كۇنچۇك چېگرادىكى پۇتۇن گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەرنى تاقاپ، ئۆزىنىڭ چاغاتاي خانلىقىغا بويسۇنمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بىز نەچچە مەرتىۋە ئەلچى ئەۋەتىپ نەسىھەت قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەن بولساقمۇ، ئەمما ئۇ مەجۇسىيلىقتا جاھىللارچە چىڭ تۇرۇۋاتىدۇ. بىزنىڭ سىزلەرنى بۇ يەرگە چاقىرىشىمىزدىكى مەقسىتىمىز، چاغاتاي خانلىقى بىلەن قوچۇ خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ھازىرقىدەك بۇنداق «ھەم ياراشماسلىق، ھەم ئۇرۇشماسلىق»تەك قاتمال ھالەتنى قانداق قىلغاندا ئۇنۇملۇك بۇزۇپ تاشلاپ، قوچۇ خانلىقىنى خانلىقىمىزنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا ئىتائەت قىلىدىغان قىلغىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئوي ـ پىكرىڭلارنى ئاڭلاپ بېقىش ئىدى...

بۇ چاغدا تاشتۆمۈر باھادىر قولىدىكى مەخپىي يارلىقنى خانغا ئېھتىرام بىلەن سۇندى. دۇئانخاسنىڭ ئىچىدە يەرگە يېڭىنە چۈشۈپ كەتسە ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. بىراق، بۇنداق جىمجىتلىق ئاخىر شەيخۇلئىسلام، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلاندى:

ــ خان ئالىيلىرى دانادۇر، ــ دېدى ئۇ ئىنتايىن تەۋازۇ بىلەن سۆز باشلاپ، ــ شۇنداق، قوچۇ خانلىقى ئىسلامىيەتنى ئېتىراپ قىلمىغىنى بىلەن ئۇغان تەڭرىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. دېمەك، بۇ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەلمىساقتىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر بىنا بولغان ھەر خىل دىنلارنىڭ ئارىسىدا تەڭرى دېمەيدىغان، تەڭرىگە چوقۇنمايدىغان دىن بولمىغان بولسا كېرەك. بىز ئۇيغۇرلاردا: «قاچقانمۇ تەڭرى دەيدۇ، قوغلىغانمۇ تەڭرى دەيدۇ» دەيدىغان بىر ماقال ـ تەمسىل بار. دەرۋەقە، تۇرلۇك ئۇلۇسلار، تۇرلۇك قوۋۇم ـ مىللەتلەر تەڭرىتائالانى تۇرلۇك ناملار بىلەن ئاتىشىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھەر خىل سۈپەتلەرنى بېرىشىدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى ئاشۇ تۇرلۇك پەرقلەر ئىنسانلارنى ئاداققى

يۇكسەكلىككە يەتكۈزىدىغان ئاشۇ سېھىرلىك سوقماق يوللارنىڭ ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خۇددى تەڭرىتاغالا ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان مۇقەددەس تەبىئەتتىكى قۇياش بىلەن ئاي نۇرىدىن ئاشۇ مۇسۇلمانمۇ، بىراخمانمۇ، ناسارامۇ، جوھۇتمۇ ۋە ياكى ئاتەشپەرەسمۇ ۋە مەجۇسىيمۇ ھەممىسى ئوخشاش بەھرىمەن بولغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش، خالاس. تەبىئەت دۇنياسىدىكى جىمى ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دەريا، شاخاپچىلاردىكى سۇلارنىڭ ھەممىسى ئاخىرىدا قوشۇلۇپ ئېقىپ بىر كۆل ـ ھەۋزىگە، بىر دېڭىز ـ ئوكيانغا بېرىپ قۇيۇلغىنىغا ئوخشاش، ئىنسانلارمۇ، ئىمان ـ ئېتىقاد يوللىرىمۇ پەيدىنپەي ئاخىرقى بىر مەنزىلگە بېرىپ يەتكەندە، تەقدىرىمۇ، چوقۇنىدىغان تەڭرىسىمۇ بىر تەڭرىتائالا ئىكەنلىكىگە چوقۇم ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز قوچۇ خانلىقىنىڭمۇ ئاخىرىدا تەڭرىتائالا دېگەن بىر ئورتاق ئەقىدىگە ئىشىنىدىغانلىقىغا ئۈمىدۋار بولۇشىمىز لازىم.

ـــ ئەقلىڭىزگە ھەسسىنات، ئى مەۋلانام، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر خۇشال بولۇپ، ـــ ئۇنداق بولسا ئېيتىپ بېقىڭچۇ، قوچۇ خانلىقى بىلەن خانلىقىمىز ئوتتۇرىسىدىكى «ھەم ياراشماسلىق، ھەم ئۇرۇشماسلىق»تەك بۇنداق قاتمال ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

ـــ ئىزىن بەرسىڭىز جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ دەرھال تەزىم بەجا كەلتۈردى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ شۇنداق، ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ بېشىنى قاتۇرغان بۇ مەسىلە ئىسلامىيەت بارلىقا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە مۇسۇلمان تازىيلارمۇ دۇچ كەلگەن مۇھىم بىر مەسىلە ئىدى...

ـــ شۇنداقمۇ، قېنى سۆزلەپ كۆرۈڭچۇ؟

ـــ باش ئۇستىگە، ـــ دەپ قۇللۇق بىلدۇردى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دەرھال، ـــ مۇبادا قوچۇ ئىدىقۇتى ئىسلامىيەتكە ئېتىقاد قىلىشتىن باش تارتسا، سەلتەنەتىمىز بەلگىلىگەن قالان ـ تۈزۈك بويىچە جىزىيە ـــ جان بېجى

تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھەقتە «قۇرئان كەرىم»دە: «جىزىيە» دەپ ئاتىلىدىغان جان بېجى توغرىسىدىكى بىر تۈرلۈك بەلگىلىمە بار، شۇ بويىچە قىلساق...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، باشقىلاردىن روھلىنىپ كەتتى ـ دە:

ـــ ئى مەۋلانام، قايسى ئۇسۇلنى دەيسىز؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ مۇبادا ئالىلاغا، ئاخىرەت كۈنىگە ئىشەنمەيدىغانلار ئەسلىدىكى گۈمراھ ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشنى خالىماي، ئۆز دىنىمىزدە قالىمىز دېسە، ئۇنىڭغىمۇ مەيلى. سۇلھىگە كېلىپ، تەۋەلىك بىلدۈرۈپ، خىراجەت تاپشۇرسىلا، ھامىيلىققا ئېرىشىپ ۋە جىسمانىي جەھەتتىن قوغدىلىپ، مال ـ مۈلكى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

ـــ باركاللا، ئى مەۋلانام، سىز بىزگە قىيىن بىر مەسىلىنى يېشىپ بەردىڭىز، ـــ دېدى خان مەمنۇن بولۇپ، ـــ قوچۇ ئىدىقۇتى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمىغاندىن كېيىن، ـــ بىز ۋاقتىنچە بۇ مەسىلىنى كېيىنگە قالدۇرۇپ قويۇپ، سۇلھىگە كەلسەكمىكىن، دەپ ئويلىغان. بىراق ... ـــ تۇغلۇق تۆمۈر قولىدىكى مەخپىي يارلىققا قاراپ قويۇپ، بېشىنى چايقىدى، ـــ بىراق، قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭمۇ ماۋەرائۇننەھردىكى ئاشۇ باشباشتاق ئىسيانچى بارلاس ۋە سۇلدۇزلاردەك سەلتەنەتمىزگە مۇشت كۆتۈرۈپ چىقىشىنى بىز نەدىن بىلەيلۇق؟

ـــ ئى خاقانىي ئەزەم، ھەرگىز مالال بولمىغايسىز، ـــ دەپ تەسەللى ئېيتتى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، ـــ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ماۋەرائۇننەھردىكى ئىسيانچى بارلاس، سۇلدۇز ئۇلۇسىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە قوچۇ ئىدىقۇتى نەسەب ۋە ھەسەب جەھەتتىن تېخى سىز جانابىي ئالىيلىرىغا تۇغقان كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلۇغ بوۋىڭىز چىڭگىزخان قوچۇ ئىدىقۇتى

بارچۇق ئارت تېكىنىي: «ئۆز ئوغلۇم»[1] دېگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى سەلتەنەتىمىزنىڭ ئالىقىنىدىكى زېمىن. ئۇنىڭ ئەترايى پايانسىز قوملۇق ۋە تەكلىماغلىرى تەرىپىدىن ئورىۋېلىنغان. بۇنداق پايدىسىز تەبىئىي مۇھىت بىلەن ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ئۇلارنى ئاخىر بىز بىلەن سۇلھى قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىدىقۇت كۇنچۇكنىڭ مەخپىي يارلىقىدىمۇ ئۇنىڭ بىز بىلەن سۇلھىلىشىش ئارزۇسى بار ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىپتۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ بىز بىلەن ياراشماسلىقىدىن ئەنسىرەپ كەتمىسەكمۇ بولىدۇ.

— جانابىي مۆھۈردار ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ، — دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ، — شۇنداق، نۆۋەتتە قوچۇ ئىدىقۇتىنى سەلتەنەتىمىز بىلەن سۇلھىگە كېلىپ، جىزىيە تۆلەشكە كۆندۈرۈش ھەم كاۋاپىمۇ كۆيمەيدىغان، ھەم زىخمۇ كۆيمەيدىغان بىر تۈرلۈك ئىتتىيىن ئاقىلانە چارىدۇر. بۇ جەھەتتە ئىسلامىيەت تارىخىدا ئىلگىرىكىلەر كېيىنكىلەر ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان پايدىلىق ئۇلگىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

— مەسىلەن؟...

— رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھىجرىيەنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىيە 626 ـ يىلى) پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قوشنا ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇلارغا يېڭى دۇنيانىڭ خۇش خەۋىرىنى، ئاللانىڭ ئۆزىگە ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەرلىكىنى ئاتا قىلغانلىقى توغرىسىدىكى بەخت خەۋىرىنى يەتكۈزگەنىكەن. بىراق، بۇ ھۆكۈمرانلار تازىيلارنىڭ ۋەتىنىدەك ھەم چۆل ـ

---

① مىلادىيە 1211 ـ يىلى يازدا قوچۇ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن تەكلىپكە بىنائەن قۇرۇلۇن دەريا سىنىڭ بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكەن. چىڭگىزخان ئۇنىڭغا بەشىنچى ئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى بەرگەن ۋە ئۇنى «ئۆز ئوغلۇم» دەپ ئاتىغان. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 188 ـ بەتكە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 4 ـ ئاي 2 ـ نەشرى.

جەزىرە، ھەم قالاق مۇشۇنداق بىر جايدا قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان مۇشۇنداق بىر يېڭىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئەقلىگە زادىلا سىغدۇرالمىغان. شۇڭا، ئۇلار ئىسلامىيەتكە كىرىشنى رەت قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا ئۇنىمىغانىكەن. ھىجرىيەنىڭ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 635 ـ يىلى) يۇز بەرگەن بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مۇسۇلمان قوشۇنلىرى كۇپپارلارنىڭ بىر شەھىرىنى سۇلھى قىلىش چارىسىنى قوللىنىپ پەتھ قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان① شۇ قېتىم ئۇلارنىڭ كۇپپارلارغا قويغان شەرتى كېيىنكى چاغلاردا ئىسلام قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان جايلارغا قويۇلىدىغان شەرتلەرنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالغان...

تۇغلۇق تۆمۇرخان مەنۇنلۇق بىلەن كۇلۇمسىرەپ قويدى. ئۇ بىردىنلا كۆڭلىگە بىر ئەقىل كەلگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

ئەينى چاغدا قوچۇ ئىدىقۇتى كۇنچۇك «ھەم ياراشماسلىق، ھەم ئۇرۇشماسلىق» مەيدانىدا چىڭ تۇرۇۋېلىش ئارقىلىق، چاغاتاي سەلتەنەتىدىكى ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزلار باشچىلىقىدىكى بىر تۇركۇم بەگ ـ بېگاتلارنىڭ تەپرىقىچىلىك تۈگمىنىگە راسا سۇ قۇيۇپ بېرىۋاتقانىدى. بۇ ئۇلۇسبەگلىرى ئەسلىدىمۇ تۆگمىنى تۆگە، تېرىقنى تاۋۇز قىلىپ كۆرسىتىدىغان، جاھانىنىڭ قالايمىقان بولماسلىقىدىن ئەنسىرەيدىغان ئادەملەر بولغاچقا، تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ قوچۇ

① بۇ يەردە ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تۇنجى خەلىپە ئەبۇ بەكرى زامانىدا ئەرەب قوماندانى خالىد ئىبنى ۋەلىد باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنىڭ مىلادىيە 635 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سۇرىيەنىڭ دەمەشىق شەھىرىنى ئالتە ئاي قورشىۋېلىپ، سۇلھى قىلىش ئارقىلىق پەتھ قىلغانلىقىدەك زور تارىخىي ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، سەييە فەييازمەھمۇدنىڭ «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ كىتاب، 71 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئىدىقۇتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ تېخىمۇ مۇشكۈل، تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە تېخىمۇ يامانلىشىپ كېتىشىنى تىلەيتتى. شۇڭا، ئۇلار ئىسلاھات پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئۇلۇسلارنى تالان ـ تاراج قىلىپ، بايلىق توپلاش ئۈچۈن، ئۇلارنى قىلىچ بىلەن بويسۇندۇرۇشنى تەلۈلەرچە تەشەببۇس قىلىشاتتى. ھالبۇكى، بۇنداق قىلىشنىڭ نەتىجىسى مەملىكەت ئىچىدە ئىسيانغا، توپىلاڭغا، يېغا ـ ئۇرۇشقا سەۋەب بولاتتى. خانىنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن تۈرلۈك يارلىق ـ پەرمانلارنى چىقىرىشقا، ھەتتا ئۇلارنى باستۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى. بىراق، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى پۇقرالارنى ئەل قىلىپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، چاغاتاي سەلتەنەتىمۇ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قوبۇل قىلالايدىغان ۋە ھەرقانداق دىنىي ئېتىقاد جاڭجاللىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر تۈرلۈك مۆتىدىل يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇش ـــ ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەقەززاسى بولۇپ قالغانىدى. ھالبۇكى، شەيخۇلئىسلام، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئوتتۇرىغا قويغان «جىزىيە تۆلەش ھېسابىغا مۇختارىيەت بېرىش» چارىسى نۆۋەتتىكى «ھەم ياراشماسلىق، ھەم ئۇرۇشماسلىق»تەك قاتمال ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى سۈپىتىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ رايىغا تازا ياققانىدى.

خان ئاخىر قەتئىي نىيەتكە كەلدى ـ دە، قولىنى كۆتۈردى:

ـــ سىلەر تۆتكۈلار مېنىڭ مەۋكەبتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىم، ـــ دېدى ئۇ، ـــ مەملىكەتنىڭ بىرلىكى، مەملىكەت ئىچىدىكى ئەل ـ ئۇلۇسلارنىڭ ئۈيۈل تاشتەك كۆمەكلىكى بىز ئۈچۈن ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي مەملىكىتى گۆش بولسا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۇنىڭدىن ئۆسۈپ چىققان قىزىل تىرناقتۇر. تىرناقنى گۆشتىن ئاجرىتىمەن دېسە، ئاغرىقىغا ئادەم زادى چىداپ

تۇرالمايدۇ. بىزنىڭ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا لەشكەر تارتىشنى خالىمىغانلىقىمىزمۇ دەل ئاشۇ قىزىل تىرناقنى ئاشۇ گۆشتىن ئاجرىتالمىغانلىقىمىزدىن بولغان. بەزىلەر قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا لەشكەر تارتىش ئۇچۇن بىزنى ھەدەپ كۆش ـ كۆشلىمەكتە. شۇنداقمۇ بولسۇن دەيلى. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، كىملەر پايدا ئېلىپ، كىملەر زىيان تارتار؟ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدىكى پۇقرالار چاغاتاي پۇقرالىرى ئەمەسمىكەن؟ چاغاتاي خەلقى ئۇزاق يىللاردىن بېرى يېغا ـ ئۇرۇش ئوتلىرى ئىچىدە پۇچىلىنىپ، يەتكۈچە ئازاب تارتتى. بەس، ئەمدى يېتەر! بىز ئىدىقۇت كۈنچۇك جانابلىرى بىلەن سۈلھى تۈزۈش ئۇچۇن جانابىي تۆمۇر مەلىك باھادىر باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوچۇغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدۇق!

خان تۆمۇر مەلىككە قاراپ:

ــ سىز ئەلچىلىك ئىشىنى جانابىي مۆھۈردار يەللىغ تايشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بېكىتكەيسىز، ــ دېدى.

ــ باش ئۈستىگە! ــ دەپ دەرھال قۇللۇق بەجا كەلتۈرۈشتى تۆمۇر مەلىك بىلەن يەللىغ تايشى.

ــ جانابىي ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر، ــ دېدى خان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ بىزنىڭ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا ئەلچى ئەۋەتىش ھەققىدە مەۋكەبتىكى باشقا ئەمىر ـ بەگلەرنىڭمۇ ئوي ـ خىياللىرىنى ئاڭلاپ باققۇمىز بار. شۇڭا، سىز ھەپتىدىن كېيىن ئۇلارنى قۇببىلىك سارايغا كېڭەشكە چاقىرغايسىز!

ــ ئەمرىڭگە پەرمانبەردارمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دەپ سەركەردىلەرگە خاس چەبدەسلىك بىلەن جاۋاب بەردى تاشتۆمۇر باھادىرمۇ دەرھال.

ــ ئەمدى سىلەرگە ئىجازەت! ــ دېدى خان.

ئۇلار:

ــ خان ئالىيلىرى ياشىغايلا، تۇمەنىمىڭ يىللار ياشىغايلا! ــ

دەپ خانغا ئالقىش ياغدۇرغاندىن كېيىن، دىۋانخاستىن قايتىپ چىقىشتى.

* * *

قۇببىلىك سارايدا ئۆتكۈزۈلگەن ئوردا كېڭىشىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەسىلىسىنى سۇلھى قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندا، سارايىنىڭ ئىچى خۇددى قاينىۋاتقان قازاندەك پورۇقلاپ كەتتى.

— خان ئالىيلىرى، ئاشۇ مەجۇسىيلار بىلەن سۇلھى قىلمىز، دەمسەن؟ بىزنى ئۇلارنىڭ ئوستىگە باشلاپ بار! — دەپ ۋارقىرىدى قېرى ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاس قىزىشىپ تۇرۇپ، — بىز قوچۇ، لۇكچۇن، يارغول، قامىل، چۇقچۇ، چالىشلارنى تۇپتالاس قىلىپ تۇزلەپ تاشلايمىز. مەجۇسىي بۇتپەرەسلەرنى بالىچاقلىرى بىلەن قوشۇپ قىرىپ تاشلايمىز! بىز ئۇلارنىڭ دۇنيا ـ دەپىنىلىرىنى ئولجا ئېلىپ قايتىمىز!

— قوچۇدا قىشلىقى قاتتىق سوغۇق، ئاق قار، كۆك مۇز بولمايدۇ، — دەپ لوقما سالدى ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ، — ئۇ يەردە داۋاملىق ئىسسىق بولىدۇ. يازدا تاتلىق قوغۇنلار، شېرىن ـ شەربەت ئۈزۈملەر ۋە يۇمشاق پاختا بىرىدىغان كېۋەز ئۆسىدۇ. ئەنە شۇنداق سۇيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپلىرى مول، باي ئۆلكىدە مەجۇسىي ئۇيغۇر تاتلىرى بۇتقا تېۋىنىپ خاتىرجەم ياشاشسا مەيلىمۇ؟ ياق! بىز قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىنى قولىمىزدىكى ئۆتكۈر قىلىچ، سۈڭگۇ ـ نەيزىلىرىمىزگە تايىنىپ بويسۇندۇرۇشىمىز لازىم. بىزنىڭ مەڭگۈ يېڭىلمەس باھادىر قوشۇنلىرىمىز تەرىپىدىن ۋەيران قىلىپ تاشلانغان قوچۇ، يارغول، لۇكچۇن، قامىل، چۇقچۇ، چالىش قاتارلىق شەھەر ـ ئاۋدانلارنىڭ خارابىسىگە ئارپا ـ سۇلۇ

تېرىشمىز لازىم. پايانسىز يايلاقنا ئايلاندۇرۇلغان ئاشۇ بوزلۇقلاردا بىزنىڭ پولات تۇياقلىق ئاتلىرىمىز ئوتلىسۇن!

ــ مەجۇسىي قوچۇلۇقلارغا كېرىكى سۇلھى ئەمەس، بەلكى نەيزە ـ قىلىچتۇر! ــ دەپ ژارقىراشتى قالغان بارلاس، سۇلدۇز ئەمىرلىرىمۇ ئۇنى قوللاپ.

تەختتە باداشقان قۇرۇپ سۇرلۇك قىياپەتتە ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى.

بارلاس، سۇلدۇز ئەمىرلىرىنىڭ بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر دەرھال ئۇلارغا قول شىلتىدى:

ــ ھەرقايسىڭ كىمنىڭ ئالدىدا سۆز قىلىشۋاتسەن؟ خان ئالىيلىرىغا مۇنداق قوپال جاۋاب قايتۇرۇشقا قانداق جۇرئەت قىلىشتىڭ؟ ــ قوچۇغا ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا لەشكەر تارتىپ بېرىشنى خان ئالىيلىرى بىلمەيدۇ، دەپ ئويلىشۋاتامسەن؟ خان ئالىيلىرى قوچۇ مەسلىسىنى قەلەمىي يول بىلەن ھەل قىلىشنى ئاللىقاچان ئويلىشىپ بولغان!

بۇ چاغدا خان قولىنى ئاستا ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەۋكەبتىكىلەرنى تىنچلىنىشقا ئىشارەت قىلدى. سارايدىكىلەرنىڭ ھەممىسى جىم بولۇشتى.

ــ بىز مەملىكەت مىقياسىدا ئىسلاھاتنى يولغا قويۇپ، ئىسلام دىنىنى ئەل دىنى قىلىپ بەلگىلىدۇق، ــ دەپ سالماق سۆزلەشكە باشلىدى خان، ــ مەملىكەت مىقياسىدا ئىسلامىيەت قالان ـ تۈزۈكلىرىنى ئوڭۇشلۇق جارى قىلدۇردۇق. بىراق، ئىدىقۇت كۈنچۇك ئالىيلىرى سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوبۇل قىلماي، ئىسلام دىنىغا كىرىشنى رەت قىلدى. ئىسلامىيەتنىڭ قالان ـ تۈزۈكلىرى ۋە چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى تا ھازىرغىچە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدا جارى بولماي كەلمەكتە. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىدىقۇت كۈنچۇك مەخپىي يارلىق چۈشۈرۈپ، گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەرنى

تاقاپ، بىز بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزمەكچى بولدى. بىز نەچچە رەت ئەلچى ئەۋەتكەن بولساقمۇ نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. ھەتتا قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىنى چۆچۈتۈپ قويۇش ئۈچۈن لەشكەر ئەۋەتكەن بولساقمۇ، ئۇنۇمى زور بولمىدى...

ــ خان بىزگە ئىشەنمەي، ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ سۈتىنىڭ پۇرىقى كەتمىگەن ئاشۇ تۆمۈر مەلىكىنى سەركەردە قىلىپ ئەۋەتكەندىكىن، مەغلۇپ بولماي، غەلىبە قىلاتتىمۇ ئەمىسە؟! ــ دەپ زەھىرىنى سانجىدى قېرى ئۇلۇسبەگى ئەمىر قازغىن بارلاس.

ــ ھا ـ ھا ـ ھا!...

قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىدە پاراقلاپ كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

خان ئۇنىڭ سۆزىگە پىسەنت قىلماستىن، سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ بىراق، بىز قوچۇ ئىدىقۇتى بىلەن بولغان بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا ئەزەلدىن ئۇرۇشقا تايىنىپ مەسىلە ھەل قىلىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان ئەمەسمىز. شۇڭا، بۇ زىددىيەتنى يەنىلا سۈلھى ـ سالا يولى بىلەن سىلىق ھەل قىلماقچى بولدۇق. شۇ ۋەجىدىن، بىز قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭ ھۇزۇرىغا تۆمۈر مەلىك باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى يەنە ئەۋەتىشنى قارار قىلدۇق.

تۇغلۇق تۆمۈرخان قولتۇقىغا جوزىدانىنى قىستۇرۇپ، يېنىدا ئۆرە تۇرغان خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشىغا مۇراجىئەت قىلدى:

ــ جانابىي مۆھۈردار، بىزنىڭ ئىدىقۇت كۈنچۇك ئالىيلىرىغا يازغان مەكتۇپىمىز تەييارلاپ قويۇلدىمىكىن؟

ــ ئاللىقاچان تەييارلاپ قويغانمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئۇ خانغا جاۋابەن.

ــ ئوقۇڭ!

ــ باش ئۈستىگە! ــ دەپ يەللىغ تايشى قوچۇ ئىدىقۇتىغا يېزىلغان مەكتۇپنى ئوقۇشقا باشلىدى:

«... بىز زىنھار دىن، ئېتىقاد ۋە مىللەت دەپ ئايرىمايمىز. سىز بىلەن بىللە ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان دەۋرىدىكىدەك يېگانە ۋە قۇدرەتلىك مەملىكەت بەرپا قىلىشنى مۇددىئا سۈپىتىدە تاللىغانمىز. بىز سىزنى جەڭدە يېڭىپ چىقىشقا تامامەن قادىرمىز. بىراق، قېرىنداشلار ئارىسىدا بۇھۇدە قان تۆكۈلمەسلىكى ۋە جان قىيىلماسلىقى ئۈچۈن سىزدىن تۆۋەندىكى شەرتلەرنىڭ ئارىسىدىن بىرسىنى تاللىۋېلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز:

ئەگەر پۈتۈن خەلقىڭىزنى باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىسىڭىز، ئۇ چاغدا سىزگە ۋە خەلقىڭىزگە خۇددى ئۆزىمىزنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىمىز؛ ئەگەر ئۇنداق قىلىشنى خالىمىسىڭىز، ئۇنىڭغىمۇ مەيلى، بىز سىزنى ھەرگىز زورلىمايمىز. چۈنكى، ئىسلامدا زورلاش يوق. پەقەت سۇلھىگە كۆنۈپ سەلتەنەتىمىزگە تەسلىم بولىسىڭىز، ھەمدە بىزگە تەۋەلىك بىلدۈرۈپ جىزىيە ـ خىراج تاپشۇرىسىڭىزلا كۇپايە. سىزنىڭ ۋە خەلقىڭىزنىڭ جىسمانىي ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىش بىلەن بىللە، دوستانە مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىسىز؛ ئەگەر بۇنىمۇ قوبۇل قىلمىسىڭىز، ئۇنداقتا ئۇرۇش قىلايلى. بۇنىڭدىن كېيىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتكە ئاللا ئۆزى ھۆكۈم قىلىسۇن. يۇقىرىقى مەزمۇنلار ئۇستىدە ۋەكىلىمىز تۆمۇر مەلىككە سىز جانابىي ئىدىقۇت ئالىيلىرى بىلەن تەپسىلىي كېڭىشىپ بىر قارارغا كېلىش ئۈچۈن تولۇق ھوقۇق بېرىلدى. گەپ تامام، نامە ۋەسسالام.»

ـــ بىراق، خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاس ئەستايىدىللىق بىلەن سۆزلەپ، ـــ مۇبادا قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۈك سېنىڭ سۇلھى شەرتلىرىڭگە كۆنمىسە قانداق قىلىشنى ئويلاپ قويدۇڭمىكىن؟

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ـــ دېدى خان ئۇنىڭغا جاۋابەن، ـــ

بۇگۈنكى كېچەشىنىڭ مەقسىتىمۇ دەل شۇ ئىدى. سىلەر بۇ ھەقتە كەڭ ـ كۇشادە كېڭىشىپ كۆرگەيسىلەر!

خان سۆزىنى توگىتىپ، تەختتىن تۇردى ـ دە، قۇبىلىڭ سارايدىن چىقىپ كەتتى.

خان ئىنىسى تۆمۇر مەلىك يىگىرمە ياشتىن ئاشقاندى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ كەم سۆز، ئېغىر ـ بېسىقلىقىغا قارىماستىن، يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى نېمىشقىدۇر ئوڭاي ئاچچىقلىنىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا خان ئاغىسى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئوخشاش ئۆزىدە ھېچقانداق قىينىچىلىقلارغا ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارغا باش ئەگمەي، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان قەيسەر مىجەز ـ خۇلقىنى يېتىلدۈرگەنىدى. شۇڭا، ئۇ بىر قارارغا كەلدىمۇ، بولدى، باشقىلارنىڭ ھەرقانداق ياپتا گەپ ـ سۆزلىرىگە ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى.

كەيگەنساي دالاسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بۇگۈنكى شىكار بەزمىسىدە ئولتۇرغان بەگ ـ ئەمىرلەر ئارىسىدا ئۇ ھەممىدىن ياش ئىدى. بايا تىن بېرى بەزى قېرى ئەمىرلەرنىڭ ياشلارنى يارا تماي زاڭلىق قىلىشى، بولۇپمۇ ئۇنى ئاغزىدىن سۇت پۇراپ تۇرىدۇ، دېيىشى ئۇنىڭغا ھەممىدىن بەك ئەلەم قىلىۋاتقانىدى. لېكىن، بۇگۈنكى شىكار بەزمىسىدە بولۇنغان سۆھبەتتە بىرسى توختىماي بىرسى ياشلارغا ھاقارەت كەلتۈرۈپ ئولتۇرغان بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن، سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن قىلىۋاتقان سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي خېلىغىچە ئۆزىنى تۇتۇپ ئولتۇردى. لېكىن، ئەمىر بايان سۇلدۇز: «مەن يۇلتۇزلارنىڭ قاچان ئۇرۇش قىلىشقا ماس كېلىدىغانلىقىنى كۆزۈمنى يۇمۇپ ئېيتىپ بېرەلەيمەن» دەپ ماختىنىشقا باشلىغاندا، تۆمۈر مەلىك بۇ ماختانچاق قېرىنىڭ سۆزىنى قاق بەلدىن بۆلۈۋەتتى:

ـــ شۇنداق بولسا، ئالدىنقى قېتىم ئۇيغۇر تاتلىرى بىلەن

ئۇرۇش قىلغاندا، ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلماستىن، باشقا ئەخمەقلەر بىلەن بىللە ئۇيغۇر تاتلىرىنىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۆزىڭىزنى ئۇرۇپ ئات سالدىڭىزغۇ؟ باشقىلارنىڭ ئارقىسىدىن كۈلۈشكە كەلگەندە سىلەر ھەممىدىن چېۋەر. قېنى ئېيتىڭلار، ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىزگە ئۆزۈڭلارنىڭ ئۆمرۈڭلاردا ياراتقان، ئاتسا ئاتقىلى بار، تۇتسا ساپىقى بار بىرەر ـ يېرىم تۆھپەڭلار ھەققىدە ئازراق سۆزلەپ بەرمەمسىلەر؟ ئۆمرۈڭلاردا ئۆز ئالدىڭلارغا بىرەر يېڭى نەرسە ئويلاپ چىقارغانمۇ سىلەر؟ ھېچ نەرسە قىلمىدىڭلار! بىزنى ياش، ئاغزىدىن سۈتىنىڭ پۇرىقى كەتمىگەن، جەڭ قىلىشنى بىلمەيدۇ، دەپ ياراتمايسىلەر تېخى! ئۆزۈڭلار بولسا دۈشمەننىڭ قارىسىنى كۆرەر ـ كۆرمەيلا ئېتىڭلارنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا بۇراپ، جېنىڭلارنى ئەپقېچىشنى بىلىسىلەر. يەنە تېخى ياشلارنى «سۆڭىكى قاتمىغان بالا، قىلغان ئىشى چالا» دەپ ھال ئېيتىسىلەر!

ـــ ھە، سەن نېمىنى بىلىسەن؟ ـــ دەپ تېرىكتى تۆمۈر مەلىكنىڭ تەنىسىگە زادى چىداپ ئولتۇرالمىغان ئەمىر بايان سۇلدۇر. سورۇندىكى باشقا بەگ ـ ئەمىرلەر پاراق ـ پاراق كۈلۈشۈپ كەتتى. بەزى ئەمىرلەر بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ كۆز قىسىشتى. قېرى ئەمىرلەردىن بىرسى تېخى مەنىستەمسىلىك نەزىرى بىلەن چىرتتىدە قىلىپ يېنىغا تۇكۇرۇۋەتتى ۋە:

ـــ شۇنى دەيمىنا، ئەگەر سەن بىزنىڭ ئارىمىزدىن چىققان شۇنداق دانىشمەن سەركەردە بولساڭ، قېنى ئۆزۈڭ قايسى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، قانداق دۈشمەننى يەڭدىڭ؟ ـــ دەپ سوردى تۆمۈر مەلىكتىن.

بۇ چاغدا تۆمۈر مەلىك ئورنىدىن تۇردى. چېدىرنىڭ ئىچى ماڭغالدا چارسىلداپ كۆيۈۋاتقان ئارچا ئوتۇنىنىڭ خۇش پۇراق ئىسىغا تولغاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھېچكىم ئۇنىڭ بەت ـ چىرايىنى كۆرەلمىدى. ئۇ قەتئىي ۋە ئىشەنچلىك تەلەپپۇزدا

سالماق سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ شۇنداق، ئۇرۇشتا جەڭنى قانداق قىلىشنى سىلەر ماڭا قارىغاندا ئوبدان بىلىسىلەر. سىلەر نۇرغۇن قانلىق ئۇرۇشلارنى بېشىڭلاردىن ئۆتكۈزۈپ، سۆڭەكلىرىڭلار قاتقان پېشقەدەم بەگلەر ـ دۇرسىلەر. بىراق، شۇنى ئېسىڭلاردىن چىقارمىغايسىلەركى، ياش ـ تا چوڭ بولغانلىق ھەرگىز ئۇرۇشتا يېڭىش ـ يېڭىلىشنى بىلدۈرمەيدۇ!

بۇ چاغدا ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر ئاستا ئورنىدىن تۇردى ـ دە، تۆمۈر مەلىكنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە:

ــ تارتىنماي سۆزلەۋەر، تۆمۈر مەلىك، بۇ سېنىڭ نۆۋىتىڭ. بۇ قېتىم قوچۇ ئېلىگە ئەلچىلىككە بېرىپ نەتىجىسىز قايتىساڭ، مەسىلىنى چوقۇم ئۇرۇش بىلەن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قېنى ئېيتقىنا، مۇبادا بۇ قېتىمقى سۆھبەت نەتىجىسىز بولۇپ، ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، جەڭنى قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

ئۆزۈڭنىڭ ئويلىغانلىرىڭنى بىزگە ئېيتىپ بەرگىن. بەلكىم، بۇ يەردە ئولتۇرغان پېشقەدەم بەگلەر سېنىڭ سۆزۈڭدىن بىرەر ھەقىقەتنى بايقىۋالالىسا ئەجەب ئەمەس، ــ دېدى ئۇ سەمىمىيلىك بىلەن.

ــ سىلەر قوچۇلۇق مەجۇسىي ئۇيغۇر تاتلىرىغا تات يولى ئارقىلىق نەچچە مەرتىۋە تېگىش قىلىپ كۆردۈڭلار، ــ دېدى تۆمۈر مەلىك چېدىر ئىچىدە ماڭغالنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشقان بەگ ـ ئەمىرلەرگە بىر باشتىن قاراپ چىققاندىن كېيىن، ــ بىراق، ھەر قېتىمقى ھۇجۇمۇڭلار بىر تالاي تالاپەتلەر ھېسابىغا ئوڭۇشسىزلىق بىلەن ئاياغلاشتى. سىلەر شۇنى ئويلاپ كۆردۈڭلارمىكىن، بىز شۇ چاغدا ھۇجۇم قىلىش يۆنىلىشىمىزنى كۈنپېتىش تەرەپتىكى تات يولىغا ئەمەس، بەلكى كۈنچىقىش تەرەپكە قاراتساق بەلكىم غەلىبىگە ئېرىشىپ قالار ئىدۇق. مەسىلەن، قوچۇغا موری[1] تەرەپتىن تېگىش قىلىشنى ئويلاشقان

① موری ــ جاي ئىسمى. موری ناھىيەسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: «يول خېتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بولساق، هازىرقىدەك ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشكە بەلكىم پايدىسى تېگەر ئىدى.

ــ ۋاي ئەقىللىك بالا! ــ دەپ ۋارقىرىدى قېرى بەگلەردىن بىرسى كۈلۈپ بوغۇلۇپ، ــ جانابىي تۆمۈر مەلىك، بېشىڭنى تۆتۈپ باققىنچۇ، ئىسسىقماق ئېشىپ قالغان بولمىسۇن يەنە؟ توۋا، قوچۇغا موري تەرەپتىن تېگىش قىلمىش تېخى! بۇ نېمە دېگەن زېرەك، ھا ـ ھا ـ ھا!...

چېدىر ئىچىدە ئولتۇرغان بەگ ـ ئەمىرلەردىن ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىردىن باشقىلىرى ئۇنماق كۈلكىسىگە قوشۇلۇپ تۆمۈر مەلىكنى زاڭلىق قىلىشاتتى.

ــ سەنزە، بۇ گېپىڭگە قارىغاندا موري تاغلىرىنى خۇددى چالىش تۇزلەڭلىكىگە ئوخشاش تۆپىتۇز، دەپ ئويلايدىكەنسەن ـ دە! ــ دەپ ۋارقىرىدى كۈچۈلا سېلىپ ئېچىتىلغان كۈچلۈك قىمىزنى ئىچىپ قىزىۋالغان ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۆلدۇز پۇتۇن چېدىرنى بېشىغا كىيىپ، ــ موري تاغلىرىدا پەقەت تات يولىدىن باشقا، قوچۇغا ئۆتكىلى بولىدىغان يەنە بىر يولىنماق بار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ باقمامسەن قېنى؟ قوچۇلۇق مەجۇسىي ئۇيغۇرلار موري تاغلىرىدىكى تات يولىنى كۈچلۈك قوشۇن بىلەن مەھكەم بېكىتىپ تۇرۇپتۇ. ئادەتتە سالتاق ئادەمۇ تەستە ئۆتىدىغان ئاشۇ تات يولىدىن بىزنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىمىز قانداق ئۆتەلىگۈدەك؟ ئۇيغۇر تاتلىرىنىڭ ئاتلىق قوشۇنىغا پەقەت ئاتلىق قوشۇن بىلەنلا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن، پىيادىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنىغا تەڭ كېلەلىگەنلىكىنى ئەلمىساقتىن بېرى ھېچكىمۇ ئاڭلاپ باقمىغان. پىيادىلەر تات يولىدىن ئۆتەلىگەن تەقدىردىمۇ، تات ئاتلىقلىرىنىڭ شامالدەك ئۇچۇپ كېلىپ، بوراندەك تېگىدىغان شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ھەش ـ پەش دېگۈچە تىرپىرەن بولۇپ كەتمەسمۇ؟

ــ مەن ئادەم ئەۋەتىپ تات يولىنى ۋە موري تاغلىرىدىكى ھەرقايسى ئۆتكەل ـ داۋانلارنى مۇپەسسەل تەكشۈرگۈزدۈم، ــ

دېدى تۆمۈر مەلىك، ــ مۇبادا تات يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلگەندە، پۇتكۇل تات يولىدا ئاران ئەللىك چامدامدەك يەردىلا ئات تېز ماڭالمايدىكەن. بىراق، يولنىڭ بۇ بۆلىكىگە ياغاچ دۆۋىلەپ كۆۋرۈك سالساقلا ئىش پۈتىدۇ. بۇ ياغاچلار تال چۈنقىلىرىدىن پىششىق ئېشىلىگەن ئارقان بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىلىپ مەھكەم باغلىنىدۇ.

ــ ئالە شەرىكىنى، سەنزە، ياغاچلىرىڭنى تال ئارقان بىلەن باغلاپ بولغۇچە، قاراۋۇلچى ئۇيغۇر تاتلىرى باشلىرىنى چۈمكەپ ئۇخلاپ تۇرىدىكەن ـ دە!

ــ ئۇخلاپ تۇرمايدۇ، بەلكى بىز ئەۋەتكەن ھېراۋۇللار تەرىپىدىن ئاللىقاچان جايلىۋېتىلىدۇ!

ــ بەلكىم داۋانباشى بارگاھىدا ماراپ يېتىشقان تات ئاتلىقلىرىنىمۇ سېنىڭ باسقۇن قىلىشىڭغا قاراپ تۇرىدۇ، دەيدىغانسەن؟

ــ ئەلۋەتتە، قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى تولىمۇ پىنھان ھەل قىلىمىز ـ دە، تات ئاتلىقلىرىغىمۇ ھېچقانداق شەپە ـ سېزىم بەرمەيمىز. مېنىڭ ئويلىغانلىرىممۇ تولاراق ئاشۇلار ئىدى.

ــ بىلەمسەن، تۆمۈر مەلىك، ــ دېدى بىر قېرى بەگ قىزىشىپ، ــ ئەگەر سەن ئۆزۈڭنى خان ئىنىسىمەن، دەپ ئاشۇنداق بىمەنە نەرسىلەرنى ئويلاپ چىقىرىدىغان بولساڭ، بىز قېرىلارنى كۆلكىگە قويۇشىنىڭ ھاجىتى يوق. تا ھازىرغا قەدەر باشقا تات يولى ئارقىلىق قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا زور ئاتلىق قوشۇن ئۆتكۈزەلىگەن بىرەرمۇ سەركەردە كۆرۈلگەن ئەمەس!

ــ مانا مەن ئۆتكۈزىمەن!

چېدىرنىڭ ئىچىدە يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

ــ ئۇنىڭغا بىر ھەزارە ئاتلىق قوشۇن بېرەيلى، ــ دەپ زەردە قىلىپ ۋارقىرىدى قېرى ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۈلدۈز، ــ ئۇ تات يولىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىر كۆرۈپ قايتسۇن. بەلكىم ئۇنىڭ ئايلىنىپ قالغان بېشى ئوڭشىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس!

— مەن باشقا تاغ يوللىرىنىمۇ ئاللىقاچان تەكشۈرۈپ كۆرگەنمەن! — دېدى تۆمۈر مەلىك بېشىدىن موڭغۇلچە دىك قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ، ئۇ بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىگە ئىشەنمەيۋاتقانلىقىغا ھەيران بولۇپ، مۈرىلىرىنى قىسىپ قويدى، ئاندىن چېدىرىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر چېدىرىدىكىلەرگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سوڭدىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئۇلار چېدىرىدىن چىقىشى بىلەن تەڭلا چېدىر ئىچىدىكى قېرى ئەمىر ـ بەگلەر ئۇ ئىككىسىنىڭ كەينىدىن خۇددى ئۇۋۇسى چۈۋۈلغان ئۇشۇشۇك ھەرىلەردەك غۇڭۇلدىشىپ غەيۋەت ـ شىكايەت قىلىشىپ كېتىشتى.

— ئۇنىڭ كاللىسى جايىدا ئەمەس! — سۇلدۇز ئەمىرى بايانىنىڭ ئۇنى ئاڭلاندى چېدىر ئىچىدىن، — خانىنىڭ نەدىكى بېشى ئىش كۆرمىگەن بىر سويمىنى باش ئەلچى قىلىپ قوچۇغا ئەۋەتمەن دېگىنىنى، قارا بۇنىڭ!

— كۆرىمىزغۇ! — دېدى تۆمۈر مەلىك ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ ئۆز ـ ئۆزىگە.

بۇ چاغدا تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقان سالقىن تاغ شامىلى تۆمۈر مەلىكنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئازار يېگەن كۆڭلى ئازراق بولسىمۇ تەسكىن تاپقاندەك بولدى.

— بۇ ھاكاۋۇر بەگلەرنى پەقەت جەڭدە نۇسرەت قازىنىش بىلەنلا قايىل قىلىش مۇمكىن، — دېدى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ.

— خاتىرجەم بولغايسىز، ھۆرمەتلىك ئەمىر كېبىر، ئاتا بەگ جانابلىرى، — دېدى تۆمۈر مەلىك خۇشخۇيلۇق بىلەن، بۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنى خېلىلا تۇتۇۋالغانىدى، — مەن بۇ تەرەپنى ئاللىقاچان مولجاللاپ بولغانمەن. مېنىڭ ئۇلار بىلەن بەس ـ مۇنازىرە قىلىپ چىڭ تۇرۇۋېلىشىمدىكى سەۋەبمۇ، بۇ پېشقەدەم بەگ، ئەمىرلەرنى ماڭا پۇرسەت بېرىشكە قىستاش ئۈچۈن ئىدى!

ـــ ها ـ ها ـ ها...

ـــ يارايسىز، خانزادەم ! ـــ تاشتۆموۇر باھادىر ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئۆزىنى توختىتالماستىن كۈلۈپ تاشلىدى، ـــ سەن ھەقسىزلەتكەن تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ باھادىر ئىنىسى بولۇشقا مۇناسىپ ! ...

ـــ بىز ئالدىنئالا موري تاغلىرىدىكى ھەرقايسى داۋان، ئۆتكەللەرگە يېقىن جايلارغا يوشۇرۇنچە قوشۇن يۆتكەپ، قوچۇ ئىدىقۇتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتنى باشلاشتىن ئىلگىرى ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتكۈزۈۋېلىشىمىز لازىم، ـــ دېدى تۆمۇر مەلىك يەنىلا جىددىي يوسۇندا، ـــ مۇبادا بۇ قېتىمقى سۆھبەت بۇزۇلۇپ، قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۈك لەۋزىدە تۇرماي، سەلتەنەتىمىزگە جىزىيە ـ خىراج تۆلەشتىن باش تارتىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بىز ئۇنىڭغا قانداق تېگىش قىلىش ھەققىدە ئاخىرقى قارارغا كەلسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز!

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، پېشقەدەم باھادىرلارنىڭ قولىدىكى ئۇلۇغ ئىشلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار ياشلىق باھارىنى ۋە ھاياتىي كۈچىنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يېڭىچە قىزغىنلىقى بىلەن يېتىشىپ چىقىۋاتقان يېڭى بىر ئەۋلاد ياشلارنىڭ يارقىن سىيماسىنى كۆرگەندەك بولدى ھەم مۇنداق دېدى:

ـــ ھوشىشەرە، سەن قوچۇغا ئەلچىلىككە ماڭغاندىن كېيىن، مەنمۇ دەرھال موري تاغلىرىغا زور قوشۇن يۆتكەپ ئارقاڭدىن يېتىپ بارغايمەن!

ـــ رەھمەت، ئاتا بەگ جانابلىرى، مەن سىزنىڭ ياردىمىڭىزگە موھتاجمەن! ـــ دېدى تۆمۇر مەلىك ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ ئوقيانىڭ كىرىچىنى تولا تارتىپ قاپىرىپ، قاداق بېسىپ كەتكەن قوللىرىنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ.

ـــ خانزادەم، خان ئاغاڭ بىلەن بىز ساڭا يار ـ يۆلەك بولغايمىز. قوچۇلۇق ئۇيغۇر تاتلىرىنى تولۇق ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئىشى چوقۇم سەن ۋە بىزنىڭ قولىمىزدا ۋۇجۇدقا

چىققۇسى!
ـــ ئىنشائاللا! ئېيتقىنىڭىزدەك بولسۇن، ئىلاھىم ...

* * *

بۇگۈن بىر يىل ئىچىدىكى يىگىرمە تۆت مەۋسۇمنىڭ ئالتىنچىسى بولغان قىزىل كۈس مەۋسۇمى باشلانغان كۈن. قېنىق كۆك ئاسمان خۇددى پايانسىز دېڭىز ـ ئوكيانغا ئوخشاش زەڭگەر ۋە سۇزۇك بولۇپ، ئاسماندا ئالىقانچىلىكمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. سېخىي قۇياشنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىغان كۈچلۈك نۇرىدا ئەتراپتىكى تاغلار خۇددى يۇيۇپ قويغاندەك ئېنىق ھەم ياپيېشىل كۆرۈنەتتى. كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان باھار پەسلى زېمىننى تولۇق ئويغىتىپ، ھاياتقا شاد ـ خۇراملىق ۋە بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلگەنىدى. تاغ باغرى پۈتۈنلەي كۆكىرىپ كەتكەن بولۇپ، يېشىل كوكاتلار مەيىن تاغ شامىلىدا يېنىك دولقۇن ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بەس ـ بەس بىلەن ئېچىلىپ كەتكەن تاغ گۈللىرىدىن ئوتقاشتەك يالقۇن ھاسىل بولغانىدى. گۈل ـ چېچەكلەر ئارىسىدا توپ ـ توپ بولۇپ ئۇچۇپ يۈرۈشكەن كاككۇكلار جىلغىدىكى ئېقىن بويلىرىدا باغجانلاپ ئۆسكەن ياۋا ئالمىلارنىڭ قويۇق شاخلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىدىغان يېقىملىق سايراشلىرى ئارقىلىق كىشىدە ئۈمىد ئويغاتماقتا ئىدى. كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان بۇنداق گۈزەل مەنزىرىنى باشقا جايلاردا ئۇچرىتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

جىلغا جەنۇبقا قاراپ ئۆرلىگەنسېرى ئېگىزلەپ ھەم تارىيىپ باراتتى. جىلغىنىڭ ئىچىدە ئايلىنىپ، بۇرۇلۇپ ئاقىدىغان ئېقىن بۇ تار جىلغىنى قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تاشلىغان بولۇپ، ئېقىننىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى تاغ قاپتاللىرى دەل ـ دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئورمانلىق ئىدى. قارىغاي، شەمشاد،

دۇپ، قېيىن قاتارلىق تاغلىق جايلاردا ئۆسىدىغان دەل ـ دەرەخلەر بىر ـ بىرى بىلەن بوي تالاشقان هالدا گىرەلىشىپ يىراقلا سوزۇلۇپ كەتكەنىدى. يىراقتىكى ئالدى تەرەپتە ئەنە شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان تاغ چوققىلىرى بولۇپ، ئاپپاق قار بىلەن قاپلانغان هالدا هەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

جىلغىنىڭ پايناپ بىر يېرىدە ئەگرى ـ دونايى ئۆسكەن بىر تۇپ قارىغايىنىڭ غولى ئېقىندىكى تۆۋەنگە قاراپ شارقىراپ ئېقىپ كېتىۋاتقان سۇنىڭ يۈزىگە تېگىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىردىنبىر شېخى خۇددى ساھىبخانىنىڭ مېهمانىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ كەڭ قۇچاق ئاچقان قولىغا ئوخشاش ئالدى تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدى تەرىپىدە غۇزۇمەك بولۇپ ئۆسكەن بىر تۇپ ئازغان ئاپپاق چېچەكلەپ ئېچىلىپ كەتكەنىدى.

شۇ زامانلاردا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچۇ شەھىرىدىن شىمالدىكى بەشبالىق شەھىرىگە بارىدىغان مەشھۇر «تات يولى» دەل مۇشۇ جىلغىدىن ئۆتەتتى. هەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى قوچۇ شەھىرى بىلەن بەشبالىق شەھىرىنىڭ چېگرا پاسىلىغا جايلاشقانىدى. «تات يولى» دەل تەڭرىتېغىنىڭ سۇ بۆلگۈچ نۇقتىسىدا بۇ تاغنى كېسىپ ئۆتىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جىلغىنىڭ نامىمۇ يولنىڭ نامى بىلەن «تات جىلغىسى» دەپ ئاتىلاتتى. داۋان ئۇستىدىكى قورغان جايلاشقان جاي «داۋانبېشى» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ كىشىلەرنىڭ ئادەتتە دېيىشكىنىدەك هەقىقەتەن خەتەرلىك بىر يول ئىدى. داۋان قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان بولۇپ، شۇنىڭدەك قالىدىغان بولسىلا، شامال قارلىق چوققىلاردىكى قارلارنى ئۈچۈرتۇپ كېلىپ جىلغىنىڭ ئىچىدىكى ئەگرى ـ بۈگرى يولنى هەش ـ پەش دېگۈچىلىك قارىلىقتا تۇيتۇز كۆمۈپ تاشلايتتى. بۇ قارلار كۈندۈزى چۈشكەن ئاپتاپنىڭ تەپتىدە ئېرىپ كەتسە، كېچىلىرى قاتتىق سوغۇقتا مۇزلاپ قېتىپ كېتەتتى ـ دە، كارۋان ئاتلىرى مۇزدا تېيىلىپ يىقىلىپ

چۈشەتتى. شۇڭا، قەدىمدىن تارتىپ، «تات يولى» يول يۈرمەك تولىمۇ مۇشكۈل، خەتەرلىك ۋە جاپالىق بولغاچقا، «قازا يولى» دەپمۇ ئاتىلىپ كەلگەنىدى.

شۇ چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ شەرقتىكى ئەڭ بايقات، مۇنبەت ئۆلكىسى بولغان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى قوچۇ شەھىرىدىن باشلىنىدىغان بۇ قەدىمكى «تات يولى» بويلۇق ①، تارلاڭ②، ئۇلۇغبۇلاق ③ قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، بىردىنلا ئوڭغا بۇرلىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، يوغانتېرەك ④، تاشئۆي⑤، قۇمداۋان⑥، داۋانبېشى⑦، باشكۆۋرۈك⑧، بۇلاقبېشى⑨، قارىغايتى⑩، چېلەكتۇر⑪، ئاتئويناق⑫ قاتارلىق جام ـ ئۆتەڭلەردىن ئۆتۈپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يازلىق پايتەختى بولغان بەشبالىق شەھىرىگە تۇتىشاتتى. ئۇ يەردىن يەنە شىمالغا جايلاشقان ئالمالىق شەھىرىگە تۇتىشاتتى.

چاغاتاي سەلتەنىتى ھۆكۈم سۈرگەن كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ئىلگىرىكى تار، ئېگىز ـ پەس ۋە خەتەرلىك بولغان بۇ «تات يولى» ئەمدى جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان قاتناش، ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، چاغاتاي ئوردىسىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، ئىدىقۇت كۈنچۈك بۇ قەدىمكى «تات يولى»نى كېڭەيتىپ ئات ـ ئۇلاغ ۋە تەختىراۋان بىمالال ماڭالايدىغان قىلىپ قايتىدىن ياساتقۇزۇپ چىققانىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يولدا ماڭىدىغانلار تېخىمۇ كۆپەيدى. ھەربىي قوشۇندىن باشقا، يەنە ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان سودا كارۋانلىرى،

---

①②③ ــ تۇرپان تەۋەسىدىكى جاي ناملىرى.

④⑤⑥ ــ تۇرپانىنىڭ شىمالىدىكى جاي ناملىرى.

⑦⑧⑨⑩⑪⑫ ــ جىمسار ناھىيەسى تەۋەسىدىكى جاي ناملىرى.

دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى، دۆلەت خادىملىرى، ئىلىم تەشنالىرى، سەييياھلار، دىن تارقاتقۇچىلار ۋە چارۋىچىلار ئۇزۇكسىز قاتنايدىغان ئاۋات چوڭ يولغا ئايلاندى① بۇ چاغاتاي ئوردىسى ئىسلامىيەتكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى ئىش ئىدى.

بىراق، چاغاتاي ئوردىسى تۈغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغانلىقىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى چاغاتاي ئوردىسىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنماي، بۈتپەرەسلىكتە چىڭ تۇرىۋىغانلىقىنى ئېلان قىلدى ھەمدە شىمالدىن كېلىدىغان خەۋپنى توسۇش ئۈچۈن، ئىدىقۇت كۆنچۈك مەملىكەتنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بۇ قەدىمكى «تات يولى»نى تاقاپ، بۇلاقبېشى دېگەن جايغا زور قوشۇن يۆتكەپ، گۈمرۈك - ئۆتكەللەرنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلدى، ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى قاتتىق تەھقىق قىلىپ، شۇبھىلىك ئادەملەرنى قەتئىي ئۆتكۈزمەسلىك ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق پەرمانلارنى چۈشۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «تات يولى»دىكى ئىلگىرىكى ئاۋاتچىلىق بىردىنلا پەسىيىپ، قوچۇ بىلەن ئالمالىق ئوتتۇرىسىدىكى زىچ ئالاقە ئۇزۇلۇپ قالدى...

* * *

كەچقۇرۇن ئاسمانىنى سۇر قارا بۇلۇت قاپلاپ، يەرگە ئۇششاق يامغۇر ئۇنچىلىرىنى تۆكۈشكە باشلىدى. يامغۇر تامچىلىرى خۇددى كۆز كۈنلىرىنىڭ ئەتىگەنلىكىدىكى شەبنەم ئۇنچىلىرىدەك بەرگى قىياقلارنىڭ ئۈستىدە لىغىرلاپ تۇراتتى. جىلغا ئاغزىدىكى خۇددى ئېچىپ قويۇلغان يەلپۈگۈچتەك ئىككى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن نىياز كېرىمى يازغان «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى» دېگەن كىتابنىڭ 136 -، 137 - ۋە 138 - بەتلىرىگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 11 - ئاي نەشرى.

تەرەپكە كەڭ يېيىلغان ۋادىنى ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ ئېقىپ چىقىۋاتقان ئېقىن بويىغا جايلاشقان كۆجۈم مەھەللە قېلىن دەرەخلىك ئارىسىدا يىراقتىن غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ چاغدا ۋادا تەرەپتىن توّت ـ بەش ئاتلىق ئادەم ئۇستىگە يۇك ئارتىلغان ئاتلارنى يېتىلەپ مەھەللىگە قاراپ ئالدىراش كەلمەكتە ئىدى.

ئەتراپىنى يوغان تاشلاردىن قوپۇرۇلغان پاكار قورۇق تام ئوراپ تۇرغان، ئوتتۇز ـ قىرىق ئېغىز ئۆيى بولغان بۇ مەھەللىنى كىشىلەر بۇلاقبېشى[1] دەپ ئاتىشاتتى. ھازىر كەچ كىرگەن ۋاقىت بولۇپ، پادىدىن قايتىشقان ماللار مەھەللىگە بىردىن، ئىككىدىن قايتىپ كېلىشمەكتە ئىدى. مەھەللىنىڭ چېتىدىكى بىر قورۇ ئىچىدىن بىر قىز چىقىپ ئېقىن بويىدىكى بولۇق ئۆسكەن چۆپلۈككە باغلاپ قويۇلغان مارقا موزاي[2]نى يېشىپ قايتۇرۇپ كېلىپ، قورۇنىڭ ئالدىدىكى مومىغا باغلاپ قويغاندىن كېيىن، ۋادا تەرەپتىن چىقىپ كېلىۋاتقان ھېلىقى ئاتلىقلارغا قاراپ قويدى ـ دە، ئالدىراش ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئۆينىڭ ئالدىدىكى قىغ دۆۋىسى ئۇستىدە تۇگۈلۈپ ياتقان قارا ئىت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قۇيرۇقىنى شىپىڭشىتقىنىچە تەلمۈرۈپ قاراپ قالدى.

قاش قارايغان مەھەلدە قىغ دۆۋىسى ئۇستىدە ياتقان قارا ئىت بىردىنلا قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئۆي ئىگىسى ئىشكىتىن بېشىنى چىقىرىپ قارىۋىدى، قورۇنىڭ ئالدىدا ئاتلىق بەش ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى.

ـــ كىم سىلەر؟ ـــ ئۆي ئىگىسى بۇ ناتونۇش ئادەملەرگە قاراپ قويدى ـ دە، ئاندىن ھەدەپ ئېتىلىپ قاۋاۋاتقان ئىتقا ۋارقىرىدى، ـــ ئورنۇڭدا جىم يات، قاپلان!

ـــ يولۇچىلارمىز، كەچ قالدۇق، پوتۇن ئەزايىمىز يامغۇردا

---

① بۇلاقبېشى ـــ جىمسار ناھىيەسىدىكى قەدىمكى بىر جاي. ھازىر «چۇەنزىگەي» دەپىلىدۇ.

② مارقا موزاي ـــ ۋاقىت ـ سائىتى توشماستىن بالدۇر تۇغۇلۇپ قالغان موزاي.

چىلىق ـ چىلىق بولۇپ كەتتى. ئۆيىڭىزگە كىرىپ ھۆل بولۇپ كەتكەن ئەڭلىمىزنى قۇرۇتۇۋېلىشقا مۇمكىن بولامدىكىن؟ — دېدى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياش يىگىت.

ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا باشتىن ـ ئاياغ سەپسېلىپ قاراپ چىقتى. شۇبھىلىك بىرەر ئىشنى سەزمىگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى:

— مەرھەمەت، ئاتتىن چۈشۈپ ئۆيگە كىرىڭلار. ھۆل بولۇپ كەتكەن ئەڭلىڭلارنى قۇرۇتۇۋېلىپ، ئۆيۈمدىن تېز كېتىڭلار، — دېدى ئۇ ئەندىشە ئىچىدە ئەتراپقا بىر قاراپ، — كەبەنچۈك بەگنىڭ لەشكەرلىرى ئۇقۇپ قالغۇچە، بۇ يەردىن تېز كېتىۋېلىڭلار. بولمىسا مېنى بالاغا تىقىپ قويمىسىلەر!

ئادەتتە تاغدا ئىتتىك قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئاسمانىنى قاپلىۋالغان بۇلۇتلار ئاللىقاچان تارقاپ كەتكەن بولۇپ، كېچە ئاسمىنىدا يارقىن يۇلتۇزلار چاقناپ چاراقلاپ كەتكەنىدى.

ئۆي ئىگىسى مېھمانلارنى ئۆيگە باشلىدى، ئاندىن چىراغ يورۇقىدا ئۇلارغا بېشىدىن ئايىغىغىچە سەپسېلىپ قارىدى: يولۇچىلار جەمئىي بەش ئادەم بولۇپ، ھېلىقى ياش يىگىت ئۇلارنىڭ تۆرىسى بولسا كېرەك، قالغان تۆت كىشى ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ جىم تۇرۇشاتتى. ئۇ چاغاتاي موغۇللىرىدەك كىيىنگەن بولۇپ، ئۇستباشلىرى ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما رەتلىك ۋە پاكىز ئىدى. ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرغان جەسۇرلۇق، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ ۋە بىر تۇرلۇك سۇرلۇكلۇك ئۇنى باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ ھۆل بولۇپ كەتكەن ئۇستباشلىرىنى يېشىپ ئۆي ئىگىسىنىڭ ئايالىغا سۇندى. ئايال غوجايىن ھۆل كىيىملەرنى تالاغا ئاچىقىپ بىر ـ ئىككى قېتىم قاتتىق سىلكىۋەتكەندىن كېيىن قايتىپ كىرىپ قوزۇقلارغا ئىلىپ قويدى. قالغان تۆت موغۇلمۇ ھۆل كىيىملىرىنى يېشىپ ئايال غوجايىنغا بەردى.

ھېلىقى ياش موغۇل يامغۇردا سۇ ئۆتۈپ پۈتۈنلەي ئۇۋىپ

كەتكەن موڭغۇلچە ئۆتۈكىنى سېلىپ ئوچاقتىكى كۆيۈۋاتقان ئۇلۇغ ئوتنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ قويدى ـ ده، ئانچە تۇزۇت قىلىپ كەتمەيلا چەت ـ ياقىلىرى قىرچىلىپ كەتكەن شىرداقنىڭ ئۈستىده باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. ئۇ ئوبدان جايلىشۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قاراپ تېخىچە ئۆره تۇرۇشقان تۆت ھەمراھىغا ئولتۇرۇڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى.

ـــ ئاتلارنى ئوتقا قويۇش كېرەك، ـــ دېدى ھېلىقى ياش يىگىت ئۆي ئىگىسىگه قاراپ، ـــ بىز بۈگۈن ئەتىگەن سەھەردە بەشبالىقتىن چىققاندىن بېرى ئاتلارنى تۇزۇك ئوتلىتىپ باقمىدۇق.

ـــ نېمە؟ سىلەر بەشبالىقتىن بۈگۈن سەھەردە يولغا چىققانمىدىڭلار؟ ـــ دەپ سوردى ئۆي ئىگىسى ھەيران بولۇپ، ـــ ھېلىمۇ بۇ ئاتلارنىڭ ھېرىپ يىقىلىپ قالمىغىنىغا ھەيران بولۇۋاتىمەن.

ئايال غوجايىن شىرداق ئۈستىگه داستىخان سېلىپ، بوغۇرساق، كۆمەچ نان ۋە قۇرۇت ـ ئىرىمچىكلەرنى تۆكۈپ قويدى ـ ده، قىزىنىڭ قولىدىكى چايجۇشتىن چۆچەكلەرگه قويۇق ئېتىلگەن سۈتلۈك چاينى قۇيۇپ، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ قويدى.

ـــ بۇنىڭ ھەيران بولغۇچىلىك نېمىسى بار؟ ـــ دېدى ھېلىقى ياش يىگىت كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ بىز تېخى كۈن ئولتۇرۇپ بولغۇچە داۋانبېشىدىن ئۆتۈۋالارمىز، دەپ ئويلىغانىدۇق. بىراق، لەنىتى يامغۇر سەپىرىمىزگه ھالاقىت بېرىپ بىزنى يولدىن قويدى.

ـــ مېھمان، ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ نام ـ ئەملىڭىز نېمە؟ سىلەرنى قەيەردىن سورايمىز؟ بىر قارىسام موڭغۇلغا ئوخشايسىلەر، ئەمما گەپ ـ سۆزۈڭلاردىن مۇسۇلماندەك قىلىسىلەر...

ياش يىگىت ئۆي ئىگىسىنىڭ سوئالىغا دەرھال جاۋاب

بەرمەي، بىرپەس سۆكۈت قىلىپ ئولتۇردى. ئاندىن:

ــ مېنىڭ ئىسمىم تۆمۈر مەلىك، جەددىم مەملىكەتنىڭ سودىگەرلەر تائىپىسىدىن، ئۆزۈم ئالمالىقتىن بولىمەن، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئۆي ئىگىسىنىڭ سوراغان سوئالىغا. ئاندىن ھەمراھىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ــ بۇ ئۇچى مېنىڭ خىزمەتكارلىرىم بولىدۇ. بۈياق يارەمچىم بەگچەك بولىدۇ!

ئۆي ئىگىسى تۆتەيلەننىڭ ئىچىدىكى بەگچەك دەپ ئاتالغان كىشىگە لاپپىدە قارىدى ـ دە، ئۇنى تونۇدى. چۈنكى، بەگچەك قوچۇغا داۋاملىق بېرىپ ـ كېلىدىغان سودىگەر بولغاچقا، ئۆي ئىگىسىگە بەك تونۇشلۇق ئىدى.

ــ بىز يەمشىلىك كۆگەلەك تۆرىنىڭ ھۆزۈرىغا كېتىۋاتىمىز، ــ دەپ قوشۇمچە قىلدى ھېلىقى بەگچەك دېگەن سودىگەرمۇ.

ئۆي ئىگىسىنىڭ يۈرىكى «قارت!» قىلغاندەك بولۇپ، ھودۇقۇپ تۇرۇپ قالدى ـ يۇ، بىراق چاندۇرمىغان بولۇۋالدى. ئۇنىڭ چىرايىدىكى بۇ كىچىككىنە ئۆزگىرىشمۇ ھېلىقى ياش موغۇل تۆرىسىنىڭ سىنچى كۆزلىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى:

ــ خاتىرجەم بول، بىز سېنى بالاغا قويمايمىز. بىزنى ئوبدان كۈتكەنلىكىڭنىڭ ھەققى ئۈچۈن مۇنۇ ئىككى ياستۇق كۈمۈشنى ئال!

ــ مېھمان، مۇنداق دېسەم باشقىچە ئويلاپ قالماڭ يەنە، ــ دېدى ئۆي ئىگىسى ئۇيالغىنىدىن قىزىرىپ، ــ مەنمۇ خۇددى سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان تائىپىسىدىن. بىراق، كۈرە بېگى تۇبەنچۈك جانابلىرىنىڭ: «ناتونۇش ئادەملەرنى ئۆيۈڭلەردە قوندۇرساڭلار، ئىدىقۇت كۈنچۈك ئالىيلىرىنىڭ قالان ـ تۆسۈكلىرى بويىچە قاتتىق جازاغا تارتىلسىلەر!» دېگەن پەرمانى بولغاچقا، مەن سىلەرنى ئۆيۈمدە قوندۇرۇپ قالالمايمەن، دېمەكچى. شۇڭا، جانابىڭىزنىڭ ئەيىبكە بۇيرۇماسلىقىنى سورايمەن!

ئۇ بىرپەس سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ سىلەر مۇشۇ ماڭغانچە داۋانبېشى ئارقىلىق قوچۇغا ھەرگىز ئۆتۈپ كېتەلمەيسىلەر!...

ئۇ بىردىنلا ئاۋازىنى پەسەيتىپ:

ــ تۇبەنچۈك بەگنىڭ لەشكەرلىرى داۋانبېشىنى قاتتىق بېكىتىپ تاشلىغان. ئۇ يەردىن ئادەم تۇرماق، ئۇچار قاناتمۇ ئۆتەلمەيدۇ. بىراق...

ــ يارغول، قوچۇ تەرەپلەرگە ئۆتكىلى بولىدىغان يەنە قانداق يول بار؟ ــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن ھېلىقى ياش يىگىت تاقەت قىلىپ تۇرالماستىن.

ــ يولغۇ بار. بىراق، ئۇزاقراق مېڭىپ كېتىسىلەر. چۈنكى، ئايلىنىپ مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.

ــ قېنى ئېيتىپ كۆرگىنچۇ...

ــ سىلەر تاغ باغرىنى بويلاپ كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئۈچ كۈن ماڭساڭلار، ــ دېدى ئۆيي ئىگىسى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، ــ ئۆتەڭداۋان① دېگەن تاغ ئېغىزىغا يېتىپ بارىسىلەر. ئۇنىڭمۇ نېرىراقىدىكى كۈنچىقىش تەرىپىدە يەنە بويلۇق داۋان②، ئاقغول داۋان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە ئىككى تاغ ئېغىزى بار. ئاتلىق ئادەم تېزرەك ماڭسا تۆت كۈندە ئۇ يەرگە يېتىپ بارالايدۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھېلىقى ياش موغۇل يىگىت ھەمراھلىرى بىلەن سىرلىق كۆز بېقىشتۇرۇۋالدى ـ دە، ئاندىن:

ــ ئىدىقۇت كۈنچۈك جانابلىرى بۇ جايدىمۇ لەشكەر تۇرغۇزغانمۇ؟ ــ دەپ ئاسماقچىلاپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

ــ ئۇنىسى ماڭا نامەلۇم. بىراق، ــ دېدى ئۆيي ئىگىسى شۇرلاپ تۇرۇپ، ــ شۇ تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ

---

① ئۆتەڭداۋان ــ پىچان ناھىيەسى بىلەن گۇچۇڭ ناھىيەسىنىڭ چېگرا سىدىكى بىر داۋان. ھازىرقى نامى سارلىق داۋان دەپ ئاتىلىدۇ.

② پىچان ناھىيەسى بىلەن موري ناھىيەسىنىڭ چېگرا سىدىكى داۋاننىڭ نامى.

ئېيتقانلىرىدىن قارىغاندا، كۈنچۈك ئالىيلىرى بۇ جايلاردىكى لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ كېتىپتۇدەك. شۇڭا، يېقىندىن بېرى ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنى ئانچە بەك قاتتىق توسۇپ كەتمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ـــ شۇنداقمۇ؟ ـــ دېدى ياش يىگىت ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ. ئۇنىڭ ئورنىدىن تورغانلىقىنى كۆرۈپ، قالغان ھەمراھلىرىمۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇشتى، ـــ يامغۇر توختىدى، ھاۋامۇ ئېچىلىپ كەتتى. بىز كېچىچە مېڭىپ قاپچىغاي جايدىن بىرنى تېپىپ ئاتلىرىمىزنى ئوتقا قويۇپ تويدۇرۇۋالايلى، ئاندىن ئۇ يەردىن يەنە كۈنچىقىش تەرەپتىكى ئۆتەڭ داۋانغا قاراپ ماڭايلى. ئاللا خالىسا، يولىمىز ئوچۇق بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. خەير ـ خوش. ئامان بولساق يەنە كۆرۈشەرمىز!

* * *

تارىخنامىلەردە قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى: «بىر ئەلنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەيىن① تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى②. پايتەخت قوچۇ شەھىرى ـــ موغۇلىستاندىكى ئاشۇ ئەڭ قەدىمكى بەش شەھەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇ تاشقى شەھەر، قەلئە ۋە ئوردا دەپ ئۈچ قىسىمغا ئايرىلاتتى. شەھەر سېپىلىنىڭ ئومۇمىي ئايلانمىسى ئون تۆت چاقىرىم بولۇپ، ئەتراپى سۇ بىلەن لىق تولدۇرۇلغان چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئىھاتە قىلىنغانىدى؛ قەلئە ـــ ئىدىقۇت كۈنچۈكنىڭ قوشۇنلىرى تۇرىدىغان مۇھىم قورغان بولۇپ، تۆت تەرىپى ئېگىز

---

① زۇلقەرنەيىن ـــ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 356 ـــ 323). قەدىمكى يۇنانىستان پادىشاھى. مەشھۇر ئىستېلاچى.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 ـ كىتاب)نىڭ 151 ـ، 152 ـ، 153 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

كۈنگۈرىلىك سېپىل بىلەن ئورالغانىدى.

ئىچكى شەھەر بولغان ئوردىنىڭ قىزىل قورغان تېمى سېرىق كاھىش بىلەن يېپىلغان بولۇپ، ئوردىنىڭ ئىچىدىكى كەڭرى سەينانىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى سۈنئىي تاغدىن ئايلىنىپ ئۆتىدىغان مەرمەرتاش يېيىتىلغان يول بىلەن مېڭىپ، مەرمەر سالاسۈنلۈق ئەگمە كۆۋرۈكتىن ئۆتكەندە، يەنە بىر دۈگىلەك قەسىرگە كىرگىلى بولاتتى. قەسىرنىڭ كىرىش ئاغزىدىكى ئالتۇن ئەجدىها قوندۇرۇلغان تېمىنىڭ ماڭلىيىغا: «زۈمرەت ئارامگاھى» دېگەن ئۇيغۇرچە خەت ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغانىدى. قەسىرنىڭ ئەتراپىنى كۆپكۆك سۇلار، بۇك ـ باراقسان گۈل ـ گىياھلار، ياپيېشىل قارىغايلار ئوراپ تۇراتتى. بۇ دۈگىلەك قەسىر ئوردىنىڭ ئەڭ خىلۋەت قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، «تاۋچاڭ» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ سانسكرىت تىلىدا «ئىستىقامەتخانا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «زۈمرەت ئارامگاھى» ـــ ئىدىقۇت كۈنچۈكىنىڭ ھەم بۇددا تېۋىنىدىغان ئىستىقامەتخانىسى، ھەم خانلىق ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان دىۋانخاسلىق رولىنى ئۆتەيدىغان بىر ساراي ئىدى.

ئوردا سېپىلىنىڭ سەككىز بۇرجىكىگە سېلىنغان ئېگىز ئۇچما راۋاقلارنىڭ ئايلانما پەنجىرىلىرىدىن قەسىرنىڭ ئىچىگە قۇياش نۇرى بۇاستە چۈشمىگەنلىكتىن، سارايىنىڭ ئىچى تولىمۇ ئارامبەخش، سالقىن ئىدى. قەسىرنىڭ پىنھان ھۇجرىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان ئايلانما يۆلەكلەر مەرمەرتاشلاردىن تاراشلاپ سىلىق ياسالغان ۋاداكلەر بىلەن ئىھاتىلەنگەنىدى. بىر ـ بىرى بىلەن تۇتاش ھۇجرا ۋە يۆلەكلەردىن تۆت تەرەپلىك قورۇ ھاسىل بولاتتى. سارايىنىڭ بىر خانىسىدىن يەنە بىر خانىسىغا ئۆتكىلى بولىدىغان ئايۋان ـ ئىشكىلەرنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. ئالتۇن يالتىلغان بۇ ئىشكىلەردىن يانغان ئەكس نۇرلار كۆزنى قاماشتۇراتتى. سارايىدىكى ئېگىز تۈۋرۈكلەرگە ئەجدىھالارنىڭ ھەيكىلى

ياماشتۇرۇلغان بولۇپ، ئىشكىلەرنىڭ ئىككى تەرىپىگە قاشتاشتىن ئويۇپ ياسالغان يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ هەيكىلى ئولتۇرغۇزۇلغانىدى. هۇجرا ـ خانىلارنىڭ تاملىرى رەڭلىك مەرمەر تاشلار بىلەن قاپلانغانىدى.

«زۇمرەت ئارامگاهى» قەسىرىدىكى هۇجرا، يۆلەكلەر ۋە ئىشىك ـ تۇۋرۇكلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن يات ئادەم ئۇقۇشماي بۇ قەسىرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالىدىغان بولسا، چوقۇم ئادىشىپ قېلىپ قايتىپ چىقالمايتتى. شۇڭا، ئىدىقۇت كۈنچۈك ئەتراپىدىكىلەرگە:

ــ ئەگەر ۋاجرا ـ ئارخاتلار بۇنىڭ ئىچىگە سەير قىلىپ كىرىپ قالغۇدەك بولسا، چوقۇم ئېزىپ قالىدۇ. شۇڭا، بۇ سارايىنى بىز «ئېزىتقۇ ساراي» دەپ ئاتايلى، ــ دېگەنىدى.

قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۈك چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئەلچىسى، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تولۇق هوقۇقلۇق ۋەكىلى، خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىكنى ئاشۇ «ئېزىتقۇ ساراي» ــ «زۇمرەت ئارامگاهى»دا قوبۇل قىلدى.

چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئىدىقۇتنىڭ خىزمەتچىلىرى «تاۋچاق» دەپ ئاتىلىدىغان دۇانخاسقا باشلاپ ماڭدى. تۆمۈر مەلىك تاۋچاقىغا كىرىۋېتىپ، ئەتراپىتا خۇددى تۇڭ چىراي ئارخاتلاردەك قېتىپ تۇرۇشقان بىر ـ بىرىدىن قامەتلىك قاۋۇل سىپاهلارنى كۆردى. تاۋچاقنىڭ دېرىزىلىرىگە سېرىق يىپەك دەرپەردىلەر ئېسىلغانىدى. ئىدىقۇت كۈنچۈك تۆردىكى نېلۇپەر سۇرەتلىك ئالتۇن چېرگىنده چازا قۇرۇپ گىدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇچىسىغا ئالدى تەرەپتىن ئىزمىلىنىدىغان كەشتىلىك شاهانە قىزىل كېپىنەك تون كىيگەن بولۇپ، چېچى چوققىسىغا تۇگۈنچەكلەنگەن بېشىغا چاققانغىنا ئالتۇن تاج

كىيىۋالغاندى. ئۇ ئەللىك ياشلار ئۆيۈچۈرىسىده بولۇپ، بويى خېلىلا ئېگىز، سەل قورساق سالغان، ئىككى يەلكىسى ئېگىز هەم كەڭ ئىدى. شۇڭا، بىر قارىغان ئادەمگە سەل دۇمچەكتەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قولىدا ئىدىقۇتلۇق بەلگىسى ــ سەۋلىجانىنى چىڭ تۇتۇۋالغان بولۇپ، بۇرۇكۇتنىڭكىدەك ئۆتكۇر، مەغرۇر قارىشى بىلەن هەرقانداق ئادەمنى ئەيمەندۇرۇپ قويياتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى كۆكۇچ بولۇپ، ئۇ سوزۇنچاق يۈزىدىن بىر خىل تەمكىن، ئويچانلىقنى چىقىپ تۇرىدىغان قويۇق ماش ساقال، قاڭشارلىق بىر ئادەم ئىدى.

تۆمۇر مەلىك ئىدىقۇت كۇنچۇككه تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ مۇهرى بېسىلغان مەكتۇپنى ئىككى قولىلاپ ئېهتىرام بىلەن ئۇنىڭغا تاپشۇردى. ئىدىقۇت كۇنچۇك خانىنىڭ ئۆزىگه يازغان مەكتۇپىنى ئوقۇپ بولغۇچه، تۆمۇر مەلىك ۋە باشقا ئەلچىلەر ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن تۆۋەن يان تەرەپتىكى كىمخاب كۇرسىلاردا ئەدەپ ـ ئىكرام بىلەن جىم ئولتۇرۇشتى.

بىرهازادىن كېيىن، ئىدىقۇت كۇنچۇك شاهسۇپا ئۇستىدىن تۇرۇپ، ئاچچىق كىنايه قىلدى:

ــ تۇغلۇق تۆمۇرخان: «سۇلهىگه كېلىپ، مەن قويغان شەرتكه كۆنسەڭ، ساڭا تىنچلىق بېرىمەن» دەپتۇغۇ؟

ــ هۆرمەتلىك ئىدىقۇت ئالىيلىرى، ــ دېدى باش ئەلچى تۆمۇر مەلىك ئىككى قولىنى كۆكسىگه قويۇپ، ــ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى يۇز ئەللىك يىلدىن بېرى چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەۋەلىكىده بولۇپ كېلىۋاتىدۇ...

تۆمۇر مەلىكنىڭ سۆزى ئىدىقۇت كۇنچۇك تەرىپىدىن قوپاللىق بىلەن ئۈزۈپ تاشلاندى:

ـــ بـراق، ئـمدىقـۇت ئـۇيغـۇرلـرى ئەجـدادىـمـىز ئـالـىـپ ئـەرتـۇڭادىن تـارتـىپ مۇشـۇ زېـمـىنـدا يـاشاپ كەلـمـەكتە. بـىـز ئەلـمـىساقـتىن تارتـىپ بۆرىنـى ئۇران[1] دەپ ئۇلۇغـلايـمـىز. هـالا بۇگۈن هېچكىـمـمۇ كۆرۈپ بـاقـمـىغـان ۋە تۇتۇپ كۆرمـىگەن ئاشـۇ ئـاللا دېگەن بـۇرهانـىڭلارغا باش ئـۇرىـمـىز دەپ، ئـۆزىـمـىزنـىڭ ئېـتىقادىدىن ۋاز كېچەمدىكەنمىز؟

ـــ ئالـىـپ ئەرتـۇڭا بـىز مـۇڭغـۇلـلارنـىڭمـۇ ئۇلۇغ ئەجـدادى، ـــ دېدى تـۆمـۇرمـەلـىك قـىلچـىمـۇ هـودۇقماستىن، ـــ سـىلەرمـۇ بـۆرىنـى ئۇلۇغلايـسـىلەر، بـىـز مـۇڭغـۇللارمـۇ هەم بـۆرىنى ئـۇلـۇغلايـمـىـز، بـىزمـۇ هەم بۆرىنى ئۇران دەپ بىلىمىز. بۇ جـەهەتتە بـىـز سـىلـەر ئۇيغـۇرلار بىلەن ئـورتاقلـىـقتا ئـىـگە. بۇ پـىـكرىمـگە جانابـىـي ئالـىيلـىرى ئۆكتە قوپمايسىزغۇ دەيمەن؟

ـــ...

ئـمدىقۇت كـۇنچۇكـنـىڭ ئۇنداىـمـىگەنـلىكـىنى كۆرۈپ، تۆمـۇر مـەلـىك سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ چـاغـاتـاي سـەلـتـەنـەتـىگـە تـەۋەلـىك بـىـلـىـدۇرۇش ـ بـىـلـدۇرمـەسلىك ـــ مـەملىكەتنىڭ بىرلىكىگە بېرىپ تاقىلىدىغان زور مـەسىلە. ئەلۋەتتە، ئۇ هەرقانداق دىنىي ئېتىقادىتىن ئۈستـۈن تۇرىدۇ. شۇڭا، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر سـىزگە ئۇچ تۇرلـۇك شەرت ئېچىدە بىرسىنى تاللاش ئـىختىيـارلىقـىنى بەردى. مۇبـادا ئۆزۈڭلارنىڭ بۇرهان دىنىڭلاردىن ۋاز كېچىشنى خالـىمـىساڭلار، ئۇنىڭغـمـۇ مـەيلى. پەقەت سۇلهىگە كېلىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىگە تەۋەلـىك بـىلدۇرسـەڭلار، جـىزىـيـە ـ خـراج تـۆلـەشكە مـاقـۇل بولساڭلارلا، ئەسلىدىكى ئېتىقادىڭلارنى داۋاملىق ساقلاپ قـالالايسـلـەر، سەلتەنەتىمـىزنىڭ هـامـىيلـىقىغا ئـېرىشـىـپ،

---

① ئۇران ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بەلگە، توتېم، سىمۋول، پارول، ئىم» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

جىسمانىي ۋە مال ـ مۈلۈك جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە بولالايسىلەر. قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا لەشكەر تارتىپ كەلمەسلىك، خەزىنىلەرنى بۇلاپ ـ تالىماسلىق، قان تۆكمەسلىك ھەم بىزنىڭمۇ ئارزۇيىمىز.

ـــ ئۇنداق بولسا جانابىي تۆمۈر مەلىك، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تات يولىدىكى بۇلاقبېشى، ئۆتەڭ داۋان، بويلۇق داۋان ۋە سايبۇلاق قاتارلىق ئۆتكەللەردە زور قوشۇن تۇرغۇزغانلىقىنى قانداق چۈشەندۈرىسىز؟

ـــ بىز قوچۇغا ئىدىقۇت جانابىي ئالىيلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سۇلھى قىلىش ئۈچۈن كەلدۇق. ھازىر كۆكلەم پەسلى، بۇ پەسلىدە ئىنسانلارلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈل ـ گىياھ، ئۆسۈملۈكلەر، ئۇچار قانات، ھايۋاناتلار، جان ـ جانىۋارلارمۇ جەڭگى ـ جېدەلسىز تىنچ ياشاشقا موھتاج ھەم تەشنا. سىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىڭىز، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن تېخى بىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخانغا بەشىنچى ئوغۇل بولغان. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھەرقايسى گۈمرۈك ـ ئۆتكەللەردە لەشكەر تۇرغۇزغانلىقى چاغاتاي ئوردىسىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەت سۈرىنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرۇشىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، چاغاتاي ئوردىسى خالىسا چالىش ياكى قامىلدىمۇ لەشكەر تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئىگە! سىز خەلقپەرۋەر پازىل ھۆكۈمدارسىز. سىز ئۆزىڭىزنىڭ مەخپىي يارلىقىڭىزدا: «ئېتىقادىمىز دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىمىسا، سۇلھى قىلىشقا رازىمەن» دېگەنىدىڭىز ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىغا «سۆھبەتلەشسەك» دەپ مەكتۇپىمۇ ئەۋەتكەنىدىڭىز. شۇڭا، خان ئالىيلىرى مېنى ھۇزۇرىڭىزغا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئەلھال، قايسى شەرتنى تاللاش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئىختىيارلىق تامامەن

ئۆزىڭىزنىڭ ئىلكىدە...

— ...

ئىدىقۇت كۇنچۇك ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالى بىلەن بىۋاستە چېتىشلىق بولغان بۇنداق زور ئىش ئۈستىدە ئەستايىدىل ئويلانمىسا بولمايدىغانلىقىنى تۇنجى قېتىم چوڭقۇر ھېس قىلدى. چۇنكى، بۇ زور ئىش خۇددى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا توختىماي پىلىلداپ يېنىپ تۇرغان شامنىڭ ئۇچقۇنىدەك، ئۇنىڭغا ئۇمىد بېغىشلاپ تۇراتتى. ئۇ بۇ ئۇمىد ئۇچقۇنىنى تۇتۇۋالماقچى بولدى. بىراق، ئۇچقۇنغا قولىنى ئۇزارتسىلا، ئۇچقۇن يالقۇنغا ئايلىنىپ ئۇنىڭ قولىنى كۆيدۈرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ بۇ ئۇمىدنىڭ ئىشقا ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىقى ھەققىدە بىرنەرسە دېيەلمەيتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ زور ئىشتا ھېلىقى ئۇمىد ئۇچقۇنىنى تۇتۇۋېلىشقا بەل باغلىدى. گەرچە ئۇ شۇنداق قىلىشقا بەل باغلىغان ۋە ئاخىرقى قارارغا كېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئارزۇيۇمغا ئېرىشەلمەي قالارمەنمىكىن، دەيدىغان ئەندىشىسىمۇ يوق ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇمىد ئۇچقۇنىنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قول ئۇزارتىشتىن بىرئاز قورقۇپمۇ تۇراتتى. مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئوي ـ خىياللار مۇشۇ تاپتا كاللىسىنى چۈلغىۋالغان بولۇپ، بىردەم ئۇنى ئۇمىدلەندۈرۈپ خۇشال قىلسا، بىردەم غەم ـ ئەندىشىگە سېلىپ، ئىزتىراپ بىلەن يۇرىكىنى ئەزمەكتە ئىدى. ئۇ ئاخىر بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى:

— بىزمۇ بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمايمىز، — دېدى ئىدىقۇت كۇنچۇك تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ مەكتۇپىغا يەنە بىر قېتىم قارىۋەتكەندىن كېيىن، — مەن رەئىيەت بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، ئاخىرقى قارارىمىز ھەققىدە سىزگە ئېنىق جاۋاب بېرەيلى!

شۇنداق قىلىپ، بۇگۈنكى سۆھبەت مۇشۇ يەرگىچە داۋاملاشتى.

شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە، ئىدىقۇت كۈنچۈك بەدىزلىگ ئىبادەتخانىسى① نىڭ باش راھىبكالانى، شازىن ئايغۇچى②، ئۇچ ئاغىلىق ئىل ــ بەگىد نېتىسۇ تۇتۇڭ، ئىدىقۇت بارگاھ قوشۇنىنىڭ باش سەرداری ئارسلان ئۆگە ۋە ئىدىقۇتنىڭ خەزىنە بېگى، باش قالانچى③ ئوتچى بۇيرۇق قاتارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنى دەرھال «زۇمرەت ئارامگاھى»غا چاقىرىپ كېلىپ، بۇگۈنكى سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىدىن ئۇلارنى ۋاقىپلاندۇردى ۋە:

ــ سىلەرگە مەلۇم، مەن ئەزەلدىن كۆزقاراشلىرىمنى يوشۇرغان ئەمەسمەن. سىلەرگە شۇنى ئېيتىپ قويايكى، ــ دېدى ئۇ سالماق سۆزلەپ، ــ ھازىرقى ۋەزىيەت بىز ئۇچۇن ئىنتايىن پايدىسىز بولماقتا. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ھەممە كىشى ئۇمىد باغلايدىغان خاقانغا ئايلاندى. چاغاتاي ئۇلۇسى ئارىسىدا بىز ئۇنىڭغا ئەڭ يېقىن قوشنا. ئۇنىڭ ئۇستىگە چاغاتاي سەلتەنىتى تات يولىدىكى ھەرقايسى گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەرنى زور قوشۇن ئەۋەتىپ قاتتىق قامال قىلىۋالدى. مۇبادا ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئۇرۇش پارتلاپ قالسا، بىز مەغلۇپ بولىمىز، ھەتتا چاك ـ چېكىمىزدىن تۇگىشىمىز.

ــ ئۇنداق بولسا سىزنىڭچە، قانداق قىلىش كېرەك، پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى؟ ــ دېيىشتى ئۇلار.

ــ بىزگە تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلىش، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈشتىن

---

① بەدىزلىگ ئىبادەتخانىسى ــ تۇرپاندىكى بېزەكلىك ئىبادەتخانىسى.

② شازىن ئايغۇچى ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «نوم تەپسىرلىگۈچى، دىنىي ۋەز ئېيتقۇچى ئۇستاز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

③ باش قالانچى ــ باش باجگىر.

باشقا يول يوق، ــ دېدى ئىدىقۇت كۈنچۈك، ــ شۇنداق قىلغاندىلا، ئۆزىمىزنى بۇ ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتقۇزۇالالايمىز.

ــ ئىدىقۇت ئالىيلىرى دانادۇر، ــ دېيىشتى ئەركانلار، ــ ئۇنداق بولسا سىلىنىڭ مۇددىئالىرى بويىچە ئىش قىلايلى. ئالىيلىرى نېمە دېسىلە شۇنداق بولسۇن!

ــ ھازىر ئالدىمىزدا تاللاشقا تېگىشلىك ئۇچ يول تۇرۇپتۇ. بىرسى، ئېتىقادىمىزنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرىش؛ بىرسى، تۇغلۇق تۇمۇرخانىڭ زور قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىش؛ يەنە بىرسى، چاغاتاي سەلتەنەتى بىلەن سۇلھىگە كېلىپ، ئۇنىڭغا جىزىيە ـ خىراج تاپشۇرۇش! ...

ئىدىقۇت كۈنچۈكنىڭ سۆزى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، سارايىنىڭ ئىچىنى بىرپەس جىمجىتلىق باستى. ئاخىر ئوردىدىكىلەر بىر ئېغىزدىن بىرىنچى يولنى، يەنى ئىسلام دىنىغا كىرىشنى قەتئىي رەت قىلدى. ئۇلار: «ئۇرۇش قىلىمىز دېسەك كۈچىمىز يەتمەيدۇ. شۇڭا، ئىككىنچى يولدىمۇ ماڭغىلى بولمايدۇ؛ ھازىر پەقەت ئۇچىنچى يولنىلا، يەنى ئېتىقادىمىزنى ئۆزگەرتمەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا جىزىيە ـ خىراج تاپشۇرۇش يولىنىلا ئويلىشىشقا بولىدۇ!» دەپ ھېسابلاشتى.

ئىككىنچى كۈندىكى سۆھبەتتە ئىدىقۇت كۈنچۈك چاغاتاي ئوردىسىنىڭ باش ئەلچىسى، تۇغلۇق تۇمۇرخانىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى تۇمۇر مەلىككە: «مۇبادا چاغاتاي سەلتەنەتى بىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىمىزغا دەخلى ـ تەرۇز قىلمىسا ۋە پۇقرالىرىمىزنىڭ جىسمانىي بىخەتەرلىكى بىلەن مال ـ مۇلكىنىڭ ئامانلىقىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلسا، خان ئوتتۇرىغا قويغان سۇلھى شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالايمىز!» دەپ ئۇقتۇردى.

شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا جىزىيە ـ خىراج تۆلەش ئۇسۇلى ھەققىدە قىزغىن مۇزاكىرىلەر ئۆتكۈزۈلدى:

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى يىلىغا ئەللىك مىڭ كىشەكىي ھېسابىدا جىزىيە ـ خىراج تاپشۇرغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئوردىسى قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا ئالىي مۇختارىيەت بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ۋەدە بەردى ۋە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدىكى ھەر دەرىجىلىك راھىبلارنى ئەمەلدىن قالدۇرمايدىغان، ئىبادەتخانىلارنى ھازىرقى مەنپەئەتتىن مەھرۇم قىلمايدىغان، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئىمتىيازلىرىنى ئاجىزلاشتۇرمايدىغان، ھەتتا قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان بولدى. تات يولىدىكى ھەرقايسى گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەر چاغاتاي مەملىكىتىگە تولۇق ئېچىۋېتىلگەندىن سىرت، ئوردا موري ئالدىنقى سېپىدىكى قوشۇنلىرىنى يۇز چاقىرىم شىمالغا يۆتكەپ كېتىدىغان، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ئىلگىرىكىدەكلا چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارام بولۇپ، مەڭگۇ تىنچ ـ ئىتتىپاق ئۆتىدىغان بولۇپ بىتىم تۈزۈلدى ھەمدە بۇ بىتىمگە ئىككى تەرەپ ئالمالىقتا ئىمزا قويىدىغان بولۇپ كېلىشتى...

سەككىزىنچى باب

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات

«يەرگە چۈشكەن سايىسىمۇ، تاشلىغان ھەربىر پايە ـ قەدەملىرىمۇ ئوخشاش بولغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرى كۆپىنچە ھاللاردا بىر ـ بىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ. بەزىلىرى يۇقىرى ئۆرلەپ ماڭغانلىقتىن ئەرشئەلادىكى جەننەتكە كىرىدۇ؛ بەزىلىرى تۆۋەنگە قاراپ ماڭغانلىقتىن تەھتىسارادىكى دوزاخقا كىرىدۇ.»

ـــ خاتىرەمدىن

مىلادىيە 1357 ـ يىلى قىش.

ئات پىلىدىكى قۇربان ھېيتنىڭ ئارافات كۈنى پايتەخت ئالمالىقتا يۈز بەرگەن «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە گەرچە دۈشمەنلەر چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش مەقسىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قەشقەر نائىبى، نائىب ئۇلۇسبېگى، مەرھۇم ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ چوڭ ئىنىسى ئەمىر تۆلەك دوغلات باشلىق يەتتە يۈز مۇسۇلمانىنىڭ ئوتتا كۆيۈپ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانلىقتىن، ئەسلىدە بۇ ۋەقە بىلەن باشتىن ـ ئاياغ چېتىشلىقى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقىغا كۆزى يەتتى ـ دە، دەرھال قاچاقچى بولدى. بىراق، پايتەخت ئالمالىقنىڭ چوڭ ـ كىچىك

كوچىلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ياساۋۇل ـ تۇرغاۋۇتلىرى تىنتىپ يۈرگەنلىكتىن شەھەردىن دەماللىققا چىقىپ كېتەلمىدى. ئۇ قاتاللار پوپى پاسخالىسنىڭ تىرىك قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قاتتىق ئىزتىراپ ئىلكىگە چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئالمالىقنىڭ خىلۋەت كوچىلىرىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى ۋەيران بولغان بىر ئۆيگە يوشۇرۇنۇۋالدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ دېگەن ئوي ئۇنى زادىلا ئارام تاپتۇرمىدى. ئۇ كۈنپېتىش تەرەپتىكى سۇلدۇزلارغا قېچىشنى ئويلىدى. بىراق، پاسخالىسنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپماي تۇرۇپ قاچقانىنىڭ پايدىسى نېمە؟ ئۇنى ئوردىنىڭ ئابخانا[1] سىدىن ئاچقىپ كېتىش كېرەك. ھېچبولمىغاندا ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بۇ ۋەقەدىكى ئۆزىگە چېتىشلىق بولغان يىپ ئۇچىنى ئۈزۈپ تاشلىغىلى، ھەممە مەسئۇلىيەتنى ئاشۇ قاتاللارغا ئارتىپ قويغىلى بولىدۇ. بىراق، چاغاتاي سەلتەنەتنى ئاشۇ قاتاللارنىڭ ياردىمىسىز قولغا ئېلىش مۇمكىنمۇ؟ ھازىرقى ۋەزىيەتتە پوپ پاسخالىسنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قولىدا بىر كۈن بولسىمۇ ئوشۇق تۇرۇشى ئۆزىگە ناھايىتى زور خەۋپ ئەكېلىدۇ. بىراق، ھازىر ئۇ خانىنىڭ قاتتىق مۇھاپىزەت چارىلىرى كۆرۈلگەن ئوردا ئابخانىسىدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنى بۇ ئابخانىدىن قانداق قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش كېرەك؟ ئۇنىڭ ئوردا ئابخانىسىغا كىرىشى ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا كوچا ـ كويلاردا ئاشكارا يۈرۈشمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك. ئەمىر قەمەردىن مۇشۇ خىياللارنىڭ ۋەسۋەسىچىلىكىدە يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈتۈلمىگەن بىر پىكىر ئۇنىڭ ئويىغا كەلدى: ئوردا ئابخانىسىنىڭ ھازىرقى زىندانبېگى بۇساقبەگ ئەمىر قەمەردىن دوغلات چاغاتاي ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ يۈرگەندە، ئۇنىڭ شاپائىتى بىلەن ئوردا ئابخانىسىغا قاراۋۇلبېگى بولۇپ

① ئابخانا ــ زىندان، تۈرمە، قاماقخانا.

ئورۇنلاشقاندى. ئۇ نەپسى بالا، پۇلنى كۆرسە ئاتمىسىنمۇ سېتىۋېتىشتىن يانمايدىغان ئاچ كۆز ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ مۇشۇ تەبىئىتى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقىمۇ ناھايىتى خوپ كېلەتتى. شۇڭا، ئۇ دەرھال ئوردا زىندانبېگى بۇساقبەگنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش قارارىغا كەلدى. ئەمىر قەمەرىدىن شۇ كۈنى قاراڭغۇ چۈشكۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئۆزى يوشۇرۇنغان ھېلىقى ۋەيرانە ئۆيدىن تالاغا چىقمىدى. چۈنكى، ئالمالىقتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپى ئۇنى تونۇيتتى. شۇڭا، ئۇ تاكى ئېغىر ياتقۇ بولغانغا قەدەر ھېلىقى ئۆيدە يوشۇرۇنۇپ ئولتۇردى. كېچىدە يۇز ـ كۆزلىرىنى ياغلىق بىلەن مەھكەم ئوراپ، زىندانبېگىنىڭ ئۆيىگە كەلدى.

زىندانبېگى بۇساقبەگ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە زادىلا ئىشەنمەستىن، ئۇنىڭغا چەكچىيىپ بىرھازاغىچە قاراپ قالدى. تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ ياساۋۇل ـ تۇرغاۋۇتلىرى ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ھازىر ھەممىلا يەرنى تىمىسقىلاپ، تىنتىپ ئىزدەپ يۈرۈشكەن بىر چاغدا، جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسىنى پىلانلىغۇچىلاردىن بىرسى بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولۇشى ئۇنى تولىمۇ ھەيران قالدۇرغانىدى. شۇڭا، بەكمۇ قورقۇپ كەتتى.

ـــ دوستۇم، مەن ساڭا ئېشىنىپ كەلدىم، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭغا سۆزلەشكىمۇ پۇرسەت بەرمەستىن، ـــ خالىساڭ، ماڭا ياردەم قىل. خالىمىساڭ، مېنى ئۆز قولۇڭ بىلەن تۇتۇپ خانىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ بەرگىن!

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى زىندانبېگىنى تېخىمۇ قورقۇتۇۋەتتى، ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويغاندىن كېيىن:

ـــ بەگ جانابلىرى، گېپىڭىزنى زادىلا چۈشىنەلمىدىم، ـــ دېدى.

ـــ قاتاللار پىلانلىغان جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش

ۋەقەسىنىڭ مەن بىلەن قىلچىلىكمۇ ئالاقىسى يوق. سەن ئىشىنەمسەن ـ ئىشەنمەمسەن، ئۆزۈڭنىڭ ئىختىيارى ! دەرۋەقە، قاتاللار مېنى ئۆزلىرىگە تارتىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما مەن ئۇلارنىڭ سېپىگە زادىلا قاتناشمىدىم، تۇغلۇق تۆمۈرخان ماڭا ئەمدى ئاۋۇالقىدەك ئىشەنمەيدۇ. شۇڭا، مېنى ئوردىدىكى خىزمەتتىمدىن ھەيدەپ، مائاش ـ تەمىناتىمنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ماڭا تىرىكچىلىك، مەئىشەت كېرەك. ھالا بۇگۈن سېنىڭ ئالدىڭغا بويۇن قىسىپ كېلىپ تۇرۇپتىمەن، جانابىڭنىڭ بىزنىڭ ئاۋۇالقى دوست ـ بۇرادەرلىكىمىزنى نەزەر ـ ئېتىبارغا ئېلىپ، ماڭا كىچىككىنە بىر ئىش قىلىپ بېرىشىڭنى ئىلتىماس قىلىمەن. مېنى ھېچكىم كۆرمىسۇن ھەم بىلمىسۇن !

زىندانبېگى بۇساقبەگ بۇ چاغدا جاۋاب بەرمەستىن، ئۇنىڭغا شۇبھە بىلەن قاراپ تۇردى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئوردىدىكى خىزمەتتىمدىن خۇددى قېرى تۇرۇپتىن بىزار بولغاندەك بىزار بولدۇم. شۇڭا، سېنىڭ قېشىڭدا ئىشلەي، دەپ كەلدىم.

زىندانبېگى ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنى ئوردا ئابخانىسىغا قاراۋۇللار باشلىقى قىلىپ تەينىلەشكە ۋەدە بېرىۋىدى، ئەمىر قەمەرىدىن دەرھال تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا يالۋۇردى:

ـــ سادىغاڭ كېتەي، مېنىڭ ھەتتا ھازىرنىڭ ئۆزىدە باردىغان جايىم يوق تۇرۇپتىمەن. مېنى ئابخانىنىڭ ئۆزىدە قاراۋۇلمۇ ياكى باشقا ۋەزىپىگە تەينىلەپ قويغىن.

زىندانبېگى ئاخىر ئۇنى ئابخانىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى مۇھىم مەھبۇسلارنى قامايدىغان زىندانغا قاراۋۇل قىلىپ بەلگىلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا بۇ يەرنىڭ جاۋابكارلىقى ناھايىتى ئېغىر ئىكەنلىكىنى، بۇ يەردىكى زىندانىدا ئالمالىقتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ جامە مەسچىتىگە ئوت قويغان باش جىنايەتچى

پاسخالىس دېگەن پوپنىڭ قاماقلىق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ناھايىتى ئېھتىيات قىلمىسا، زادى بولمايدىغانلىقىنى جېكىلەپ تاپشۇردى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات: «ئۇنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرمىسەم، مۇسۇلمان بولماي كېتەي ! ئۇ بىز مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى !» دەپ ئانت ـ قەسەم ئىچكەن بولدى...

كاتولىك پوپى پاسخالىس ئوردا ئابخانىسىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى زىنداندا پۈت ـ قوللىرى كىشەنلەنگەن ھالدا مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. بىردىنلا زىنداننىڭ ئىشىكىدىكى زەنجىر شىرىقلاپ، ئىشىك ئېچىلدى ۋە ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

ـــ پاسخالىس جانابلىرى، ـــ دېگەن تونۇش بىر ئاۋاز ئىشتىلدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئورنىدىن قوپۇشقا ھەرىكەت قىلدى. بىراق، زىنداننىڭ تاش تېمىغا قېقىپ كىرگۈزۈلگەن تۆمۈر قوزۇقتىكى ھالقىغا ئۆتكۈزۈلگەن زەنجىر ئورنىدىن تۈرۈشقا ئىمكانىيەت بەرمىدى.

ئۇلار زىنداننىڭ ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ سۆزلەشتى، زىنداندىن قېچىش توغرىسىدىكى مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ بولۇشىغا، زىندانبېگى ئەۋەتكەن قاراۋۇل يېتىپ كېلىپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى باشلاپ چىقىپ كەتتى.

زىندانبېگى ئۇنىڭغا ئەتە ئەتىگەندە، ئوردا تۈرغاۋۇتلىرىنىڭ ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئوردا ئابخانىسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن كېلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى. سۆزىنىڭ ئاخىرىدا:

ـــ ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ ـــ دېۋىدى، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭغا:

ـــ مەن ئۆز تەقدىرىمنى سېنىڭ قولۇڭغا تاپشۇرغانلىقىمنى باشتىلا ساڭا ئېيتقانىدىم. مېنىڭ جاۋابىم ھېلىھەم شۇنداق: خالىساڭ، مانا مەن ئالدىڭدا تۇرۇپتىمەن، تۇتۇپ زىندانغا

تاشلىساڭمۇ ھەرگىز ياق دېمەيمەن، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

ــ ئەمىر جانابلىرى، سىلى مېنى نېمە كۆرۈۋاتىدىلا، ــ دېدى زىنداننېڭى بۇساقبەگ ھودۇققىنىدىن، ــ سىلى بۇ يەردە تۇرۇۋەرسىلە، ئۇلار بەربىر سىلىنى تونۇۋېلىشىدۇ. شۇڭا، مېنىڭ مەسلىھەتىم، سىلى ئۆزلىرىنى بىر ياققا ئالغانلىرى تۇزۇك !...

ــ سەن مېنى شەھەردىن چىقىپ كەتكىن دېمەكچىمۇ؟ شەھەردىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟

ــ بۇ ئاسان، مەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە سىلىنىڭ قوللىرىغا خەت پۈتۈپ بېرىمەن. يولدا سىلىنى ھېچكىم تەكشۈرمەيدۇ ۋە سىلىدىن ھېچكىممۇ شۈبھىلەنمەيدۇ. سىلىمۇ خەۋپتىن قېچىپ قۇتۇلالايدىلا، بىزمۇ خاتىرجەم بولالايمىز !

ــ ماقۇل، ئۇنداق بولسا سەن دەرھال ماڭا خەت پۈتۈپ بەرگىن !...

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات زىنداننېڭى پۈتۈپ بەرگەن خەتنى قولىغا ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ئەتە سەھەرگىچە ئۆزىنىڭ ھازىرقى ئىشىدا قېلىشىنى ئىلتىماس قىلىۋىدى، زىنداننېڭى دەرھال ماقۇل بولدى...

* * *

ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئاشقان، ئوكەر يۇلتۇزى كۆك قەرىگە چىققان پەيتتە، بىردىنلا كەيگەنساي تەرەپتىن ئاڭلانغان ئون ـ يىگىرمە ئىتنىڭ قەھرلىك قاۋغان ئاۋازى بۇ دەل ـ دەرەخسىز كەڭ دەشت ـ چۆلگە يېيىلدى. دەسلەپتە ئالمالىق شەھىرىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى بارا ـ بارا شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە قاراپ يۆتكىلىشكە باشلىدى. جان ـ جەھلى بىلەن قەھرلىك قاۋاۋاتقان ئىتلار توپى شەھەر سېپىلىدىن پەيدىنپەي يىراقلىشىپ، پايانسىز كۆكدالاغا

چىقتى. ئىتلار توپىنىڭ ئارىسىدا پۇتلىرىنى ئاتلىرىنىڭ ئىككى بىقىنىغا قىسىپ، قوللىرىدىكى قامچىلىرى بىلەن ئىككى يان تەرىپىدىن چىشلەش ئۇچۇن ھەدەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان غالجىر ئىتلارنىڭ كاللا ـ باشلىرىغا ئۇرۇپ، ئۆزلىرىنى قوغداپ قېچىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ئىككى ئادەمنىڭ سايىسى يۇلتۇزلۇق تۇنده غۇۋا كۆرۇنمەكته ئىدى. ئىتلار ئۇلارنى ئورىۋالغان بولسىمۇ، يا ئاتقا، يا ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ئادەمگە ئېغىز سالالمايۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەزىبىر يامانراقلىرى ئۇزەڭگىگە يېقىنلىشىپ، ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ئادەمنىڭ پاقالچاقلىرىغا ئېغىز سالماقچى بولۇشسىمۇ، ئەمما بېشىغا زەھەردەك قاتتىق تەگكەن تاسما قامچىنىڭ زەربىسىده ئۆزلىرىنى چەتكە تارتىشقا مەجبۇر بولاتتى.

ھېلىقى ئاتلىق ئىككى ئادەم شەھەردىن ئالاھازەل بىر ـ ئىككى چاقىرىم ئۇزىغاندا، ئىتلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەيرەتلىرىنى ئىشقا سېلىشىپ، ئاتلىقلارغا جان ـ جەھلى بىلەن يېپىشتى. غەزەپلەنگەن ئاتلارمۇ قۇيرۇقلىرىنى كۆتۈرۇشۇپ، ئۇيناقلاپ بولۇشچە چاپتى. ئاتقا مىنىۋالغان ھېلىقى ئادەملەرنىڭ تېقىمىغا قىستۇرۇلغان پەشمەتلىرىنىڭ پەشلىرى شامالدا ئىككى تەرەپكە خۇددى قۇشنىڭ قانىتىدەك يېيىلغانىدى. ئىتلارنىڭ قاتتىق ھۇجۇمى، ئاتلارنىڭ قۇيۇندەك تېز چېپىشى ئاتلىقلار ئۇچۇن تولىمۇ خەتەرلىك ئىدى. چۇنكى، مۇنداق ھالەتته ئات ئۇستىدىكى ئادەمنىڭ يىقىلىپ چۇشۇپ غالجىر ئىتلارغا يەم بولۇپ كېتىش خەۋپى چوڭ ئىدى.

بىراق، ئۇلار بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن ھەرھالدا ئۆڭۇشلۇق قۇتۇلۇپ كېتىشتى: ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىغا خۇددى بۇدۇشقاقتەك يېپىشىۋالغان غالجىر ئىتلار ئاتلارنىڭ قاتتىق تېپىشى بىلەن ئېڭەكلىرى چېقىلىپ ئۆلەر ھالەتته ئېچىنىشلىق كاڭشىپ، ئارقىسىغا يىقىلىشتى. ئاتلىقلارنىڭ پەشمەتلىرىنىڭ پېشىدىن چىشلەپ ئېسىلىپ كېلىۋاتقان ئىتلارمۇ بېشىغا قاتتىق

تەگكەن قامچىنىڭ زەربىسىدە بېشىنى يەرگە سۇركىگىنىچە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىدىن ئۇزۇۋېلىنغان بىر تۇتام قۇيرۇق قىلى بىلەن ئاتلىقلارنىڭ پەشمەتلىرىنىڭ پېشىدىن يىرتىلىپ ئۇزۇلگەن بىر - ئىككى پارچە لاتىدىن باشقا ھېچبىر زىيان كۆرۈلمىدى. كېيىنكى ھۇجۇمدا ئاغزىغا تېپىك يېگەن ۋە بېشىغا قامچا تەگكەن ئىتلار ئەمدى قەھرلىك قاۋاشنىڭ ئورنىغا غىڭشىپ، خىرىلدىشىپ يىراقتا قېلىشتى...

«قاتال پوپى پاسخالىس قاراۋۇلنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، زىندانىدىن قېچىپ كېتىپتۇ!» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ تاشتۆمۇر باھادىر ئانچە جىددىيلىشىپ كەتمىدى:

— قاچسا قېچىۋەرسۇن! بۇنداق قاتتىق سوغۇقتا قېچىپ نەگىمۇ بارالىسۇن؟! قاچقۇننى كەينىدىن قوغلاپ، ئاتلارنى ھاردۇرۇش ھاجەتسىز. ئۇ مۇزلاپ ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ ئاچ قېلىپ ئۆزى تۇگىشىپ كېتىدۇ! ...

تاشتۆمۇر باھادىر مۇشۇ سۆزلەرنى قىلىۋاتقان پەيتتە، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ياردىمى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئابخانىسىدىن قاراۋۇلنى ئۆلتۈرۈپ قېچىپ چىققان كاتولىك پوپى پاسخالىس ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات نەدىندۇر تېپىپ يېتىلەپ كەلگەن ئاتقا مىنىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىپ تۇرغاۋۇتلارنىڭ تەقىبىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، يەنە خۇددى ساي تۇلكىسىدەك ئۆزلىرىنى غالجىر ئىتلارنىڭ قورشاۋىدىن كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچلىك بولغان ئارىلىقتا قۇتۇلدۇرۇپ، بىپايان كۆكدالادا كۆزدىن غايىب بولۇشتى...

*　　*　　*

قاتتىق شۇرغانلىق قىش ئايلىرى. جاندىن ئۆتىدىغان

ئاچچىق سوغۇق شامال ئاسمان - زېمىننى ئاق قار بىلەن تولدۇروپ، قۇلاقنى يارغۇدەك ۋىزىلداپ پىرقىرايتتى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن كاتولىك پوپى پاسخالىسلار تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ تۇرغاۋۇتلىرىنىڭ تەقىبىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، سەھرادا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكەن بىر بۆلەك ئادەملىرىنى ئېلىپ يەتتىسۇ تەرەپكە قاراپ قېچىپ، قار - مۇز بىلەن قاپلانغان موينىقۇم چۆللۈكىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى چۇ دەرياسى بويىغا جايلاشقان موينىقۇم قۇدۇقىغا كېلىۋالدى. ئۇلار بۇ يەردە بىر مەزگىل يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، خېيىم - خەتەر ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، كۆنىپېتىشتىكى قىزىلئوردا دېگەن يەردە ياشايدىغان سۇلدۇز قوۋمىنى پاناھلاپ، قىش - قۇرۇمدىكى قاتتىق سوغۇققا قارىماستىن يەنە ئۇزاق سەپەرگە ئاتلاندى...

ئۇلارنىڭ موينىقۇم چۆلىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئېغىز - پەس قۇم بارخىنىنى بېسىپ، شورلۇق دالادا ئەگرى - بۈگرى ئۆسكەن پاكار زاك - سۆكسۆكلۈكىنىڭ ئارىسىدا يۇرۇۋاتقىنىغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى. قۇم بارخىنى ئارىسىدىكى يانباغرلارغا، ئازگاللارغا، شورلۇق دالاغا يۇمشاق قار ئاق گىلەم بولۇپ يېپىلغاندى. كىشىلەر يەر - جاھاننى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان قار - شۇرغان ئىچىدە ئالدىراپ كېتىۋاتاتتى. ئاتلارمۇ چارچىغان، تۆگىلەرمۇ چارچىغان، شۇرغان ئۇلارنىڭ بېشىدا تىنماستىن ئۇشقىرتاتتى. شۇرغاننىڭ ئاۋازى بەزىدە شىددەت بىلەن نەرە تارتىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈۋاتقان باھادىرلارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشىسا، بەزىدە دۇشمەن سېپىدىن توختاۋسىز ئۇچۇپ كېلىۋاتقان ئوقلارنىڭ ئادەمنى شۇركەندۈرىدىغان ۋىڭىلداشلىرىغا ئوخشاپ قالاتتى. ئۇزۇن يول يۈرۈپ ھارغان ئات ۋە تۆگىلەر دۆۋىلىنىپ قالغان كۈلتۇك قار ۋە ئاقار قۇمغا پېتىپ قېلىپ ئېغىر ھاسىرايتتى. ئاتلار پات - پات كىشنەپ، تۆگىلەر ئېچىنىشلىق بوزلايتتى.

شىددەتلىك شۇبرغان مويىنقۇم چۆللۈكىنى قاپلىغان ئاپپاق قارلارنى ھېلى ئۇچۇرۇپ ئاسمانغا توزۇتسا، ھېلى ئۇچۇرۇپ كېلىپ ئازگاللارنى تىندۇرۇپ، بىرپەسنىڭ ئىچىدىلا تۇپتۇز قىلىپ تەكشىلەپ قويياتتى. غۇۋا ئاقبۇرۇپ كۆرۈنگەن يىراق ئۇپۇقتا بىپايان ئاسمان بىلەن زېمىن گويا ئىتتىك پىچاقتا قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ تاشلانغاندەك تەكشى ئايرىلىپ تۇراتتى. قەۋەت ـ قەۋەت قۇم دولقۇنلىرى ئارىسىدىكى قۇم بارخىنى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ، بىراق ئاقار قۇم ناھايىتى بوش ۋە يۇمشاق بولغاچقا، بىرقەدەم ئالدىغا دەسسىسە، ئىككى قەدەم كەينىگە كېتىپ ئادەمنى ئوڭايلا ھاردۇرۇپ، ئات ـ تۆگىلەرنى كاردىن چىقىراتتى. شۇڭا، ئەمىر قەمەردىن دوغلات باشلاپ ماڭغان بۇ كارۋاننىڭ سۈرئىتى ئىلگىرىكىدىن خېلىلا ئاستىلاپ قېلىۋاتقاندى. بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قۇم دولقۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى قۇم بارخىنى زادىلا تۈگىمەيدىغاندەك قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى. ئەمما، ئۇلار ئۇچۇن كۈنپېتىشتىكى سۇلدۇز قوۋمى ياشايدىغان قىزىلئوردىغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭماقتىن باشقا ھېچقانداق يول يوق ئىدى...

ئۇلار چۇ دەرياسى بويىدىكى جانقۇرت قۇدۇقىغا يېتىپ كەلگەندە، شۇبرغان ئاللىقاچان توختىغانىدى. بۇ يەردە سۇلدۇزلارنىڭ بىر ئاۋۇلى بار ئىدى. ئاۋۇلدىكى تۇتاش تىكىلگەن گۈمبەز شەكىللىك ئاقئۆيلەر يىراقتىن چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئاۋۇلغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان كارۋاننىڭ تۇيۇقسىز ئاۋۇلدىكى ئادەملەردىن بۇرۇن ئاڭلىغان سەزگۈر پادىچى ئىتلىرى قەھر ـ غەزەپ بىلەن قاۋاشقىنىچە ئېتىلىپ كېلىشتى. ئىتلارنىڭ قەھرلىك قاۋىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ سۇلدۇزلار ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىدىن چىقىپ، ھارغىنلىق ۋە ئاچلىق ئازابىدىن قىينىلىپ دەلدەڭشىپ ئاران دەسسەپ كېلىۋاتقان بۇ

ئادەملەرگە شۇبھەلىك قارىشىپ تۇردى.

ئاۋۇلنىڭ ئاقساقىلى ياشىنىپ قالغان بىر چال بولۇپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ ئۇلارغا سالام قىلدى:

ــ ھارمىغايسىلەر، ھۆرمەتلىك قوناق، سىلەرنى قەيەردىن سورايمىز؟ قەيەرگە ماڭدىڭلار؟

ــ بىز موغۇلستاندىن سىلەرگە قوناق بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ھۆرمەتلىك ئاقساقال، بىزلەر ئۇزاق يولدىن كەلدۇق، ھاردۇق، ئاچتۇق. بىزگە ئازراق يېگۈدەك نەرسە بېرىڭلار، ماغدۇرىمىزغا كېلىۋالايلى، ــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىلتىجا قىلىپ.

ــ پاھ، پاھ... سىلەر مۇشۇ مېڭىشىڭلاردا راستلا موغۇلستاندىن كېلىشىڭلارمۇ؟ ئوھوي، موغۇلستاندىن قاچان يولغا چىققانىدىڭلار؟ ــ دەپ سورىدى ئاقساقال تامىقىنى چاكىلدىتىپ تۇرۇپ. شۇ چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ غەربىدە ياشايدىغانلار ئۆزلىرىنى «چاغاتايلار» دەپ ئاتىسا، مەملىكەتنىڭ شەرقىدە ياشايدىغانلارنى «موغۇل»، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئوموملاشتۇرۇپ «موغۇلستان» دەپ ئاتايتتى.

ــ ياق، ھۆرمەتلىك ئاقساقال، بىز موغۇلستاندىن بېشىمىزنى ئاچىقىپ كەتكەنگە ساق بىر يىلدىن ئاشتى. ھازىر بىز چۇ دەرياسى بويىدىكى مويىنقۇم دېگەن يەردىن كېلىۋاتىمىز.

ــ مويىنقۇم؟ ۋاي ــ ۋۇي، شۇنچىۋالا كەڭ ھەم ئوغرى ــ قاراقچىلار ماكانلاشقان مويىنقۇم چۆلىنى قانداق بېسىپ ئۆتكەنسىلەر ــ ھە؟ !

ئاقساقال چالنىڭ قىزىرىپ ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىدە ھەيرانلىق ئىلكىدە قايىل بولغىنىدىن شەكىللەنگەن ھۆرمەت تۇيغۇسى جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ بۇ ئادەملەرنىڭ مۇشۇنداق قارا قىشنىڭ جىددىي ئايلىرىدىكى قاتتىق شىۋىرغانلىق سوغۇقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئوغرى ــ قاراقچىلار ماكانلاشقان پايانسىز مويىنقۇم چۆللۈكىنى بېسىپ ئۆتۈپ سۇلدۇز ئېلىگە يېتىپ كېلەلىگىنىگە ھەقىقەتەن قايىل بولغاندى.

ئاقساقال يېنىدىكى ئادەملەرگە بىرنېمىلەرنى ئېيتىپ جېكىلىگەندىن كېيىن، ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ پېشىدىن تارتىپ:

ــ ھۆرمەتلىك قوناق، ئوتاۋىمىزغا مەرھەمەت قىلغايسىلەر. ئاۋۋال بىرئاز دېمىگىلارنى ئالغاچ ئىسسىنىۋېلىڭلار. ئاندىن سېمىز ئەت بېسىلغان «بەش بارماق»[1]تىن تويغۇچە يەپ ماغدۇرۇڭلارغا كېلىۋېلىڭلار، ــ دېدى يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن چاكارلىرىغا كاروانىنىڭ يۈك ـ تاقلىرىنى چۈشۈرۈپ، ئات ـ تۆگىلىرىگە يەم ـ بوغۇز بېرىشنى بۇيرۇدى.

ھېرىپ ـ چارچاپ ھالىدىن كەتكەن بۇ ئادەملەر زاكا ئوتۇنىنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرىگە تولغان ئىسسىق ئۆيگە كىرىپ، گۈللۈك شىرداق ئۇستىگە ئۆزلىرىنى ئېتىشتى ـ دە، لايەك ئېرىپ، ئۇيقۇ دەريياسىغا غەرق بولۇشتى...

* * *

كاتولىك پوپى، مەھبۇس پاسخالىس ئەڭ قاتتىق ئېھتىياتچانلىرى كۆرۈلگەن ئوردا ئابخانىسىدىن «قاراڭغۇلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ قېچىپ» كەتكەنلىكتىن، «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»گە مۇناسىۋەتلىك بىردىنبىر يېپ ئۇچى شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كاتولىكلارنىڭ ئالمالىق يېپىارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى، كاردىنال رىچارد بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى مۇقەددەس رىم پاپاسى، ئاۋېنگىنونلۇق گىرىگورىنىڭ «بۇيرۇقى بويىچە ۋاتىكانغا چاقىرتىۋېلىنغان» بولغاچقا، ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ بۇ ئىش بىلەن بولغان چېتىشلىقى زادى قانچىلىك ئىكەنلىكى كىشىلەرگە سىر پېتى قېلىۋەردى.

ئالمالىقتىكى «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى» يۈز

---

① بەش بارماق ــ تاماقنىڭ ئىسمى. چۆپنىڭ بىر تۈرى.

بەرگەندىن كېيىن، مەۋكەبتە چاغاتاي مەملىكىتىدىكى كاتولىك مۇخلىسلىرىغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش كېرەكلىكى توغرىسىدا بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى خىل پىكىر پەيدىنپەي ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى.

تاشتۆمۈر باھادىر بۇ ۋەقەدە چوقۇم ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قولى بار ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. چۈنكى، چاغاتاي ئوردىسىدىكى بىرەر ھوقۇقدار ئەمىر ـ بەگنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمىسە، قاتتىق ئېھتىيات چارىلىرى كۆرۈلگەن جامە مەسچىتىگە قاتاللار بىرقەدەمىمۇ يېقىنلىشالمىغان بولاتتى. شۇڭا، بۇ ۋەقەدە ئارقا تەرەك بولغان ئاشۇ بەگ ـ ئەمىرنى تارتىپ چىقىرىش ئۈچۈن، ئۇ تۈغلۇق تۆمۈرخانغا مەملىكەتتىكى قاتال مۇخلىسلىرىنى چوقۇم قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئېلىش تەكلىپىنى بەردى. بۇ تەكلىپ ھەممىدىن ئاۋۋال خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك بىلەن شەيخۈلئىسلام مەۋلانا شەيخ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

خانىنىڭ خابگاھىدا بولۇنغان بىر قېتىملىق سۆھبەتتە، تاشتۆمۈر باھادىر ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ـــ مېنىڭچە، ـــ دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەدىكى شۇبھە ـ گۇمانلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، ـــ تۆمۈر مەلىك دەرھال ئادەملىرىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن مۆكۈۋۇالغان، قېچىپ كەتكەن شۇبھىلىك قاتاللارنى تىنتىش قىلىپ تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنى تەخىرسىز قاماققا ئېلىشى ۋە ئەل ـ ئۇلۇس ئىچىدىكى ھەر تۈرلۈك ئىشلارغا يېقىندىن كۆز ـ قۇلاق بولۇپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ھەرقانداق ۋەقەگە قارشى ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇشى لازىم...

ـــ جانابىي ئەمىر كېبىر، تۇتۇلغان شۇبھىلىك ئادەملەرنى قانداق بىر تەرەپ قىلماقچىسىز؟ـــ دەپ سورىدى شۇ كۈندىكى

سۆھبەتكە قاتناشقان خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى تاشتۆمۈر باھادىر دىن.

ــ ئەلۋەتتە، ئۆز پەيلىدىن يانمىغان شۇبھىلىك قاتاللارنى قاتتىق تەقىب قىلىش كېرەك. ئىش ـ ھەربىكەتلىرى ئانچىلىك شۇبھىلىك بولمىغانلىرىنىڭ مەسلىسى ئېنىقلاپ چىقىلغاندىن كېيىن، گۇناھىغا توۋا قىلدۇرۇلۇپ قويۇپ بېرىلسە بولىدۇ، ــ دېدى ئۇ جاۋابەن.

ــ خوش، شۇنداقمۇ دەيلى، ــ دېدى يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ــ چاغاتاي مەملىكىتىدە قاتاللار ناھايىتى كۆپقۇ. سىز ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى باشتىن ـ ئاياغ تەھقىق قىلىپ چىقىش كېرەك، دېمەكچىمۇ؟

ــ مەن بۇ قاتاللار توغرىسىدا ئالاھىدە بىر تۈرلۈك چارە ـ ياساق تۈزۈلۈشى كېرەك دەپ قارايمەن، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر ئۆز مەقسىتىنى ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ.

ــ بىراق، سىز بايا سۆز ـ ھەربىكەتلىرى شۇبھىلىك بولغان قاتاللارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ، بىر ـ بىرلەپ سوراق قىلىپ چىقىش كېرەك، دەپ ئېيتتىڭىزغۇ؟

ــ مەن تېخى ئۆز مۇددىئايمىنى تولۇق ئېيتقىنىم يوق. مۇبادا خان ئالىيلىرى ئىجازەت بەرسە، مەقسىتىمنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتسەم، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر.

ــ ئىجازەت ساڭا، قېنى تەپسىلىيرەك سۆزلە، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا.

ــ مەن قاتاللارنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى بولغانلىكى ھەرقانداق سۆز ـ ھەربىكەتلىرىنى قەتئىي تەقىب قىلىش لازىم، دەپ قارايمەن، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ــ چۈنكى ئۇلار تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ چىش ـ تىرنىقىغىچە قارشى ئىكەنلىكىنى، ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي سەلتەنەتىگە ھەرگىزمۇ ئىتائەت قىلمايدىغانلىقىنى قايتا ـ

قايتا جاھاللارچە ئىپادىلەپ كەلمەكتە. ئۇلار تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ساپ قاتال ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ھەتتا خان ئالىيلىرىنىڭ ھاياتىغا سۈيىقەست قىلىشتىن يانمىدى. دېمەك، مەملىكەت مىقياسىدا قانچە قېتىم غەلىيان چىققان بولسا، ھەممىسىدىلا قولى ئاسماندىن، پۇتى يەردىن ئۈزۈلگەن ئاشۇ «يۇرت بۇزۇقلىرى»نىڭ مەشئۇم سايىسىنىڭ ئەگىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرمەكتىمىز. ئوردا ئۇلارغا قانچىكى سىلىق، يۇمشاق مۇئامىلە قىلغانسېرى، ئۇلار ھەددىدىن ئېشىپ، ئاسمانىنى قالپاق، زېمىننى پايپاق قىلىپ، جاھاننى بېشىغا كىيىشتىن يانمىدى. ئۇلار ئۇچۇن رىم ۋاتىكانلىقىدىكى پاپانىڭ بىر ئېغىز سۆزى چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ سۇرىدىن مىڭ ھەسسە ئەۋزەلرەك...

بۇ چاغدا خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك ئۇنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىپ:

ــ شۇنىڭ ئۈچۇن، مەملىكەتتىكى قاتال مۇخلىسلىرىغا ھەرگىزمۇ رەھىم ـ شەپقەت قىلماسلىق، بەلكى تېخىمۇ قاتتىق قول بولۇش كېرەك، ــ دېيىشىگە، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى:

ــ سەن ئەلدە قانچىلىك قاتال بولسا، شۇنچىلىكىنى ئۆلتۈرۈش لازىم، دېمەكچىمۇ؟

ــ تەنتەكلىكىمنى كەچۈرگەيسىز جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى تۆمۈر مەلىك خانغا دەرھال تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ.

بۇ چاغدا باياتىن ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇرغان شەيخۇلئىسلام مەۋلانا شەيخ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ــ گەرچە ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىسىمۇ، ئەمما سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئېلىش، قاماش، زىندانغا تاشلاش، ھەتتا جازالاش ئارقىلىق

قاتاللارنى ئۆز ئىختىيارىچە سۆز ـ ھەركەت قىلالمايدىغان قىلىپ تاشلاش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، بەلگىلىك سۈرۈك بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمانلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىش لازىم.

ــ شەيخۇلئىسلام جانابلىرىنىڭ سۆزلىرىنى تازا لازىم تاپمىدىم. چۈنكى، مۇنداق قىلغاندا ئۆزىمىزگە دۈشمەننى تېخىمۇ كۆپەيتىۋالىمىز، ــ دەپ بېشىنى چايقىدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، ــ «سۈيىقەستچى» ياكى «قاتىل»، «ئالچاق» دەپ قاتاللارنىڭ ھەممىسىنىلا بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەنكى، ئۇلار خان ئالىلىرىغا، چاغاتاي سەلتەنەتىگە خۇددى سىز بىلەن بىزگە ئوخشاش ساداقەت ۋە جان پىدالىق كۆرسەتمەكتە. مەسىلەن، قاتال مەسسىيونېرى لاۋرېنتىي ھەزرەتنى ئېلىپ ئېيتساق، يەنە مىسالەن، خانىش زەمۇران بىبىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار ئاشۇ ۋەقەدە خان ئالىلىرىنىڭ ھاياتىغا كېپىل بولۇپ قالدىغۇ؟

ــ ھەرھالدا رېچاردقا ئوخشاش ئادەملەرنى ساق قويۇش توغرا ئەمەس، ــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سەل بوشاپ.

ــ مەنمۇ رېچارد، پاسخالىسقا ئوخشاش ئىغۋاگەرلەرنى ساق قالسۇن دېمەكچى ئەمەسمەن، ــ دېدى بايىاتىن رەئىيەتنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بىر چەتتە جىم ئولتۇرغان خانىش زەمۇران بىبى سۆھبەتكە قوشۇلۇپ، ــ بەلكى ئۇنداقلارنىڭ ھەرقانداق سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىلگىرىلا ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش، تېگىشلىك جازاسىنى بېرىش كېرەك، دەپ قارايمەن. بىراق، «سانمايلا ئوتتۇز» دېيىش، ياخشى بىلەن يامانىنى ئايرىماسلىق، قاتاللارنىڭ ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەش مېنىڭچە توغرا ئەمەس. ئۇنداق بولغاندا، بېلىقنى چوڭقۇرغا، قۇشقاچنى توقايغا ھەيدىگەندەك نەتىجە يۇز بېرىدۇ ـ دە، قاتال مۇخلىسلىرىنىڭ ئارىسىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن، يۇز ـ ئابرۇيلۇق، ئاق نىيەتلىك ياخشى ئادەملەرنى ئۆزىمىزگە دۈشمەن

قىلىۋالغان بولىمىز. شۇڭا، ئادەتتە كىشىلەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى پايلاپ تۇرۇش، يامان ئىش ـ ھەرىكەتلىرى سېزىلگەن ھامان ئۇلارنى قولغا ئېلىپ جازاسىنى بېرىش كېرەك. بۇلار پەقەت مەسىلىنىڭ بىر تەرىپىلا، خالاس! ئەمدى مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە كەلسەك...

خانىش زەمۇران بىبى سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، خاقان ئېرىگە بىر قارىۋېتىپ ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى.

ـــ بەيتفالىخە، نېمىشقا تۇرۇپ قالدىڭىز؟ سۆزىڭىزنى داۋاملاشتۇرغايسىز. بىز ئاڭلاپ تۇرۇپتىمىز، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنى رىغبەتلەندۈرۈپ.

ـــ ئىزىن بەردىڭىز، ھەزرىتىم، ـــ دېدى زەمۇران بىبى، ـــ مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، بىز رىچارد، پاسخالىسلارنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە مەۋكەبتىكى بەزى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ قولى بار ئىكەنلىكىنى بىلگەن بولساقمۇ، ئەمما بۇ ۋەقەگە يالغۇز ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتلا چېتىشلىقمۇ ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قىسىم بەگ ـ ئەمىرلەرمۇ چېتىشلىقمۇ تېخى ئېنىق بىلگىنىمىز يوق. شۇڭا، ئاجىزەڭىزنىڭ پىكرىچە، سەلتەنەتنىڭ تۈرلۈك ئىسلاھات تەدبىرلىرىگە چىش ـ تىرنىقىغچە قارشى تۇرغان كىشىلەرنىڭ مەسىلىسىنى سوراق قىلغاندا، يالغۇز قاتاللارنلا ئەمەس، بەلكى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تەرەپدارلىرىنىڭ مەسىلىسىنمۇ ئوبدان تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىش زۆرۈر.

ـــ ئەقىلىڭىزگە باريكاللا، ئى بەيتفالىخە! ـــ دەۋەتتى تاشتۆمۈر باھادىر ھاياجانلىنىپ، ـــ مانا سىز دەل مەن ئېيتماقچى بولغان مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدىڭىز! مەن ئالدىنقى قېتىم قاتال پوپى پاسخالىسنى سوراق قىلغاندا، ئوت قويۇش ۋەقەسىدە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭمۇ قولى بار ئىكەنلىكى ئېنىقلانغانىدى. ھازىر ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات يوشۇرۇنۇۋالدى، رىچارد بولسا رىمدىكى ۋاتىكانغا قېچىپ بېرىۋالدى. بولۇپمۇ

مەھبۇس پاسخالىسنىڭ شۇنداق قاتتىق ئېھتىيات چارىلىرى كۆرۈلگەن ئوردا ئابخانىسىدىن ساق ـ سالامەت قېچىپ كېتەلمىگەنلىكى بىزنى چوڭقۇر شۇبھىگە سالىدۇ. دېمەك، «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»نىڭ چېتىشلىق دائىرىسى كاردىنال رىچارد، پوپ پاسخالىس ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قاتارلىق بىر ئوچۇم سۇيىقەستچىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدىغانلىقىنى، بەلكى مەۋكەبنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئېلى بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەرگىمۇ بېرىپ چېتىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلماقتىمىز. شۇڭا، «ئوت قويۇش ۋەقەسى» مەۋكەب بىلەن جايلاردىكى بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ ئوردىغا بولغان ساداقىتىنى سىنايدىغان ئىمتىھان مەھكىمىسى[1] بولۇپ قالدى.

ـــ ئېيتقانلىرىڭىز تولىمۇ ئورۇنلۇق، جانابىي ئەمىر كېبىر، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا شەيخ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ بۇ مۇھاكىمىسىگە قوشۇلۇپ، ـــ ئادەمزات شەيتانلىرىنىڭ ئادىتى تۇزەلگەن ئىشنى بۇزماق ۋە ئارىغا تەپرىقىچىلىك سالماقتىن ئىبارەت. خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك كۆڭۈللىرىگە ئايانكى، بارلاس، سۇلدۇز قوۋمىدىكى بەگ ـ ئەمىرلەر ئەزەلدىن غۇرۇر، ئىسيان ۋە تەپرىقىچىلىكنى چاغاتاي سەلتەنەتىگە بولغان ئىتائەت ۋە ساداقەت ئورنىغا دەسستىپ كېلىشتى. ئۇلار ئىلگىرىمۇ تەكەببۇرلۇق ۋە زىددىيەت تۇغلىرىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقىشقان قوۋملار ئىدى. ئۇلار ھازىرمۇ شۇنداق قىلىشماقتا. تارىختىن تارتىپ دۆلەتمەنلەرنىڭ ئىرسىيەتلىك ئادەتلىرىدىن بىرسى شۇكى، ئۇلار پازىل ھۆكۈمدارلارنىڭ دۆلەتخاھلىقىنىڭ ۋە غەمخورلۇقىنىڭ قەدىرگە يەتمەي كېلىشىدۇ. بەلكى ئۇلار ھەرقانداق ئادەمگە پەرۋىش قىلسا ياخشى بولىدۇ ۋە دۆلەتخاھلىق قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق بولۇشى ناتايىن. خان ئالىيلىرى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا ئوخشاش

① مەھكە ـــ ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىق قىممەت باھالا مېتاللارنى سۈركەپ، ئۇلارنىڭ تازا ياكى تازا ئەمەسلىكىنى سىنايدىغان سىناق تېشى.

ئادەملەرنى جان كۆيەرلىك بىلەن پەرۋىش قىلغانىدى. بىراق، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا خان ئالىيلىرىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلىماستىن، بەتنىيەتلىك قىلىپ سۇيىقەست ئىشلەتتى. خان ئالىيلىرى بىلەن ئاداۋەتلىشىپ، ئاخىر سەلتەنەت بىلەن يۇزمۇيۇز قارشىلىشىشقا قارار تاپتى. بىراق، ئۇ ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۇرخان باشلىغان بۇيۇك ئىسلاھاتنىڭ يەر ـ زېمىنىنى قاپلاپ بېسىپ كېلىۋاتقان ئۇلۇغ سەل ئىكەنلىكىنى، يالقۇنى پۇتۇن روھىي زېمىنىنى قاپلىغان مەرىپەت گۈلخانى ئىكەنلىكىنى، بۇنداق تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان سەلنى بىر سىقىم تۇپراق بىلەن توختاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى، بۇنداق لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان مەرىپەت گۈلخانىنى بىر ئوچۇم قۇم بىلەن ئۆچۈرۈشنىڭ ھەرگىز مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى بىلمىدى. ھالبۇكى، چەكسىز ئۇلۇغلۇق ئىگىسى بولغان تەڭرىتائالا شۇنداق قۇدرەت ئىگىسىدۇركى، پەلەك قەھرىمانى بولغان ھەرقانداق بىر غەزەپكارمۇ ئۇنىڭ قەھر ـ غەزىپى ئالدىدا خار ۋە زەبۇن بولغۇسىدۇر؛ ھەرقانداق زامانە جاپاكارلىرىمۇ تەڭرىتائالانىڭ جەبىر ـ جاپالىرى ئالدىدا يوقىنىڭ ھېسابىدا بولغۇسىدۇر. تاكى تەڭرىتائالانىڭ ئىرادىسى بۇيرۇمىغۇچە، ئۇلار ھېچبىر باشتىن بىر تال تۈكنىمۇ كەم قىلالمايدۇ.

ــ شۇنداق، ئاللاتائاللانىڭ كامىل ھېكمىتى ھەققىدە ئارتۇقچە پىكىرلەرنى قىلىش مۇڭاپىق كەلمەيدۇ، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخانمۇ، ــ بەندە بولسا رازىلىق ۋە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان. بۇ جەھەتتە ئېلىپ ئېيتساق، ئىمان گەرچە دىل بىلەن تەستىقلاپ، تىل بىلەن ئىقرار قىلىش دېيىلسىمۇ، ئەمما ھەقىقەتتە بولسا، ئىمان غايىبقا ئىشىنىش، ھىدايەت دېمەكلىكتۇر. بۇ سۆزىمىز توغرىمۇ، شەيخۇلئىسلام جانابلىرى؟

ــ بەرھەق، جانابىي ساھىبقىران ئالىيلىرى، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، ــ خۇددى جانابىي خان ئالىيلىرى يۇقىرىدا ئېيتىپ

ئۆتكەندەك، ھدايەت غايىبقا ئمان كەلتۇرمەك بولغانلىقتىن، ھدايەت ئەزەلىي، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇھەببىتى ھېچقانداق ئىنسۇجىنمۇ توسۇپ قالالمايدىغان كارامەت بىر مەكتەپتۇر. ئۇلۇغلاردىن: «مەرىپەت دېگەن نېمە؟» دەپ سورالغاندا، ئۇلار: «مەرىپەت تونۇماق، بىلمەك دېمەكتۇر. يەنى ئاللاتائاللانى پەقەت ئاللاتائالاغا ئمان كەلتۇرۇش يولى ئارقىلىقلا تونۇش، بىلىش مۇمكىن. ئادەملەرنى بولسا ئاللاتائالانىڭ نۇر ـ زىياسى ئارقىلىقلا بىلىش، تونۇش مۇمكىن» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن.

ـــ شۇنداق، ئادەملەرنى بىلىشتە، ئۇلارنىڭ سۆزىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە قاراپ، ئاندىن ئۇلارنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز، ـــ دېدى يەللىغ تايشىمۇ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ، ـــ مۇبادا خان ئالىيلىرى ئىجازەت بەرسە، مەن ئۆزۇمنىڭ بۇ ھەقتە ئويلىغانلىرىمنى سۆزلەپ باقسام؟

ـــ جانابىي مۆھۈردار، سىزگە ئىجازەت، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، ـــ بىمالال سۆزلەۋەرگەيسىز، بىز ئاڭلاپ ئولتۇرۇپتىمىز.

ـــ قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ خانغا ھۆرمەت بىلدۈردى يەللىغ تايشى. ئاندىن ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى بىر باشتىن مۇپەسسەل بايان قىلدى، ـــ بىز ئادەتتە كىشىلەرنىڭ ئىجابىي، ئەزگۈ خۇي ـ پەيلىنى ھىدايەت، پەزىلەت، شەپقەت، مەجبۇرىيەت، رەسمىيەت، پاراسەت، ئىناۋەت، ساداقەت، ئىتائەت دېگەنگە ئوخشاش سۈپەت، نامىلار بىلەن ئاتايمىز. ھالبۇكى، كىشىلەرنىڭ سەلبىي جەھەتتىكى خۇي ـ پەيلىنى بولسا، زالىم، شەپقەتسىز، تەلۈە، گۇمراھ، ھىيلىگەر، ئاسىي دېگەنگە ئوخشاش سۈپەت، نامىلار بىلەن ئاتايمىز...

ئۇنىڭ سۆزىنى قىزىقىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان خان بۇ چاغدا قولى بىلەن يەللىغ تايشىغا ئىشارەت قىلىپ:

ـــ هۆرمەتلىك مۆھۇردار، كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئىدارە قىلىدىغان بۇنداق ئەزگۇ ۋە ياۋۇزلۇق جەھەتتىكى پەرقلەرگە ئېنىقلىما بېرىپ ئۆتسىڭىز، ـــ دېۋىدى، يەللىغ تايشى دەرھال قوللۇق بىلدۇرۇپ:

ـــ باش ئۇستىگە، جانابىي خان ئالىيلىرى، بۇ ھەقتە مەن تۆۋەندە تەپسىلىي چۈشەندۇرۇپ ئۆتكەيمەن، ـــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ ھىدايەت ـــ ئادەملەر ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدە چوقۇم ئەمەل قىلمىسا زادى بولمايدىغان ئورتاق ئىزىن ـ مىزاننى، يەنى ھەق يولىنى كۆرسىتىدۇ؛ پەزىلەت ـــ جاھاننىڭ جىمى راھەت ـ پاراغىتىدە ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ھەسسىسى ۋە نېسىۋىسى بار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ شەپقەت ـــ مىسكىنلەرگە چىن دىلىدىن كۆيۈنۈش، ھېسداشلىق قىلىشنى كۆرسىتىدۇ؛ مەجبۇرىيەت ـــ ئەزگۈلۈك بىلەن ياۋۇزلۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چەك ـ چېگرانى كۆرسىتىدۇ؛ رەسمىيەت ـــ جاھانسازلىق ئىشلىرىدىكى ئىرىم ـ سىرىمنى كۆرسىتىدۇ؛ پاراسەت ـــ ئۆزلۈكىنى ۋە ئۆزگىنى قانداق تونۇش ۋە قانداق بىلىشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىناۋەت ـــ ئادەمنىڭ نىيەت ـ ئىقبالى ۋە ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ بىردەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ ساداقەت ـــ ئۆز پەزىلىتى ئارقىلىق رەئىيەتنى ھىدايەتكە باشلاشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىتائەت ـــ ساھىب زېمىنلارنىڭ ئەمرىنى تۇتۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ـــ سىز يۇقىرىدا كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى توققۇز خىل ئەزگۇ سۈپىتىگە ئېنىقلىما بەردىڭىز، ـــ دېدى خان، ـــ ئەمدى سىز كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى ئالتە خىل ياۋۇزلۇق سۈپەتلىرىگە چۈشەنچە بەرسىڭىز؟

ـــ ئىزىن بەردىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى. ئەمدى مەن كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى ئالتە خىل ياۋۇزلۇق سۈپەتلىرىنى چۈشەندۇرۇپ ئۆتەي: ئىقلىمدىكى خاقان ـ

پادىشاھلار تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ، مەملىكەتتە جارى قىلدۇرۇلىدىغان ياساق ـ تۇزۈكلەر ئەسلىدىلا كەڭرىلىك بىلەن يۇمشاقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنى ئىجرا قىلىدىغانلار رەئىيەتكە ئۇۋال بولىدىغانلىقنى بىلىپ تۇرۇپ، جازانى چېكىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭا، بۇنداقلار زالىم، دەپ ئاتىلىدۇ؛ رەھىم قىلىشنىڭ ئورنىغا قولىنى قىلىچقا ئۇزارتقانلار شەپقەتسىز، دەپ ئاتىلىدۇ؛ گۇناھ بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، يامانلىقتىن زادى قول ئۈزمەيدىغانلار تەلۇە، دەپ ئاتىلىدۇ؛ ياخشىلىقتىن قول ئۈزۈپ، ھىدايەتنى تەرك ئەتكەنلەر گۇمراھ، دەپ ئاتىلىدۇ؛ قوينىدىن ئېلىپ، قونچىغا سالىدىغانلار ھىيلىگەر، دەپ ئاتىلىدۇ؛ ساھىب زېمىنلارنىڭ ئەمرىنى تۇتمىغانلار ئاسىي، دەپ ئاتىلىدۇ.

ـــ ئۇنداق بولسا قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ، جانابىي يەللىغ تايشى، ـــ دەپ سوردى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭدىن، ـــ كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى بۇنداق ئەزگۈ ۋە ياۋۇزلۇق سۈپەتلىرىنىڭ مەنبەسى نېمە؟

ـــ قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، كىمىنلىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ سۈپەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا تەبىئەت دۇنياسىدىكى مېتال، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۇپراقتىن ئىبارەت بەش ئامىلنى مەنبە قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

ـــ مىسالەن؟...

ـــ ئاسماندىكى نۇر ـ زىيا، شەمس ـ قەمەر، يەتتە سەييارە ۋە يۇلتۇز ـ ئەختەرلەر زېمىندىكى جىمى مۇزەككەر ـ مۇھەننەس، ماتانەت ـ رايىشلىقنى ئۆزىگە تەقەززا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بەش ئامىلدىن كىشىلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان چۇچۇمەل، تۇزلۇق، ئاچچىق، تاتلىق ۋە قىرتاق بەش خىل تەم؛ كۆك، سېرىق، قىزىل، ئاق ۋە قارا بەش خىل رەڭ؛ ئوچۇق، يورۇق، تۇتۇق، شامال، يامغۇر ۋە تۇمانلىق ئالتە خىل كىلىمات ھاسىل بولغان. شۇڭا، كىشىلەردىكى

هاۋايۇھەۋەس، ئەزگۈ ـ ياۋۇزلۇق، شادلىق ـ خاپىلىق، غەزەپ ـ نەپرەت، غەم ـ غۇسسە ۋە ئازرۇ ـ تىلەك قاتارلىق ئالتە خىل كەيپىيات جاراڭلىق، جاراڭسىز، سوزۇق، ئۇزۇك ۋە قوۋۇز تاۋۇشىدىن ئىبارەت بەش خىل تاۋۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ئاسماندىكى نۇر ـ زىيا، شەمس ـ قەمەر، يەتتە سەييارە، يۇلتۇز ـ ئەختەرلەر بىلەن زېمىندىكى ئوچۇق، يورۇق، توتۇق، شامال، يامغۇر ۋە تۇمانلىق كىلىمات ۋە كىشىلەردىكى ھاۋايۇھەۋەس، ئەزگۈ ـ ياۋۇزلۇق، شادلىق ـ خاپىلىق، غەزەپ ـ نەپرەت، غەم ـ غۇسسە، ئازرۇ ـ تىلەكتىن ئىبارەت ئالتە خىل كەيپىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن مۇۋازىنەت بۇزۇلغاندا، ئۆزئارا ئىناق ئۆتىدىغان ئادەملەر ياۋۇزلىشىپ، غالجىرلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ.

ــ ئۇنداق بولسا جانابىي مۆھۇردار، تەبئەت بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇۋازىنەتنى قانداق قىلغاندا ئۇنۇملۇك تەڭشىگىلى بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى خان ئۇنىڭدىن.

ــ ئىلتىپاتىڭىزغا ھەسسىنات، جانابىي ساھىبقىران ئالىيلىرى، ــ دېدى يەللىغ تايشى، ــ تەبئەت بىلەن ئادەملەر ئارىسىدىكى بۇنداق مۇۋازىنەتنى ئۇنۇملۇك تەڭشەش ئۇچۇن، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا ئوخشاش ئىنساب ـ دىيانەتنى بىلمەيدىغان نائەھلى ئادەملەرنى سەلتەنەت ئىشىدىن چەتلىتىش، پازىل، دىيانەتلىك ئادەملەرنى سەلتەنەت، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا كۆپلەپ جەلپ قىلىش كېرەك. ئەزەلدىن جاھاننى بويسۇندۇرغان خاقان ـ پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى پازىل، دىيانەتلىك كىشىلەرگە تايىنىپ ئىش كۆرگەنلىكتىن، تەڭرى ئۇلارنىڭ قولىدىكى جاھانگىرلىك شەمشىرىنىڭ پارقىراق بىسىنى غەلبە ۋە نۇسرەت كېلىنىنىڭ چېھرىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان جاھاننەماغا ئايلاندۇردى؛ ئۇلارنىڭ قولىدىكى قۇدرەت تۇغنى پەرمانلار بېرىش ۋە زېمىنلارنى بويسۇندۇرۇش چوققىسىغا كۆتۈردى. دېمەك، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا

بولىدۇكى، قۇدرەت تېپىپ، جاھانگىرلىك كەمىرىنى بېلىگە باغلىماقچى بولغان ھەرقانداق بىر ھۆكۈمران ئۆزىنىڭ مۇراد ـ مەقسەتلىرىنى چوقۇم قولىدىكى سەلتەنەت قىلىچىغا تايىنىش ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشۇرالايدۇ !...

قەنىدىللەردىكى شاملار چېچەكلەپ، چاراسلاشقا باشلىدى. ۋاقىت خۇپتەندىن ئاشقانىدى. توغلۇق تۆمۈرخان ئاستا ئورنىدىن تۇردى ۋە:

ـــ ھۆرمەتلىك زاتى ئالىيلار، بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولسۇن، ئەمدى سىلەرگە ئىجازەت ! ـــ دەپ ئۇلارغا قايتىشقا ئىجازەت بەردى.

* * *

سۇلدۇز قوۋمنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز بۇگۈن ئەتىگەنمۇ ھەر كۈندىكى ئادىتى بويىچە مۇھىم دەپ قارىغان ئەرز ـ شىكايەتلەرنى ئالدىراپ كۆزدىن كەچۈرۈشكە باشلىدى. توساتتىن ئۇ دوغلات ئۇلۇسىدىن بولغان ئەمىر قەمەردىن دوغلات دەيدىغان بىرەيلەننىڭ ئەرزىدە ئون تۆت ياشلىق چۆرە قىز بىلەن ئون ئالتە ياشلىق غۇلامنىڭ نامى يېزىلغىنىنى كۆرۈپ، كۆزى پاللىدە يورۇپ كەتكەندەك بولدى ـ دە، بۇ ئەرزنى تولىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن باشتىن ـ ئاياغ ئوقۇپ چىقتى. ئاندىن بۇ ئەرزنى بىر چەتكە سۇرۇپ قويدى ـ دە، چوكا بىلەن چاقىرىش بىشارىتىنى بېرىدىغان جەزنى ئۈچ قېتىم يېنىك چېكىپ قويدى. جەزنىڭ ئۇنىنى ئاڭلاپ بوسۇغا يېنىدا تۇرغان سەرمۇنشى ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ كەلدى ـ دە:

ـــ خىزمەتلىرىگە پەرمانبەردارمەن، ھەزرىتىم ! ـــ دەپ تەزىم قىلىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئەمىر بايان سۇلدۇز بىر چەتكە سۇرۇپ قويۇلغان ھېلىقى ئەرزگە ئىشارەت قىلىپ:

ـــ مۇنۇنى ئال، ئۇنىڭدا يېزىلغان تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى ئالدىمغا كىرگۈز ! ـــ دېدى. سەرمۇنشى «لەببەي !» دەپ ئېڭىشىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ئەدەپ بىلەن ھېلىقى ئەرزنى قولىغا ئالدى ۋە كەينىچە شوخشۇپ مېڭىپ خانىدىن چىقىپ كەتتى.

بىرپەستىن كېيىن، سەرمۇنشى تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى خىزمەتچىلىرىگە كۆتۈرگۈزۈپ، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ھۇزۇرىغا ئەكىردى ۋە كۆرسەتمە بويىچە ھېلىقى چۆرە قىز بىلەن غۇلامنى ئەمىرنىڭ ھۇزۇرىدا قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان تارتۇقلارنى خەزىنىگە ئاپارغۇزۇۋېتىش ئۈچۈن خىزمەتچىلىرىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى.

ئەمىر بايان سۇلدۇز بەشىغا بۇلغۇن تېرىسى بىلەن تاشلانغان موڭغۇلچە دىڭ قالپاق، ئۇستىگە يېشىل رەڭلىك خاڭجۇۋ تاۋىرىدا تاشلانغان، يان ئىزمىلىق سەنسەن جۇۋا كىيىۋالغان بولۇپ، جۇۋىنىڭ ئۇستىدىن كۇمۇش توقىلىق كەمەرى ئەنلىك قىزىل بۇلغارى تاسما بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، سېپى بىلەن غىلىپىغا ھەر خىل قىممەت باھالىق مەرغۇپ تاشلاردىن كۆز قويۇلغان چىرايلىق تۇركمەن خەنجىرىنى كىندىكىنىڭ ئۈستىدىن كەمىرگە قىيىپاش تىقىۋالغانىدى. چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى، يوغان پاناق بۇرنى، قېلىن چارسا قىلى، قورۇق بېسىپ كەتكەن پېشانىسى، سەل قىزىل ئارىلاش بوغداي ئۆڭلۈك يۈزى ئۇنىڭ بوزقىر خەلقىدىن بولغان قارا ماڭغىت ئۇرۇقىدىن ئىكەنلىكىنى روشەن ئىپادىلەپ تۇراتتى.

ئۇ ئالدىدا تارتىنىپ تۇرۇشقان چۆرە قىز بىلەن غۇلامنى ئۆزىگە يېقىنراق كېلىشكە بۇيرۇدى، ھەر بىرىگە يېقىندىن سىنچىلاپ قاراپ كەتتى ـ دە، ئۆز ـ ئۆزىگە:

ـــ پاھ، پاھ !... دۇنيادا تەڭدىشى يوق، تولىمۇ ئاز تېپىلغان گۈزەللەر ئىكەنغۇ ! ـــ دەپ پىچىرلىدى. يەنە بىر قېتىم سىنچىلاپ قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇلاردىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ، مەھرىمگە:

ـــ بۇلارنى ئارقا ھەرەمگە ئاپىرىپ قوي، ئاندىن تاشقىرىدا مېنىڭ قوبۇل قىلىشىمنى كۈتۈپ تۇرغان ھېلىقى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەنگە: «بۇگۈن ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ تاۋى يوق، ئاللا خالىسا ئەتىمۇ ياكى ئۆگۈنمۇ قايتا كەلگەيسىز» دەپ ئېيتىپ قوي ! ـــ دېدى.

ھەقىقەتەنمۇ بۇ گۈزەل چۆرە قىز بىلەن بەرنا غۇلامنى كۆرگەندىن كېيىن، ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ كۆزلىرى خۇمارلىشىپ، بېشى كۈچلۈك مەجۇن يېگەندەك پىرراپ ئايلىنىپ، خۇددى بەزگەك بولغان ئادەمدەك پۈتۈن ئەزايىغا بىردىنلا تىترەك ئولىشىپ لاسسىدە بولۇپ قالدى. شۇڭا، بۇ قېرى سۇلدۇز ئۇلۇسبېگىنىڭ «كېسىلى» قاچانكى تارتۇق قىلىنغان ئاشۇ چۆرە قىز بىلەن غۇلامغا قانمىغۇچە زادى ساقايماس ئىدى. بۇنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات نەدىنمۇ بىلسۇن؟ !...

ئۇچىسىدا بوز رەڭ كىمخاب تون، بېلىدە ياپىلاق كۈمۈش توقىلىق پوتا، بېشىدا يوغان يىپەك سەللە، پەسكە قاراپ چۈشكەن مويلاۋلىرى ئېچەكلىرىنى قاپلىغان قويۇق ماش گۈرۈچ ساقىلى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن قىزىل يۈزلۈك، قورساق سالغان ئەمىر قەمەرىدىن ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىككى پۈكۈلۈپ سالام قىلدى:

ـــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىنى ۋە كۆك قەرىنىڭ تايانچى، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇسبېگى، كالانلار كالانى، ئالىملار ئالىمى، خانلار خانى، بەگلەر بېگى، ئىسلام قۇياشى، ئەمرۇل ئەزەم بايان سۇلدۇز ھەزرەتلىرىگە بىزدىن چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببەتلىك ۋە بۇرادەرلىك سالىمى بولغاي !...

ـــ ساڭىمۇ سالام بولسۇن !

ـــ چاغاتاي مەملىكىتىدىكى ئىسلام دىيانىتىنىڭ ئىگىلىرىنىڭ ئىككى قولى سېنىڭ مەرتىۋەڭنىڭ تېخىمۇ

يۈكسەك پەللىلەرگە كۆتۈرۈلۈشىنى، سېنىڭ مۇبارەك شولاڭنىڭ ئىسلام ئالىمگە تەكشى سېپىلىشىنى ئارزۇ قىلىپ، كېچەيۈ كۈندۈز دۇئادىدۇر. ئۇلار ھەر كۈندىكى بەش ۋاخ نامىزىدىن كېيىن، سېنىڭ مۇبارەك شەنىڭگە ئاتاپ ھەمدۇسانا ئېيتىشماقتا ۋە ئىسلام ئالىمىنىڭ بەختىگە سېنىڭدەك ئەدلۇ ئادالەتلىك ئۇلۇسىبگىنى يارىتقان تەڭرىتائالاغا شۈكۈرانە قىلىشماقتا. ھالا بۈگۈن ئاشۇلارغا ۋاكالىتەن مېنى سېنىڭ مۇبارەك چېھرىڭنى يېقىندىن كۆرۈش، پايە ـ بوسۇغاڭنى سۆيۈش بەختىگە مۇيەسسەر قىلغان ئاللاتائالادىن چەكسىز مىننەتدارمەن!

ئۇلۇسىبگى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ ئىككى ئېشەككە يۈك بولغۇدەك ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ مەدھىيە سۆزلىرىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمىدى. شۇڭا، نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا:

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ئۆزۈڭمۇ ئامان ـ ئېسەن، ساق ـ سالامەت بولغايسەن! ـــ دەپ قويغان بولدى. ئاندىن دۇغلىنىپ قالغان كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ، ـــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، سىلەر دوغلاتلار بىلەن بىز سۇلدۇزلار ئارىسىدىكى گىنە ـ ئاداۋەتنىڭ ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇزۈڭمۇ بىلىسەن. گەپنى ئۇزارتماي، قېنى ئېيتىپ باقىنچۇ، سېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىڭدىكى مۇددىئايىڭ زادى نېمە؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

ـــ سادىغاڭ كېتەي، ئەمىر جانابلىرى، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تامىقىنى قىرىپ. ئۇ دۇمبىسىنى ئېگەر غاجاپ يېغىر قىلىۋەتكەن ئاتتەك سىلكىپ قويدى ـ دە، يىغلامسىراپ مۇنداق دېدى:

ـــ لەنىتى قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۇر دوغلات قوۋمىنىڭ زورى بىلەن چاغاتاي تەختىگە خان بولغانىدى، بۇ ساڭمۇ ئايان. بىراق، ئۇ بىز دوغلاتلارنىڭ تۈز ھەققىنى ئاقلىمايلا قالماستىن، بەلكى يەنە كۆپلەپ جاپالارنى قىلدى. ئۇزاق يىللاردىن بېرى قان ـ

تەر بەدىلىگە ئىشلىگەن خىزمەت تۆھپىسىزنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇدى. ئاكام ئەمىر بۇلاجى ئۆلۈۋىدى، نەپرەتلىك يېتىم ئوغلاق تۇغلۇق تۆمۈر دەرھال يۈزىنى تەتۈر قىلىپ: «ماڭ يوقال، كەت! ئەمدى بۇ يەردە ساڭا ئىش يوق!» دەپ مېنى يىراقتا قوغلىدى. مانا ئۆزۈڭمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، ئىككى قولۇمنى بۇرنۇمغا تىقىپ، سېنىڭ ئالدىڭغا پاناھلىق تىلەپ كەلدىم. قىش قاتتىق، قار قېلىن، ئۇستىبېشىم يالاڭ - يۇپۇڭ، يېنىمدا بىر تال قارا چاقا تۇشلۇق ۋەجىم يوق. مانا شۇ ھالەتتە سېنى پاناھ تارتىپ، ئۆزۈمنى قوينۇڭغا ئېتىشقا مەجبۇر بولدۇم... — ئۇ سۆزىنى داۋام قىلدۇرالماستىن، كېكىردىكى بوغۇلۇپ، ھۆڭرەپ يىغلاپ تاشلىدى.

— سەۋر قىل، ئى قەمەردىن، سەۋر قىلغايسەن، ئاللا سەۋر-تاقەتلىك بەندىلىرىگە ھەر ۋاقىت يار - يۆلەك بولىدۇ، — دەپ ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياسىدى، — ھېچقىسى يوق. ئەجىلى توشقان كېتىدۇ، رىزقى توشمىغان قالىدۇ.

ئەمىر قەمەردىن دوغلات كۆز يېشىنى يېڭىگە سۈرتۈپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— دوغلاتلاردا: «ئات ئۈركۈگەن يېرىدىن يۇرمەس، ئەر قورقماق يېرىدىن ئۆتمەس» دېگەن بىر سۆز بار. ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، بىز دوغلاتلار بىلەن سىلەر سۇلدۇزلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاشۇ كونا ئاداۋەت تۇپەيلىدىن، مەن ئەسلىدە سېنىڭ ئالدىڭغا سارغىيىپ كەلمەسمەن، دەپ ئويلىغانىدىم. بىراق، ئوتتۇز يىل خىزمەت قىلىپ، ھالا بۇگۈن يېشىم ئاتمىشقا كىرگەن چېغىمدا ئىسسىق ئۆيدىن قوغلانغان مېنىڭدەك ناتىۋان بىر قېرىنى سېنىڭدىن باشقا يەنە كىمۇ پاناھلىق بېرەر؟ مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىڭغا بېشىمنى ئېگىپ كەلدىم. ئەمدى ئىنساب سېنىڭدە، مانا مەن ئالدىڭدا تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇپتىمەن، سەنمۇ ئۆتمۈشتىكى كونا ئاداۋەتنى ئۇنتۇپ، مېنى ئاچلىقتىن، سوغۇقتىن ئۆلمىگۈدەك ھالدا ھىمايە قىلىپ، بېشىمنى

سىلارسەنمۇ؟...

ـــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، گەرچە دوغلاتلار بىلەن سۇلدۇزلار ئارىسىدىكى گىنە ـ ئاداۋەت تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق، ـــ دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇدۇل جاۋاب بەرمەستىن، ـــ بىراق، بىزدە: «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ» دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. بۇگۈن سەن تولىمۇ بىچارە ۋە سولغۇن كۆرۈنىسەن. گېپىڭ بولسا، ئوچۇق ئېيتمۇۋەرگىن. قېنى سەن نېمە دېمەكچى، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز تېخى ئۆلگىنى يوق!

ـــ مېنىڭ تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن چىقىشالماسلىقىم، ـــ دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تىنغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، ـــ ئۇنىڭ ئائىلىسابلىقىغا زادىلا تاقەت قىلىپ تۇرالمىغانلىقىمدىن بولغان. دۇنيانىڭ ئىشى ھەر ۋاقىت شۇنداق بولىدىكەن: ئەتىگەنده خۇشال بولساڭ، كەچقۇرۇن خاپا بولىدىكەنسەن. بىر كۈن ئارزۇ ـ ئارمىنىڭغا يەتسەڭ، ئون كۈن خاپىلىق ـ پەرىشانلىق تېپىۋالىدىكەنسەن. بىراق، مەن ئويلىغىنىمنى ئىچىمده ساقلىيالمايدىغان ساددا بىر ئادەمەن. شۇڭا، مۇشۇ كەمگىچە ھېچكىمدىن ھېيىققان ئەمەسمەن...

ئۆتكەن ۋەقەلەر بىردىنلا ئۇنىڭ ئېسىگە كېلىپ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى. بىراق، شۇ چاغدا ئۆزىنىڭ ئاغىسى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۇلۇسبېگلىق مەرتىۋىسىنى تەلەپ قىلىپ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقى، ئاندىن ئالمالىقتىكى «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»ده كۆيۈپ ئۆلگەن ئاغىسى ئەمىر تۆلەك بىردىنلا ئېسىگە كېلىپ، ئۇنىڭ كۈلكىسى يىغىغا ئايلاندى.

ـــ ۋاي ـ ۋۇي، ھېلى كۈلسەن، ھېلى يىغلايسەن! ئى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، سەن ئۆزۈڭ ساقمۇ قانداق؟ ـــ دەپ ئەمىر بايان سۇلدۇز گەپنى باشقا تەرەپكە بۇرىدى، ـــ ھازىرلا تېخى سېنى كۆرۈپ «مېنى يوقلاپ كەپتۇ» دەپ سېنىڭدىن خۇشال

بولغانىدىم. بۇ نېمىسى، دۇنيانىڭ ئىشلىرى راستلا قىيىن ئىكەن ـ ده، قۇرۇپ كەتسۇن شۇ دۇنيا ! ئى قەمەرىدىن، سەن «ھامامغا كىرىشكە قارىغاندا، ھامامدىن چىقىش قىيىن» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ، ئەل ـ ئۇلۇس ئارىسىدا يولدىن ئازغانلار كۆپىيىپ كەتتى. ئۇلار تېخى بۇنداق ھادىسىنى ياخشى چۈشەنمەستىن، «ۋاي، تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ياخشى خان بارمۇ دۇنيادا !» دەپ خۇددى مەست تۆگىدەك ئاغزىلىرىنى كۆپۈكلىتىپ يۇرۇشىدۇ، تېخى !

ـــ ھەي، ئۇنى بىر دېمە، ـــ دەپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، ـــ سېنىڭ بىلەن مەن ھەر ئىككىلىمىزنىڭ ئېڭىكىگە ساقال چىقىقاندىن تارتىپ، مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىڭ تۇغلۇق تۆمۈر ئىسىملىك بىر ئوغلىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئاڭلىمىغاندۇق. ئاغام ئەمىر بۇلاجنىڭ زورى بىلەن ئاشۇ نەپرەتلىك قارا تاپان مالچىنىڭ بەخت ـ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىگە ناھايىتى ئاسانلا خان بولۇۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ سېنىڭ بىلەن مېنىڭ بۇ بېشىمىزغا قانداق پالاكەتلەر ياغمىدى دەيسەن؟ ! سېنىڭ بىلەن بىز ئۇنىڭدىن قانچىلىك ياخشىلىق كۆرۈپ كەتتۇق؟ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ غالچىلىرى سېنىڭ بېشىڭدا قامچا ئوينىتاتتى، سېنى سەلتەنەتكە زادىلا يېقىن يولاتمىدى. مانا ئۆزۈڭمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، ئۇ مېنىڭدىن ئۇلۇسبېگىلىق مەرتىۋىسىنى تارتىۋالغانىنى ئاز دەپ، ھالا بۇگۈن يېشىم ئاتمىشقا يەتكەندە، ماڭا «قاتالىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن» دېگەن بەتنامنى چاپلاپ، مېنى ئىسسىق ئىنىمدىن قوغلاپ چىقاردى...

ئەمىر بايان سۆلدۇز بىر چاغلاردا ئەمىر قەمەرىدىنىڭ تەق ـ تۇرقىدىن كۆلگىنى ئېسىگە چۈشۈپ، كۆز ئالدىدا تۇرغان ئۇنىڭ ئۇستىباشلىرىغا نەزەر سالدى ـ دە:

ـــ باشقا چۈشكىنىنى كۆز كۆرىدىكەن، ـــ دەپ كۆلۈپ قويدى.

ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ يۈرىكىدىكى ئوتنى ئۆچۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. ئۇ لېۋىنى چىشلەپ ئۆزۈۋەتكۈدەك چاينىدى، چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى، ھاسىراپ ئېغىر نەپەس ئالدى. ئۇ ھەربىر ئېغىز سۆزنى سۆزلىگەندە ئاۋازى غەلىتە چىقاتتى:

— تۇغلۇق تۆمۈر ! سەن ئىتنى ئالداپ تۇرۇپ ئۇرىدىكەنسەن، — دەپ سۆزلىدى ئۆز ـ ئۆزىگە.

— ئى ئەمىر قەمەرىدىن، بىلەمسەن؟ — دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇز، — ئىت ھەممە ۋاقىت ئىتتۇر. شۇڭا، ئۇنى ئالداپ ئۇرسىمۇ، ئۇنى تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇرسىمۇ بولىۋېرىدۇ !

— ئۇغۇ شۇنداق، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، — دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات كۈچۈكلىنىپ، — مېنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرگە مۇنچىلىك چىش ـ تىرنىقىمغىچە ئۆچ بولۇپ كېتىشىم پەقەت ئۆزۈم ئۈچۈنلا ئەمەس. گەرچە ھازىرقى مەرتىۋەم، ئورنۇم پايە ـ پەگاھىتا بولسىمۇ، ئەمما مۇراد ـ مەقسەتلىرىم تەڭرىتاغلىرىدەك يۈكسەكتۇر. مەن سېنى ئۆز ئاغام، يولباشچىم، دەپ چۈشەنگەنلىكىم ئۈچۈن، ھالا بۇگۈن سېنىڭ ئالدىڭدا قول باغلاپ، پەرمانبەردار بولۇپ تۇرۇپتىمەن. لەنىتى قارا تاپان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەتراپىنى ئورىغان ئۇرۇغلانلارنىڭ ھەممىسى پەقەت پۇتىنىڭ ئۈچىنىلا كۆرىدىغان بىر توپ ئىرادىسىز ئادەملەردۇر. مەن ئەگەر يېڭىلىشمىسەم، ئۇلارغا قارىغاندا سەن كۈچلۈكرەك كۆرۈنسەن. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا پەقەت سەن ئارقىلىقلا ئېرىشىش مۇمكىن، دەپ قارايمەن.

— بىز توق بولساق، سەنمۇ توق بولىسەن، بىز ئاچ بولساق، سەنمۇ ئاچ بولۇرسەن ! — دېدى ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — دۈئا قىل، بىزدىن دۆلەت ـ ئىقبال كەتمىسۇن !

ئۇلۇسبېگىنىڭ سۆزى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا خۇددى مەجۇنىڭ گىلدىڭدەك تېز تەسىر قىلىپ، ئۇنى قاتتىق

روھلاندۇرۇۋەتتى، ئۇ دەرھال ئىككى قولىنى دۇئاغا كۆتۈردى:
ـــ ئىلاھىم، ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، ئامىن !...

نەزم

ئادەم جانۇ تېنى تىلسىمدۇر، بىراق،
ئارىلاش پاك گۆھەر ۋە قارا تۇپراق.
بۇ تىلسىمنى پارە قىلغاچقا پەلەك،
پاكلىق پاكقا كېتەر، تۇپراققا تۇپراق.

ـــ جالالىدىن رۇمىي

خاتىمە

ئەمر تۆمۈر كۆرەگاندىن كەلگەن مەكتۇپ

«بىر يامانلىق، بىر ياخشىلىق، ئېگىز بولۇپ بىر كەلگەن، بىر قاراڭغۇ، بىر يورۇق، تۇندىن كېيىن كۈن كەلگەن.»
—— ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىدىن

مىلادىيە 1358 ـ يىلى كۈز پەسلى.

كىشىلەر ئادەتتە كۈز پەسلىنى غازاڭ پەسلى دەپمۇ ئاتىشىدۇ. بۇ يىل ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا كۈز ئادەتتىكىدىن بالدۇر كەلدى. ۋادىلاردىكى ئۈزۈمزارلىق ۋە ئانارلىقلاردىكى مېۋىلىك دەرەخلەر ياز بويى مول بولغان مېۋىلىرىدىن ئاللىقاچان ئايرىلغان، شاخلىرىدا زەپىراندەك سارغىيىپ يېنىك مىدىرلاپ تۇرغان ئاندا ـ ساندا قۇرۇق يوپۇرماقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خېلى بۇرۇنلا يالىڭاچلىنىپ قالغانىدى.

بىراق، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كېش شەھىرىدە بولسا ئەھۋال باشقىچە ئىدى. بۇ يەرگە ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى سەمەرقەنت تەرەپتىن كېلىدىغان چوڭ يولنىڭ بويىدا قاتار ـ قاتار قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشقان ئېگىز چىنار، قامەتلىك سەرۋى، يىل بويى كۆكىرىپلا تۇرىدىغان سەنۇبەر①، كۈمۈشتەك ئاق ۋە كىچىككىنە يوپۇرماقلىق كۆركەم

① سەنۇبەر—— قارىغايغا ئوخشاش ئېگىز ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ، يوپۇرمىقى دورىلىق قىلىنىدۇ.

لىسانتىتەير① قاتارلىق دەرەخلەر بولسا كەچ كۈزدىمۇ خۇددى نەۋ باھاردىكىدەك ياشىرىپ تۇراتتى. بۇ يەردىكى دەل ـ دەرەخلەر قىش ـ ياز ياپيېشىل تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ شەھەرنى يېشىل شەھەر مەنىسىدىكى شەھىرىسەبىز دەپمۇ ئاتايتتى.

تارىختا شەھىرىسەبىز دەپ ئاتالغان بۇ كېش شەھىرى قەدىمكى زامانىدا تولىمۇ بەختىيار ۋە گۈللەپ ـ ياشنىغان ئاۋات شەھەر ئىدى. چىڭگىزخان ئىستېلاسىدا موڭغۇل لەشكەرلىرى بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىغان بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا بارلاس ئۇلۇسىنىڭ كۆرەگان ئۇرۇقىدىكى ئەمىر قاراچار باھادىرنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن باشقىلاتىن گۈللىنىشكە باشلىغانىدى. چاغاتاي خان ئەمىر قاراچار باھادىرنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە ـ خىزمەتلىرىنى تارتۇقلاش يۈزىسىدىن كېش، نەقشەب ۋىلايەتلىرىنى ئۇنىڭ جەمەتىگە بەخشەندە قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ جايلار كۆرەگان ئۇرۇقىنىڭ ئاتا مىراس زېمىنىغا ئايلاندى.

ئەمىر تەرەغاي باھادىر جەمەتىنىڭ «كۆرەگان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىدى: رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر ۋاقىتلاردا بۈيۈك جاھانگىر چىڭگىزخان ئىرانىنى ئىستېلا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى بېسىۋالغان زېمىنلارنى ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەرگەندە، ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، مۇغۇلىستان ۋە ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق جايلارنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى ھەمدە ئۆزىنىڭ قاراچار نويان ئىسىملىك بىر سەركەردىسىنىمۇ قوشۇپ ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ تەينىلىدى. قاراچار نويان چاغاتاينىڭ قىزىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا كۈيۇ ئوغۇل بولدى. موڭغۇللار كۈيۇ

① لىسانتىتەير ــ يوپۇرمىقى قۇشنىڭ تىلىغا ئوخشايدىغان كىچىك يوپۇرماقلىق بىر خىل دەرەخ، يوپۇرمىقى دورىلىق قىلىنىدۇ.

ئوغۇلنى «كۆرەگان» دەپ ئاتايدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر قاراچار نويانىڭ جەمەتىدىكىلەرنىمۇ «كۆرەگان» ئۇرۇقى دەپ ئاتايدىغان بولدى.

مىلادىيە 1347 ـ يىلى قىشتا ماۋەرائۇننەھرىنىڭ قارشى① دېگەن يېرىدە يۇز بەرگەن بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا، بارلاس ئۇلۇسىبېگى ئەمىر قازغىن ماۋەرائۇننەھردىكى چاغاتاي نەسلىدىن بولغان «نائىب خان» قازانخان ②نى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن ماۋەرائۇننەھرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئاخىرقى ھېسابتا بارلاس قوۋمىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەر يەردە ھەر قەبىلىنىڭ ئۇلۇغى ئۆز ئالدىغا «خان» بولۇپ كۆتۈرۈلىدىغان باشباشتاقلىق ھالەت شەكىللەندى. خۇددى چۆلدىكى ئاقار قۇمنىڭ كۆچكىنىدەك، مۇلكىي تەۋابىق③ كۆپ بولدى. ھېلى ئۇ يەردە، ھېلى بۇ يەردە يېغا ـ ئۇرۇش يۈز بېرىپ تۇردى. ئۇرۇشتىن كېيىن بولسا كىمنىڭ كۆلەمدە تارقىلىدىغان يۇقۇملۇق تائۇن كېسىلى④ تۈپەيلىدىن بۇ يەردىكى ئاھالە توپ ـ توپ قىرىلىپ كەتسە، يەرلەرنىڭ تېرىقسىز ئاق تاشلىنىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن يۈز بېرىدىغان ئاچارچىلىقتا يەنە نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كېتەتتى. بەزىدە يىل بويى ئۇدا داۋاملاشقان قۇرغاقچىلىق تۈپەيلىدىن كىشىلەر يېڭى يەرلەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقتىن، ئاۋات ئاۋادان ـ كەنتلەر ئادەمسىز تاشلىنىپ قالاتتى.

ئەمىر قازغىن بارلاس ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ھەربىي يۈرۈشلەرنى قىلىپ تۇراتتى. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىللە پات ـ پات چوڭ-چوڭ بەزمە ـ زىياپەتلەرنىمۇ ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى؛ ئۇ ئۆزىنىڭ

---

① قارشى ـــ «نەقشەب» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② قازانخان ـــ بەزى مەنبەلەردە «غازانخان» دەپ ئاتالغان كىشى.

③ مۇلكىي تەۋابىق ـــ «تايىبە، گۇرۇھ، قەبىلە» مەنىسىدە.

④ تائۇن كېسىلىكى ـــ ۋابا، ساقايماس كېسەل، دېگەن مەنىدە.

ئىسيانچى قېرىنداشلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈنمۇ توختاۋسىز ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى؛ ئۇلار بىلەن ياريشىش ئۈچۈن يەنە تېخى بەزمە ـ زىياپەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇنداق قانلىق ئۇرۇشلارمۇ، كاتتا زىياپەت ـ بەزمىلەرمۇ ئاھالىدىن نۇرغۇن ئاقچا ـ پۇل تەلەپ قىلاتتى. بىراق، خۇددى بۇنداق ئۇرۇشلاردا ناھەق قان تۆكۈلۈشتىن باشقا نەتىجە بولمىغىنىدەك، بەزمە ـ زىياپەتلەرنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن ئەلنىڭ يىلىكى ئۇزۇلۈپ، بېلى ئوشتۇلۇپ كېتەتتى.

غەلىبىلەردىن ئېسەنگىرەپ، بېشى قايغان ۋە بۇلاڭچىلىق، زېمىن باسقۇنچىلىقى قىلىپ كۈن كەچۈرۈشكە ئادەتلەنگەن بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن گەرچە چاغاتاي سەلتەنەتىنى خالا ـ خالىماي ئېتىراپ قىلىپ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ياراشقان، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ تونۇپ، ماۋەرائۇننەھر بىلەن ئالمالىق ئوتتۇرىسىدا قىسقىنا بىرلىككە كېلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق ۋەزىيەت ئۇزاققا سوزۇلمايتتى. چۈنكى، ئۇلار ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ماۋەرائۇننەھردە ياشاپ كەلگەچكە ئاللىقاچان تۇركىلىشىپ بولغان. شۇڭا، بارلاسلار ئۇچۇن بۇ زېمىن تار كېلىپ قالغانىدى. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل مەملىكەت بولۇپ، سەلتەنەت سۈرۈشتەك قارا نىيىتى بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاسنى زادى تىنىم تاپتۇرمايۋاتاتتى.

* * *

شەھرىسەبزنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان ئاھاكلىق دېگەن بىر تۆپىلىكتە ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئەللىك تانابلىق بىر باغ ـ ھويلىسى بار ئىدى. بۇ باغدا ئۆرۈك، ئۈجمە، جىنەستە، گىلاس، پىستە، بادام، كۈدە ئامۇت، نەشپۈت،

ئامۇت، بېھى، شاپتۇل، ئانار، ئالما، ياڭاق، خورما، ئۈزۈم، ئۇلجا، ئەنجۇر، ئەينۈلا، قارىئۆرۈك، چىلان، جىگدە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، ئىشقىلىپ، ئىقلىمدا بار مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ قايسى خىلىنى ئىزدىسىڭىز، شۇ خىلدىن تېپىلاتتى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەتراپىغا مەجنۇن تاللار سايە چۈشۈرۈپ تۇرۇشقان يوغان بىر كۆل بار ئىدى. كۆلنىڭ كىنىدىكىدە ئەينەكلىك چىرايلىق بىر شىپاڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شىپاڭ سالاسۇنلۇق ياغاچ كۆۋرۈك ئارقىلىق قىرغاق بىلەن تۇتاشتۇرۇلغانىدى.

ئاسماندا يۇلتۇزلار چاراقلاپ تۇرغان تىنىق ھەم سالقىن بۇ كۈز كېچىسىدە ئەتراپ شۇنچىلىك جىمجىت ۋە پىنھان ئىدىكى، ۋادا تەرەپتىن سوقۇۋاتقان ئىللىق، مەيىن شامالدا تۇرغان ئادەمنىڭ تېنى شۇنداق ھۇزۇرلىنىپ يايراپ كېتەتتى.

توڭگۈز يىلىدىكى يېغىلىقتىن كېيىن بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئائىلىسىدە دەم ئېلىشقا رۇخسەت قىلغانىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى تۆمۈر تېخى كىچىك بولغاچقا، ئەمىر تەراغاي باھادىر بارلاس ئەمىرلىكى ۋەزىپىسىنى ئۆزىنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئەمىر ھاجى بارلاسقا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تولىمۇ بىزار بولغان قاينىاق شەھەر تۇرمۇشىنى تاشلاپ، ئۆزى يالغۇز ئاھاكلىقتىكى مۇشۇ جەننەتتەك گۈزەل باغ ھويلىسىغا كۆچۈپ كېلىۋالغان ۋە بۇ يەردە قۇلىقى تىنچ ياشاپ كەلمەكتە ئىدى.

مانا بۇگۈنمۇ شۇنداق يېقىملىق، سالقىن ۋە ئايدىڭ كۈز كېچىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. ئەستەرلىك قېلىن نىمچىسىنى يېپىنچاقلىۋالغان ئەمىر تەرەغاي باھادىر ئۇيقۇسى قېچىپ، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەينەكلىك شىپاڭدا كېچە مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرغانىدى. ئاسماندا ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئاي كۆك قەرىدە ئېسىپ قويۇلغان پانۇستەك ئەتراپىنى يورۇتۇپ تۇراتتى. بۇگۈنكى كېچە مەنزىرىسى ھەقىقەتەن گۈزەل ئىدى.

مۇلازىمنىڭ بىمەھەل يېتىپ كېلىشى باھادىرنىڭ كۆڭۈل ئارامىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مۇلازىم ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ كۆرۈشمەكچى بولۇپ مېھمانخانىدا ئۇنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

ئەمىر تەرەغاي باھادىر شىپاڭدىن قايتىپ مېھمانخانىغا كىردى ۋە ئىنىسى، بارلاس ئەمىرلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر ھاجى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. مۇلازىم داستىخان سېلىپ، نان بىلەن چاي كەلتۈردى، ئاندىن ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنى مېھمانخانىدا يالغۇز قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

ـــ تەن ـ سەھەتىڭىز ياخشىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى تەرەغاي باھادىر ئۇنىڭدىن، ـــ جاھانىڭ ئىچى تىنچلىقمۇ؟ جىيەنىڭىز ياخشى تۇرۇۋاتامدۇ؟

ـــ ئىنشائاللا، ئەمىرزادەم سىزگە ئالاھىدە سالام ئېيتىشىمنى تاپىلىدى. ئۇ ھازىر ئەمىرنىڭ خىزمىتىدە بولغاچقا، مېنىڭ بىلەن بىللە كېلەلمىدى. سىزنى بەك كۆرگۈسى بار ئىدى. لەشكەر باشقۇرۇش ئىشلىرىدا كۆزى خېلى پىشىپ قالدى ئۇنىڭ. ئاللا خالىسا، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئىستېداتىنى جارى قىلدۇرىدىغانغا نى ـ نى سورۇن ھازىرلانغۇسى.

ـــ ماشائاللا، ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، ئىلاھىم. ھە، ئەمىرنىڭ سارىيىدا نېمە يېڭىلىقلار بار؟ كېلىشىڭىز ھەققىدە بىزنى خەۋەرلەندۇرمەپسىز، بولمىسا ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ قويار ئىكەنمىز.

ـــ بىمەھەل كېلىپ سىزنى پاراكەندە قىلىپ قويغىنىمغا بەكمۇ خىجالەتمەن، ـــ دېدى ئەمىر ھاجى بارلاس ئەمىر تەۋازۇ بىلەن، ـــ مەن ئالدىڭىزغا بىر ئىش توغرىسىدا سىز بىلەن مەسلىھەتلەشكىلى كېلىۋىدىم...

ـــ ھە، قېنى بىمالال سۆزلەۋېرىڭ...

ـــ بەزى خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئەمىر قازغىن ئىسيان كۆتۈرىدىغان ئوخشايدۇ. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانغا قارشى ئۇرۇش

قىلىش تەرەددۇتىدا ھەدەپ ئەتراپىغا لەشكەر توپلاش بىلەن مەشغۇل بولماقتا. ئۇ «كۆرەگان ئۇرۇقدىكىلەر بىر تۇمەن لەشكەر بېرىسىلەر» دەپ مېنى ھەدەپ قىستىماقتا !...

ـــ ھە، ھە، ئىش مۇنداق دەڭ؟ ! ئەسلىدىمۇ خانىڭ ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈۋاتقىنىغا ئۇزاق بولغانىدى. ئەگەر ئىش سىز ئېيتقاندەك بولسا، ئۇنىڭغا بۇ تېپىلغۇسىز بىر باھانە بولۇپ بېرىدۇ ـ دە !

ـــ شۇنى دېمەمسىز، ـــ دېدى ئەمىر ھاجى بارلاس ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ سۆزىنى قوللاپ، ـــ تۇڭگۇز يىلدىكى يېغىلىقتا چاغاتاي خانى قازانخان ئەمىر قازغىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ بۇنى ئاز دەپ، ھالا بۇگۈن يەنە ئۇرۇش قوزغاشقا تەمشىلىۋاتىدۇ. شۇنداق بولىدىغان بولسا بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ ئۇنىڭغا لەشكەر بېرىمىزمۇ ياكى بەرمەيمىزمۇ؟ مېنىڭچە، بىز بېشىمىزغا ئىش تېپىۋالمىساقلا بولاتتىغۇ؟

ـــ ھۆرمەتلىك ئىنىم، مېنىڭ سىزگە بېرىدىغان مەسلىھەتىم بايا ئېيتقان سۆزۈمدىن سىزگە مەلۇم بولدى دەپ ئويلايمەن، ـــ دېدى ئەمىر تەرەغاي باھادىر ئويلىنىپ تۇرۇپ، ـــ ئەمىر قازغىنىڭ بۇنداق بولمىغۇر ئىشىنى مەنمۇ قوللىمايمەن. چۈنكى، بىزگە ھازىر ئەڭ كېرەكلىك نەرسە يېغا ئەمەس، بەلكى تىنچلىق، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئاسايىشلىقى. خۇددى سوغۇق كۈز شامىلى ۋادىغا بېسىپ كىرسە، كۆك يوپۇرماقلارنى سارغايتىپ غازاڭ قىلىپ تاشلىغىنىدەك، ئەمىر قازغىنىڭ ۋاقىتسىز ئۇرۇش قوزغىشىمۇ ئەل ـ ئۇلۇسىنىڭ تىنچقىنا تۇرمۇش ئارامىنىڭ بۇزۇلۇشىغا، ئاران ياندۇرغان روزغار چىرىغىنىڭ بىمەھەل ئۆچۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىز شۇنى ياخشى بىلىڭكى، ئەمىر قازغىن ھازىرقى ۋاقىتتا خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش نەتىجىسىدە ئەسلىدىمۇ زۇلۇم ـ زۇلۇمەت ئىچىدە ئازاب تارتىۋاتقان ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن

چاغاتاي مەملىكىتى مىقياسىدىمۇ مالىمانچىلىق يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق بولغاندا، بىر زالىم ئورنىغا يۈزلىگەن زالىملار چىقىپ ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ بېشىدا ياشاق چېقىشقا باشلايدۇ ـ دە، ئاران تىنچىغان ئەلنىڭ مەئىشەت ـ خاتىرجەملىكىنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، خەلقنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرىدۇ. ئويلاپ بېقىڭ، بۇنداق بولسا، كىملەر زىيان تارتىپ، يەنە كىملەر قانچىلىك پايدا كۆرەر؟!

ــ ھۆرمەتلىك ئاغا، مەنمۇ خۇددى سىز ئويلىغاندەك ئويلىۇىدىم. بىراق، جىيەنىم ئەمىرزادە تۆمۈرنىڭ ئەمىر قازغىنىنىڭ ساريىدا خىزمەتتە ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، لەشكەر بېرىشنى ئاشكارا رەت قىلالمىدىم.

ــ ناھايىتى توغرا قىپسىز، ــ دېدى ئەمىر تەرەغاي باھادىر، ــ مەنمۇ بايات ئەسلىنىڭ مۇشۇ نازۇك يېرىنى ئويلاپ قېلىۇىدىم. بىلمىدىمكى، سىز ماڭا بۇ ئىشتا قانداق مەسلىھەت بېرۇرسىزكىن؟

ــ مېنىڭ ئويۇمچە، ئەمىر قازغىن خانغا قارشى ئۇرۇشنى دەرھال قوزغىيالماسلىقى مۇمكىن.

ــ نېمە ئۈچۈن؟

ــ ئۇ تېخى ئۆز ئەتراپىغا كەڭ كۆلەمدە يېغىلىق قوزغىيالىدىغۇدەك دەرىجىدە يېتەرلىك قوشۇن توپلاپ بولالمىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم ۋاقىت كېتىدۇ. يېقىندا ئۇ بۇ مەقسەتتە دەشتى قىپچاقتىكى ئۆزبېك خاندىن يارىدەم سوراپ ئادەم ماڭدۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن تا ھازىرغىچە ئېنىق جاۋاب كەلگىنى يوق. دېمەك، ئەمىر قازغىن يېغىلىق قوزغاشقا يېتەرلىك دەرىجىدە كۆچ توپلاپ بولغۇچىلىك ئارىلىقتا، ئۆز نىيىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنى بىر مەزگىل يەنىلا تۇغلۇق تۆمۈرخانغا سادىق ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارى قىلىپ كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ؛ بىز خانغا ئۇنىڭ بۇ ياۋۇز نىيىتىنى مەلۇم قىلىشىمىز لازىم، دەپ ئويلايمەن. بۇ يىل يازدا خان ماڭا ئالاھىدە مەكتۇپ ئەۋەتىپ چا-

غاتاي ئۇلۇسىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ۋە ماۋەرائۇننەھرىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى ساقلاشتا ئۆزىنىڭ ھەممىدىن بەكرەك بىز كۆرەگان ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ھەممىتىگە تايىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇڭا، بىزمۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بىرلىك، ئىتتىپاقلىقىنى خۇددى كۆز قارىچۇقىمىزنى ئاسرىغاندەك ئاسرايدىغانلىقىمىزنى، ماۋەرائۇننەھرىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىش بولۇشىنى خالايدىغانلىقىمىزنى، يېغىلىقنى خالىمايدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن خانغا جاۋاب مەكتۇپ يوللىساقمىكىن، دەپ ئويلايمەن. ھۆرمەتلىك ئاغامنىڭ مېنىڭ بۇ مەسلىھەتمنى ماقۇل كۆرۈش ـ كۆرمەسلىكلىرى ماڭا نامەلۇم.

ئەمىر تەرەغاي باھادىر ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ بۇ مەسلىھەتىنى ئۆزىنىڭ خىيال دەپتىردە ئىمتىھان قىلىپ دەڭسەپ كۆردى ـ دە، ئاندىن:

ـــ مەيلى بولمىسا، ـــ دېدى ئىنىسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، ـــ ئۇلۇغ بوۋىمىز قاراچار نويان ئۇلۇغ جاھانگىر چىڭگىزخاننىڭ سادىق سەركەردىسى ئىدى. كېيىن چاغاتايغا كۈيۈ ئوغۇل بولۇپ، كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن، چاغاتايخان بۇ كىشى، قارشى ۋىلايەتلىرىنى ئۇلۇغ بوۋىمىز قاراچار نويانغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىۋەتكەنىدى. دېمەك، چاغاتاي خانىدانى بىز كۆرەگانىيلار جەمەتىگە ئەزەلدىن ئىلتىپات نەزىرى بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلدى. بىز موغۇللار ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ تۇز ھەققىنى ئۇلۇغلايمىز. يەنى، بىزنىڭ گەدىنىمىزدە چاغاتاي خانىدانىنىڭ تۇز ھەققى بار. ئەلھال، بۇگۈن مانا شۇ تۇز ھەققىنى ئاقلايدىغان پەيت يېتىپ كەلدى. شۇڭا، ئازغىنا مەنپەئەتنى دەپ چاغاتاي سەلتەنەتىدىن يۈز ئۆرۈسەك، تۇزكورلۇق قىلغان بولۇپ قالمايمىزمۇ؟ ! شۇ ۋەجىدىن ئەمىر قازغىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىنى ۋاقتىدا خانغا مەلۇم قىلىپ، سەلتەنەتنى ئالدىنئالا ئاگاھلاندۇرۇپ قويمىقىمىز زۆرۈر. يەنى، كىشى بىلەن قارشىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى ساقلاپ قېلىش

ئۇچۇن، كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان، زىخمۇ كۆيمەيدىغان ئەپچىل چارە قوللانساق، دەپ ئويلايمەن.

ــ بۇ ئەپچىل چارە نېمىدۇر؟

ــ ئەمىر قازغىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىۋاتقانلىقى ھەقىقىدە خانىنى خەۋەرلەندۈرۈپلا قويساق، شۇنىڭ ئۆزى كۈپايە بولۇر. ئەمدى ئۇنىڭ نېرىسىدىكى چارىنى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزى قىلۇر. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق بىز بىرىنچىدىن، كۆرەگان ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتگە سادىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايمىز؛ ئىككىنچىدىن، بارلاس ئۇلۇسىبىگى ئەمىر قازغىنىڭ ئالدىدا ئەيىبلىك سانالمايمىز.

ــ ئى ئاغا، بۇ چىگىچ مەسىلىنى كارامەت دانالىق بىلەن يەشتىڭىز جۇمۇ، رەھمەت سىزگە، ــ دېدى ئەمىر ھاجى بارلاس كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ مەنكى نادان ئىنىڭىز بۇ چۈۋۈلۈپ كەتكەن چىگىچ يىپنىڭ ئۇچىنى تاپالماي بېشىمنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ تۇرغانىدى. سىز بۇ چارىڭىز بىلەن مېنى چوڭ بىر غەمدىن خالاس قىلدىڭىز. ئەمىر قازغىنىڭ سارىيىدا سىزنىڭ ۋە مېنىڭ رەقىبلىرىم تولۇپ يېتىپتۇ. ئېنىقكى، كۆرەگان ئۇرۇقىدىن بىر تۈمەن لەشكەر ئېلىش چارىسىنى ئەمىر قازغىنغا دەل ئاشۇلار كۆرسەتكەن. ھۆرمەتلىك ئاغا، بىز كۆرەگان ئۇرۇقىنىڭ ئەمىر قازغىنغا قانداق سادىق ئىكەنلىكىمىزنى مەن ئېيتمىساممۇ بىلىسىز. مانا بۇ سەلتەنەت دۈشمەنلىرى بولغان چىلبۆرە كۆرەلمەسلەر بىزنىڭ ئارقىمىزغا چۈشۈپ بىزگە ئورا كولاشماقتا. قاچانكى ئۇلار ئەمىر قازغىنىڭ سارىيىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى، شۇنىڭدىن تارتىپ بىز كۆرەگان جەمەتىدىكىلەرنىڭ تالاي يىللىق سادىقلىقىنىڭ ئەجىر ـ خىزمەت مېۋىسى ئەمىر قازغىنىڭ ئالدىدا خۇددى ئۆچكەن گۈلخانىنىڭ تۈتۈنىگە ئوخشاپ قالدى ! شۇم رەقىبلەر بىزنىڭ باسقان ھەربىر قەدىمىمىزنى پايلاپ يۈرۈشىدۇ. شۇڭا، تۇغلۇق

تۆمۇرخانغا ئەۋەتمەنغان مەكتۇپنى قانداق يېزىشنى ئاقىلانە ئويلىنىپ كۆرمەك كېرەك. مېنىڭچە، بۇ ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى، ئەمرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى بىز ئىككىمىز بىۋاستە يازساق، بۇ ئىشتىن ئۆزىمىزنىڭ ئاللىقاچان خەۋەردار ئىكەنلىكىمىزنى ئاشكارىلاپ قويغان بولىمىز. بۇ چاغدا ئەمىر قازغىن بىزنى لەشكەر چىقىرىشقا قىستاش ئارقىلىق، چوقۇم ئىسيانغا قاتنىشىشقا زورلايدۇ؛ ناۋادا ئىككى ئوتتۇرىدا راستلا يېغىلىق يۈز بېرىپ قالسا، بىزمۇ بۇ يېغىلىقتىن خالىي بولالمايمىز ـ دە، بېشىمىزغا بالا ـ قازا تاشلىرى ياغىدۇ. چۈنكى، بېشىمىزغا تېگىش ئالدىدا تۇرغان بۇ كالتەكنىڭ بېشى ئىككى بولغاچقا، قايسى بېشى تەگسە بەربىر ئوخشاشلا بىزنىڭ بېشىمىزغا تېگىدۇ ! شۇڭا، بۇ پىكرىمىزنى خانغا قايسى ئۇسۇل بىلەن يەتكۈزگىنىمىز ياخشىراقكىن؟

ـــ ئەمىر قازغىن ئوت بىلەن ئويناشمىسا ياخشى بولاتتى. ئەمما، بىزدە نېمە ئامال؟ مۇبادا ئەمىر قازغىن راستلا ئىسيان كۆتۈرىدىغان بولسا، بىز كۆرەگان ئۇرۇقدىكىلەر ئىسيانچى بارلاسلار تەرىپىدە ئەمەس، خان تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىمىزنى ئېسىڭىزدىن چىقارمىسىڭىزلا، مېنىڭچە، بۇ ئىشنىڭ مۇشكۈلاتىنى ئاسان قىلماق تەس ئەمەس.

ـــ ھۆرمەتلىك ئاغا، بۇ ئىشنىڭ مۇشكۈلاتىنى قانداق قىلغاندا ئاسان قىلغىلى بولىدۇ؟ ماڭا شۇنى چۈشەندۈرۈپ قويغان بولسىڭىز؟ !

ـــ بىز ئالدى بىلەن ئەمىرزادە تۆمۈربەگنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقايلى، قېنى ئۇ بىزگە قانداق مەسلىھەت بېرەركىن؟...

شۇنداق قىلىپ، ئەمىر تەرەغاي باھادىر بىلەن ئەمىر ھاجى بارلاس ئىككىسى تاكى تاڭ سۈزۈلگۈچە سۆھبەتلىشىپ ئولتۇردى.

* * *

كونىلار: «بولىدىغان بالا ئون بەش يېشىدىلا بىلىنىدۇ» دېيىشىدۇ. ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئوغلى تۆمۈر بەگ ئون بەش ياشقا كىرگەن يىلى ئۇنىڭغا ئاتىسى تۇنجى قېتىم ئىشىنىپ ۋەزىپە تاپشۇردى. ئۇنى ئۆزىنىڭ شەھىرىسەبىزنىڭ ئۇستى تەرىپىدىكى ئاھاكلىق دېگەن قورۇقىغا دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى تەھقىق قىلىدىغان مەھەللەبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ كۆچىگە، تولاراق ئۇنىڭ زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە ئىشىنەتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئەمىر تۆمۈر بۇ ئىش توغرىسىدا توختالغاندا: «مەن ئون يېشىمدىلا ئۆزۈمدە بىر خىل پەۋقۇلئاددە ھۆكۈمرانلىق ۋە بۇيۇكلۇك ئالامەتلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىدىم. مەھەللەبېگى بولغان ئاشۇ يىلى مەن ئاران ئون بەش ياشقا كىرگەنىدىم، ئەمما ئۆزۈمنى قىلچىمۇ كىچىك ھېسابلىماس ئىدىم، ئالدىمغا دەرد ـ ھال ئېيتىپ كەلگەن ھەربىر كىشىنى بىلىنەرلىك دەرىجىدىكى غۇرۇر ۋە لاياقەت بىلەن قوبۇل قىلىپ ھالىغا يېتەتتىم. ئون سەككىز يېشىمدا ئۆزۈمنىڭ ئات مىنىش ۋە ئوۋچىلىق ھۈنەرلىرى ئۇستىدە كۆپرەك باش قاتۇرىدىغان بولدۇم. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۆمرۈمنى قۇرئان ئوقۇش، شاھمات ـ شەترەنج ئويناش، ئات مىنىش مەشىقلىرى بىلەن ئۆتكۈزىدىغان بولدۇم» دېگەنىدى.

ئەمىر تۆمۈر مەھەللەبېگى بولۇپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، بىر تۆگە بوتىلىقىنى تالىشىپ سوقۇشۇپ قالغان ئىككى قوشنىنىڭ دەۋاسىنى سوراشقا توغرا كەلدى.

ــ بۇ مېنىڭ تۆگەمنىڭ بوتىلىقى ئىدى، ــ دەپ ئەرز قىلدى قوشنىلاردىن بىرسى، ــ مۇنۇ كىشى مېنىڭ بوتىلىقىم ئىدى، دەپ ئۇنى مېنىڭدىن تارتىۋالماقچى بولۇۋاتىدۇ!

بۇ ئادەمنىڭ گېپىنى تېخى تۈگىمەي تۇراتتى. قوشنىلارنىڭ

يەنە بىرسى ھېلىقى بوتىلاققا كاپپىدە ئېسىلدى ـ دە:

ـــ ياق، ياق، بۇ مېنىڭ بوتىلىقىم، ئۇ مۇتتەھەملىك قىلىپ، «مېنىڭ» دەۋاتىدۇ ! ـــ دەپلا ھېلىقى بوتىلاقنى يېتىلەپ ماڭماقچى بولدى.

تۆمۈر بەگ بۇ ئىككى قوشنىنىڭ گەپ ـ سۆزىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ياساۋۇللىرىغا:

ـــ سىلەر دەرھال بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆيىدىكى ھېنگان تۆگىنى ئۈدۈل مۇشۇ يەرگە يېتىلەپ كېلىڭلار ! ـــ دەپ ئەمر قىلدى.

ياساۋۇللار ئىككىسىنىڭ ئۆيىدىكى ھېنگان تۆگىسىنى يېتىلەپ كەلگەندىن كېيىن، تۆمۈربەگ ياساۋۇللارغا: «بوتىلاقنى باغلاپ قويۇپ تازا ئۇرۇڭلار !» دەپ يەنە ئەمىر قىلدى.

ياساۋۇللار ھېلىقى بوتىلاقنى قولىدىكى سەبەندە بىلەن تازا ساۋۇنغىلى تۇرۇۋۇندى، تاياقتا چىدىمىغان بىچارە بوتىلاق نالە قىلىپ بوزلاپ كەتتى. بوتىلاقنىڭ نالىسىگە چىدىيالمىغان ئورۇق بىر ھېنگان تۆگىمۇ ھېلىقى بوتىلاق بىلەن تەڭ بوزلاشقا باشلىدى.

بۇنى كۆرگەن تۆمۈر بەگ دەرھال:

ـــ بوزلىغان ھېنگان قايسىڭنىڭ بولسا، بوتىلاقمۇ شۇنىڭ بولىدۇ ! ـــ دەپ ھۆكۈم قىلدى. نەتىجىدە بۇنداق ئادىللىق بىلەن چىقىرىلغان ھۆكۈمگە بوتىلاقنىڭ ئىگىسىلا قايىل بولۇپلا قالماستىن، مۇشۇ يەردە بۇ ئىشنى كۆرۈپ تۇرغانلارمۇ چىن دىلىدىن قايىل بولۇشۇپ، ئون بەش ياشلىق بۇ مەھەللەبىگنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى...

باشقىلار تۆمۈر بەگنى كىچىك، بېشىدىن ئىش ئۆتمىگەن تەنتەك، ئاق تۇمشۇق، دەپ كۆزگە ئىلمىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنى ئەزەلدىن بۇنداق قارىغان ئەمەس. ئەمىر تۆمۈر تومۇرىدا ئىسىق قان توختىماي مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدىغان، ياش، كۈچلۈك، زېھنى ئۆتكۈر بىر باھادىر يىگىت بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلدى. توختىماي

سوقۇپ تۇرىدىغان يۇرىكى ئۇنى ھېرىپ - چارچاشنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغان قىلىپ ئۆگەتكەندى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇرغۇپ تۇرىدىغان كۈچ - قۇدرىتىنى نەگە ئىشلىتىشنى بىلەلمەي كېتىدىغان چاغلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ ئاساۋ ئاتلارنى ئوقۇرۇق بىلەن تۇتۇۋېلىپ، ئۇستىگە ئىرغىپ مىنىۋېلىپ كۆندۇرەتتى؛ قېچىپ كېتىۋاتقان كېيىكنى ئۇچقۇر ئات بىلەن قوغلاپ كېتىۋېتىپ، ساداقتىن ئوق ئۇزۇپ دەل تەگكۈزەلەيتتى. ئات ئۇستىدە نەيزىسىنى ئارقىسىغا قارىتىپ ئۇرالايتتى. شۇ چاغلاردا تۇرك ئادىتى بويىچە ساغلاملىق، كۈچتۇڭگۇرلۇك، چەبدەسلىك ۋە ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇش باھادىردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەقەللىي شەرت، دەپ قارىلاتتى.

بۇ يىل تۆمۈر بەگ يىگىرمىگە ئەمدىلەتىن كىرىشى بىلەن تەڭ، ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىر ئوغلىنى بالاغەتكە يەتتى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئۇرۇش - جەڭ ئىلمىنى ياخشى ئۆگىنىپ، سىپاھگەرلىكتە پىشىشى ئۈچۈن، بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ، نۆكەرلىككە تۇتۇپ بەردى. ئۇ ئەمىرنىڭ سارىيىدا ئىشلەپ يۈرۈپ تېزلا كۆزگە كۆرۈندى. يېقىندا ئەمىر قازغىن ئۇنى بەگلىككە تەينىلەپ مىڭبېشى قىلىپ قويغانىدى!

قازانخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھر قاراقىسىز قېلىپ، بارلاس، سۇلدۇز ئەمىرلىرىنىڭ باشباشتاقلىقى بەكمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بۇ مالىمانچىلىقنى ئوڭشاش ئۈچۈن، خۇددى قەدىمكىلەرنىڭ: «نامراتلار ئۆي چېۋەر كېلىنگە موھتاج، مالىمان ئەل چېۋەر سەركەردىگە موھتاج» دەپ ئېيتقىنىغا ئوخشاش، بىر دانا يولباشچىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تولىمۇ زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى. پەقەت تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭلا مەملىكەتنى پارچىلىنىش خەۋپىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقالايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن تۆمۈربەگمۇ ھازىرچە بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىنى

قوللىمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بارلاس ئۇلۇسىنىڭ ھوقۇقلۇق بەگلىرىدىن بىرسى بولغان تاغىسى ــ ئەمىر ھاجى بارلاس ئىنتايىن قابىلىيەتسىز، ئىچى تار ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭ ھازىرقى مالىمان ۋەزىيەتنى ئوڭشىيالمىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر بەگنىڭ قارىشىچە، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى ھىمايە قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنىڭ ماۋەرائۇننەھىردە جارى بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ھازىرچە بۇ جايلارنىڭ ئەمىلىكىنى ساقلاپ قېلىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك چارە ھېسابلىناتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئويىنى ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىرغا ئېيتىۋىدى، ئاتىسى ئۇنى دەرھال قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىدى. تۆمۈر بەگنىڭ مۇددىئاسى ۋاقتىنچە بولسىمۇ تاغىسى ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ مۇددىئاسى بىلەن بىر يەردىن چىققانلىقتىن، ئۇلار تۆمۈر بەگنىڭ نامىدا تۇغلۇق تۆمۈرخانغا مەكتۇپ ئەۋەتمەكچى بولۇپ كېلىشتى...

تۆمۈر بەگ بۇ «يىگىت»نى تۇنجى قېتىم ئەمىرنىڭ ساريىينىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا كۆردى. شۇ كۈنى ئۇ ئەمىر قازغىنىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن دەرۋازىدىن ئاتلىق چىقىپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇدۇل تەرەپتىن بىر ئاتلىق سىپاھ قولىدىكى قىلىچىنى ئويناتقان پېتى يول ياقىسىدا ئاپتاپسىنىپ ئولتۇرغان بىكارچى قېرى ـ چۈرىلەرگە، ئېغىر سوغىلىرىنى يۈدۈشۈپ دەريادىن سۇ ئېلىپ قايتىشۋاتقان خوتۇن ـ قىزلارغا پاسكىنا سۇ، سۈيۈق پاتقاقلارنى چاچرىتىپ، ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى ئۇدۇل ساراي دەرۋازىسىغا قاراپ چېپىپ كەلدى.

ئۇنى يىراقتىن كۆزىتىپ تۇرغان ياساۋۇللار ئۇنىڭ ئالدىنى توسماقچى بولۇپ، نەيزىلىرىنى قايچىلاشتۇرۇپ تۇتۇپ تۇرۇشتى. سارايىنىڭ دەرۋازىسى ئوچۇق، تاختا كۆۋرۈك چۈشۈرۈكلۈك بولسىمۇ، سارايغا ھېچقانداق كىشىنى تەكشۈرمەستىن كىرگۈزۈشكە بولمايتتى.

ـــ يولنى بوشات ! بولمىسا بېشىڭغا قامچا يەيسەن ! ـــ دەپ قەھر قىلدى ھېلىقى سىپاھ قامچىسىنى ياساۋۇللارنىڭ بېشىدا ئوينىتىپ تۇرۇپ.

بىر ياساۋۇل ئۇنى توختاتماقچى بولۇپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىۋىدى، بېشىغا تارسىسىدە قىلىپ تەگكەن قامچىنىڭ زەربىسىدىن پۇلاڭلىدە ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ چۈشتى. باشقا ياساۋۇللار ئۇنىڭغا يېقىن كېلىشكە زادى جۈرئەت قىلالمىدى.

ھېلىقى سىپاھنىڭ بۇ زوراۋانلىقىنى كۆرۈپ زادىلا چىداپ تۇرالمىغان تۆمۈر بەگ ئېتىنى دېۋىتىپلا ھېلىقى سىپاھنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كۆردىكى، ئۇ تېخى بۇرۇتى چىت تارتمىغان، ئۆزى تولىمۇ كېلىشكەن، بويى زىلۋا بىر «يېگىت» ئىكەن.

ـــ ھەي تەلۋە، ئۆزۈڭ كىم سەن؟ تېزدىن نام ـ ئەمەلىڭنى مەلۇم قىل ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى تۆمۈر بەگ ھېلىقى «يېگىت»كە قولىدىكى نەيزىسىنى تەڭلەپ ھەمله قىلىپ تۇرۇپ، ـــ بولمىسا قولۇمدا بىئەجەل ئۆلۈپ كەتسەڭ، ئۆلۈكۈڭنى يېغىشتۇرىدىغان ئادەم چىقماي قالمىسۇن يەنە؟

«يېگىت» تۆمۈر بەگنىڭ سوئالىغا جاۋابمۇ بەرمەستىن، يېنىدىكى قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇۋالغان پېتى ئۇنىڭغا شىلتىپ، ھەمله قىلىپ كەلدى.

ـــ ئىككىمىز قەدىمكى زامانىدىكى باھادىرلاردەك ئېلىشىمىز، ـــ دېدى تۆمۈر بەگ ئۇنىڭغا ئەسكەرتىپ، ـــ بىر ـ بىرىمىزگە ئوق ئاتمايمىز. ئوق ئاتساق ئەتراپتا تۇرغانلارغا تېگىپ كېتىپ، ناھەق خۇن تۆكۈلۈشكە سەۋەبچى بولۇپ قالىمىز !

ئۇ شۇنداق دېگىنىچە، مۇرىسىدىكى ئوقيا ـ سادىقىنى ئوقدانلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ يەرگە تاشلىدى.

بىكارچى ئادەملەر بۇ ئىككىسىنىڭ ئېلىشىشىنى كۆرۈش ئۈچۈن دەرھال ئۇلارنى ھالقا شەكىلده ئورىۋېلىشتى. بۇ چاغدا تۆمۈر بەگ قولىغا نەيزىسىنى ئېلىپ، ھېلىقى «يېگىت» بولسا قولىدا قىلىچىنى ئوينىتىپ، بىر ـ بىرىگە شىلتىپ ھەمله

قىلىشىپ تۇرۇشاتتى. تۇيۇقسىز تۆمۈر بەگ «يىگىت»نىڭ سول تەرىپىنى كۆزلەپ شىددەت بىلەن بىر نەيزە ئۇرۇۋېدى، «يىگىت» مۇ بوش كەلمەي، ناھايىتى جەبدەسلىك بىلەن ئۇنىڭ نەيزىسىنى قولىدىكى قىلىچ بىلەن بىر ئۇرۇپلا بىر چەتكە قېقىپ تاشلىدى ـ ده، قايتۇرۇپلا تۆمۈر بەگنىڭ ئوڭ يەلكىسىگە شىددەت بىلەن بىر قىلىچ سالدى. قىلىچ ساۋۇتنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ يەلكىسىگە بىر ئىلىك پاتتى. قاتتىق ئاغرىق تۆمۈر بەگنىڭ بېشىدىن كىرگىنىچە تاپىنىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ نەيزە تۇتقان قوللىرى كۆيۈشۈپ قولىدىن نەيزىسى چۈشۈپ كەتكىلى تاس قالدى.

تۆمۈر بەگ قاتتىق ئاغرىقتا بەرداشلىق بېرىپ، «يىگىت»نىڭ بوينىغا سانجىماقچى بولۇپ نەيزىسىنى شىددەت بىلەن ئۇرۇشقا، «يىگىت» چاققانلىق بىلەن ئات ئۈستىدە ئوڭدىسىغا يېتىۋالدى. نەيزىنىڭ ئۇچى ئۇنىڭ بوينىغا سانجىلماي، دۇبۇلغىسىنىڭ بوغقۇچىنى ئىلىۋېلىپ ئۇزۇۋەتتى. «يىگىت»نىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسى يەرگە چۈشۈپ كېتىپ، قۇندۇزدەك سۇمبۇل چاچلىرى خۇددى ئېگىزدىن پەسكە شارقىراپ چۈشكەن تاغ سۈيدەك ئۇنىڭ يەلكىسىگە يېيىلىپ چۈشتى: «يىگىت» ئەسلىدە لەۋلىرى لەئەل بەدەخشانىدەك قىزىل، چاچلىرى شوخ قوزىنىڭكىدەك بۇدۇر ـ بۇدۇر، بىر قاراشتىلا جاننى ئېلىپ جاڭگالغا قويغۇدەك، ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايدەك گۈزەل، ساھىبجامال بىر قىز ئىدى!

ـــ ئولجاي تۈركانغۇ بۇ، ئەمىر قازغىنىڭ نەۋرە قىزى! ـــ دېيىشتى ئەتراپتا تۇرۇپ تاماشا كۆرۈۋاتقانلار.

تۆمۈر بەگ بىردىنلا قولىدىكى قىلىچىنى كۆتۈرۈپ قىزنىڭ بېشىدا ئايلاندۇردى ـ يۇ، ئۇرماستىن توختىۋالدى. ساھىبجامال:

ـــ نېمىشقا قىلىچ ئۇرمىدىڭ؟ ـــ دەپ سوربغاندى، تۆمۈر بەگ ئۇنىڭغا:

ـــ قىز ئىكەنسەن. بېشىڭغا قىلىچ ئۇرسام نامەردلىك قىلغان بولمامدىمەن؟ نەدىمۇ مەرد ئەرنىڭ قورالى خوتۇن ـ قىزنىڭ

قېنىدا بويالغان ئىش بار؟ ــ دېدى كۈلۈپ، ئاندىن بىر كۈچۈنۈپلا ھېلىقى ساھىبجامالنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن دەس كۆتۈرۈپ يۈلۈۋالدى ـ دە، ئاستا يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

ئادەملەر ئارىسىدا تۆمۈر بەگنىڭ مەردۇمەردانىلىكىگە قايىل بولۇپ ئاپىرىن ئوقۇغان سادالار ياڭرىدى.

ساھىبجامال قىز تۆمۈر بەگنىڭ قولىنى سۆيدى ۋە:

ــ ئى باھادىر يىگىت، ئۆزۈمنى ساڭا بېغىشلىدىم، ــ دېدى يەرگە ئۈيلىپ قارىغىنىچە. مۇشۇ تاپتا ئۇ خۇددى پورەكلەپ ئېچىلغان قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسىدەك ۋىللىدە قىزىرىپ كەتكەندى.

ــ ئى باھادىر قىز، مەنمۇ ئۆزۈمنى ساڭا ئاتىدىم، ــ دېدى تۆمۈر بەگمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن، ــ ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئاتا ـ ئاناڭغا ساۋچى ئەۋەتكەيمەن، كاتتا توي ـ تاماشا بىلەن سېنى ئەمرىمگە ئالغايمەن !...

«ئولجاي تۇركان» دەپ ئاتالغان بۇ باھادىر قىز ئەسلىدە ئەمىر قازغىنىنىڭ ئوغلى، ئۆرگەنچ ھاكىمى ھەسەن سوپىنىڭ ئارزۇلۇق قىزى كامالئاي خېنىم ئىدى. بۇ قىز ئادەتتە ئۇستىگە قۇياغ ـ دۇبۇلغا كىيىپ، باھادىرلارچە ياسىنىپ، قولىغا نەيزە، قىلىچ، ئوقيا ئېلىپ يېغىلىق ئۇستىدىكىدەك يۈرەتتى. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنىڭ ھېچنېمىدىن يانمايدىغان تەلۈە، قارام مىجەزىدىن قورقۇشاتتى. باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىدا دۇشمەنلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، كۆپ ئولجىلارنى قولغا چۈشۈرگەنلىكتىن، كىشىلەر ئادەتتە كامالئاي خېنىم دەپ ئاتىماستىن، بەلكى «ئولجاي تۇركان» دەپ ئاتىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا بۇ ئاپا پەلەك تۆمۈر بەگكە تەتۇر بېقىپ، تەتۇر قىسمەت جاڭگىلىدا قاڭقىپ يۈرگەنىدە، ئەنە شۇ ۋاپادار خوتۇنى ئولجاي تۇركان جاپا ـ مۇشەققەت جاڭگىلىنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەزگەن، ئۇنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولۇپ، ئىشلىرىدا ئۆمۈرلۈك سىرداش بولغانىدى...

مەرھۇم ئېسەن بۇغاخاندىن كېيىن تەختكە چىققان چاغاتاي خانلىرىنىڭ يۇمشاق قوللۇق قىلىشى نەتىجىسىدە ماۋەرائۇننەھردىكى چاغاتاي نائىبلىرىنىڭ ئورنى ئىسسىمىدى، ھۆكۈمدارلار تولا ئالمىشىپ تۇردى. ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا، تۇركلەشكەن موغۇل بەگ ـ ئەمىرلىرىنى ھەددىدىن تاشقىرى زور جۇرئەت بىلەن تېز ـ تېز غەلىيان كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا ئادەتلەندۇرۇپ قويدى.

تۇركلەشكەن ماۋەرائۇننەھر بەگلىرى ئارىسىدا پەقەت «تۆمۇر بەگ» دەپ ئاتالغان ئەمىر تۆمۇرلا ئاخىرقى ھېسابتا تۆمۇرىيلەر سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقالىغان مەشھۇر ھۆكۈمران بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى جاھانگىرلىك مەيدانىدا ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرىغا ئوخشاش بەخت ـ تەلەيلىك بولالمىدى؛ چاغاتايخان چوڭ بىر مەملىكەتنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ مەملىكەتنىڭ ھودۇدلۇقىنى كېڭەيتتى ۋە ئۇنى كۈچەيتتى؛ ئەمىر تۆمۇر بولسا ھاكىمىيەت بىناسىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئەمما، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتىسى ئەمىر تۆمۇرنىڭ جاھانگىرلىك ئىشلىرىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولۇش ئورنىغا نائەھلىلىك، ئۆزئارا تەپرىقچىلىك قىلىش ۋە يېغىلىق قوزغاش نەتىجىسىدە بۇ بىنانىڭ تېز زەئىپلىشىشى ۋە يىمىرىلىشىگە سەۋەبچى بولدى.

چاغاتاي سەلتەنىتى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇچ يۈز يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن بولسا[1]، ئەمىر تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى گەرچە ئۆز ئىچىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى ماھارەتلىرى، كۈچلۈك ئىستېداتى ۋە ئالىيجانابلىقى بىلەن كېيىنكىلەرنى ھەيران قالدۇرالىغان بولسىمۇ، ئەمما تۆمۇرىيلەر

① مۇئەللىپ بۇ يەردە مىلادىيە 1515 ـ يىلى چاغاتاينىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن قەشقەر ـ يەكەندە قۇرۇلغان يەكەن سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر يۈز ئاتمىش يىللىق تارىخىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىدى.

سەلتەنەتىنى ئاران يۇز يىلغا يېقىن ۋاقىتلا داۋاملاشتۇرالىدى.

ئەمىر تۆمۈر ھەقىقىدە بۇرۇنقىلار ناھايىتى نۇرغۇن قىسسەلەرنى يېزىپ، ئۇ توغرۇلۇق كېيىنكىلەرگە ناھايىتى مول مەلۇماتلارنى قالدۇرۇپ كېتىشتى. شۇڭا، مۇئەللىپ ئەمىر تۆمۈر ھەققىدىكى بايانىنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ ئەسلىدىكى تېمىغا قايتىشنى لازىم تاپتى.

*　　*　　*

خانىلىق خىزمەتكارى تاشتۆمۈر باھادىرغا تۇغلۇق تۆمۈرخانىلىق ئۇنى ۋە مەملىكەتنىڭ يارغۇچىبېگى، دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۈر مەلىك، دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايىدات ۋە شۇنىڭدەك خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قاتارلىق ئەركانىي دۆلەتخاھلارنى ئالتۇن قۇبىلىق سارايغا كېڭەشكە چاقىرىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇلارنى باشلاپ شاھىنشىنىڭ ئىچىگە كىرگەندە، خان قولىدا بىر مەكتۇپنى تۇتۇپ تەخت ئالدىدا ئۆرە تۇرغانىدى.

— توقۇز يىلى قىشتا، — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلارغا جايى راھەت كۆرسەتكەندىن كېيىن، — ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاس چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ماۋەرائۇننەھر نائىبى قازانخاننى «ياساققا خىلاپلىق قىلدى» دەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى يىگىنمۇ ئۆتمەيدىغان، سۇمۇ سىڭمەيدىغان مۇستەقىل ئەلگە ئايلاندۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرى بىلەن ياساق ـ تۈزۈكلىرى بۇ يەردە زادىلا ئۆتمەيدىغان ھالەت شەكىللىنىپ قالدى. بىز ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۇزاقتىن بېرى كۆزىتىپ

كەلمەكتىمىز. ھۆرمەتلىك دۆلەتخاھلار، ئالدىمىزدا پۈتۈن ئەل بويىچە يۈرگۈزۈلىدىغان دىنىي ئىسلاھات بىلەن ئەلنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى مۇستەھكەملەشتەك ئىككى تۈرلۈك زور ئىش تۇرۇپتۇ. بۇ ئىككى ئىش ــ بىزنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىنى قۇدرەت تاپتۇرۇشتەك ئاداقلى مەقسىتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان زور ئىش بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماۋرائۇننەھردىكى ئاشۇ باشباشتاق سۇلدۇز، بارلاس قوۋملىرىنى ياساقلا تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ كەتكەن نوخلىسىنى ئېلىپ قويۇشمۇ بىزنى ئالدىرىتىۋاتقان يەنە بىر زور ئىش بولغاچقا، مەن سىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى مەسلىھەتىڭلارنى ئاڭلاپ باقماقچىمەن. تۇنۇگۈن مەن بارلاسلارنىڭ كورەگان ئۇرۇقىدىكى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان دەيدىغان بىر بەگنىڭ ماڭا ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئاۋۋال جانابىي مۆھۈردار يەللىغ تايشى ئۇنى سىلەرگە ئوقۇپ بەرگەي، ئاندىن بۇ ھەقتىكى پىكرىڭلارنى بىر - بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويغايسىلەر!

خان سۆزىنى تۈگىتىپ، قولىدىكى ھېلىقى مەكتۇپىنى مۆھۈردار، پۈتۈكچى يەللىغ تايشىغا سۇندى ۋە:

ــ جانابىي مۆھۈردار، مۇنۇ مەكتۇپىنى ئۇلارغا ئوقۇپ بېرىڭچۇ! ــ دەپ ئەمر قىلدى.

ــ باش ئۈستىگە، جانابىي خان ئالىيلىرى! ــ دېدى يەللىغ تايشى قوللۇق بىلدۈرۈپ، ئاندىن مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ، بىر كۆز يۈگۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئوقۇشقا باشلىدى:

«... ھەزرىتى ئۇغان تەڭرى ئەزگۈلۈك ۋە يامانلىقنىڭ كارامەتلەر ئەڭلىنى ۋە قابىلىيەتنىڭ سېھرىلىك كىيىملىرىنى كىملەرنىڭدۇر بويىغا مۇناسىپ قىلىدۇ ۋە كىملەرنىڭدۇر قەددى - قامىتىگە لايىق قىلىدۇ، يەنى كىملەرنىدۇر زالالەت تۇنىدىن، جاھالەت چۆلىدىن كەلتۈرۈپ، ئۇغان تەڭرىنىڭ ئاپتاپ مەسىلىك نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر قىلىدۇ. شەرئىەتنىڭ شىپالىق شاراپەت سۇلىرىدىن دەمدە قىلدۇرىدۇ. ئەگەر ئۇغان تەڭرى خالىسا،

پادىشاھ ـ خاقانلارنىڭ تەختى ـ بەختى، ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى خاك تۇپراق ئارا باراۋەر قىلىپ تاشلىيالايدۇ؛ ئاجىز ـ ناتىۋانلارنى، غېرىب ـ غۇرۇالارنى، كەمبەغەل ـ پېقىرلارنى خار ـ زارلىق تۇپرىقىدىن دەس كۆتۈرۈپ ئېلىپ شاھلىق دېڭىزىنىڭ دولقۇنلىرى ئارىسىغا تاشلايدۇ. شۇڭا، ھەممە ئىش ئۇغان تەڭرىنىڭ پۈتۈپ قويغان تەقدىر ـ قىسمىتى بويىچە بولىدۇ. ئۇغان تەڭرى ھەر كىشىنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىغا يارىشا مەدەت ـ شاپائەت قىلىدۇ. ئى ھۆرمەتلىك خاقانىي ئەزەم، سىزنىڭ پادىشاھلىق دەبدەبىڭىز پۈتۈن ئىقلىمنى بويسۇندۇرۇشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. بۇ ھەم تەقدىرگە پۈتۈلگەندۇر. مەدھىيە ـ ماختاشلاردىن سۆزە، سىزكىم چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئاپتاپ مەسەللىك خاقانىغا سالام ۋە سۆزۈم يەتسۇنكى، چىڭگىز خاقان ئوغلى چاغاتايخان نەسلىدىن ماۋەرائۇننەھرده تاكى قازانخان سۇلتانىنىڭ شاھادىتىگە قەدەر يىگىرمە بىر خان جەمئىي بىر يۈز توقسۇز يىل سەلتەنەت سۈرۈپتۇ. مەرھۇم قازانخان ماۋەرائۇننەھرده سەلتەنەت سۈرگەن چاغاتايخان ئەۋلادلىرىدىن ئاخىرقىسى بولسىمۇ، ئەمما ئاتى خان بولدى، لېكىن ھۆكۈمەت مەسلىھەتىده ھېچنېمىگە ئارىلىشالمايتتى. مېنىڭ بۇ سۆزۈمگە مۇنۇ ئىش گۇۋاھ بولىدۇ: قازانخان ئاجايىپ غەيرىي پادىشاھ ئىدى. ھەر ۋاقىت ئەمىر ـ ئۆمىرالىرى كۆرۈنۈشكە بارغاندا، ئوغلان ـ ئۇششاقلىرى بىلەن چىقىپ بىئەجەللىك تىلەيتتى. ھالبۇكى، ئەمىر قازغىن بارلاس قازانخان سۇلتانغا تىغ تارتتى. توڭگۇز يىلى قىشتا بۇ ئىككىسى ئۇرۇش قىلدى. قازانخان سۇلتان ئەمىر قازغىننى يېڭىپ، ئۇنىڭ نائىبلىرىنى قەتل ـ غەرەت قىلىپ، قارشىدا قىشلىدى. ئەمما، قارشىدا قار كۆپ ياغقاچقا، قازانخان سۇلتان لەشكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ ھەممىسى قىرىلىپ كەتتى. تۈرك ئەمىرى قازغىن بۇ ھالدىن خەۋەر تېپىپ، ھېسابسىز لەشكەر بىلەن كېلىپ ئۇرۇشۇپ،

ئاخىر چاغاتاي نائىبى قازانخان سۇلتاننى دەربجەئى شاھادەتكە يەتكۈزدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ماۋەرائۇننەھردە خانلارنىڭ ئورنى زادى ئىسسىمىدى. ئەل ـ يۇرت باشچىسىز، مەملىكەت پادىشاھسىز قالدى. ئالتە ئىقلىمنىڭ بىرمۇنچە باشباشتاق، يۇگەنسىز توپىلاڭچى ئەمىر ـ بەگلىرى: «ۋىلايەت پادىشاھسىز قالدى !» دېيىشىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ئوڭچە ئىگىلىشىپ، جاھان سوراش تەمەسىدە قان تۆكۈشكە، پىتنە ـ پاسات قوزغاشقا قول ئۇزارتىشتى ۋە ۋىلايەت ـ ئايماقلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلىشىپ، تويماس ئارزۇ قاپلىرىنى بۇ ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ مالىرى بىلەن تولدۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىدى. كەمبەغەللىك ـ قاششاقلىق تۇپەيلىدىن پۇقرانىڭ ئۈچىسىدا كېيىشكە كىيىمى، قولىدا ئۇچىسىنى قاشلاشقا تىرنىقى قالمىدى. بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشىنى ھازىر بىر تەڭداشسىز ئۇغان تەڭرىدىن باشقا ھېچكىمۇ بىلمەيدۇ.

رەھمەتلىك قازانخان سۇلتان قاتتىق قار كۆچكۈنى ئاستىدا قالغان ناچار مۇھىتتا، ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن كۇچلەر تەڭ بولمىغان جەڭدە ئۇرۇشتى ۋە قارشى شەھىرىنىڭ يېنىدا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۇلدى. نىھايەت، بارلاس ئەمىرى ھاجى تەرەغاي بۇ قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭۇشاش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ماۋەرائۇننەھر خەلقى ئۇستىگە تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان دەھشەتلىك سەل سۇيىدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ ئىسيان، بۇ تەپرىقە بوھرانغا پايلىماي ئاخىر كېشنى بىكارلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. تاغامنىڭ قېچىپ كېتىشى جەمەتىمىزنىڭ بارلاس قوۋمىدىكى مەرتىۋىسىدىن قۇرۇق قېلىشىغا سەۋەبچى بولماقتا. بىز داۋاملىق قان تۆكۈشنى خالىمايمىز. لېكىن، مەن ھەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن ئايانماي ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن بارلىقىمنى قۇربان بېرىشكە

بەل باغلىدىم. جانابىي خاقان ئالىيلىرىدىن ئىلگىرىكى چاغاتاي خانلىرى ئارىسىدا گەرچە مەرھۇم بۇراقخاندىن كېيىن، كېبەكخان ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى جاكارلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى موغۇل خانلىرى ۋە موغۇل ئۇلۇسى ئىسلامدا رۇشىدى[1] تاپالماپتۇ. بەلكى ئىسلامدىن يېنىۋېلىپ، ئىككى ئالەملىك مۇرتەت بولۇشۇپ، جەھەننەم يولىنى تۇتۇشۇپتۇ. ئەلھال، قاچانكى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختى ـ سەلتەنەتنىڭ تاج ـ نۇھرى سىزكىم جانابىي خاقان ئالىيلىرىنىڭ بېشىدا قارار تاپقاندىن بېرى، مۇڭغۇل ئۇلۇسىدا، چاغاتاي مەملىكىتىدە ئىسلام تەلتۆكۈس رۇشىدى ھاسىل بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل بولدى. ئىسلام ھۆرىيىتىگە داخىل بولۇشتەك بۇ قەدەر ئۇلۇغ ۋە ئالىي مەرتىۋە، بۇ قەدەر كۆپ پەتھى ـ نۇسرەت، بۇ قەدەر ئۇلۇغلۇق ۋە ھەشەم ـ سەلتەنەت سىز خاقان ئالىيلىرىدىن ئىلگىرىكى ھەم كېيىنكى ھېچبىر موغۇل قاغانىغا ھەرگىزمۇ نېسىپ بولماس!

بىز كۆچلۈك ۋە ئادىل خاقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاشنى خالايمىز. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چاغاتاي خانى سىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىغا باش ئېگىشنى خالايمىز. سىز، پەقەت سىزلا بىزگە ۋە بىزنىڭ خىش ـ ئەقرەبالىرىمىزغا يەر ۋە نان بېرەلەيسىز!

خۇددى يۇلتۇزلار قۇياشقا باققاندەك، دەريا ـ دېڭىزلار ئوكيانغا ئاققاندەك، پۈتۈن ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ قەلبى سىز جانابىي خاقان ئالىيلىرىغا يۈزلەنمەكتە. بىز سىز جانابىي خاقان ئالىيلىرىنى پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىردىنبىر تەخت ساھىبى دەپ تونۇدۇق ۋە ئېتىراپ قىلدۇق! نامە ۋەسسالام، گەپ تامام.»

يەللىغ تايشى مەكتۇپنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئېھتىرام بىلەن خانغا سۇندى.

---

① رۇشىدى ـــ توغرا يول تاپماق؛ كامالەتكە يەتمەك.

ـــ جانابي دۆلەتخاهلار، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ قولىدىن مەكتۇپنى ئېلىۋېتىپ، ـــ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ مەكتۇپىدا دېيىلگەنلەرگە سىلەر قانداق قارايسىلەر؟

ـــ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ، ـــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر ھەممىدىن ئاۋۋال سۆز ئېلىپ، ـــ قازانخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتى خۇددى دولقۇندا قالغان يەلكەنسىز كېمىدەك داۋالغۇپ بىر ئىزغا چۈشمىدى. خاقان ئالىيلىرىنىڭ يادىدىمىكىن، مەۋكەب ئالمالىقتا كۆچكەن يىلى يازدا، مەن خاقان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن كېشتىكى ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ھۇزۇرىغا خىزمەت بىلەن بارغانىدىم. شۇ چاغدا پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى يېغىلىق ۋەھىمىسى قاپلاپ كەتكەنىكەن. مەن ۋەھىمىنىڭ دەھشەتلىكلىكىدىن ھەتتا بالىلارنىڭمۇ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەنىدىم. ئەمىر قازغىن ئەسلىدە قىپچاق دالاسىدا باسمىچىلىق قىلىپ يۈرۈشىدىغان قۇڭغىراتلاردىن بولۇپ، قازانخانىنىڭ قولىدا مەنسەپ ئېتىغا تۇلكە بولۇپ مىنىپ، مەنسەپ ئېتىدا يۈرۈپ بۆرىگە ئايلانغان ناكەس بىر ئادەم ئىدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە جەننەتتەك ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىنىڭ زېمىنىنى خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆتۈكىنىڭ پاشنىسىدىكى بىر تال مىخقىمۇ تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان مۇشۇنداق باسمىچىغا تاشلاپ بېرەرمىزمۇ؟ ئەمىر قازغىن... ئەمىر قازغىن ئىمىش، ئۇ دېگەن نېمىدى؟ ئۇنىڭ ئەھۋالى ھەممىمىزگە بەش قولدەك ئايان ئەمەسمۇ؟ ئۇ مەردلەرگە پىلغا ئوخشاش ئۆچمەنلىك قىلىپ، قابىللارغا تۇلكىگە ئوخشاش ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن. ئاق كۆڭۈل ئادەملەرگە بولسا چايانغا ئوخشاش زەھىرىنى سانجىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالغان. ئۇ قازانخانىنىڭ ئوردىسىدا ئىشلەپ تۇرۇپ ئەمىر ئۇلان① لىق مەنسىپىگە

① ئەمىر ئۇلان ـــ باش ۋەزىرگە تەڭ مەنسەپ نامى.

ئېرىشكەندىن كېيىن، خانىمنىڭ ھەربىر يېڭى خادىمىنى ئۆزىنىڭ رەقىبى ھېسابلاپ كەلدى. قازانخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھەردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى كۈچەيگەنسېرى، ئۇ تېخىمۇ ئىچى يامانلىق، ھەسەتخورلۇق قىلدى: كېيىنچە قازانخاندىن زېمىن تەمە قىلدى. قازانخان پۈتۈن ماۋەرائۇننەھەر ھودۇدلۇقىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئۇنىڭغا بېرىش ھەققىدە ۋەدە بەرگەن. ھالا بۇگۈن بۇ لوقمىغا ئۇ ئەلۋەتتە باشقىلارنىڭ ھەمشېرىك بولۇشىغا چىداپ تۇرالمايدۇ ـ دە ! بىراق، بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپىلا، خالاس. ئەمدى مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە كەلسەك...

ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سۆزىنى توختىتىپ، خانغا: «يەنە سۆزلەۋېرەيمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ قاراپ قويدى.

ـــ قېنى سۆزلەۋەرگىن. ئىجازەت ساڭا، مەن سۆزۈڭنى ئاڭلاۋاتىمەن، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، ـــ خوش، ئۇنداق بولسا مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى نېمىدۇر؟

ـــ قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ تۆمۈر بەگ ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ تۇنجى ئوغلى. ئۇ بۇ يىل ئەمدىلەتىن يىگىرمىگە كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئون بەش يېشىدىلا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلارغا خاس تالانتىنى ئاللىقاچان ئاشكارىلاشقا باشلىغانىدى. تۆمۈر بەگ ئون بەش ياشقا كىرگەن يىلى ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىر ئۇنى ئۆزىنىڭ سۆيۈرغالىغا مەھەللەبېگى قىلىپ تەينىلىگەن. ئۇ كىشىلەرنىڭ دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى ياساق بويىچە توغرا تەھقىق قىلىپ، جامائەتنىڭ ئىشەنچىنى قازانغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئەمىر قازغىنىنىڭ قولىدا نۆكەر بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەندە، ئەمىر قازغىن ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى ئىستېداتىغا قول قويغان ھەمدە ئۇنى مىڭبېگىلىككە ئۆستۈرۈپ ئىشلەتكەنىدى. كېيىن ئۆزىنىڭ نەۋرە قىزى ئولجاي تۇركاننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ ئۆزىگە كۈيۇ ئوغۇل قىلىۋالدى.

ـــ بۇ ئىشنى مەنمۇ ئاڭلىغانمەن، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىپ، ـــ بىزدىكى: «بولۇملۇق ئەر ئون بەش يېشىدا باش بولۇر؛ بولۇمسىز ئەر قىرىق ياشتىمۇ ياش بولۇر!» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز ئۇنىڭ شەنىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ. خاقان ئالىيلىرى، مانا مۇشۇنداق ئادەملەرنىڭ قولىدىن جاھاننى تىترەتكۈدەك چوڭ ئىشلار ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، شۇڭا بۇنداق ئادەملەردىن ھوشيار بولماق لازىم!

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى يەللىغ تايشىمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ـــ بىر ئادەمنىڭ ئىستېداتىنىڭ قانداق بولۇشى ئۇنىڭ بالىلىق چېغىدىلا ئاشكارىلىنىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئىستېداتلىق ئادەملەر قەدىرلىنىشى كېرەك. ئىستېداتلىق ئادەملەر ئىستېدات ۋە ئىجتىھاتقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنىڭ قولىدىن ھەرقانداق ئىش كېلىدىغانلىقىمۇ ھەممىزگە ئايان. قەدىمكىلەردىن: «دۇشمىنىڭنىڭ بولسىمۇ مېلى بولسۇن. ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭدىن ساڭا تېزەك قالىدۇ!» دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بىزگە مىراس قالغان. گەپ بۇنداق ئىستېدات ئىگىلىرىنى قانداق ئىشقا سېلىشتا. مۇبادا بىز ئاشۇنداق ئىستېداتلىق ئادەملەرنى ئۆزىمىزگە كۆپلەپ جەلپ قىلىپ، ئۆزىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدىغان بولساق، چوقۇم كۆچىمىزگە ھەسسىلەپ كۈچ قوشۇلىدۇ. ئۇ چاغدا ھەرقانداق توسالغۇ بىزگە ھەرگىز كار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جانابىي خان ئالىيلىرى، ماۋەرائۇننەھردىكى ئەمىر ـ بەگلەر ئارىسىدا ئاشۇ تۆمۇر بەگدىن پايدىلىنىشنى ئويلىشىپ كۆرسەك بولىدۇ.

ـــ ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، بۇنداق دېيىشىڭىزدىكى ئاساسىڭىز نېمە؟ ـــ دەپ سوريدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭدىن.

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، مېنىڭ بۇ مەسىلىدىكى ئاساسىم مۇنداق، ـــ دېدى يەللىغ تايشى بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ـــ چاغاتاي سەلتەنىتى ھازىر ئىسلاھات ۋە

مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشتەك ئىككى زور ئىشقا دۇچ كەلمەكتە. بۇ ئىككى زور مەسئۇلىيەتنىڭ ئېچىدە زادى قايسىسىنىڭ سالمىقى ئېغىرراقتۇر؟ مېنىڭچە، ئىسلاھاتنىڭ سالمىقى ئەڭ ئېغىر. ئەمما، دىنىي ئىسلاھات يۈرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىم، تۇراقلىق بولۇشى شەرت! چۈنكى، مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدە داۋالغۇش يۈز بېرىۋاتقان ئەھۋالدا دىنىي ئىسلاھاتنى نۇسرەتكە ئېرىشتۈرمەك قىيىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ مەسئۇلىدە شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى ۋاقىتتا مەملىكەت ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىقى دىنىي ئىسلاھاتنى يولغا قويۇشتىنمۇ ئېغىر سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھالبۇكى، مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدىكى داۋالغۇشنى ماۋەرائۇننەھىردىكى ئاشۇ ئىسيانچى ئەمىرلەر پەيدا قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەسلىسىنى ئاۋۋال ھەل قىلماي تۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدىكى داۋالغۇشنى پەسەيتىش مۇمكىن ئەمەس. مۇبادا داۋالغۇش پەسەيمىسە، دىنىي ئىسلاھاتنىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا يۈرگۈزۈش مۇمكىن بولمايدۇ!...

ــ ناھايىتى جايىدا تەھلىل قىلدىڭىز، ئۇنداق بولسا سىزنىڭچە، ئىسيانچى ئەمىرلەرنىڭ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ ــ دەپ سوردى خان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

ــ مېنىڭچە، ماۋەرائۇننەھىردىكى ئىسيانچى تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ مەسلىسىنى ھەل قىلىشتا، ــ دېدى يەللىغ تايشى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك. ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ مەكتۇپىدىن مەلۇم بولىدىكى، ئەمىر تەرەغاي باھادىر، ئەمىر تۆمۈرلەر بىلەن ئەمىر قازغىن بارلاس، ئەمىر ھاجى بارلاس ۋە ئەمىر بايان سۇلدۇزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆچلۈك مەنپەئەت توقۇنۇشى بار. بىز مانا بۇ زىددىيەتتىن

پايدىلىنىشىمىز، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىتتىپاق، بىرلىكنى بۇزۇشىمىز، ئۇلارنى پارچىلاپ تاشلىشىمىز، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنى بىر - بىرلەپ يوقىتىش مەقسىتىگە يېتىشىمىز لازىم. بۇ مەملىكەتنىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتىدىكى داۋالغۇشنىڭ تۈپ يىلتىزىنى ئۇزۇل - كېسىل قوموروپ تاشلاشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك چارىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ داۋالغۇشنى پەسەيتىپ، مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرغاندىن كېيىنلا، ئاندىن مەملىكەتنىڭ بىرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى ھەم ئۇنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ. بۇ ئالدىنقى شەرت ھازىرلانغاندىن كېيىنلا، ئاندىن مەملىكەت مىقياسىدىكى دىنىي ئىسلاھاتنى ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ.

— دېمەك، سىز ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانغا تامامەن ئىشىنىشكە بولىدۇ، دەپ قارايدىكەنسىز - دە، جانابىي مۆھۈردار، شۇنداقمۇ؟ — دەپ سوردى نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر تۆلەك دوغلات ئۇنىڭدىن.

— شۇنداق.

— مۇبادا ئۇمۇ ئەمىر قازغىنىدەك ئىسيان كۆتۈرسىچۇ؟

— قانداق قىلىشنى ئۇ ئىسيان كۆتۈرگەندە ئاندىن ئويلاشساق بولار. ئەمما، ھازىرقى ئەھۋالدا، خان ئالىيلىرى ماۋەرائۇننەھرنى تىنچىتىمەن دەيدىكەن، ئۇنىڭدىن پايدىلانماي مۇمكىن ئەمەس! ئەمىر قازغىن پىتىنىسىنى پەقەت تۆمۈر بەگنىڭ قولى ئارقىلىقلا يوقاتقىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى مەن يۇقىرىدا ئۆزۈمنىڭ ئاساسلىرىم بىلەن تولۇق ئىسپاتلاپ چىقتىم، دەپ ئويلايمەن. دانالار ئېيتقانكى: «كىشىنىڭ قولى بىلەن يۇك كۆتۈرگىن، كىشىنىڭ پۇتى بىلەن تىكەن دەسسىگىن!»

— بىراق، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ئىسيان كۆتۈرمەيدۇ دەپ كىم ھۆددە قىلالايدۇ؟ — دېدى خان ئۇ ئىككىسىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلاۋېتىپ.

— ھەق گەپ قىلدىلا، جانابىي خان ئالىيلىرى، — دېدى يەللىغ تايشى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، — خۇددى

سىلى ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەسلىكىگە ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە خان ئالىيلىرىغا يازغان مەكتۇپىدىمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككىنى بارلىقىنى بىلۈپلىشمۇ تەس ئەمەس. مەسىلەن، تۆمۈر بەگنىڭ مەكتۇپىدىكى «... بىز داۋاملىق قان تۆكۈشنى خالىمايمىز. لېكىن، مەن ھەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن ئايانماي، ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن بارلىقىمنى قۇربان بېرىشكە بەل باغلىدىم...» دېگەن سۆزلىرىدىن كۆچلۈك ئىسيان پۈرىقى چىقىپ تۇرمامدۇ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە ھەرگىز رازى ئەمەس. ئۇ بۇنداق ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن چوقۇم بىر ئىش تەۋرىتىدۇ. ئەمما، ھازىرقى ۋەزىيەتتە ئۇ مۇنداق قىلىشقا تېخى جۈرئەت قىلالمايدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ ئەمىر قازغىن ئۇنىڭ بۇ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىدىكى ئەڭ چوڭ رەقىبى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆمۈر بەگنىڭ قانات ـ قېيرۇقى تېخى تەڭشىلىپ بولمىدى. بارلاس ئۇلۇسىدىكىلەرگە تېخى ئۇنىڭ ئەمرى ئۆتمەيدۇ، خۇددى بىزگە ئوخشاش «يۈكنى كىشىنىڭ قولى بىلەن كۆتۈرۈش»نى، «تىكەنگە كىشىنىڭ پۇتى بىلەن دەسسەش»نى ئۇمۇ بىلىدۇ ـ دە ! بىراق، خان ئالىيلىرى بىلەمدىلا، سىلىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە سىلىدىن كېيىن مەيدانغا كېلىدىغان چاغاتاي خانلىرى ئارىسىدا پەزىلەت بابىدا پەقەت سىلىلا ھەممىسىنى بېسىپ چۈشىدىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىلىنىڭ بۇ چىگىچ مەسىلىنى يېشىپ كېتەلەيدىغانلىقىرىغا ئىشەنچىم كامىل !

ـــ ئۇنداق بولسا قائداق قىلساق توغرا قىلغان بولىمىز؟ ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنىپ، ـــ ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، قېنى بىزگە شۇنى سۆزلەپ بېرىڭ !

ـــ قۇللۇق، جانابىي ئالىيلىرى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى خانغا تەزىم قىلىپ، ـــ بىناكار بىنا ـ ساراي سالغاندا، سېركۈلدىن پايدىلىنىپ دائىرە چىقىرىدۇ؛ مىزاندىن پايدىلىنىپ چاسا

چىقىرىدۇ؛ چۆپىگەزدىن پايدىلىنىپ تەكشى چىقىرىدۇ. بىنا سېلىنىپ پۈتكەندىن كېيىن، بۇ ئەسۋابلارنىڭ كېرىكى قالمايدۇ ـ ده، ئېتىبارىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىر چەتتە تاشلىنىپ قالىدۇ. بىناكار ئۆزىنىڭ ھۈنىرىگە مۇناسىپ ئىلتىپات ـ ئىنئامغا ئېرىشىدۇ. بىراق، بىناكار ياساپ پۈتكۈزگەن بۇ بىنا ـ سارايىنى بولسا كىشىلەر ئۇنى سالغان بىناكارنىڭ نامى بىلەن ئاتىماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئىگىسىنىڭ نامى بىلەن، مەسىلەن، پالانچى ئەمىرنىڭ سارىيى، پۈستانچى شاھنىڭ ئوردىسى، دېيىشىپ تىللاردا داستان قىلىشىدۇ. ئۇنى سالغان بىناكارنىڭ نامىنى تىلغىمۇ ئېلىپ قويۇشمايدۇ. دېمەك، بىز بۇنىڭدىن شۇنى چۈشەندۇقكى، خاقان، پادىشاھلارنىڭ ئەمىر ـ پەرمانىنى تۇتۇش ـــ ئەركانلارنىڭ پەزىلىتى ھېسابلانسا، پازىللارنى ئىشقا سېلىش ـــ خاقان ـ پادىشاھلارنىڭ پەزىلىتى ھېسابلىنىدۇ؛ ئادەتتە، باتىنىي نەرسە زاھىرەن نەرسىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدۇ. جاھاننىڭ ئىشلىرىمۇ يوقلۇق ئىلكىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدىمۇ خۇددى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. ئەمىر ـ ئۆمەرالارنى ئۆز قابىلىيىتىگە تۈشلۇق ئىشقا قويۇشنى بىلىدىغان ھۆكۈمران ھاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇملىرىنى چۈشىنىدىغان دانا ھۆكۈمران ھېسابلىنىدۇ. تابغاچلىق جاۋ رۇي① دېگەن بىر كىشى يازغان «ھۆكۈمدارلار ئۆرنىكى» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، تابغاچلىقلارنىڭ تارىخىدا گۈەن جۇڭ② دېگەن بىر دانا ئادەم ئۆتكەنىكەن. ئۇ چى بەگلىكىنىڭ بېگى چى خۇەنگۈڭغا پازىللارنى تونۇشتۇرۇپ: «ئوردىنىڭ تۈرلۈك مۇراسىم ـ يوسۇنلىرىنى شىپىڭ مېنىڭدىن ياخشى بىلىدۇ، شۇڭا ئۇنى

① جاۋ رۇي (680 ـــ 752) ـــ جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن يىللىرىدا (713 ـــ 742) پېزىلغان «ھۆكۈمدارلار ئۆرنىكى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى.

② گۈەن جۇڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 645 ـــ ؟) ـــ جۇڭگونىڭ ئەمىنىيە مەزگىلىدىكى چى بەگلىكىدە ئۆتكەن سىياسىيون، ۋەزىر. ئۇ «گۈەنزى» دېگەن كىتابنى يازغان.

ئوردا مۇراسىملىرىنى باشقۇرىدىغان ھۆدەيچىلىككە قويغايلا؛ مەملىكەتنىڭ دېھقانچىلىق، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى نىڭچى مېنىڭدىن ياخشى بىلىدۇ، شۇڭا، ئۇنى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمىر داققاللىققا قويغايلا؛ لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئۇرۇش قىلىشتا مەن ۋاڭزى چېكىنىۋاتقان يەتمەيمەن، شۇڭا ئۇنى مۇھاربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمىرلەشكەرلىككە قويغايلا؛ مەملىكەتنىڭ دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىدا مەن شۇ ۋۇجۇدىغا يەتمەيمەن، شۇڭا ئۇنى ئوغرى ـ يالغانچى تەھقىق قىلىپ تۇتىدىغان ئەمىر زىندانلىققا قويغايلا؛ پادىشاھ تاپشۇرغان خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن ساداقەتمەنلىك بىلەن چىقىشتا ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ھېچكىمگە يۈز ـ خاتىر قىلماسلىقتا مەن دۇڭ گوياغا يەتمەيمەن، شۇڭا ئۇنى ئوردىنىڭ تەكلىپدارلىقىغا قويغايلا. جانابىي ئالىيلىرى، سىلى دۆلەتنى روناق تاپتۇرىمەن، ئەلنى بەختىيار ـ پاراۋان قىلىمەن، دۆلەتنىڭ لەشكىرىي كۈچىنى ئاشۇرىمەن دەيدىكەنلا، مەن سىلىگە يۈقىرىدا تەۋسىيە قىلغان ئاشۇ بەش كىشىنى ئىشقا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىستېداتىدىن پايدىلانغايلا. مۇبادا جاھاننىڭ ئىختىيارلىقىنى ئىلكىدە تۇتىدىغان جاھانگىر بولۇشنى خالىسىلا، پېقىر گۇمان جۇڭنىڭ ئىستېداتىدىن پايدىلانماي ئامالسىز يوق !» دېگەنكەن. دېمەك، قەدىمكىلەرمۇ ئىستېدات ئىگىلىرى بولغان پازىللارنى ئىشقا سېلىشنىڭ سەلتەنەتنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدىكى رولىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى چۈشەنگەن يەردە، بىز ئەلۋەتتە ئىستېدات ئىگىلىرىنى ئىنتايىن قەدىرلىشىمىز لازىم...

ـــ ھۆرمەتلىك مۆھۈردار، مەسلىھەتچىز تولىمۇ ئورۇنلۇق بولدى، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر. سۆزىدىن ئۇنىڭ بۇگۈنكى كېچەشتىن ناھايىتى رازى بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى، ـــ

مەملىكەت بويىچە ئىسلاھاتنى يولغا قويۇش ۋە ئۇنى ئوڭۇشلۇق تاماملاش ئۈچۈن، بىز ماۋەرائۇننەھەردىكى ئاز سانلىق سۇلدۇز، بارلاس بەگلىرىنىڭ باشباشتاقلىقىغا چەك قويۇش لازىملىقىنى چۈشەندۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن دەرھال ماۋەرائۇننەھەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشنى تەخىرسىز دەپ قارايمەن. بۈگۈنكى كېڭىشىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولسۇن. تاشتۆمۈر باھادىر، تۆمۈر مەلىكتىن باشقىلىرىڭلارغا ئىجازەت!

ـــ قۇللۇق، خاقان ئالىيلىرى ياشىغايلا! ياشىغايلا! تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! ـــ بەگ ـ بىگاتلارنىڭ ئالقىش سادالىرى ئىچىدە ئالتۇن قۇببىلىك سارايدىكى كېڭەش ئاياغلاشتى...

شاھىنشىن ئىچىدە ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. خان ئالتۇن چېرگىن ئۈستىدە خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇراتتى. تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن تۆمۈر مەلىك ئىككىسى شاھسۈپا ئالدىدا قول باغلاپ ئۆرە تۇرۇشاتتى.

شاھىنشىن ئىچىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بۇ ئېغىر جىمجىتلىقنى ئاخىر تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى بۇزدى.

ـــ جانابىي ئەمرلەشكەر تاشتۆمۈر باھادىر، پەرمانىمغا قۇلاق سالغايسىز! ـــ دېدى خان، ـــ بۈگۈندىن ئېتىبارەن سىزنى سەلتەنەتىمىزنىڭ ماۋەرائۇننەھەرگە يۈرۈش قىلغۇچى باھادىر قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر كېبىرلىكىگە تەينىلىدىم. پۈتۈن قوشۇننىڭ يۈرۈش قىلىش يوللىرىنى، ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ دەرھال ماڭا كۆرسەتكەيسىز!

ـــ پەرمانىڭ تەخىرسىز ئورۇنلىنىدۇ، جانابىي خان ئالىيلىرى! ـــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر دەرھال قۇللۇق بىلدۈرۈپ.

ـــ جانابـي تۆمۇر مـەلـىك، ـــ دېدى تـۇغـلۇق تـۆمـۇرخـان ئـىنـىسـىغـا قاراپ، ـــ مـەن سـېـنـى ماۋەرائـۇنـنـەھـەرگـە يـۇرۇش قـىلغۇچى چوڭ قوشۇنغا نازىربەگ قىلىپ تەيىنلىدىم. بۇگۈندىن باشلاپ چوڭ قوشۇننىڭ بارلىق ئىش ـ ھەرىكەتلىرى سېنىڭ نازارىتىڭ ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغاي!

ـــ قۇللۇق، جانابـي خان ئالـيـلىرى، پـەرمانىڭىزنى بەجا كـەلـتۇرگەيـمـەن! ـــ دېدى تۆمـۇر مـەلـىكـمـۇ دەرھال قۇللۇق بىلدۇرۇپ.

ـــ ماۋەرائۇننەھەرگە يۇرۇش قىلغۇچى چوڭ قوشۇننىڭ ئۆز ئايمىقى، ئۆز قـەبىلـىسى ئاساسـىدا مىڭلىقى ئۆز مىڭلىقىچە، يۇزلۇكى ئۆز يۇزلۇكىچە، ئونلۇقى ئۆز ئونلۇقچە تەرتىپ بىلـەن ھەرىكەت قىلىشى ئۈچۈن سىلەر ياساق ـ ئۇرانلىرىنى بېكىتىپ چىقىڭلار! قورال ـ ياراغ، توپ ـ زەمبىرەك ۋە ئوق ـ دورىلارنى ئېدىتلاپ چىقىپ، كەم ـ كۆتىلىرىنى تولۇقلاتقۇزغايسىلەر!

ـــ باش ئۇستىگە!

ـــ لەشكەرلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئاستىدا بىردىن ياخشى ئېتى، قورال ـ ياراغى تولۇق بولسۇن. ھەربىر لەشكەر بىر قىلىچ ئۈچۈن ئۇرۇشتا ئالغان ئولجىسىدىن خەزىنە ۋازارەتكە ئۇچ كالا، قالقان ـ سىپەر، سۇڭگۇ ـ نەيزىسى ئۈچۈن ئۇچ كالا، دۇبۇلغا ئۈچۈن ئۇچ كالا، ئىھاتە ئۈچۈن، ئۇچىسىغا كىيىدىغان زىرىھ ـ ساۋۇتى ئۈچۈن ئالتە كالا، جەمئىي ئون بەش كالا تاپشۇرغاي![1]

ـــ پەرمانبەردارمىز!...

---

① چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا تۈزگەن ياساق بويىچە، يېغىلىققا قاتنىشىدىغان ھەربىر لەشكەر قورال ـ ياراغ ۋە مىنىدىغان ئات قاتارلىقلارنى ئۆزى تەييارلايتتى. بىر لەشكەرنىڭ تولۇق قوراللىنىشى ئۈچۈن ئون بەشتىن ئون سەكىزگىچىلىك كالىنىڭ قىممىتىگە تەڭ خراجەت كېتەتتى.

نەزم

كۈن ئاتەش بولۇپ ھاۋادا گەر ئۆچكەيمىز،
ھەم ئابى راۋان كەبى ئېقىپ كەچكەيمىز.
تۇپراق بولسىمىز ئەگەرچە بىز گۆھەر ئىدۇق،
بەس، شۇنداق بولسا، بادەنى بەر، ئىچكەيمىز.

ـــ ئەدىب سابىر تىرمىزىي[1]

① ئەدىب سابىر تىرمىزىي ـــ تولۇق ئىسمى شەھابىدىن سابىر بىننى ئىسمائىل تىرمىزىي. 12 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن سەلجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇلتان سەنجەرنىڭ ھۇزۇرىدا ئىشلىگەن. ئۇنىڭ بىر شېئىرلار دىۋانى مىراس سۈپىتىدە بىزگە يېتىپ كەلگەن.

تۇغلۇق تۆمۈرخان (2) (رومان)

ئاپتورى: ئابدۇۋەلى ئەلى
مەسئۇل مۇھەررىرى: بارجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى: زەمرە پىدائىي
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
رەسىملەرنى سىزغۇچى: سوپاخۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: بېيجىڭ شۇنچېڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.75
نەشرى: 2014 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2015 ـ يىلى 3 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 5001 — 13000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978-7-228-17350-1
باھاسى: 42.00 يۈەن